

А 2006
16633к

Зейін
ШАШКИН

Қазақ
прозасы
қазынасынан

*Доктор
Дарханов*

RARITY

R

PUBLISHING
COMPANY LTD

Зейін Шашкин

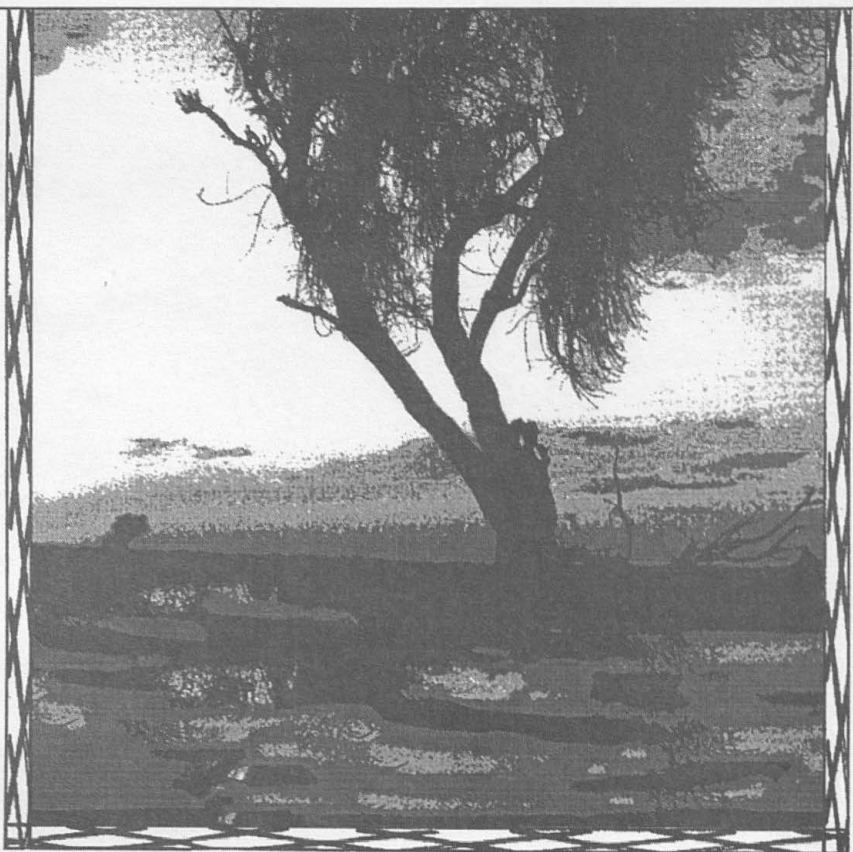
Доктор Дарханов

Роман

**Алматы
«Раритет»
2006**

Доктор Дарханов

Қазақ
прозасы
қазынасынан

Зейін
ШАШКИН

*Доктор
Дарханов*

Роман

RARITY

PUBLISHING
COMPANY LTD

ББК 84Қаз7-44
Ш32

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
бағдарламасы бойынша шығарылды

Серия 2002 жылдан бастап шығарылып келеді

Серияның негізін салған *З.Серікқалиұлы*
Көркем безендірмесі негізін салған *А.Тіленшиев*

Шашкин З.

Ш32 Доктор Дарханов: Роман. — Алматы: Раритет,
2006. — 336 бет. — «Алтын қор» кітапханасы.

ISBN 9965-770-07-7

XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ прозасының көрнекті бір өкілі — Зейін Шашкиннің кезеңдік әрі дәрігерлер өмірі туралы тұңғыш роман ретінде орынды бағаланған осы туындысы қазақ әдебиетінде «хрущевтік жылымықтан» кейін ілешала дүниеге келген шығармалар көшін бастаған еді. Өзі де ұзақ жылдар бойы сталиндік жазалау лагерінде азап шеккен автор аталмыш романында сол заман ақиқатын доктор Дарханов бейнесі арқылы береді.

ББК 84Қаз7-44

Ш 4702250201—10
413(05)—06

ISBN 9965-770-07-7

© «Раритет» БК, 2006
© Безендірген Б. Серікбай, 2006

ӨМІРЛІК ШЫҒАРМА ӨЗЕГІ

Зейін Шашкин прозасының үздік табысы интеллигенция өкілдерінің образын жасауында, әсіресе дәрігерлер өмірін білгірлікпен суреттеуінде екенін мойындамасқа лаж жоқ. Қазақ әдебиетінде дәрігерлер өмірін жан-жақты тереңдеп, зор білгірлікпен, шеберлікпен суреттеу жөнінде З.Шашкинмен ықтасар жазушы әзірге болмағанын атап айту ләзім. Бұл тұрғыдан алғанда, З.Шашкинді орыс әдебиетіндегі А.П.Чеховқа ғана ұқсатуға болады.

Дәрігердің міндеті — ауруды емдеу ғана емес, ауруды болдырмауға қамқорлық жасау, қайткенде халық денсаулығын жақсартта түсуге күш салу, дәрігер өз ісінің білікті маманы болып қана қоймай, ар-ожданы таза, адамгершілік қасиеті зор азамат болуға тиіс дейтін идеялар З.Шашкин шығармаларының өзегі болып табылады.

З.Шашкин әйгілі «Доктор Дарханов» романында ғана емес, басқа да үлкенді-кішілі бірсыпыра шығармаларында, хикаяттары мен әңгімелерінде, пьесаларында, мақалаларында дәрігерлер өміріне жиі қайырылады.

З.Шашкиннің «Доктор Дарханов» романындағы Нияз, «Сенім» романындағы Айжан, «Темірқазық» повесіндегі Райхан, «Дәрігер қатесі» әңгімесіндегі Алма тұлғалары — жазушының қазақ әдебиетіндегі дәрігерлер образын жасау жөніндегі елеулі табыстары.

Шашкиннің «Доктор Дарханов» романы — мазмұны жөнінде ғана емес, жазылу формасы жағынан да қазақ әдебиетінде оқшау туынды. Оқшау болатын себебі ол қазақ әдебиетінің тарихында дәрігерлер өміріне арналған тұңғыш роман еді. Алайда бұл тек дәрігерлер өмірі жайындағы шығарма емес, шындығына келгенде, ол — қазіргі заман тақырыбын қозғайтын, бүгінгі замандастар өмірінің алуан салаларын қамтитын кең тынысты шығарма. Географиялық жағынан алғанда, оқиға Көкшетау облысындағы «Бармашы» санаторийінде болады. Бірақ роман арнасы санаторий өмірімен ғана шектелмейді, сол өңірде жапсарлас жатқан колхозды ауыл алқабына да шығады, бірде Павлодар өңіріне, бірде Москваға, бірде Қырымға,

енді бірде Алматыға апарады. Оқушы роман кейіпкерлерімен бірге аталған жерлердің тіршілік тынысынан хабар алып қана қоймайды, сол өңірлердің табиғат ерекшеліктерімен де танысады.

Жазушы бұл шығармасына дәрігерлер өмірін арқау етіп ала отырып, өміріміздің алуан-алуан салаларына үніледі, бірсыпыра көкейтесті проблемаларын қозғайды. Ғылым-білімді насихаттау, адамдар санасындағы және тұрмыстағы ескілік қалдықтарына қарсы күрес, жаңа, озық дәстүрлерді тарату жөнінде интеллигенцияның рөлі, дәрігердің қоғам алдындағы парызы, басшы қызметкердің адамдар арасында дұрыс қарым-қатынасы, өзара сенім, достық, коллектившілдік рухын қалыптастырудағы жетекшілік өнегесі, әйелге көзқарасы, әйелдің семьядағы орны және басқа да көптеген мәселелер «Доктор Дарханов» романының өзекті идеялық арқауы болып табылады.

Романның басты қаһарманы — дәрігер Нияз Дарханов. Барлық оқиға сол Дарханов төңірегінде құрылған. Ол Бурабайдағы «Бармашы» санаторийінде дәрігер болып қызмет істейді.

Романның басты жетістігі дәрігерлердің қиын да күрделі қызметінің шынайы картиналарын жасай білгенінде. Жазушы дәрігерді көп жағдайларда жұмыс үстінде, іс үстінде, толғаныс-тебіреніс, тайталас-тартыс аясында көрсетеді.

Сапар БАЙЖАНОВ

РОМАН

БІРІНШІ БӨЛІМ

Доктор Дарханов Шортанды көлінің жиегінде ойға шомып, ұзақ уақыт отырып қалғанын байқамады. Күн батқалы қашан... Міне, ымырт та жабылды. Түп-тұнық айна көл, көлді қапсыра құшаққа алған көкшіл тау, мүлгіген жасыл орман — бірі көзіне ілінбеді.

Күлше жіптің ұшынан андаусызда тартып қалсаң, тарқатыла бермей ме, сол сияқты санаторийге емделуге келген аққұба қызды бұрын қайда кездестіргенін есіне түсірем деп, Дарханов өткен өмірінің қызықты да сәнді шағын, «өттеген-ай» дегізген өкініш-арманды кезеңдерін біртіндеп көз алдынан өткеріп отыр.

...Қайда көрдім? Мөлдіреген осы бір бота көз таныс секілді, шырамытам. Қайда көрдім? Адам зейіні көзіне көрінгенді басып алатын фотография немесе естігенін жазып алатын магнитофон неге болмады екен? Міне, енді қай жерде көргенін есіне түсіре алмай әлек. Ап-айқын жақындап кеп, бірде сағымдай қайта алыстайды.

Осынау талдырмаш, жұқа өнді аққұба қыз менің өмірімде жалт етіп көрініп, ағып түскен жұлдыз болар ма тегі. Әлденеге асыға алаңдап, не бірдемеге қысылып жүргенде көзіме түсіп, назар аудармадым ба, кім білсін... Жок, әлде осы қыздың қос жанары менің бұрынғы әйелімнің көзіне келіңкірей ме... «Қарасайшы маған» деп мөлтілдеп тұрған сияқты емес пе.

«Әй, Нияз-ай, осы сен алжып, аузыңа келгенді айта-тын болғансың ба деймін... Ол әйелдің көзіне қарай-қарай тапқан «махаббатың» не күйге ұшырады, білесің бе».

Бұл — кекетіп, қарсы дау айтып отырған ішкі өзөзілім. Кейде оған да құлақ қойып, санаспасаң болмайтын көрі-

Анкетада адам тағдыры баяндалмайды. Әдетте, анкетаға қарап, бастық:

«Әскерде болған... Павлодарда емханада істеген... шет елге қашқан жоқ, таза адам» деп тастай береді. Ал сол жылдардың менің өміріме салған дағы — тыртық біткен жарасы өзіме ғана мәлім. Жасынан ата-ананың тәрбиесін көргендер ой-пікірін темір қанаттандырып, қабырғасы қатып, бұғанасы бекіп, тап-тұйнақтай боп ашады өмір есігін. Ал енді біреулер қаннен-қаперсіз кіріп барады да, қайсысына жармасарын білмей, есі кетеді: қатеден қате туып, сәтсіздікке ұшырайды. Салғаннан өмір шоктығынан ұстаудың орнына, үзенгісіне жабысып, дірдек қағып, таңы айрылғанша жүгіреді... Баланы өмірге әзірлеу — ата-анаға парыз. Құс екеш құс та балапанын ұядан қияға ұшырып үйретеді. Жастай еңбекке баулу, ақыл айту, өмірдің тар жол, тайғақ кешуінде жасымай, қайрат шегу — бәрі де ата-анаға байланысты екенін қайсы біріміз кейінірек білдік.

Менің әкем Ертіс пароходствосының жүк таситын жұмыскері еді. Революцияның алғашқы жылдары коммунист партиясына мүше болды да, кешегі өзіне қорлық көрсеткен байлармен айқасып шыға келді. Томеннен көтерілді. Өсті. Округтің партия комитетінде істен жүргенде бай-құлақтардың қолынан қаза тапты. Мен ол кезде он жасар бала едім. Осы күнге дейін жадымда сақтап қалғаным — әкеммен ақырғы қоштасқан түнім...

...Терезені біреу тарсылдатып ұрып жатыр екен, шошып ояндым. Шешем бұйығы, салмақты адам болатын, көйлегін киіп, шәлісін жамылғанша «кімің» деп сұрамады. Шешемнің орнына мен айғай салдым:

— Бү кім, әй?

Әкемнің елде командировкада жүргені есімде. Бірақ, о кісі бұлай еліре терезе қақпайтын.

Мен де сұрап үлгірмедім, ар жағынан жуан дауыс:

— Аш, тезірек, аш!.. Дархан жараланды!.. — деді. Көйлекшең қалай жүгіріп шыққанымды білмеймін, сақылдаған қаптардың аязына қарамастан, қақпаны ашып жіберсем, шанының үстінде сұлап біреу жатыр. Әкем екенін қалың қара мұртынан таныдым. Шыңғырын бассадым.

Қасындағы екі жігіт үйге алып кірді. Басын таңып тастаған, аумаған жаулық киген обел ерпақты. Ерні келерген, көзі үңірейін батып кеткен. Бізбен тек қоштасуға ғана өлі келді.

«Жаным балам, — деді маған мұңды көзін аударып, — ата жолын қуып, партияға түс... Коммунист болсаң, бақыттысың!» — Осы сөзді айтуға ғана шамасы келді, іле жантөсілім берді. Шешем екеуіміз сорлап, жетім боп қала бердік.

Әкемнің қалай жараланғанын бертін келе шешемнен естідім: түнде ұйықтап жатқан жерінде кулактар келіп үстінен басады, жиырма бес пұтты иығына салғанда қаңбақ құрлы көрмейтін жұмыскер, оңай қолға түспеген сияқты. Олардың бір-екеуін ұрып жығады. Ақыры бес-алтауы жабылып пышақтап жатқан жерінен селоның коммунистері біліп қап, айырып алады.

Мен институтқа түскен жылы шешем қайтыс болды. Сөйтіп, жетім өстім. Шешемнің тірі кезінде елдегі туыстары келіп-кетіп жүруші еді, кейінгі жылдары олар да қатынаспай қойды.

«Өмір деген осындай: ашық жатқан қора емес, қуыс-қалтарысы көп, шым-шытырық күмбезді сарай, аяғыңды байқап бас, адасып кетіп жүрме!» деп не әкемнен, не шешемнен ести алмадым. Өмірге жолдама алмай, далаңдап бейқам кіріп бармасым бар ма!

Маған жұрттың бәрі дос, бәрі жақсы көрінді. Құшақты аша, жүрегімді ұсына, «ой, бауырымдап!» аңқылдап қарсы алдым. Әйтсе де жас кездегі бейқамдық, салдыр-салақтық әсерін тигізбей қоймады. Аздан соң-ақ сүріне бастадым. Кейде сүрініп мұрным қанап, кейде басымнан мәути алдырып, өз сыбағамнан құр қала бердім. Студент күнде кім болса да аңғырт, бейқам келеді ғой, оған мән берген мен жоқ, шүкшия оқып, алдыңғы қатарда бітірдім. Кей студенттей қыздарға көз сап, сауық кешіне көбірек барып, емтихан кезінде ғана қолына кітап алатын әдет менде болған емес. Арымды сақтап, ынта-жігерімді жұмсап бақтым: ертеден-кеш адам мүшелерінің латынша аттарын, аурулардың диагнозын, дәрі-дәрмектің дозасын жаттаумен болдым. Одан қалған уақытымды театрға, киноға арнап, көркем өнермен әуестендім.

Медицинаның салалары көп. Соның ішінде аса зер салып, қызыға шұғылданғаным: адамның көзге ілінбейтін қауіпті жауы — микроб болатын. Менің «микробпен» әуестеніп жүргенімді микробиологияның профессоры аңғарып қалса керек:

— Е, жігітім, сені өз қасыма алам, институтта қалдырам! — деп уәде беріп, мені іш тартып жүретін-ді. Оқу бітіп, студенттерді дәл бөлер кезде, ол кісі командировкаға кетіп, мені әскерге алып қойды.

Институтты орташалау бітірген біреу менің орныма қалды. «Тамыр-таныс» дегеннің «күшін» сонда бірінші рет сезініп, ренжігенім бар. Одан кейін іле тағы да бір сүрініп, өмірден таяқ жедім: әскерде бас дәрігер мені ларинголог боласың деп бұйрық берді. Медицина мамандығының ішінде ең жек көріп, ұнатпайтыным осы құлақ-мұрын аурулары еді. Сонымды біліп, тағдыр әдейі келемеж еткендей. Әрине, сырт кісіге мұның бәрі адамның өсу жолындағы қайшылықтары, өмірдің ұсақ-түйегі сияқты. Бірақ менің алған бағытым тура тартқан даңғыл жолға ұқсамады. Бұлтарысы көп, ирек-ирек соқпаққа айнала бастады. Орыс тілінде «Родился в сорочках», киімшен туды деген мәтел бар. Бұлай деп өмірден өзінің орнын салғаннан тауып, жанаса кеткен бақытты адамды айтады. Мен анамнан ондай киімшен туған көрінбеймін. Торғайдай өзі келіп алақаныма қонған бақыттан көрер көзге айрылып қалдым. Әскерде жүргенде маған: «Партияға енбейсің бе?» деп офицер достарым талай айтты. Бірақ соған батылым жетпеді. Коммунист ең ақжүрек, адал, батыл да іскер, адамгершіліктің, ар-намыстың ең биік дәрежесінде тұрған таза жан деп ұғам. Жұртты білмеймін, әкемнің өзіме өмір бойына сіңірген ұғымы осылай, сондықтан да мен өте жауапты қарап, аттың жалы, түйенің қомында шеше алмадым. «Маған әлі ерте» деген түйінге келдім. Әкемнің өсиетін орындауға мүмкіншілік туса да, «Ленин партиясына түсуге тап-тұйнақтай даярмын» деп айтуға аузым бармады.

Сөйтіп, мен ойда-жоқта ларинголог болып, табаны күректей төрт жыл істедім де, әскерден қайтқан соң Павлодарға келіп, емханада сол мамандықпен қызметке орналастым: әрине, бұл кезде ларингологияға бойымды үйретіп, меңгеріп алғам, енді баяғы олқы көңіл жоқ, қайта бұдан қызық та артық мамандық таба алмайтын секілдімін.

Терапиядан гөрі мұның бір артық ерекшелігі — бәрі көз алдында, көзбен көріп отырып диагноз қоясың, әрине, салғаннан қандай ауру екенін таба алмай қалатын кезің де болып отырады. Әйтсе де дәл терапевт сияқты «қолмен сипалап, құлақпен тындап» және науқас адамның өзінен сұрастырып барып не ауру екенін айтудан аулақсың...

Жә, осы бір қарақат көз студент күнімде, не әскерде жүргенде кездеспеген тәрізді. Ендеше, осымен ойымды бір түйіп тастап, енді Павлодардағы өміріме көшейін. Ойткені менің басыма «қара бұлттың» төнген жылдары да, қайғы-қасіретке душар боп, шытырман оқиғаны басымнан кешіруім де сол қалада басталған-ды. Сол бір күндері, мүмкін, оны елемей өте шықтым ба?

Павлодар — менің туған қалам. Бала шағым, сәби күндерім осы қалада өтті. Сондықтан да мен оны жан-жүрегіммен жақсы да көрем, қадірлеймін. Менің жас шағымда қазақтар оны Кереку деп атайтын. Баянауыл, Ерейментау маңындағы қыр қазақтары қала шығып, керек-жарағын тауып алатындықтан Кереку деп атайтын болар деп топшылаушы ем, бертін келе байқасам: олай емес, Коряков деген біреу кеп алғаш Ертіс жиегіне үй салған екен де, сол адамның атымен аталған көрінеді. Бірінші басқыш мектепті мен сол Коряков атындағы мектепте бітірдім. Ол Ертіс жиегіне салынған әдемі ақ тас үй еді.

Қаланың тұрған жері дөңес, жарқабақ, өзеннің арғы жақ жиегі ойпаң да тоғай. Жазда қайыққа мініп арғы бетке өтіп, қалаға көз салсаң: көк жібек мұнарға оранған екі-үш қабат ақ тас үйлер, мешіттің мұнарасы, шіркеудің күмбезі қиялыңмен жарысып, ертедегі жұмбақ сарайға ұқсайды. Әсіресе қала көркі пристань болатын. Аппак пароходтар аққудай жүзіп кеп пристаньға тоқтағанда, бөтен бір ел көшіп келгендей, бұрын көрмеген әлем дүниесін сезінесің. Бірі келіп, бірі кетіп жатқан сан-сапалақ жолаушылар, телеграф сымына қаз-қатар қонған күстай палубада қатарласа тұрып, тамашалай қараған матростар — бәрі сәнді де қызықты. Бүкіл қала жастары да сонда жиналып, өзіл-күлкі, өн-гармонь, дырду-думанды шегіне жеткізе шарықтатып, пароходты шығарып салады.

Қала көшелері оқтай түзу — бір жақ шетінен қарағанда екінші жағында келе жатқан адам көзге түсетін. Жаңағы топ сай-сайдан құйған көктемгі судай осы бір көшелермен ағылып тарап жатады...

Павлодарға жазды күні июнь айында келдім, қаланың ең бір жақсы шағы екен: күн жылы, қызыл бораны, аңызак желі басылған, ауасы тап-таза. Трамвай, автобустардың айғай-шуы естілмейді, жаның рахат тауып, тыныштық нервiнің ем-дәрісіне айналғандай. Азанда қызметке

барам, қайтыш кеш кітап оқимын, інірде көше қыдырам. Түні бойы тұяқ серіппей ұйықтаймын. Жаным жадырап, сая тапқандай.

Күндер зымырап өтіп жатты. Қалаға үйрендім. Пәтер алдым. Емханада өзіммен бірге істейтін дәрігер жолдасымды жоғарылатып, Алматыға қызметке шақырды да, ол үйін маған тастап кетті.

Қаланың қақ ортасында — екі этажды көк үй, бірінші этажды жартылай жер астында. Осы үйдің сол жақ қанаты маған тиді. Ұрпақтарына арнап бір татар саудагері салдырған үй екен, бір жерінің сыры кетіп бүлінбеген, сол қалпы. Әрине, талай жөндеп, сырлап-сылаған да болар, бірақ пәтерге тұрушылар қандай ұқыпты десенші! Есіктен кіргенде: кең дәліз бар, одан өтіп, оңға бұрылсаң, бірінші бөлме — қонақ үй де, сол жақтағы екінші бөлме — жатар үй; сатымен түскенде төменде ас пісіретін, қонақ жоқта ас іше салуға жарайтын тағы бір кең бөлме бар. Ойда-жоқта кездескен бұл пәтерді сәті түскен іс деп ұқтым. «Е, бақыт енді оралайын деген-ау. Көп жылдар маңына дарытпай, желкесін көрсетіп аулақтау жүруші еді» деп түйдім іштей.

Ендігі уайымым: сол пәтердің ішіне керекті бұйым жинау. Үй саңғырап бос тұр; ең ақыры астымда кереуетім де жоқ.

«Үй керек, нәрсе керек» деген бұрын өңім түгіл, түсіме де кірді дейсің бе, салдыр-салақ, өмір ағымымен жүре беріппін: дәл сол үйді алғанға дейін менің қажетім «білім» болды да, бойыма соны жинадым, менің байлығым да, табысым да сол еді: оқи бердім, оқи бердім. Миымда қалғаны қалды да, қалмағанына өкінішім және жоқ. Әйтеуір, ең жақын досым кітап-ты. Киім, тамақ дегендерге де құмартып көңіл қоймадым: жастық шақта адам өзін денсаулығына ақау түспейтін мықты санай ма, кім білсін, тамақ талғамай, аузыма не түссе, соны жеп жүре беретінмін. Киімге де солай салақ қарадым — бой түзеп, әсемдік іздемедім.

Іс, осы бір оңай табылған үй арқылы маған бір ғана сезім — жеке меншік сезімі пайда бола бастады: жаңа үй мені біржола өзіне бағындырып, арман-тілегім соның үстіне ауды. Соған бар ықылас-ынтамды салдым. Күнде қызметтен келісімен шешініп жіберіп, еденді жуып, төсек-

орынды жинаймын, үйдің ішін тап-тұйнақтай ғып, тілмен жалағандай жылтыратам да қоям. Баяғы ұйқы, есінеп керілу, ерінудің бірі жоқ. Арманым — үйімнің ішіне керекті мүлік жинау. Кілем, шифонер, радиоқабылдағыш... Тағы-тағы сондай керек заттардың бірін тапсам, бірін таба алмаймын. Соғыстың зардабынан болар, магазинде ондай қымбат дүниені көзің көрмейді. Бар тапқаным радиоқабылдағыш пен үй шаруасына керекті түрлі жабдық қана.

«Қазақ байыса, қатын алады» демекші, ендігі тілек — жақсы біреу кез келіп үйлену. Менің әйелге қоятын талабым өте қатал-ды. Талай қыздардың ұнамағаны өзіме аян: не киген киімінен, не жүріс-тұрысынан, не сөзінен бір мін тапсам, қайтып маңайламай қоятынмын. Өзім кербез болмағаныммен, талғамым күшті еді. Иә, өмірде мен сияқты адамдар болатын көрінеді... Осы бір қайшылық жағын түсінбейтін дос-жарандарым «Сухарь», «Книжник»* деп ат қойғанын тағы білем. Бірақ ойымның түбінде жатқан нелер ашы сөздер, әзіл-мысқылдардан олардың хабары жоқ-ты, әуелгі кезде ол өзгешелігімді жұрттан жасырып, ретін тауып қолдана алмай жүрдім, тек анда-санда шыдай алмағанда шағып ап, қарап отыратын едім.

Көбіне өзіммен өзім әлекпін, кейде сырымды жиһанкездің картасындай алдыма жайып салып, қараймын да отырам. Жүрек сол картаны қалай оқып, қалай түсінді — ішкі камертон арқылы білем. Соның үніне құлақ қойып, қисық-түзу екенінен хабар алып, дер кезінде өзіме тоқтау сап, басып қоям.

Сонымен, шырт ұйқыдан оянып, жүрек қағып аңсайтын арман да табылды, ол — «жар тауып, үйленсем-ау» деген арман. Иә, қандайы кез келеді? Кім ол мені тосып жүрген? Күнде көшеде келе жатып қарсы жолыққан қыздың бетіне, «сен емеспісің?» дегендей, тесіле бір қараймын. Жоқ! Бірінің аяғы, бірінің көзі ұнамай, өтіп кете барам. «Ол емес. Оған ұқсамайды» деп сақтандырып қояды іштей бір үн... Ол өзі қандай болу керек? Түс-сымбатын, қылық-мінезін көз алдына елестетіп көрдің бе?

Кей түндері ұйықтай алмай дөңбекшіп жатып, қиялды аттай ерттеп мініп бара берем, шаба берем: сонда, бота көзді талдырмаш аққұба қыз елестеп, «Сіз екенсіз ғой?»

* «Қатыгез», «кітапшыл» деген мағынада.

дегендей, кою қара қасын доғаша иіп, таңдана қарайтын... Күндіз сол қызбен әне кездесем, міне кездесем деп елен-деп сақ жүрем, сауық кешіне, қонаққа барғанда о да кел-мес пе екен деп күтіп отырам.

Әрине, бұл — қиял, ойдан жасалған бейне: оны өмірде таба алмайтынымды аздан соң өзім де түсіндім... Бірақ біржола күдер үзбедім. Жолдастарым: «Қашан үйленесің? Осылай жүре беруші ме ең?» — деп дікілдеп маза бермей барады. Осындай жақын адамдар сөзінің әсері ме, әйтеуір, жалғыз отырғанымда тамағымнан ас өтпейтін халге де ұшырадым.

Жақын дейтін менде жақын да жоқ. Әкемнің жақын туыстары, сонау Ерейментау түбінен естіп, келіп те кеткен. Сырттай тілеулес, момын адамдар — совхозда жұмыс істейді.

Бір күні емханада науқас адамдарды қабылдап отыр едім, саңқылдаған дауыспен «рұқсат» сұрап, домаланған қараторы қыз кіріп келді. Бет-пішіні кішірек, дөңгелектеу, томпақ көзді қыз екен, әуелгіде онша көңіл қойғам жоқ, басынан аяғына дейін көзіммен селсоқ бір шолып өтіп, «отырыңыз» деп тұқырайып, қағазымды жаза бердім. Соның алдында ғана шығып кеткен науқастың ауруын, оған жазып берген дәрі-дәрмекті карточкаға* түсіріп, басымды көтерсем, қыз менен көзін алмай жымия қарап қапты, әлгідей емес, ажары өзгеріп, жүзіне кісі тартарлық сүйкімді нұр пайда болған секілді.

— Мені танымайсыз ба? — дейді ол.

— Жоқ, айналдым.

— Көршіңізбін ғой...

Есіме жаңа түскені. Көк үйдің екінші жақ бөлегінде қызметкер қазақ тұратын-ды, соның үйіне бір қыз бала кіріп-шығып жүретін-ді, сол екен. Оны мен не алтыншы, не жетінші класта оқитын шәкірт бала ма деп жобалағам. Карточкасына қарасам: жасы жиырма үште, музыкалық техникум бітірген, облыстық ансамбльдің әншісі.

Көз тоқтатып тағы да қарадым: кеудесі жұп-жұмыр, бұлтиған екі алмасы көзге ерекше ілінеді, өзіне лайықтап тігілген жеңсіз ақсұр желеткесі белін қиып, бойын бұрыннан да бетер аласартып тұрғандай.

* Карточка — арудың тарихын, емін жазған қағаз.

— Иә, құлақ па. мұрын ба?

— Даусым қарлығып жүргені...

Даусына құлақ түріп байқасам, қарлыққаны шамалы. Маңдайымдағы рефлекторды түзеп, қызды қарама-қарсы отырғызып, қолына салфетка ұстаттым.

— Мына салфеткамен тілінді ұста да, тарт, — дедім мен оған, жасы кіші болған соң «сен» деп еркін сөйлеп.

— Тілімді жұлып ап жүрсем... — сылқ-сылқ күледі. Күлкісі жайлы да тартымды.

— Онда орнына өз тілімді салам.

— Ағатай, мен үшін сақау боп қайтесіз... — Бетіне үніле қарадым, не қылған өткір де ашық жан. Енді ол мені иірім судай дөңгелетіп әкетіп барады.

— Сен сияқты ақжарқын қарындас үшін сақау болсам, арманым жоқ.

— Сізді сақау ғып мұрадыма жете алмаспын. Осындай жақсы сөз айтатын тіл өзіңізде-ақ тұрсын. — Қыз тағы жымыды.

Әзіл әрі созылмады, медсестра кеп киіп кетті; менің әлі ысылмаған кезімде әйелмен қалжыңдасуды қол жетпейтін өре көрем. Түйткілсіз көңіл тіл тиегін ағытты ма, әйтеуір, өзімді еркін ұстап, еркін әзілдестім.

Сестра спирт құйған шамды жақты, мен көмей көретін айнаны қыздырып, енді қыздың аузына апара бергенімде, атып тұрды:

— Қорқам!.. Күйіп қап жүрсе...

— Әлгінде келістік қой, күйіп қалса, мен өз көмекейімді берем!

Қайта отырды.

— Аш аузыңды!.. А-а де!

Қыз тілін тартып тұрып, көмейімен «А-а!» деп үн қатып еді, айыр көмейінің суреті айнаға түсті: жіп-жіңішке, аппақ, домбыраның ішегіндей қатарласа дір-дір етеді. Сапсау! Суық тисе, ең болмаса, шет жағы ептеп қызарар еді.

— Көмейің сау, ешбір өзгеріссіз, — дедім күлімсіреп.

— Азанда тамағым құрғап, даусым өзгеріп шыққаны.

— Үй ыстық болған ғой, ештеңе етпейді!.. Дәрі жазып берейін, сонымен жатарда көмейінді шайып жүр, құрғамайды, — деп қолына рецепті ұстатып қоя бердім. Қыз есік алдына бара беріп, бұрылып:

— Енді қашан келейін? — деді.

— Қашан дейсің бе?.. Үй арасы жақын ғой, хабарласарсың, мұнда келіп әуре болып қайтесің... — Сөзіме мән бермей айта салғаным бар ма! Бірақ бұл сөздің астары бар-ау деп сол жолы қыз ұғып қалса керек-ті. Күлімдеп кете барды. «Рахметтен!» соң есік те жабылды. Мен де қыз сонынан телміре қарап отырып қалдым.

«Рашитова Сағила. Әнші. Көрші. Үй арасында үй жоқ. Жабырқап жалғыз жүргенше, Нияз-ау, неге таныспайсың? Өзенде қайық теуіп, ар жаққа аралға шығып, уақыт өткізбеймісің? Мүмкін, жақсы-жақсы құрбылары да бар шығар... Өзі де тақымыңа тар келмес, көнсе...» деп өзіме өзім әзілдеп, іштен мырс-мырс күлдім.

Ертеңінде түс ауа үйге келдім де, шешініп жіберіп, трусишен еден жуып жатыр едім, біреу есік қақты. Қолымда суы тамшылаған шүберек, есік тиегін ағытып жіберсем — ар жағында қалтырып тұрған Сағила. Менің сиқымды көріп, «ах!» деп ол кейін шегінді.

— Кір, кіре бер, Сағила! — дедім шүберекті тастай беріп, екінші бөлмеге еніп бара жатып.

Есік шиқылдап, тарс жабылды. «Ұялып, кетіп қалды-ау осы» деп артыма бұрылсам: күлкіге булыққан қыз, аузын алақанымен басып, бері аттай алмай босағада тұр.

— Кірсеңші бері!.. Мен қазір, — дедім де, түпкі үйге еніп кетіп, пижамымды киіп, қайта оралдым. Үріккен маралдай секиіп, қырындап тұрған Сағиланы қолынан жетектеп диванға отырғыздым.

— Мен кеше... өзіңіз хабарлас деген соң келіп ем... — Қыздың даусы баяу, сәл именіп сөйлейді. Бірақ бұл алғашқы беташары екен, іле сыпсыңдап, сөзге қонақ бермей, сөйлей берді. Ашық даусы сұңқылдап, үйді басына көтерді.

— О, үйіңіз қандай таза!.. Еденді ыңғай өзіңіз жуасыз ба?.. Тамаша!.. — Сағила екінші бөлмеге кіріп, оны да қызықтап басын шайқады. — Мамам сізді «жалғыз тұрмайды» дейді. Мен айтам: сол үйдің есігін ашқан әйел көргем жоқ дейім... Жолдасыңыз да дәрігер ме?

— Бойдақпын. Әлі үйленгем жоқ.

— Әлі үйленгем жоқ?! — Сағила тандана бетіме қарайды.

— Немене, ерсі көрінді ме?

— Жоқ... Мүмкін, айырылысқан боларсыз?

Мен басымды шайқадым.

— Сенбей тұрсың-ау... «Көктұқылдың әлі күнге үйленбегені несі» деп таңданасың-ау?

Сағила күлді:

— Озіңізді шалдар қатарына қосқыңыз келеді екен ғой.

— Әлбетте. Таптың.

— Шал? Ха-ха! — Сағила төргі үйге кірді, кереует алдындағы тумбочкада бірге оқыған қыздың рамкада суреті тұрушы еді, соны қолына ап, сығырая қарады. — Бұл кім?

— Бұл менің жас күнімдегі ғашығым, — дедім әдейі.

— Ғашығым?.. Қалыңдығыңыз болар?

— Сөз байласып жүргенде қайтыс болған.

— Қайғы-қасіреттің көлеңкесі түр көзінде, көрдіңіз бе?.. — деді де, сөзді кенет бұрды: — Доктор, мына қабырғаның ар жағында мен жатам!

— Солай ма? — дедім, шын таңқалған дауыспен. — Кейде түні бойы аунап дөңбекшіп шығам, кереуетім сықыр-сықыр етіп, ұйқы бермейтін болар-ау.

— Кейде түн ортасында біреумен сөйлесіп жатасыз...

— Түсімде сөйлемейтін ем... дауыстап кітап оқымасам?

— Үйге қонақ келуші ме еді? — Қыздың көзі сұқтанып, өңменімнен өтіп барады.

Езу тартып жымыдым.

— Жок, Сағилаш, күндіз де, түнде де жалғызбын!

Сағила ауызғы бөлмеге қайта оралып, әр затты тамашалап көріп, люктен астыңғы этажға түсті.

— О, біздің ас үйден мынау үлкен бе дейім?

— Айырбастайық, егер ұнаса...

— Айырбастамаңыз, сыйлаңыз маған!

— Ала ғой.

Екеуіміз қатар жарыса күлдік.

— Сағыш! — деймін сынау үшін даусымды жорта күйқылжытып құмарта сөйлей. Еріккен, жалғызсыраған жігітке осы бір шақ ермек сияқты. О да құлағын түре, әрі қарай тағы да жылы сөз естігісі келгендей, елегізе тыңдайды. — Сағыш, тамағың жазылды ма? — дедім, ойымды кенет бұрып.

Сағиланың қиылған қасы заматта бір түйілді де, қайтадан жадырап маған жалт қарады. Мен де одан көзімді алмай, осы бір мезет біраз сырды аңғарғандай болдым: «Ағатай, сен деп соғар жүрегім бар, егер оны ұқсаң, әурелеме!» дегендей. Бірақ осы бір жалынышты ойды іштей

кинала толғатса да, үлбіреген қып-қызыл түркі ерні, желбезегі діріл қаққан тәмліш мұрны, нұрланған қоңырмай көзі: «Жігіт болсаң, кел де құш мені, сүй!» деп шақырғандай.

Қыздың ең алғашқы ерсілеу көрінген томпақ көзі, шығыңқы жағы енді онша өрескел көрінбей, ұнай бастады — өзіне жарасты да ұнамды ма деп қалдым. Кейінірек, біраз жылдар өткеннен соң барып ұқтым: электрдің қуатындай көз нұрымыз шағылысып, махаббат оттары ұшқындап, бірімізді біріміз құмартқан сәт екен ол. Енді менің де жүрегіме қуаныш пайда боп, үй ішінде безек қақтым: жалма-жан электр плитаға шай қайнатып, стол үстіне тамақ жасап, қалбалақтап күле бердім. Көптен бері кереует астында жататын бір шөлмек қызыл шарап болушы еді, есіме түсіп, оның да тығынын аштым.

— Бірінші тосты менің үйіме сенің келгеніңе көтерейік, жарай ма?

Сагила көзін төңкере тастап, басын шұлғыды. Мен де, о да бір-бір ұрттап, қайта қойдым.

— Енді екеуіміздің осы үйде күнде кездесіп тұруымызға көтерейік!

Қыз бұл жолы бокал түбін қаға ішті. Ол не істесе, мен де соны істеп, ілесіп қана отырмын. Шарапты тағы шыпылдата құйып қоям.

— Енді екеуіміздің өміріміз сәнді болуына көтерейік, оған қалай қарайсың?

— Сәнді?

— Ие, сәнді!.. Менің өмірім жүдеу, көңілсіз екенін көріп отырсың ғой...

Бұған да ішіп қойдым.

— Енді сенің әніңді есту үшін...

Сагила түрегеп ән салды. Машықтанып алған оп-оңды даусы бар екен, өзі де, құрғыр, құйқылжыта, нәшіне келтіре айтты.

«Осы әнің үшін!» деп тағы да бір ішкіздім. Бұдан кейін радиоқабылдағышты ойнатып, екеуіміз билеп, сол биіміз үшін тағы да бокал қағыстырдық. Тостың санын сылтау тауып көбейте бердім.

— Сағыш, сенің әдемі ернің үшін бір тост көтергім кеп тұр, оған қалай қарайсың?

Қыз шаттана күлді...

— Енді бар ғой! — дедім аздан соң, — сол ерніннен сую үшін...

Қыз әбден балқыды. Үйдің ішінде қызара бөртіп дөңгеленіп жүр. Енді қыз менің уысыма түсті. Не істесем де еркімде. Бірақ миымның арғы түбінен біреу: «Байқа, ұятқа қалып жүрме! Көршің ғой!» — дейді.

Тостарымнан есі кеткен қыз, маған бұрынғыдан да бетер телміре көз тастайды, сақ-сақ күліп, арбап, құмарымды арттыра түседі. Әйтсе де сезім тізгінін бекем ұстап, тежей бердім. Үйдің ар жақ қабырғасында қыздың әке-шешесі біздің дырду-шуымызға құлақтарын тігіп, «баламыз қашан қайтады?» деп тосып та отырған болар. Сағатыма қарасам, он екіге жақын қалған. Сағиланы есігінің алдына апарып сап, қоштасып, үйіме қайтып оралдым. Сүйкімді де қылықты бұл қыз жерден шықты ма, көктен түсті ме? Әлде бағыма, әлде сорыма кез келді ме? Ертеңінде кешке жақын Сағиланың үйіне өзім бардым. Өткен түні билеп жүріп, тумбочканың үстінде жатқан кітапқа көзі түсіп: «Оқып жатқаныңыз нендей кітап, авторы кім?» — деп сұрап білген соң, «маған да беріңізші!» деп тілек еткен-ді.

Сол кітапты қолтығыма қысып, сылтауратып ала бардым.

Барсам, Сағила жоқ, сол күні Затонның клубында сауық кештері бар екен, соған кетсе керек. Сағила болмаған соң, кеткім кеп, босағадан әрі аттамай тұрып қап ем, әке-шешесі қарапайым, меймандос адамдар көрінді, жік-жапар болып, қоярда-қоймай төрге шығарды.

— Қарағым, жоғары шық, бөтен кісі емессің! — деп әкесі, семсер қара мұрты бар, көзілдірікті, егде тартқан кісі орындық ұсынды.

Қызы шешесіне тартыпты: дөңгелек бет, тәпелтек қара әйел сыпсындай сөйлеп, дедек қағып, самаурынға жармасты. Іштей налып мен отырмын: «Апыр-ай, бекер келдім-ау? Кеше уәделесіп алмай, салып жетіп баруым ыңғайсыз болды».

— Ақсақал, қайда істейсіз? — дедім, қарап отырғанша таныса берейін деген ниетпен.

Сөзді созып, ырғалып сөйлейтін кісі екен, аспай-саспай:

— Е, қарағым, осында, өлгі сауда орнында есеп-қисап жағында жүрмін, — деді.

Бұл сөзінің бастамасы екен, бұдан әрі баяу қоңыр дауыспен сөйлей берді: сауда қызметкерінің дау-жанжалы

көп болатынын, «күлқыны құрғырдың» байқамай жеп қоя беретінін де сөз қылды. Аздан соң пыс-пыс еткен, иесінің өзі сияқты домалақ сары самаурынды көтеріп Сағиланың шешесі келді де: «Мылжыңдап, баланың басын ауыртып, қайдағыны айтасың, одан да сырқырап жатқызбайтын буыныңның ауруын сұрасайшы?» — деп күйеуін зекіп тастады. Зайыбы қожа ма деп қалдым. Осы бір сәл нәрседен жасаған топшылауым кейін дұрысқа да шықты...

Шай ішіп аяқтай бергенде, қып-қызыл нарттай боп, әлденеден құр қалғандай, екпіндей басып Сагила кірді. Мені көріп сасып қалса да, артынан көңілі орнына түсті ме, күлімдеп әуелі маған тіл қатты:

— Нияз Базілевич?.. Вот, тамаша, — деп маған қолын беріп амандасты да, өз бөлмесіне кіріп кетті.

— Айналайын, еркетайым, — деді қыз сонынан тамсанып, қызыға қараған анасы.

Әкесі мұртынан жымыңдап:

— Жалғызым ғой... — деп бір қойды.

Мен де іштей өзіме өзім ризамын: кешегі алданбағаным қандай жақсы болды. Көрдің бе, Нияз? Біреудің алақанына сап әлпештеп отырған жалғызы... Нәпсіге сақ бол, ұятқа қалдырады дедім, өзімді өзім мысқылдап.

Киімін ауыстырып, иіс-майын бұрқыратып қыз шықты, кешегіден бүгін тартымды да сүйкімді. Үстінде жылан терісі сияқты сұр шұбар халат, шашын бұйралап алған, әкесі мен шешесінің ортасына кеп отыра қалды. Екі көзі қарама-қарсы отырған менде.

— Доктор, жүрек ауырса, қандай дәрі ішу керек? — Әлдебір шаншуды ауырсынған кісідей қабағын шытып қойды. Шешесі шұрқырап қыздың үстіне түсе кетті:

— Жүрегім!.. Шын айтып отырсың ба, күнім?

Әкесі оны қостады:

— Осы бір ансамбль дегенді қайдан тауып алғаныңды, айттым ғой, баяғыда таста деп.

Іштей күлкім келіп мен отырмын: жалғызым десе, жанын қиған, ауыздағысын жырып берген қайран ата-ананың мейірін айтсаңшы. Қыз сөзінің астарына олар қайдан түсінсін. Қыздың ерні мен қабағы жасырса да, күлмін қаққан көзі, дір-дір еткен танауының желбезегі құланып отырғанын сездіріп тұр..

— Жүрек ауырса, тындап қарайық!.. Емдейік!

— Не, не, айналайын, өзіміздің дәрігер ғой. Тыңдасын, ұялма! — деді, менің аузымдағы сөзімді жұлып ап шешесі.

— Қарағым, біз де тірі жанбыз, жақсылығыңды ұмытпаспыз, — деді әкесі сөзін соза сөйлеп.

Қыз атып тұрды:

— Кәне, қазір тыңдайсыз ба, доктор?

— Статоскопім үйде қалып қойын еді...

— Онда сол сіздің үйге барайық...

— Ие, не, айналайын, барындар, барындар! — деді тағы да шешесі жеделдетіп.

Қыз дегеніне жетті. Оны ертіп үйіме алып бардым. Жаздың қоңыр салқын түні. Аспандағы жұлдыздар жымындап, маған көзін қысқандай: «Байқа, мынау қыз күйеу екен!» деп ескерткен тәрізді. Ай-ай, менің ішкі камертоным да осы бір ойды қолдағандай. Сағила екеуіміз табиғат суретіне сүйсіне қарап, басқышта аз тұрып қалдық. Дене салқындап, бой тоңази бастады. Екеуіміз де аспаннан бір жоқ іздегендей шалқая жоғары қарап тұрмыз.

— Анау қай жұлдыз? — дейді ол тас төбеде жалт-жұлт еткен оқшаулау жұлдызды негімен нұсқап.

— Ол сенің жұлдызың!.. Әр адамның өз жұлдызы болады-мыс.

— Менің жұлдызым екенін қайдан білдіңіз?

— Әдемі де жарық. Сен бақытты да көрікті жігітке тиесің.

— Солай ма? Ха-ха... Сіздің жұлдызыңыз қайсы?

— Менің жұлдызым әлі туған жоқ.

— Неге?

— Тегі, кешірек үйленетін сияқтымын.

— Сонда не... Күйеуге ерте шығатын мен бе?

— Жұлдызың солай дейді.

— Әлде ол сіздің жұлдызыңыз болар?

— Ол сенің жұлдызың екеніне шүбөң болмасын, Сағыш! Жұлдыз кімнің оң жағында тұрса — соныкі. Білмеуші ме ең?

Қыздың бойы тоңазып, дірілдей бастады. Мен жаным ашыған боп, бауырыма икемдеп қысып көріп ем, қымсынбай, пиджагімнің бір өңірін жамылып, құшағым астына ене берді. Мен бойымды аулақтау ұстап, салқын құшақтап, үйге алып кірдім.

— Кәне, қай жерің ауырады?

Қыз менің бетіме таңдана қарады да, мырс етіп теріс айналды.

— Мені шын ауыртқыңыз келе ме? — деді де, терезе алдында тұрған радиокабылдағышты ойнатты.

— Жок, жок, Құдай сақтасын. Саған ауру тілеп, мені кім деп ұғасың, Сағыш? — Қыздың ишарасын ұқпаған кісіге ұқсадым. Әке-шешесін алдап, мені үйіме ала жөнелгеніне де түсінем. Бірақ қыздың мені неге қытықтап жүргеніне түсінбедім: жастық шақтағы ерке мінез бе, не шын берілген көңіл ме?..

Осы бір кештен бастап екеуіміз әке-шешеден де, көрші-қолаңнан да сескенбей кино-театрға, серуенге ашық кететінді шығардық.

Қызық күндер зымырап өте берді. Менің де қызға деген ынтазарым күннен-күнге күшейе берді. Сағила күнара клубқа, мектептерге концертке барады, мен ере барып, ертіп қайтам. Үйге қайтқан соң түн ортасына дейін билеп, ән сап, маз-мейрам боламыз. Өстіп жүргенде, бір күні, жақын аудандарға гастрольге шықпасы бар ма Сағиланың.

Тағы да баяғы құлазыған жалғыздық еңсемді көтертпей, иығымнан басты. Күннің көзі баяғыдай шақыраймай, күңгірт тартып, айналамдағы табиғат сұрғылт бояуға бөленді. Мен Сағиланы сағышып, түн баласы дөңбекшіп ұйықтай алмайтын әдетке душар болдым. Кейде оның мөлдір көзі күлім қағып: «Доктор, жүрегімді тыңдашы, соғысы өзгерген бе дейім? Неліктен, ә?» деген даусы да құлағыма келеді. «Шынымен сағынамын ба... Сағыну үшін сүю керек. Олай болса, Сағиланы сүйгенім де? Әуелде ұнамаушы еді, о қалай?» деді де, іле іштен бір дауыс мысқылдап: «Қайтесің. «Біреу көрісімен сүйеді, енді біреу жүре сүйеді» демеп пе еді ертедегі Римде...» Жок, жүректі шын елжіретіп, есті алатын махаббатқа ұқсамайды бұл, қызығып, таңсық еткендеймін. Жастық шіркін әуесқой, жылтыраған көрсе қызығып, соған құштар болатын әдеті ғой. Өзімнің ішкі сезімімді шимай-шатық хат секілді жөнді түсіне алмасам керек. Әлде жалғыздық аяғымды арқандаған аттай тұсап, үй маңынан ұзап шығармай көзіме түскені де, жүрегіме әсер еткені де сол Сағила ғана болғаны ма, кім білсін... өйтпесе, Сағиланы жоқтап, айналамды сипалай берер ме едім?

Бар ермегім үйім, үйдің жиһазы. Қызметтен қайтысымен жуып, жинап, әуре-сарсаңға түсіп жүргенде, кеш те батады. Одан магазиндерге барып, тамақ сатып әкеп, ас істеп ішіп, медицина жайында шығатын түрлі журнал, газетті қарап шыққанша, жататын мезгіл де болады. Сөйтіп, өмір календарымның тағы бір күнін аударам.

Жүректің арғы түбінен еміс-еміс ренішті дауыс та естіліп қалады: «Ей, доктор, сенің іздеген гүлің осы ма еді?». Бірақ мен оны елемеймін. Қолды бір-ақ сілтеп, сол сәтте естен шығарып жіберем.

Дәл осы ренішті дауысты емхананың бас дәрігері естіп қойғандай, сол бір күндері шақырып ап, бірер жайды ескертпесі бар ма:

— Доктор Дарханов, бізде қызмет істегелі біраз уақыт өтті. Әрине, қызметіңізден осалдық таппаймыз. Жақсы істейсіз. Бірақ жеке жүресіз, емхана өміріне кіріспейсіз, оныңыз қалай?

— Кіріскен деген сөзді ұға алмадым, — дедім. Менің мұндайда тыжырая қалатын әдетім.

— Кіріскенде... Қоғам жұмысы бар. Мысалы, сізді кәсіподақ бастығы жиналыс екеш жиналысқа да қатынаспайды дейді...

Мен күлдім.

— Қымбатты коллега, осыны да сөз деп айтып отырсыз ба?

Бас дәрігердің көзі бадырайып, «мынау ұрып жіберуден тайынбас өзі!» дегендей, кейін қарай шалқая берді. Бұрын ешкім мұндай сөзді бетіне айтпаған адам, не дерін білмей, жақтырмай басын шайқады:

— Неге олай дейсіз?

Мен иығымды көтеріп, тыжынырып, кекесін дауыспен жауап қайырдым:

— Өмірде қоғам жұмысын істеп жүріп жақсы емдеген дәрігерді көрген емеспін.

— Қателесесіз.

— Жок, сіз қателесесіз. Қоғам жұмысын атқарып жүрген дәрігерлерді бақылап қараңызшы: күніне бес сағат қызмет істеуі керек болса, соның төрт сағатын емге жұмсайды да, аз дегенде бір сағатын қоғам жұмысына жібереді. Бес сағаттан тыс қалып ол қоғам жұмысын өлсе істемейді. Сонда кім ұтылады?.. Емделуге келген сырқат

адамдар. Асығып-үсігіп, шала-шарпы қараған боп жөнелте береді. Ең ақыры аурудың диагнозын да түзу қоймайды. — Енді не дейсің дегендей, сотқар балаша бетіне одырая қарадым.

— Сондықтан... Қорытындыңыз не? Не демексіз?

— Дәрігерлерді қоғам жұмысына жек, жекпе, нәтиже шықпайды.

— Біздің заманның дәрігері айтатын сөз бе бұл!

— Осы заманның адамы болмағанда, ХІХ ғасырдан келді деп отырсыз ба?.. Жок, шекарадан өткен қашқын дейсіз бе? — Креслоның арқасына басымды салып, шалқая түсіп сылқ-сылқ күлдім.

— Өзіңіз келмегеніңізбен, кей сөздеріңізден со жақтың лебі еседі. Байқаңыз, коллега, ұнамайсыз маған! — деді бас дәрігер түсін суытып.

— Қорқытасыз ба?

— Жок, сақтандырам!

— Немене? Мен үкіметке қарсы үгіт жүргізіп отырмын ба?

— Жүргізбегенмен, ішкі сарайыңыздан бір ыңғайсыз иіс келеді. Ішіңізде шіріп жатқан бір ісік бар ма деймін.

— Ауырғам жок әлі, Құдайға шүкір. Тазамын!.. Менің сөзіме түсінбей, таңба ала жүгірген өзіңіз. Баяғыда ауылда жоғалып кетпесін деп, асау тайға шыжылдатып таңба басатын. Сіз қазір сол таңбаны маған ала ұмтылғыңыз келіп отыр ма деймін.

Бас дәрігер қайтып тіл қатпады. Түнеріп орнынан тұрды да, халатын шеше бастады. Мен де қоштасып, өз жөніме кеттім. Бірақ бас дәрігерге қисық жауап бергенімді, оның кек сақтап қалғанын кейін ұғындым. Арасына үш күн салмай, облыстық денсаулық бөлімі шақырып ап, Ертіс бойындағы бір казак ауданына командировкаға жіберді. Амал қанша, бас тарту қиын, үйімді құлыптап, көршіме тапсырдым да, жүк таситын машинаға мініп, алыс ауылға сапар шектім. Менің тексеретін колхозым ауданның жанында он бес шақырымдай жерде екен. Аудан орталығына соқпастан, тура бардым.

Соғыс кезінде жүдеп қалған колхозшылар қыстан тәлтіректеп шыққан малдай жерден басын көтермейді: таңның атысы, күннің батысы егін басында қыбырлайды

да жүреді. Күлкі, өзіл, ән қымбатқа түсетін сияқты. Әңгіме «астық, норма, бригада, трактор» деген сөздердің ғана маңында. Көптен ел аралап көрмеген маған бәрі таңсық. Сол колхоздың бірнеше үйін аралап, тұрмыс-халімен таныстым. Ең алдымен менің көзіме ілінгені тазалық жағы. Ежелгі қазақтың әдет-салты: жерге отыру, сулық, майлық, қолмен ет жеу... Балалардың үсті-басы қотыр. Әбден танысып болып, колхоз кеңсесіне кірсем, бастық, төртбақ кара қазақ, кеңсесінде отыр екен. Аңқылдаған ашық адам секілді, салғаннан шүйіркелесе кетті:

— Облыстық денсаулық бөліміне шағым түсіргенім шын. Өзің көрдің ғой?

— Көрдім.

— Не дейсін, төрелігін өзің айтшы?! Қотыр бүкіл ауылға жайылып барады. Емдемейді. Жарты жылдан асты қақсағалы, жоқ, ойларына кіріп те шықпайды!.. Ауданда денсаулық бөлімінің бастығы бір бұқа бар. Таңертеңнен кешке дейін аңдитыны қызыл желек.

— Неге емдемейді? Дәлелі не?

— Дәлелі көп... Соңғы кезде бұл жұқпалы қотыр емес, кірден болған дегенді тапты.

— Түсінікті. Бірақ тазалық жағы кемшін екені анық. Оған не дейсіз?

Бастық күлді:

— Е, маған енді қартайғанда, колхозшылардың қолдарына су құйып, шомылдыр дейсің бе?

— Су құймаңыз, жиылысқа сап, беттеріне баса айтыңыз, оған көнбесе, әкімшілік шара қолданыңыз!

— Әкімшілік шара қолдандырып, мені соттатып жібергің кеп отыр-ау, ә, балам?

— Халқына жаны ашитын ақылды бастық бір есебін табады да!

Бастық қарқылдап күлді:

— Бұл — сендердің, дәрігерлердің, жұмысы, қарағым. Қала берді, ауылдағы анау мұғалімнің жұмысы!.. Мені қажап қайтесің, өзім егінімді орып алсам да, соған шүкіршілік де!

Сөз бітті. Мен үндемедім. Сол күні кешке ауданға келіп, денсаулық бөлімінің меңгерушісін үйінен кеңсесіне шақыртып алдым. Еңгезердей, қой көз, сары кіріп келді. «Мұрнының ұшы қып-қызыл, дәу де болса, арақтың құды-

ғы шығарсын. Әй, колхоз бастығының сөзі тегін емес-ау» дедім іштей. Артынан білдім, «дәрігерден мен көп білем» дейтін қарт фельдшердің бірі екен. Екеуіміз салғаннан айқаса кеттік:

— Коллега, бұл қалай, бір колхоз тегіс қотыр, сіз қол қусырып қарап отырсыз?

— Лас, кірдің салдары! — деді тыжырынып ол.

— Өзіңіз дәрігер бола тұра, жұқпалы қотыр мен кірден түскен жәй қышыманы айыра алмағаныңыз ба?

— Сіз құрлы айыра алам!

— Ғапу етіңіз, коллега, олай десеніз, сіз надан екенсіз! Акт жасаймын!

— Қолыңнан бір келсе, екі қыл!

— Сіздің мұныңыз — қастық. Емдеу емес, келемеждеу!

— Ә, қастық! Жаның ашып тұр ма! Білдік, желдің қайдан соққанын! — деп қарсы дау сап түрегелді.

Мен акт жасадым. Ол қолын қоймады. Қалаға қайта оралсам, облыстық денсаулық бөлімінің меңгерушісі баяғыдай емес, өзгеріп қалыпты. Қызыл мұрын телефоннан «бұлбұлдай сайраса» керек, үн-түн жоқ тыңдады да, актыны алып қап, қоя берді. Қызметке шыққан күннің ертеңінде жергілікті комитеттің мәжілісіне шақырып ап, талқыға салмасын ба кеп. «Көмек бер деп жіберсек, қарт фельдшерге тілін тигізіп, бүкіл ауданға масқара қылды. Онымен қоймай, ұлт араздығын қоздырды. Осы Дарханов кім өзі?» — деп бірінен соң бірі шығып, ал сөк.

Бас дәрігер әнеугі: «Қоғам жұмысына жек, жекпе, дәрігерлерден нәтиже шықпайды» деген сөзімді ұстап ап, «Міне сол теорияның нәтижесі!» деп бетіме басып, ұрсып-ұрсып қоя берді. Бірақ қатты шара қолданбады. Шынында, о жолы өзім туралы айтылған сөз емес, кейбір дәрігерлердің ісінен жасалған қорытынды да. Ақкөңіл, бейқам басым, ұрылып қалдым. Ақыры, «сенімсіз, қауіпті адам» деген атаққа іліндім. Бір күні апарып... жауып та қоюы ықтимал-ау? Масқара-ай!..

Алматы барып, аспирантураға түсіп, диссертация қорғасам ба екен? Жоқ, колхозға барып, дәрігер боп ауыл ағайындарының таз-қотырын, өкпе ауруын емдесем бе екен? Әнеугі қызыл мұрын сияқты біреу кездесе, дұрыс қызмет істетер саған!.. Тірідей жеп қойсын... Жә, Нияз ақымақ па, жасаулы үйін тастап колхозға баратын...

Остіп, қайтерімді білмей дал бол, сөзге ілініп, шатасып жүргенде, бір ай шамасында Сағила да қайта оралды. Кеште мұңайып отырғам, біреу есік қағады. Бейсауат адам келмеуші еді деп таңырқай есік ашсам, ар жағында күлімдеп Сағила тұр. Үстіндегі қан қызыл көйлектің әсері ме, қыздың жүзі де қызыл шырайланып, бал-бұл жайнайды. Томпайған ерні сәл ашылып, ар жағынан маржандай ұсақ ақ тістері көрінеді.

— Сағилаш!

О да маған қарай ұмтыла берді. Мен құшағымды бұрын жайып, бауырыма қыстым да, еңкейіп ерніне төндім. Ол бетін менің кеудеме басты. Бірімізді біріміз қатты аңсап, сағынсақ керек-ті, хал-жайды тілсіз, ыстық құшақпен ғана ұғыстық. Күнге күйген, өзі қоңырқай адам, одан да бетер қарайған: шамалы толған денесі жұмырланып, көйлегіне сыймай, тырсылдап сыртқа тебеді.

— Нияз, сіз жүдегенсіз бе? Ауырдыңыз ба?

— Жоқ-жоқ. Қашан келдің?

— Әлгібір әзірде... — Сағила жан-жағына қарап: — сол қалпы, өзгеріс білінбейді, — деді.

— Қандай өзгеріс күтіп ең, Сағыш?

— Мен бе? Кім білсін, дәрігер мен дәрігер оңай тіл табысады дей ме?

— Жоқ, Сағыш, олай десең — мені ұқпағаның. Сенен басқа адаммен маған тіл табысу қиын.

Сағыш сақ-сақ күлді. Менің жауабыма риза сықылды. Радиоқабылдағыштың қасына барып, шамын жағып, Москваны ұстады. Би музыкасын беріп жатыр екен, Сағила мені құшақтай ап, дөңгелей берді... Аздан соң шешесі келіп, қызын шақырып әкетті, көңілім жабырқап қалды. Осы жүрісі не? Бұл қыз, үстіп жүргенде, бір актерге тиіп кетуі мүмкін. Сонда мен не істеймін? Жоқ, Нияз, сен шын сүйесің бе? Сүймей қалай үйленесің? Ертең қалай тұрмыс құрасың? Ең ұзаса бір-ақ жыл өмір сүресіңдер, содан соң екеуің екі жастықты құшақтап, екі жаққа жүгірмейсіңдер ме? Асықпа, әуелі өз жүрегіңді сына: Сағила деп, құмарта, салмақты соға ма, жоқ, бір түннен кейін дір етіп басылатын «дәлдір» соғыс па? Ойлан! Үйлену жас жігіттің өміріндегі ең биік белесі, өз жүрегіңнің алдында ғана жауап бермейді ол, бүкіл ұрпағың, келешегің де осы қадамға байланысты!

Осылай түні бойы өзіммен өзім егесіп, айтыстым да жаттым. Сағат түнгі он екіден асқан кезде ар жақ қабырғаны біреу ақырын тықылдатты. Құлағымды тіктім: Сағыш болу керек, «кел, менің қасыма» деп шақырғандай, әлде менің дөңбекшіп жатқанымды сезіп, «ұйықтасаңшы» дегені ме, кім білсін...

Баяғыда, елде қыз оятады дейтін, сондай мен де ұрланып барып, терезеден түссем бе?.. Терезенің топсасын Сагила өзі ашпаса, түсе алам ба? Туһ, адам ойына қайдағы қайдан келеді осы... Е. таптым! Ең төтесі — бұл қызбен Морзе, не Бестужевтің тілімен неге сөйлеспеймін?.. Бір кезде тарихты оқығанда, Бестужевтің тілімен таныстырғаны қайда?

Ертеңінде кітапханаға барып, бүкіл тарихи кітаптарды ақтарып, іздемесім бар ма? Ақыры жарты күнімді жіберіп, зорға дегенде тауып, көшіріп алдым. Келесі күні сол «тілді» Сагилаға да үйреттім. Екеуіміз бір кеште жаңағы Бестужевтің әліпбиін жаттап алдық та, түнде жатып ап қабырғаны тықылдатып сөйлесетін болдық. Екеуіміздің бұл тықылымызды Сагиланың шешесі естіп қалыпты да, күйеуіне: «Біздің үйдің астынан ылғи бір тықыл естіледі, біреу қазып жатқаннан сау ма?» депті. Күйеуінің көзі шарасынан шығып, үш түн ұйықтамай андиды, әр қабырғаға құлағын бір тосып айыра алмай қояды. Бір күні Сагиланы концерттен ертерек алып қайтып, аулаға кіре беріп ек, алдымыздан қалтып әкесі шыға келді. Амандасып боп:

— Неғып тұрсыз? — дедім.

— Сені күтіп тұрмын!

— Иә?

— Осында түні бойы үйдің астынан тықыл естіледі. Біреу қазып жатқан жоқ па?

Сагила мырс етіп күліп жіберді де, аузын баса қойды. Әкесі оған адырая қарады. Мен де күлкіден булығып, ернімді тістеп теріс айналдым.

— Папа, ол бөтен кісі емес, мына Нияз шеге қағатын! — деді Сагила.

Қыздың тапқырлығына сүйсініп, қоштай кеттім:

— Ойбай, ол мен едім. Рапу етіңіз! Үйге керек-жарак заттарды сатып алмай, көбін қолдан жасаушы едім. Мазаңызды алсам, кешіріңіз. Тастайын!

— Жоқ-жоқ! Неге... Істей бер, балам! Біздікі әйтеуір сақтық та.

Осымен бұдан да құтылды. Сағила екеуіміз үйге кеп, ішек-сілеміз қатқанша күлдік.

— Шынымен сенгені ме? — дедім Сағилаға.

— Сенбегенде ше? Біздің әкей аңқау...

Әкесінің аңқау екенін көп ұзамай мен де аңғардым, осы оқиғаның ертеңінде, түнде Сағиламен әдеттегідей қабырға арқылы қоштасып, «жақсы ұйқы, жайлы төсек» тілеп, аяқтай бергенімде:

— Ұйықтай алмай жатырмын, — деді Сағила.

— Неге?

— Ж... — ар жағын ақырын оқысам да сеніңкіремедім.

— Қайталап айтшы! — деймін тағы да тақылдатып.

— «Жалғызсырап» деген сөзді түсінбейсің бе? — деді ол.

— Келе ғой қасыма! — дедім әзілдеп.

— Қазір! — деді.

Жүрегім тулап, алқымыма тығылды, жата алмадым, атып тұрдым да, есіктің тиегін ағытып қойдым, мынау не деген өжет қыз! Жә, әзілдегені шығар, әке-шешесі біліп қоймай ма?

Қайтадан төсегіме жатып, тына қалдым. Көрші үйдің есігі сәл ашылғандай ма, қалай. Бұл келісті қалай ұғуым керек? Ойым өрістемей үзілді. Есік ашылды. Сағила жетіп келді де, сып етіп қойныма кірді. Қараңғыда құшағымыз үнсіз айқасып, аймаластық та қалдық...

Осы бір түнде өз арымның алдында кешірілмейтін күнә жасадым. Сезім құрғыр ұшқалақ та соқыр, көбелектей отқа түсіп, қанатын күйдіріп алатын әдеті. Мас адамдай еліріп жатып, Сағиланың: «Мені қайтесің енді? Масқара болдым ғой!» деген сөзіне: «Үйленем!» деппін. Ол «қашан» десе, мен «он күннен соң!» деппін. Осы сөзді айтарын айтсам да, ұмытып кеткен екем, бір күні қызметтен келсем, Сағила шешесі екеуі менің үйімде жүр; төсек-орны, киім-кешегін алып, біржолата көшіп келген. Үйді жинап, стол үстіне түрлі тағам толтырған, мені мен әкесін тосып отырған көрінеді.

Не дерімді білмей, есік алдына сілейіп тұрып қаппын. Түсім өзгеріп кетсе керек, Сағила жүгіріп кеп, мойнымнан құшып:

— Ниязка, уәдені орындадым! — деді бетіме бетін тақап. Мен қайтерімді білмей, дел-сал боп, самарқау шешіндім. Шешесі менің күйімді түсінгендей, маған жалтақтай қарап, «бұл не, шырақтарым-ау?» дегендей, сол қолына иегін төсеп, көзін менен алмайды. Сағила да сезгенімен, рай бермеді, сыпылдай сөйлеп, стол үстін реттей бастады.

— Қазір папам келеді. Сонсоң өзіміз отырамыз... — деп билеп-төстеп, басқарып әкетті. Баяғы бір айта салған қапы сөз енді есіме түсті: уәделі күн өткен, менің тарапымнан қайран болмаған соң, Сағила өзі шешкен. Ал сонда қызды қалай түсінуге болады: не айлалы қу қыз да, не әдет-ғұрып, жөн-жобадан ада, өмірге киімшең келген қыз. Жә, ол қыз білмей-ақ қойсын, шешесі неге ақыл айтпайды?.. Байқаймын, қыз бен шешесі де жайдары жүзбен көтеріңкі сөйлеп, қимылдай бастады.

— Сағышжан, мен әлгі бөлішті әкелейін! — деді ол сатыдан төмен түсіп бара жатып, маған тағы да бір көз тастап.

«Черт с ним! Болар іс болды, бояуы сіңді. Бұл қызды енді үйден қуып шыға алмаспын! Не болса да көрдім!» — деп іштей буынып-түйініп, жеңді сыбанып жіберіп, мен де кірістім.

Іле әкесі келді. О да білген екен.

Сол түні әке-шешесінің батасын алып, ертеңінде ЗАГС-ке барып, тіркеліп те үлгердік.

* * *

Үйленгеннен кейін бірінші ай — орыстар айтқан «медовый месяц» — балдай тәтті ай есімде мәңгі сақталды. Бірер сағат көрмесем, аңсап, есі-дертім сол Сағила болады. Көзімнен таса қылғым келмейді. Қызмет ақырын асыға күтем. Күн ұзақ, түн қысқа сияқты. Қызметтен келе құшақтасып, сүйісеміз, содан таң ата бір-ақ ұйықтаймыз. Кей түнде ас ішуді де ұмытып кетеміз, кей күндері Сағила қызметке де бармай қалады. Ансамбльдің бастығы үйге кеп, реніш те білдірді. «Концерттің болмай қалғанына сен айыптысың!» — деп, ашы сөзге де барды... Оны тыңдаған біз жоқ, ертеңінде баяғы әуенге қайта басамыз...

Сөйтіп бір айдан аса бере ес жинадық.

Сағила тіршілікті алдымен үйден бастады: сән түзеп, жетіспейтін заттарды саудагерлерден іздеп, базар аралады. «Үйленсем» деп сақтаған азын-аулақ қорым бар еді, кілем

деді ме, комод деді ме, қалтамның түбін тақырлай қакты. Оны елең қылған мен жоқ, игілікке жиған ақша, игілікке жұмсады, несі бар?..

Көңілді Сағила үйдің ішін бұрынғыдан да жиһаздап жинады, кірсең шыққысыз! Бірлі-жарым келіп-кеткен құрбы-құрдастары таң қалды. «Апыра-ай, Сағыш бақытты, көрдің бе, ілезде үй боп шыға келгенін! Пәлен жыл өмір сүрсек те мұндай дүниеміз жоқ!» — деп жеңгелері де сыбыр-сыбыр етеді. Үйден үйге балаша секіріп, әндетіп жүрген Сағилаға қарап мен де қуанам: «бақытты тұрмыс құрдым-ау осы» деп іштей өзіме риза да болам. Орыстың бір әзіл өлеңі де есіме түседі: «Үйің болса, үйді ұстайтын ұқыпты әйелің болса, ертемен жадырап тамақ ішіп, қызметіне барсаң — одан артық не керек?»

Я, осы бір әзіл түп-тура маған арнап айтылған сияқты... Терезе алдынан зымырап өткен поездай күн артынан күндер өтті. Мен ерте қызметке барам да, сағат үште үйге қайтам: түскі асты ішіп, бірер сағат ұйықтап тұрысымен, кара-күрең шай ішем де, көшеге шығам. Бұл кезде Сағила кешкі концерт өткізіп жатады, аяңдап алып қайтам, біз үйге кеп жеткенше түнгі он екі болады. Тыныш та рахат өмір. Айнаға жиі қарап, өзіме өзім ризалық білдірем: кере карыс мандай, кішілеу келген қыр мұрын, күлімдеген әдемі кара көз жігіт! Бұғағы шыға бастаған... Бұрын оқып жүргенде талдырмаш, нәзік едім, енді қарным кампиып, жыл сайын денем толып келеді. Бас дәрігер әлі де сұқтанып қояды, бірақ соқтықпай, қызметімді тып-тыныш атқарып, бетегеден биік, жусаннан аласа болып жүре бердім...

Адамда нысап жоқ. Бір күні төсекте жатып Сағила:

— Ниязқа, үстімде киімім жоғын білесің бе? — деді, даусынан бұрын сезілмеген олқылық тапқандай болдым.

— Жоқ... Расында киімің жоқ па еді?

— Құдай адамға көзді неге бітірген? Көрмейсің бе?..

Мен әзіл ғой деп, бұл сөзіне мән бермедім.

— Не киім керек?

— Доктордың әйелі сүмірейіп жүдемей, жарқырап көзге түсіп жүргені келісті... Түлкі жаға драп пальто... Ақ боты... Панбарқыт көйлек... Алтын жүзік... Алқа... Алтын сағат... — Ар жағын шұбыртып айта берер дегендей, сөзін бөліп жібердім.

— Ойбай-ау, ондай ақшаны қайдан алам?

— Доктор кісі ақша таппай ма? Тіс салатын көрші дәрігер қалай жақсы тұрады. Көрмейсің бе?.. Жақында екінші үй салып алды! Сен де істе: үйге шақырып, «прием» жаса...

Мен шошып кеттім.

— Сағышжан, мен «прием» жасап, үйде «емхана» аша алмаймын. Ол менің арыма сыймайды.

— Арыңа сыймаса, отыр осылай, бұғағыңды түсіріп.

Бұл сөзі маған жаман батты. Бірақ жанжал шығып кете ме деп үндемедім. Ол күнгі сөз осымен бітті. Мен де, о да бұл тақырыпқа қайтып оралмадық. Ертеңінде қызметте жайлы орнығып отыра алмадым. Қысқы даланың ақ қар бұрқасынындай әлсін-әлсін бұрқаған ой көңілді алаңдата берді. «Ақша тап!». Қайдан табам?

Бас дәрігердің кабинетіне кірсем, жалғыз отыр екен. Я сәт, оңаша сырласып, бір тіл табыссам!

— Я, доктор жолдас, қалай, үйленді деп естідім бе? — деп ол күлімсіреді. Баяғы ызғары білінбейді, жылыған секілді.

— Бір жыл боп кеткен істі жаңғыртасыз-ау... Жақында балам да болады!

— Біз әлі тойды тосып жүрсек... Уақасы жоқ, екі тойды бір қосып жасарсыз... — деп күлді ол.

Өзімді дара ұстап, жекеленуімнің қате екенін сезініп, ұялып:

— Әлбетте, әлбетте... — дей бердім.

— Шаруаңды айта отыр, коллега.

— Айтсам, ақша жетпеуге айналды. Семьяның аты семья!

Бас дәрігер сәл ойланып:

— Басы артық қазір орын жоқ, — деді. — Мүмкін, сен теміржолға барарсың. Әнеукүні солар бізге үш сағатқа ларинголог керек деген-ді. Одан бері кісі алып қоймаса... Мен біліп қояйын, ертең хабарлас!

Қуанып, үйіме қайттым. Басы артық қалада ларинголог жоқ. Қайдан оңай таба қойды дейсің. Бас дәрігер бұл жолы маған мейірімді, ақкөңіл, адал адам сияқты көрінді, тегі, мен өзім бе, түсінісе алмай жүрген, кім білсін...

Бірақ бұл қуанышым су сепкендей басылды. Сағыш шырай бермеді. Күндегідей алдымнан шықпады, мойнымнан құшпады. Сыпайы, салқын асты столға жасап берді де, өзі қызметіне кетіп қалды.

Жалғыз адамның тамағынан ас өте ме! Шала-шарпы іштім де, теміржолшылар емханасына барып, түстен кейін үш сағат істейтін боп келісіп, аяңдап Ертістің жиегіне бардым.

Павлодар — Қазақстанның ешбір қаласына ұқсамайтын ерекше қала. Қаланың құрылысы, үй салысы — архитектурасы емес, халқының мінез-құлқы бөлек. Айрықша көзге түсетін бір қасиеті еңбексүйгіш, үлкен-кіші демей, ертеден кеш не заводта, не пристаньда жұмыс істейді, жұмыстан оралған соң, күн батқанша қала шетіндегі немесе ауласындағы бақшасын күтіп, бағады. Біріне бірі жиі араласып, айғай сап сапырылысып және жатпайды. Жай күнде мас боп жүрген бейсауат бір адамды көрмейсін. Тәртібі өте күшті. Қас қарая қақпа, терезені жауып, үй шаруасына кіріседі. Бақшадан қолы босаған жастар Ертіс жиегіне барып, қайық теуіп, ән салады. Түн ортасы ауғанша үй-үйдің алдында күбір-күбір сөз, махаббат жырын шертетін қыз бен жігіт. Осындай тәртіпті де салмақты халықты мейрамдарда көрсен: қаланың астан-кестенін шығарады. Думан-шу, ән-күй қаланы басына көтеріп, Ертістің ар жағындағы орманды жаңғыртады.

Осы бір ойдың жібін тарқатып өзен жиегіне келсем, бір топ адам паромға мініп жатыр. Әзіл-күлкі. Сол думанның арасынан Сағиланың даусы жекеленіп, «мен мұнда лап» шақырып тұр. Оз құлағымға өзім сенбедім — елес болар! Ықылас сала құлағымды тағы да тіктім: сақылдап ұзақ күлетін әдеті де. Сол, Сағиланың күлкісі. Әне бір көк ала жемпір киіп, домаланып жүрген сол емес пе?

Бұл қайда барады? Маған неге айтпайды? Жүрегім дүрсіл қағып, ашу керней бастады. Жанына жетіп барып, жанжал шығарып, үйге алып қайтсам ба? «Жә, Нияз-ау, балалық мінезден арылатын уақыт жеткен жоқ па? Қызғану — тағы адамға тән, көзі ашық, білімді азаматқа ондай қылық қорлық екенін білесің бе. Егер де сені алдап жүргеніне көзің жетсе, үн-түн жоқ айырылыс та кете бер». — Өзіммен іштей кеңесіп, тоқтау салып, үйіме оралдым.

Түн ортасында Сағила қайтты. Екі беті дуылдап, көзі мөлтілдеп, үйге рухтана кірді.

— Я, қайда жүрсің, достым? — Мен өзімді баса алмай, сыр білдіріп алдым: даусым сәл дірілдеп шықты. Сағила шап беріп мойнымнан құшып, шөп еткізіп сүйіп алды.

— Сен мені іздеп театрға бардың ба?

— Бардым.

— Не деді?

— Озің айт қайда болғаныңды. Біреудің не дегенінде нең бар.

— Біз Ертістің ар жағына өтіп, жетінші ауылға концерт беріп қайттық. Асығыс болып, саған айта алмай кеттім. Айтпады ма вахтер?..

Көңілім орнына түсіп, бұлты ыдыраған күндей жадырай бердім. Қосалқы қызмет істемек болғанымды айттым. Сағила қуанғаннан шөп еткізіп тағы да бір сүйіп алды...

Екі жерде істеу оңайға түспеді. Бірін бітіре сап, кез келген асханадан жеңіл-желпі тамақ жеп, дірдек қағып, қаланың шетіне қарай екінші емханаға жүгірем. Одан қалжырап, иығым салбырап, үйге жеткенше түн болады. Алғашқы кезде үйрене алмай, қиналып, жаман жүдедім. Шертиін шыға бастаған қарын тартылып, көп ұзамай бәйге атындай жарадым. Өзімді өзім айнада көріп шошып кеттім: өңім күп-қу, жас шағымда бетімде аздаған секпіл болушы еді, сол қайта шыққан, көзім бұрын қара сияқты еді, енді түсін өзгерткендей: қоңыр ма, немене, танымай да қалдым.

Мұнша неге жүдедім?

Сағила бір күні төсекте жатып:

— Ниязқа, мен екіқабат боп қалыппын... — деп еңкілдеп жылап жібергені. Мен жалма-жан қуанғанымнан бетін, көзін, ернін сүйе бердім.

— Айналайын, неге жылайсың?

Әдетте, әйел қуанып, күйеуіне үлкен сыр ғып жеткізуші еді, бұл не қылық? Жок, әйел қуанғанда Сағила сияқты бұртып, жек көре, итермелеп, жыламайтын болар.

— Айтшы, күнім, не істеймін?

— Мен бала таба алмаймын...

— Неге?

— Кішкентаймын...

— Мен дәрігермін ғой, бір жолын табармын.

— Жок, баланың өзiрге керегі жоқ.

— Түсінбеймін, Сағыш...

Осы түннен бастап екеуіміз тағы да ерегестік. Ол «алдырып тастаймын» деді, мен көнбедім. Ақыры мен жеңдім. Заң мен жағында да, ол, «сотталып кетесің» деген соң,

«бабқаларға» бара алмады. Бірақ менің мінезімнің шет жағын сезіп қалды: бір қисайсам, сіресіп, айтқанымнан қайтпайтыным оған ұнамағандай. Іштей сыр түйіп, бұрынғыдай ашылмай, сақтанып та жүретінді шығарды.

Дәл босанардан екі күн бұрын ол маған:

— Егер осыдан өліп кетсем, кінәлі сенсің! — деді.

— Неге, Сағыш? — деппін сасқанымнан.

— Анада ескерткем, енді көлгірсіме!

— Мен сені өлімге берем бе, Сағышжан?

— Сен Құдай емессің!

Шынында, бұл неге үрейленіп, қорқа береді? Акушер дәрігерге барып, ақылдасып ем, ол бұрын Сағиланы көрсе керек, біледі екен. «Бірінші босанатын әйелдің бәріне тән қауіп. Ал Сағиланың үрейленуі заңды. Себебі сүйекті әйел емес, денесі қушық, баланың жатқан жері тар, сақ болайық», — деп ақыл салды. Я, бұл жағын ойламасам керек, осы сөзден кейін жаным қалмады. «Толғақ қысып кетіп, тез жеткізе алмай, әуре болам ба» деп те үрейленем.

Сагила аман-есен босанды. Қыз бала тапты. Сагилаға ұқсас болсын деп, атын Сәбила қойдық. Алты айға жетпей, емшектен шығарып, шешесінің қолына берді. Сөйтіп, баламды өз үйімде әлпештеп, қызықтай алмай, күнде қайын атамның үйіне барып, телміріп отыратынды шығардым. Тек бар медеуім: «Өсіп, ес білген соң, қолыма алармын» болды...

Сагила бала тапқан соң, бұрынғыдан бетер құлпырып, әсемденіп алды. Мүше-мүшелері сараланып, сымбат-тұлғасы көзге ілінді. Екі жерде істеген соң, ақша да жинала берді. Сағышты судай жаңа киіндірдім. Жаз болса: үстіндегі гүлді жібек көйлек, қолда ақ биялай, аяқта сүт түстес туфли; қыс болса кигені: түлкі салған қаракөл пальто, аяқта ақ боты. Тілегін орындадым. Оның қабағы өз үйімнің ауа райын көрсетіп тұратын барометріне* айналды. Ол ашуланса, ренжіп, мұңайса, үйімнің берекесі кетіп, өзім пұшайман боламын; ол күндері тамақ та әзірленбей, қалған-құтқанды жеп, қисая кету өдетке айналды. Ол түні Сагила кеш қайтады. Тегі, менің нервiме ойнап, әдейі жанымды қинай ма деймін. Мен де ұйықта-

* Ауа райын өлшегіш.

май тосып жатам, келісімен бас сап құшақтап, аймалап, күйіп-жанам. Ол: «Шаршап келдім, қойшы, пожалуыста!» деп кеудемнен итереді. Мен қарсы дау айта алам ба? «Рас, рас, ұзақ күнге бір дамыл алмайды!» деп іштей аяп та қоям.

Сағыштың мінезі құбылмалы, дәл күзгі күнгі Баян тауының басындағы бұлт тәрізді. Күтпеген жерден жанжал шығарып, көз жасын оп-оңай сығып алады, сонда не үшін сөз көтерді десен, — ұсақ-түйек, көкір-шүкір. Үй болған соң, бірде тамақ уақытында піспей қалады, енді бірде примус жағатын керосин таусылып қалады, соған ескерту жасасаң, шу көтереді, жылайды, ақыры жауапты мен боп шығамын. «Тегі, нервті тозған көрінеді, жазда курортқа жібермесем болмас» деп өзіме өзім ақыл салам. Баяғыдай екеуіміз сыр шертісіп, сылқ-сылқ күліп, түн ортасына дейін болашақ өмірге қиял жүгіртуден қалдық. Көбіне, ол теріс қарап ұйықтайды. Өміріміздің сиқы осылай келіспей жүрген кезде, аға дәрігер шақырып ап, маған: «Москваға білім жоғарылататын алты айлық дәрігерлік курсқа бар, профессор Преображенскийдің клиникасына бір орын берді» дегені ғой. Жармаса түстім. «Сағила жеке қап бір ойлансын, жалғыздықтың дәмін татып, толқымалы мінезін сабасына түсірсін. Сонсоң ретін тауып, Москваға алдыртайын да, театрларға апарып тамаша қызық көрсетейін» деген ой сол минутта жер әлемін аралаған ракетадай миымды бір аралап шықты...

Әрине, бұл жоспарымды Сағилаға айтқаным жоқ. Тек: — Мен ертең Москваға жүрем, — дедім.

Сағила шарайнаның алдында бұйра шашын тарап тұр еді, бар денесімен бұрылды:

— Москваға? — Таңдана да қуана қарады бетіме.

— Алты айға.

— Алты айға?

Мен басымды изедім. Ол ар жағын тәптіштеп сұрамады. «Неге барасың, мені ала кет» деп те айтқан жоқ, үйден әндете балаша секіріп шықты да кетті. Бұл неге қуанады... «Нияз барса, мен де барам, несіне қазір ауыз ауырттайын» дегені ме? Осы ұйғарымым дұрыс па деп қалдым. Бұрынғысындай назданып, саусағымен шашымды тарап, құмарлығы артты да қалды.

— Мен сағынбаймын ба?

- Өзің білесің.
- Сен ше?
- Мен... сағынамын.
- Сонда сен қалай жүресің?
- Сені алдырам!..

Осылайша жас балаша шолжандап сөйлеп, мені шығарып салды. Поезға мініп ап, Москваға қарай зымырадым...

* * *

Орысша айтқанда, мен бір «скучный» — көңілсіз адаммын. Карта, преферанс, шахмат сияқтыларға аса құштар емеспін.

Бір кезде картаны талай ойнап, талай ұтылдым да, ақыры қойып кеткем. Себебі қол шықпайды. Карта құмар ойыншылар не дейтінін білмеймін, менің топшылауымша, «қол шықпайтын» адам, тегінде, болатын секілді. Бірде ұтып, бірде ұтылсаң қызық қой, бірыңғай ұтыла берген соң, адамның тауы шағылады екен... Сол сияқты, шахматты да екі жыл ұдайы ойнап, қисын-теориясына дейін оқып, түрлі гамбиттердің* жүрісін жатқа да үйреніп алғам. Ақыры одан да зеріктім. Менің көп жолдастарым бос уақыт табылса, не преферанс, не шахмат ойнайды. Әсіресе, жол жүргенде терлеп-тепшіп, қызыл кеңірдек боп, ертелі-кеш даурығып отырғаны... Жоқ, мен кітап оқығаннан, біреумен әңгімелескеннен асар рақатты білмеймін.

Москваға келе жатқан купедегі жолдастарым карта ойнайық деп шақырып еді, бармадым. Іштей дүдәмал боп, байыбына жете алмай жүрген ойларым бар-ды. Оңашада соның жібін тарқатып, қайтадан ширата ескім келді.

Сағила маған неге өзгерді? Өзгерді деуге талассыз дәлелім қандай? Осы бір сұрақтарды карта ашқан сығандардай алдыма жайып сап, жауап іздедім. Бұл жолы өзіме өзім батыл боп, іштегі бүкпе сырды ақтарғым келді. Оған өділдігім, батылдығым жетсе.

Сағила өзгергені сөзсіз. Әуелі баста сонша назды да жібек мінезді жан еді. Мен дегенде үзіліп тұратын. Енді ол ашуланшақ та қатал. Кейде қытымырланып, маңына жуытпайды. Андаусызда бір сөз айттым дегенше, пәлеге қалғанның — жылап, айғай сап, есінді шығарады. Бала дегенді

* Шахмат ойынының бастапқы жүрістерінің бір тәсілі.

біржола ұмытып, шешесіне беріп құтылды. Ең болмаса күніне бір барып, бетінен де сүйіп тұрсайшы. Ол жоқ. Бала таппаған адам сәкілді. Үй аңырап тұр, сәні кеткен. Тіптен мен болмасам, былығып, қоқсығы ауызынан шығатын са-лақ әйелдің тап өзі: әр киімі уқаланып әр жерде жатады... Қолы тимейтін болар десен, күніне бір рет тамақ іс егеннен басқа, үй шаруасына бұрылмайды. Репетиция бар, концертім бар деп сылтау тауып, кетеді де қалады...

Әлде Сағила өзгермеген болар? Үйінде осындай «еркек шора» боп өскен қыз, маған бойы үйренген соң, бұрынғы әуеніне басқан-ды.

«Жоқ, бұлай қара бояумен Сағила мінезін тым қарайта суреттеу, кеміту Нияздың арына жата ма? Жан дегенде жалғыз жары... я, ойлап, Нияз! — деді іштей аңдушым қарсы дауласып. — Біреудің ерке өскен жалғыз баласы, тұрмыстың ащы дәмін татпаған асау, әлі үйренер де, ақылы жүре толысар. Асығыс тұжырым жасап, кейін ұялып қал-ма!». «Жақсы, жақсы, солай-ақ болсын! Олай десен, мен жүрерде неге қуанды ол? Сонда бір «күпия» жоқ па?».

Басымды жастықтан кенет көтеріп алдым. «Мүмкін бе? Әлде ол айнып, басқа біреуді сүйіп кетсе ше?..».

Осы бір ой тікендей қадалып, мазаны ала берді де, Москваға жеткенше әуре-сарсаң қылды. Келесі бір стан-циядан түсіп қап, Павлодарға қайтып барсам... Біреумен күшақтасып жатқанда, дәл үстінен шықсам...

Тісімді шықырлатып, жұдырығымды түйіп атып тұрып, күнеден шығып кеттім. Толық келген, ақсары, мыс түс-тес бүйраланған шашы бар, мен құралыптас әйел шылым тартып тұр екен. Түрім өзгеріп кеткен бе, маған таңырқай қарады. Мен де аркамды беріп, теріс айналдым: терезенің суық шынысына бетімді тақап, поезбен қатарласа жарыс-қан орманнан көзімді алмай тұра бердім.

— Бапу етіңіз, әлгіде купеде медицина тақырыбын сөз-ғып жатыр едіңіз, дәрігер емессіз бе?

— Иә, дәрігермін, — дедім селқос жауап қатып.

— О, коллега екенбіз ғой. Доктор Сусанна Михайлов-на Потоцкая, — деп танысты. Демалысқа Москваға бара жатқан дәрігер екен, Бурабайда бір санаторийде өкпе ауруының маманы көрінеді. Ашық, жайдары адам ба деп жобаладым, жатырқау жоқ, бауырына тартып, әкетіп ба-рады. Дауылдай ұйытқыған көңіл толастап, Сусанна Ми-

хайловнаның сөзіне жас балаша ұйи бердім. О да менің көңілімде ақау барын сезгендей, әр жерінді бір басып тұртпектеп, тіл тиегін ағытқысы келеді. Мен де оны сынап, қалада қараймын. Ысылған мәдениетті әйел екені жүріс-тұрысынан, сөз орамынан, киген киімінен білініп-ақ тұр. Москваға жақындағанда медицина тақырыбын тастап, әрқайсымыз өз мұнымызды шертіп, бірімізден біріміз ақыл да сұрастық.

— Нияз Базілевич, сіз сүю дегенді қалай түсінесіз? — деді ол.

Екеуіміз тағы да тамбурда жеке тұрмыз. Мен жымыдым.

— Мәңгі ескірмейтін жаңа тақырып... Шынын айтсам, бұл мәселеге шорқақпын, доктор. Бір қыз ұнап еді, үйлендім. Артынан соған өзім ғашық боп қалсам керек.

Сусанна Михайловна да күлді.

— Е, ертеде Рим ақыны Катулл айтқан көрінеді: «Үйленген соң ғашық болма! Ғашық болып үйленбе!» деп...

— Міне, осыны білсем ғой, ат-тонымды ала қашам...

— Ғашық болғаныңызды қайдан білесіз? Мүмкін...

— Айтқанын істеймін. Қарсы келмейім. Қызметтен қайтуын асыға күтем... Құмартам да отырам! Бұрын қыз күнінде олай құмартқам жоқ-ты.

— Егер ол жазықсыз күйдірсе, қайтер едіңіз?

— Ақыл айтып, түсіндірер ем.

— Ұрысар ма едіңіз, егер ол сізді тастап кетсе?..

— Атамаңыз!.. — деп шошынып, кейін шалқая бердім.

— Мысалы дейім... Қайтер едіңіз? Не істер едіңіз? Не атылып, не асылып өлер ме едіңіз?

— Жок!

— Жаксы. Егер ол сіздің көзіңізге шөп салса ше?

Мен сәл кідіріп, ойланып қалдым. Кешеден бері қиналып жауап таба алмай жүрген сұрағым тағы да алдымнан шықты. Ал ақылды болсаң, жауап қайыр! Тайсалма!

— Мен бе?..

— Я, сіз! — Сусанна Михайловна менің көзіме тесіле қарап, ауыз айтпаған сөзді көзімнен тапқысы келгендей.

— Айту қиын. Ашу алдында...

— Жаксы. Енді мен айтайын, сіз оны сүймейсіз!

Мен қарқ-қарқ күлдім.

— Күлмеңіз! — деді Сусанна Михайловна. — Алты ай өткен соң, осы сөзімді есіңізге түсіріңіз! Кім оң болар екен,

сонда сөйлесейік. Әзірге айтарым: ұнау бар, сүю бар — екеуі екі басқа ұғым, достым. Адам сүйгенін қызғыштай қорғайды, әлпештеп, қадірлейді, ең жақсы да, ең жақын да, басқадан артық та сол!..

— Қызық екен! Ал ұнату деген не?

— Көп адам ұнатып үйленеді де, артынан соған үйренеді. Мысалы, бүгінгі жастардың көпшілігі осылай өмір сүретін сияқты. Бір-біріне бойы үйреніп алса, адам сыйласудан қалады. Сыйласпаса, келісім жоқ, келісім жоқ жерде сенім бола ма?

— Ғапу етіңіз, коллега, осы айтқаныңыз өз сөзіңіз бе, жоқ, біреуден оқып алдыңыз ба?

Сусанна Михайловна «кекесін емес пе» дегендей сынай көз тастады.

— Мұны өмір тәжірибесінен шыққан қисын деп ұғыңыз, коллега! Ғапу етіңіз, сізге бір сұрақ: әйеліңіз сізге ұқсай ма?

— Мінезі ме, түрі ме?

— Түрі.

— Жоқ... Оны неге сұрадыңыз?

— Меніңше, ерлі-зайыпты екеуі бір-біріне ұқсас болуы керек.

— Қызық екен. Осы бір жайды менің де байқағаным бар, көп адамның әйелі еріне ұқсас, соны не деп ұғасыз?

— Түрлері, бет әлпеті ұқсас келгендердің семьясы да тұрақты. Тегі, мінездері де бара-бара ұқсаса, егізденіп кете ме дейім. Өзіне ұқсап тұрған адамды, бәлкім, орасан жақсы көретін де болар...

Сусанна Михайловна өте ақылды әйел көрінді маған. Москваға барған соң да хабарласып, театрға, паркке бірге барайық деп уәде байластық.

* * *

Москвада профессор Преображенскийдің клиникасында құлақ, тамақ, мұрынға операция жасауды үйрендім. Күнде сағат тоғызда барып, күндізгі екі-үшке дейін лекция тындап, түрлі операция жасап, көзді қандырып, қолды шеберлікке жаттықтыра бердім. Әсіресе кеңірдек, көмекей операциялары маған қиынға тиді. Бұрын дәрігер деген атым болмаса, көп жайдан хабарым жоқ екеніне қатты өкіндім. Өзім қатарлы құрбылас дәрігерлердің қолы

анағұрлым епті де батыл. Мен кейде аурудың диагнозын да қоя алмадым. Студент күнімде бір-екі науқас адамның көмейіне үңілдіріп, «мынау рак», «мынау фиброма» деп шала-шарпы көрсеткені бар-ды. Ол есте қалмаса керек. Әскерде қызмет істеп жүргенде, ондай ауыр сырқаттар кездеспеді. Әдетте, солдаттардың денсаулығы мықты келеді, олардың арасында не құлаққа суық тиіп ісініп, артынан ірің ағады да, не тамаққа суық тиіп қарлығып жазылады, не мұрнынан су ағып, тымауратып барып түзеледі. Осыдан басқа ауру жоқтың қасы. Әрине, мұндай тәжірибемен жақсы дәрігер болмайсың, ермек әншейін. Біліміңді жаңғыртып, газет-журнал оқып отырмасаң, институтта алған білімің тотығып, қарайып қалуың да оңай.

Мен өзімнің медицина ғылымына жетілмеген шорқақ, сорлы екенімді профессордың сөзін естігенімде анық аңғардым. Кейде мүлдем бейтаныс, жат терминдер де ұшырасып, артынан жолдастардан сұрастырып немесе сөз жүйесінен аңдаған кездерім де болды.

Бір күні, өзіме өзім ыза болып, қиналып, жатақханаға қайтсам, Сусанна Михайловнадан ашық хат жатыр. «Кешкі сағат 6-ға дейін пәлендей нөмірге телефон соғыңыз» депті.

Астыңғы автоматтан айтқан нөмірді тердім. Тосып отыр екен, телефон құлағын өзі алды.

— Нияз Базілевич, қалайсыз?.. Мен бүгін Үлкен театрға билет алдым. Жүріңіз, «Князь Игорьді» тыңдап қайтайық! — деді ол.

Көңілім әр тарапқа бөлініп, жүдеп жүрген кісі — жабыса кеттім. Қандай ақылды әйел, шіркін! Жалма-жан киініп, таранып, кошеге шықтым.

Дүниеде ең бір жақсы көретінім — кешкі Москва! Москваның кешкі көрінісі таңғажайып керемет. Оның сол көркін көрген де арманда, көрмеген де арманда! Жалт-жұлт етіп электр отына безенген зәулім қала қиялмен жарасып, адамға ерекше әсер бітіреді. Тамашалап көзіңді суарып жүре бергің, жүре бергің келеді. Сендей соғылысып ағылып жатқан халық, тасқын сияқты жаңқадай үйіріп, ағызып алып кетеді. Қала гуілден, жер теңселіп тұрғандай. Не алдағы, не қатардағы пардың сөзін естіп болмайды. Тек көзбен ғана шамалап, «сөйлесіп барады-ау» деп түйесің.

Магазин, театр, ресторан алдындағы көк, қызыл, сапсары, жап-жасыл жазулар бір сөніп, бір жанып сан құбы-

лып, «мені оқы, мені оқы» дегендей бәсекелесе жарысып тұрғаны. Бірінің артынан бірі шынжырдай тізбектелген машиналар, халық тобын кейде жарып, кейде өте алмай, кептеліп қалады...

Біздің жатақхана «Көтеріліс» алаңында еді. Асықпай жаяу жүріп отырып, Арбатқа бардым да, метроға түстім. Жыландай ирелендеген эскалатор жылжып апарып поезға тоғіп жіберді, поезд көзді ашып-жұмғанша лақ еткізіп «Свердлов» алаңына құя салды. Ергелі-кеш құмырсқаның ұясындай алаңда құжынаған халық арасынан сытылып өтіп, Үлкен театрдың алдына жақын бардым. Сусанна Михайловна театр алдында тосып тұр екен, анадайдан таңыдым. О да мені көріп, кең басқыштан төмен түсіп, қарсы жүрді.

— Менің де келгенім осы, — деді ол ілгері бастап жүріп.

Сусанна Михайловнаның киген киімін әуелгі кезде байқамап ем, жарық залға кіргесін еріксіз ілінді көзіме: бақайына түсіп, сүйретіліп жатқан пан-барқыт көйлек, белі қылдырықтай, мыс түстес шашын қошқар мүйіздей дәл төбесіне түйген, бүкіл сол театрдағы әйелдердің алды сияқты көрінді маған. Қолтықтасып фойені бір айналып шығуға ғана мұршамыз келді, қоңырау қағылды. Орнымыз партердің алдыңғы қатарында екен. Отырар-отырмас-тан, увертюра ойналды. Кейде қайғылы да, кейде шатшадыман толқынды музыка менің де ой-сырыма үндес шығып, баурап алды. Қасымда отырған Сусанна Михайловна Сағилаға айналды. Қолын қысып, өкпе-назымды сол музыкамен жеткізіп те бақтым. Аздан соң өзіме көңілім толмай, әлденені уайымдадым. Медицинадан артта қалып қойғаным, өмірім болса өтіп бара жатқаны есіме түсіп, кінәні Сағилаға арттым...

«Я, Сағыш, мені «мещандық» өмірдің шырмауына іліктірген сен!» деп күбір-күбір етіп отыр екем, Сусанна Михайловна құлағыма сыбырлап:

— Не дейсіз? — дегенде барып есімді жинадым. Сусанна Михайловна екі беті дуылдап, маған таңдана қарап отыр екен, бойымды сәл жинақтап, тартына қалдым. Бірақ оның хош иісі, тығыршықтай жас денесі елтітіп, жанымды қинай бастады.

«Қой, аулақ!.. Сағиланың көзіне шөп салмақпысың, ұялсаңшы!» деді тағы да іштей бір дауыс.

Жолшыбай қайтып келе жатып, музыкадан алған әсерімді, оның арман-қиялымды оятып, болашағымды есіме түсіргенін Сусаннаға сыр ғып айттым.

— Менің өз топшылауымша, — деді Сусанна Михайловна, — көп дәрігердің бірі боп, өмірдің көлеңке жағымен сіз де ықтап жүре берген сияқтысыз. Бұл жалғыз сіздің басыңыздағы кінәрат емес, қайталап айтам, көп дәрігерлердің басындағы кінәрат. Институт бітірісімен баяғы жаттап алған рецептімен емдейді. Өзіміздегі, шет елдердегі жетістіктермен таныспайды... Солардың бірі — мен өзім!

Иә, Сусанна Михайловна, бұл сөзіңіздің жаны бар шығар, әйткенмен, өз басымды ерекше атағым келеді. Кей әйел дәрігерлер семьялы болған соң, газет-журнал оқуға қолы тимей кетеді. Ал кей еркек дәрігерлер басқадай себебі болып, мысалы, әкімшілік қызметте жүріп, кешендеу қалады, ал мен өз басымды арашалап алатын дәлел таппадым. Мұрнымнан шаншылып, таусыла қызмет істеген күнім және шамалы, қолым көбіне бос болды... Осы бір жайды іштей таласа, қатар ойласам да, Сусанна Михайловнаға басқаша айттым.

— Әрине, бірсыпыра жағдайда біздің еміміз шипа болмайтыны, өзімізде құн болмайтыны осыдан!.. Салқын-салақ емдейміз, жанымызды сап ынта-ықыласпен емдеу аз, — деп Сусаннаның сөзін қолдай салдым.

— Неге салқын-салақ емдейміз? Осыған көз жібердіңіз бе? — деді Сусанна мені ықтиярсыз әңгімеге араластырып.

— Еңбекақыны ай сайын үкімет қалтаға салып беріп отырса, жан ауыртып қайтеді. Ақыны науқас төлесе, онда көрер ем, қалай емдегенін...

Сусанна Михайловна күлді:

— Адамды жақсы жұмыс істететін тек ақша ғана болғаны ма? Ар-ұят, ұждан қайда?

— Соның бізде аз болғаны да. Үкімет бес жыл ақша беріп оқытады, істе деп еңбекақы төлейді, сонда да біз науқас адам келсе, шатынап, қыр көрсетіп, бөлденіп бағамыз, кейде зекіп, сөгіп те аламыз!

Сусанна Михайловнаны қолтықтап Горький көшесімен жүріп келеміз. Ағылған халық.

— Меніңше, көбіміздің медицинаға қабілетіміз жоқ, қызығып түстік те оқып қалдық. Дәрмен шамалы, — деді Сусанна маған жабысып.

Мен «мүмкін» дей салдым да, тағы да өз ойыма көштім. Қасымдағы Сусанна Сағилаға айналып, іштей соның сұрақтарына жауап бере бастадым.

Сусанна Михайловна үйіне жеткенше көсіліп сол тақырыптың ұршық жібін тарқата берді. Кей сөзін тындап, кейде өз ойыма ауысып, оның ой түйінін ұстай алмай да қалдым.

— Қазір жаңа ашылған антибиотика* медицинада революция жасап отыр... Жақында өкпе ауруына керемет күшті стрептомицин дейтін дәрі табылды... Осының бәрі біздің дәрігерлерге өте ауыр жүк артады... Бірақ бірыңғай жаңа деп, өз кезіндегі «креазот» рөлін ұмытуға жарай ма? Оны да тастамайық!

Сусанна Михайловнаның кейбір сөздері мені таң қалдырады: біресе «антибиотика медицинада революция жасады» дейді де, біресе «креазотты ұмытпайық» дейді! Өзіне өзі қайшы кеп, қабыспай жатқан бір дүние.

Мен үндемедім. Сусанна Михайловна да сөйлеп-сөйлеп қалжырады да, біртіндеп даусы бәсеңдеп барып тоқтады. Үйінің алдына да келген екенбіз, жоғарғы үшінші этажда от жанған терезені иегімен нұсқады:

— Мені тосып отыр!

— Кім?

— Апам... О да дәрігер, күйеуі атакты профессор-геолог.

— Сіздің бүгінгі құрметіңізді немен ақтай алам деп қысылып тұрмын, Сусанна Михайловна. — Осы минут шын пейілмен алғыс айтқым келеді.

Сусанна Михайловна сөзімнің астарын түсінді ме, жымып:

— Сізден ақы тілемеспін... Қарымын қайтару мойныңызда! — деп, қолымды бір қысты да, күлген бойы үйге кіріп кетті.

Мен не дерімді білмей, соңынан қарап тұрып қалдым: қарымын немен қайтарам?... Мен де билет сатып ап, театрға апаратын шығармын, басқа не дейсің? Қылығынан сөзі артық, сөзінен көзі артық, не қылған жан еді бұл?

«Қой, Нияз, өйтіп лепірме, сенің елде тосып отырған жарың бар...».

«Жар болса қайтем: екі ауыз сөздің басын құрап айта алмайды, түнде төсекте жатқанда айтатыны «ақша, киім,

* Жаңадан ашылған бір топ дәрінің аты.

мода», одан басқа білетіні жоқ. Не медицинадан, не басқа ғылымнан тигімдей хабары болса, бұйырмасып!..».

«Қойныңдағы әйел білімді емес, назды болсын!».

«Бұл — тоғышарлардың тілегі, біздің заманда ондай әйел серік болмайды!» деп өзіммен өзім егесіп, жатақханаға қалай жеткенімді де білмей қалдым.

Бірақ Сусанна Михайловнаның қарымын қайыра алмадым. Менің мойнымда қарыз боп кете барды. Әне-міне деп жексенбіні күтіп жүргенде, санаторийдің бас дәрігері тығыз телеграмма беріп, Сусанна Михайловнаны шақыртып әкетті. Менің әлімнің келгені: поезға шығарып сап, қоштасып, Бұрабайға демалысқа келмекші болып уәде бердім...

* * *

Енді менің алаңдайтын кісім де жоқ. Ертеден кеш клиникадан шықпай, медицинаның бүкіл «қара жұмысын» істедім: науқастарды күтуден бастап, қиын-қиын операцияға дейін өз қолыммен атқардым. Баяғы институтта алған білімім бастаушы ғана екен, дәрігерлік өнерді сонда үйрендім деп айтудың өзі қиянат сияқты. Көмей, құлақшеке, кеңсірікке операция жасау қызықты да қиын екен. Жүрексіңбей, бірінен соң бірін жасап, үйреніп алдым.

Профессор арқамнан қағып: «Сенен бірдеме шығады!» деп маған үміт те артады. Бесінші айға аяқ басқанда: «Сен осы клиникада қалсаң қайтесі, адам қылайын!» деп профессор ой салды. «Адам қылайын» дегені — ғылымға бағыштайын дегені. Әрине, бұл бақыт. Атақты профессордың қол астында істеп, диссертация қорғау — әр дәрігердің арманы. Қалай бас тартайын! Елге барып, қызмет орнымнан рұқсат алып, әйелімді көндіріп, күзге қарсы оралуды мақұл көрдім. Мүмкін, әйелім көнбес? Оған қызмет табыла ма? Сонсоң, Москвада ең қиыны — пәтер. Қайда тұрамыз?

Профессордың ықыласына рақмет, бірақ тұрмыс жағын ойлаған да жөн. Осы ойымды айтып, мен Сағилаға толық хат жаздым. «Профессор Преображенский — дүние жүзіне аты шыққан ғалым. Медицина ғылымында оның үлесі де көп, енді сол кісі мені өз қасында қалдырғысы кеп отыр. Бұдан артық бақыт бар ма?..» деп мақтана жазып, хат ақырында: «Көшіп келу жағын ойлан» деп салмақты өзіне арттым... Бір ай тостым, жауап жоқ. Я, келгелі хатқа екі жағымыз да салақсып, кейде арасы үзіліп қап

жүрді, бірақ оған маңыз бермедім. «Гастрольге кеткен болар, қайтем уайымдап, маған дәл бүгін Москвада керегі білім!..» деп өзімді өзім жұбатып, жеңіп алдым. Баяғы студент күнгі білімге құмарлығым, күш-жігерім қайта оралды. Елдегі бұйығы мінез қалды. Салмақты болам деп ыңырана сөйлеп, самарқау қозғалатын әдет өзінен өзі жоғалды, не істесем де шапшаң, жылдам қимылдаймын. Жүрістүрысым да пысып, әбден ширап алдым. Анда-санда айнаға қарап, өзіме өзім таңданып та қоям, екі бетім ұшы қызарып, көзімнен нұр оты шашырайды. Бір рух пайда болғандай. Әлбетте, күтімім жоқ, аздап жүдедім де, баяғы студент күнгі нәзік, талдырмаш қалпыма қайта келдім...

Бір күні жатақханаға кеш оралдым, бір науқасқа бронхоскопия* жасап, кеңірдегінің бас сабағынан туберкулез таптым. Қолдың әлі де ысылмағандығы ма, операция өте қиын болып, шаршап қайтқан ем, стол үстінде хат жатыр екен. Қуанып, жалма-жан ашып жіберсем, Сағиланың қолы емес. Бөтен, танымайтын біреудің хаты:

«Сізге жаным ашып, осы хатты әдейі арнап жаздым. Сөзім ащы шықса, кешірім сұраймын, — деп бастапты хатын. Бұл кім екен? Жүрегім соғып, бір сұмдықты сезе бастадым. Алдымен хаттың аяғына көз жіберіп ем, атын қоймапты. Анонимка** — домалақ хат. Так, бұл азамат маған не қыл дейді?

...Сіз жоқта Сағила өзгерді. Сіздің арыңызға қол сұқты, еркектік намысыңызды қорлады. Сізді жақсы көргендіктен, шыдай алмай, ойда-жоқта қолыма түскен осы бір дәптерді жеткізуді өзіме борыш деп ұқтым».

Көзім қарауытып, басым айналып, ұзақ отырып қалыппын. Апырай, бұл не сұмдық? Жалған біреу арамызға от тастап, жорта жазды ма? Су ішіп, аздап есімді жинап, дәптерді ашсам, бұ да танымайтын бөтен қол, Сағила мен Мергенбай дейтін біреудің күнделік өмірін көзбен көргендей, көк сиямен қағазға түсірген де отырған.

«...Бүгін ансамбль судың ар жағына шығып, алтыншы ауылда концерт берді». Бүгіні қашан? Датасына қарасам, бір жыл бұрын — мен ол күндері елде екем, әлі жолаушы жұрмешпін. Сонда... Е, бір күні «алтыншы ауылға бардық.

* Кеңірдекті дүрбімен қарау.

** Ат қоймай жазатын жасырын сөз.

концерт қойдық» деп келіп еді-ау. Я, кетіп бара жатқанын өзім де көргем жоқ па!.. Әр жолына түсіндірме бермей-ақ, бастан-аяқ әуелі оқып шығайын да, сонсоң қорытынды бір-ақ жасайын.

«...Мергенбай сол ауылға кеп, зерттеу жүргізіп жатқанды. Кешке колхоз клубында сауық кеші болады деген соң, о да барған. Ең алдыңғы қатарға барды да, қасқая отырды. Бастан-аяқ тыңдады. Сағила шыққанда жымындап, қолын қайта-қайта соға берді. Концерт аяқталған соң, Мергенбай сахнаға көтеріліп, Сағиланың қолын қысып, мақтап, екеуі мәз-мейрам болды да қалды. Әншілер киініп, колхоз бастығының үйіне қарай аяңдады. Сонда ет пісіріліп жатқан-ды. Жұрт артынан керенаулау Сағила мен Мергенбай шықты. Екеуінің арасындағы болған сөз:

— Сіздің даусыңызды естіп, көрсем-ау деп талай құмартып едім. Көрдім, енді мен бақыттымын.

Сағила сылқ-сылқ күледі:

— Рақмет!..

— Мұндай дауыс тек Барсова мен Күләшта ғана бар.

— Асыра мақтадыңыз-ау!

— Шындықты жақсы көрем, қарындас!..

Осы арада Мергенбай Сағиланың қолынан ұстап, сипап тұрып:

— Шіркін-ай, қолыңыз қандай жұп-жұмсақ! Сүйер ме еді!.. Рұқсат етсеңіз... — деп еңкейіп сүйіп алды. Сағила қолын тартқан жоқ, күліп, масаттанып қалды. — Сағила, қалада жолығып, бір сыр айтайын деп ем сізге!..

Екеуі колхоз бастығының үйінде бірге рюмка түйістіріп арақ ішті... Мергенбай қапсағай денелі, талпақ мұрын, бадырақ көз ірі жігіт, күлмей отырғанда түсі өте суық. Сағила оның қасында түйенің жетегіне байлаған тоқтыдай...

Екі күн өткен соң, кешке жақын репетициядан ерте шықты да, Сағила салып ұрып кинотеатрдың алдына барды. Сол арада Мергенбай тосып тұрған еді, екеуі киноға кірді... Қайтарда Мергенбай үйіне дейін апарып салды.

Сөйлескен сөздері мынау:

— Сағилаш, сенің күйеуің кім осы?

— Дәрігер.

— Қайдан келді ол?

— Қиыр Шығыстан, әскерден.

— Ә... Біреулер пленнен қайтқан десіп, қауесет таратып жүруні еді, сол ма?

— Пленнен?... О жағын білгем жоқ, менен жасырып жүрмесе.

— Сезіктеніп сұрап қалма, қайтесің... Кім қайдан қайтпай жатыр.

— Жоқ, ошейін айтам. Менің не жұмысым бар.

Екеуі көшенің дәл мүйісіне келіп айрылды.

— Сағыш, ертең мен звандайын ба?

— Өзіңіз біліңіз...

Тағы да қолын сүйеді...»

Ар жағын оқуға дәтім шыдамады, қолым дірілдеп, көзім буалдырланып, ұшып тұрдым. Дәптерді кереует үстіне лақтырып жібердім. Ай-ай, бұдан асқан зұлымдық болар ма!.. Көріне көзге біреудің семьясын бұзу, бұзуы былай тұрсын, ер-азаматты қорлап, жала жабу... Екі қолымды шашыма көміп жіберіп, жұлқылап отыра бердім... Біраз уақыт өтсе керек, әлден соң есімді жинап, дәптерді қайтадан қолыма ап, әрі қарай тағы оқыдым... Екеуінің қай жерде, қалай кездескенін, не сөйлескенін тәптіштеп күн санап жаза берген. Дәптердің жиырма төрт бетін түгел шаймайлаған. Соның ішінде ең соңғы беттері есімде қалыпты:

«...Бүгін Мергенбай Сағиланың үйіне бірінші рет қонаққа барды. Екеуі арақ ішіп, қызды, Сағила ән салды. Мергенбай орнынан тұрып, еңкейіп, екі бүктеліп оның аузынан сүйді... Шіреніп, диванға жатып, шылым тартты да, былай деді:

— Сағыш, осы байың сені түсінбейді ғой деймін!

— Оны қайдан білесің?

— Дәрігерлер адам денесін ұстап-ұстап әбден еті үйреніп, сезінбей кете ме деймін!..

— О да мүмкін. Осы мен соның «жаным, күнім» деген бір сөзін естіп көргем жоқ!..

Осы сөзді оқығанда, «Ах, айуан!» деп айғайлап жіберсем керек, қасымдағы бірге жатқан жолдасым кіріп келіп: «Немене, не болды?» деп сасып қалды. Мен оған: «Жәй әншейін» дедім де, теріс айналдым. Қорланғаным сонша, көзіме жас іркіліп, қалш-қалш етіп, отыра алмай, көшеге шықтым.

«Тезірек Павлодарға жетіп, ол қатынның көзін жой да, кегінді ал!» деді іштегі әзәзілім тұртпектеп. Я, күйеуінің

көзіне шөп сап, ар-намысын аяғымен басып жүрген зұлым катынға нендей жаза қолданса да обал жоқ!

Көшеде халық саябырлаған, машина аз, салқындап жүріп келем, Смольный алаңына дейін барып, кері қайттым.

Опасыздыққа шек бар ма екен бұл дүниеде?!

Жоқ, әлдебіреу арамызға әдейі ши жүгіртіп ашпақ па? Мүмкін емес, бұл дәптерді ойдан шығарып жазды деуге болмайды, ақылға салсаң, ішінде шындықпен қабысып жатқан факті бар, және де қарапайым адам көркем шығармадай қалай жымдастырып қиюын табады. Бұл дәптер — біреудің сырттай аңдып жүріп, көрген-білгенін жазып отырған күнделігі. Жазған адам соларға таныс, ішінде бірге жүрген кісі — неге аңдиды? Әлде Сағила алдап кеткен біреу ме, өшін алып отырған?

Не істесем екен?.. Бәсе, соңғы кездерде Сағиланың мінезі кенет өзгеріп еді, «киім, ақша», — түрлі себептер табылып, көңілді суыта, алыстата бастауының да себебі осы екен ғой... Ол өз арының алдында маған тапқан кінәсі. Ақымақ мен өзім! Өліп-өшіп, айтқанын екі қылмай, қолын жылы суға малдым да қойдым. Жалғыз бала анау, шешесінің қолына апарып тастап, ең ақыры көзінің қырын да салмайды. Осындай жеңілтек, ұшқалақ әйел семьяға тірек бола алушы ма еді? Оны білсең, о баста неге үйлендің? «Назды, қылықты» деп ынтызар болған өзін емес пе? Иә, мұның бәрі тұрмыстан хабары жоқ, сүр бойдақ дәрігердің ойынан шығарып алған арманы көрінеді.

Мен кереуетіме шаршап, талығып жығылдым. Түнде бір оянып, бір ұйықтап, әрі-сәріде қиналдым да жаттым...

«Не істесем екен?» Осы сұрақты жарты айдай толғатып, қолайлы түйін таба алмадым.

Хат жазып, «мен келгенше, кет!» десем... Жүзі қараны қайта барып көргенде маған не түседі?.. Жоқ, онан да өзім барып түнде үстінен түсіп, қуып жібермесем, үйімді тонап кетер... Тұу, мұның бәрі жігерсіз, талапсыз адамның ақылынан шыққан жасық ойлар. Егер әкемнің өсиеті бойынша коммунист болсам, қайтер едім?

Рас-ау, менің орнымда коммунист болса, не істер еді? Я, коммунистер де мен құсап, қысылғанда жол таба алмай, абдырап қала ма? Олар тапқыр да батыл, олар күрескер, қиынға төзімді дейтіні қайда? Коммунист болсам, мені солай тәрбиелеп, үйретпей ме? Әкемнің өсиеті орындал-

май қалғанының зардабы әкеп осыған соқты десем, артық айтпайым ба? Әкем сияқты коммунист алдымен Сағила сияқты мешанкаға үйленер ме еді, үйленсе, тезге сап, үйретіп алмас па еді?.. Жок, ештен кеш жақсы. Мен де өзімді сол коммунистер қатарына қойып, шешім іздеп көрсем қайтеді? Осы ойға тоқтап, бар ынта-жігерімді оқуға салдым. Жүдедім, түн ортасына дейін дөңбекшіп, ұйықтай алмай, «веропал», «люминалдарды» да ішіп бақтым, іше беру тағы да пайдасыз... Не де болса шыдадым.

Осындай қысылып жүргенімде, өмірдің екінші бір толқыны теңселте тағы соқты. «Медицинский работник» газетінде күн сайын ана жерден бір жау, мына жерден бір жау табылып, «ашық ауыз» деген термин де пайда болды. Газеттің емеурініне карағанда, қасымызда жүрген дәрігердің біріне сенуге болмайды. «Апырмай, бұл қалай, ә?» деген таңғажайып сұрақ белі құмырсқаша иіліп, әрқайсымыздың алдымызда тұрды да алды. Үш адам бас қосса, ашық сөйлесуден қалды. Екі-екіден, онаша күбірлесіп қана қояды. Менің қасымда жатқан дәрігер, Москва түбінің бір ауданынан еді, қалада дос-жарандары көп, күнде жоғалып кетіп, бір қапшық сөз теріп әкеледі. Ол ұйықтап жатқан мені оятып ап:

— Нияз Базілевич! — дейді сыбырлап. Көзімді тырма-лап атып тұрам.

— Тсс.. Шошыма! Мен ғой. Жаңалық бар! Бүгін профессор пәленді... жауып қойыпты! — Мен бір тал сіріңкені алып, қабырғаға тағы да бір сызық сызам.

— Нешеу болды? — дейді ол.

— Біреу, екеу... бесеу... тоғыз... он!.. Бұл оныншы профессор! Бір айдың ішінде...

— Коллега, осылардың бәрі жау дегенге сенесің бе? — дейді ол менің көзіме тура қарап.

— Жок! — деймін де, іштей осы дәрігердің өзінен сескенем, көзіне қадалып, арамдық тапқым келеді. Не үшін сұрайсың? Әлде, әдейі тамырымды басуға салды ма сені? Дәрігерімнің басы салбырап, тұқырайып, маған қарамайды. Бәсе, ары шыдамай, қиналып отырған сияқты.

— Әй! — даусым қатаң шықты. — Сен менің жаңағы сөзімді жеткізем деп әуре болма, есінде болсын, куәң жок!

Дәрігер қанын ішіне тартып, сұрланып, маған кенет бұрылды:

— Не дейсің? — Маған жиіркенге қарап: — Дурак! — деді де, орнынан тұрып кетті. Жердің тесігі болса, кіріп кетуім ықтимал-ды, қып-қызыл боп, екі бетім дуылдап, сасқанымнан теріс қарап, бетімді жастыққа тыға қойдым. Ой-бу, Құдай-ай, бұл не деген қорқақтық! Қоян жүрек, сорлы, бүйтіп жер басудың қажеті қанша? Екі көз бірін бірі атқан деген осы-ау? Жаныңдағы жолдасыңа сенбе, сонда өзіңе сенесің бе? Міне, өзіңе де сенбейтін заман осы... Не боп барады бұл дүние?

Жолдасым әрлі-берлі толқып жүр, басқан қадамы соншалық ауыр, мені басқа тепкендей, кереуетім солқ-солқ етеді.

— Кешір, айналайын! — Қиналып, қасына бардым: — нерві құрғыр кейде бой бермейді!

Жолдасымның қабағы шытыңқы, ерні қисайған, шылымды бұрқыратып тарта береді.

— Мұның аты — психоз! Бұл — ауру, кінәлі емессің, достым! — деді қатал үнмен.

— Доктор, осы уақиғаны Сталин жолдас білмейтін болар, тегі! — Кінәмді жуғандай енді сырымды ақтара ашыла сөйледім.

— Неге білмесің, үкіметтің басында отырған адам білмейді деуге бола ма?!

— Білсе, неге рұқсат береді?

— Жау деп есептейді де.

— Сеніңше, қалай, осы профессорлар шын жау болғаны ма? Совет өкіметі орнағаннан бері адал қызмет істеп келеді, өзі сияқты талай мамандар даярлады. Не үшін олар жау болады?

— Мен осыған өзім де жауап бере алмадым.

— Түсінбеймін.

Терезеден түнгі Москваға көз жіберсем, ара ұясындай гуілдеген қала тынышталып, ұйқыға шомған кез екен. Көше тым-тырыс. Анда-санда терезе түбінен жүгіре басып біреулер өтеді.

— Осының барлығы қолдан жасаған жау болмаса дейім.

— Онда қандай мақсат бар?

— Кім білсін...

Енді әрі созуға болмай қалды, сөз шегіне жеттік.

Күніге ертемен киоскаға жүгіреміз, алдымен «Медицинский работникті» сатып ап, ашып жіберіп, «жау» іздейміз: қай институтта, қай лабораторияда жау табылды

екен? Одан табылмаса, клиникаға кіріп, құлақ түріп, ауызша жаңалықтарды естиміз. Қаланың әр бұрышында тұратын дәрігерлер, әжесінің ауыл балаларына таратқан ірімшігі тәрізді, уыс-уыс хабар үлестіреді. Клиникаға кіре бергенімде-ақ, киім іліп тұратын әйел:

— Профессорды бүгін түнде жауып қойыпты! — деді.

— Білеміз! — деді жолдасым, басқаға жорып.

— Білсен, сол, қайтып жүре бер. Бүгін клиника жабық.

— Не деп тұрсың, бабуся? — абыржығаным сонша, қолынан ұстай алып, өзіме бұрдым.

— Дегенім сол!.. Бейшара, кішкентай күнінен бастап, әкесінің соңынан еріп, осы клиникада өсті...

— Кім?

— Миғұла, айтып тұрғам жоқ па, профессор Преображенский.

Бұл бізге ашық күнгі нажағайдай естілді. Аң-таң, не дерімізді білмей, тіліміз күрмеліп қалды. Бірімізге біріміз қарап, сөзсіз түсіндік. Халат киіп, кабинетке кірдік те, дәрігерлермен солғын амандасып, ісімізге кірістік.

* * *

Аздан соң оқу бітті. Қалтада диплом, елге қарай мен де зымырадым. Іш алай-дүлей, көңіл жабынқы. Кім деп барам? Қайда барам?

Тегі, маған Павлодардан басқа бір қалаға ауысу керек шығар. Әлде Алматыға барып, ғылыммен айналыссам ба? Сағила тұншықтырып, шала-жансар ғып тастаған арманым қайта тірілді. Өмірдің ең жақсы қасиеті де, тіршіліктің мәні де — өнер. Қолдан келсе, өнеріңді көрсетіп бақ, істе, бұл дүниеге келгесін, бос кетпе!

«Жақсы адамның аты өлмейді» дейді қазақ, ол — жақсы адам артына үлгі қалдырған болар, әйтпесе, несімен жақсы атанады. Жақсы дәрігер болу өнерге байланысты. Ал ол өнер менің бойымда болса, тысқа шығармай, неге өлі сақтайым?

Кеше үйлендім. Бүгін сол әйел менің ар-намысымды аяғына басып, тастап кетті, не қалды артымда? Не бала, не семья жоқ, соқа басым!

Поезд Павлодарға жақындаған сайын, жүрегім дөңгелекпен қатар жарыса дүрсілдеп, алып қашады. Енді аздан соң поезд кеп станцияға тоқтайды... чемоданымды сүйретіп

мен де түстім. Жұрт улап-шулап, жақындарын тосып ап жатады, мені тосқан тірі пенде болмайды, сүмірейіп, жалғыз өзім автобуска мініп қалаға тартам... Мен түскенде қас қараяды. Қарсы кеп қалмаса, ешкім танымайды... Ақырын басып үйімнің алдына барам. Терезеден сығалаймын. Екеуі төсекте құшақтасып жатады!.. Ах, сволочтар! Құш-салмағымды сап, есікті итеріп қалам, тиегі атып кетеді, кіріп барам, Сағила «ах!» деп есінен танып жығылады. Мен анаған: «Шық, мынауыңды көтеріп ала шық!» деп жирене ақырам. Ол дірілдеп, қайтерін білмей, саскалақтай береді...

Ойлағандай, қас қарая үйіме келсем, есікте қос жұдырықтай кара құлып салулы тұр. Чемоданымды баспалдаққа қоя сап, қайын атамның үйіне кірдім. Баламның тілі шығып қапты, былдырлап жүгіріп жүр екен, мені көріп, тұра қашты.

— Айналайын, келе ғой, мен папаңмын! — деп қолымды созып ем, бетіме карап тұрды да, «мамалап» кейін қашты. Астыңғы ас үйден сатымен жоғары көтеріліп келе жатқан енем, мені көріп, саскалақтап, қолындағы тарелкасын түсіріп алды.

— Сені де көретін күн бар екен-ау, карағым!

— Е, немене, Тескентау өтіп кетті деп пе едіңіз? — дедім қыңыр сөйлеп.

— Жоқ, балам!.. Осында сені Москвада ұстап әкетіпті деген лақап тарап...

— «Ұстап әкеткені» қалай?

— Абақтыға жауып қойыпты дескен.

Мен езу тартып, мырс еттім.

— Сол екен ғой, үйіме кара құлып сап, бекітіп тастағандарыңыз?

— Енді қайтеміз, үйде кісі жоқ болған соң.

— Сағила қайда?

Енем, «әлі естімеп пе ең?» дегендей, бетіме тандана қарайды.

— Естімеп пе ең, Сағила басқа үйге шығып кеткен.

— Шыққаны қалай?

— Ойбай-ау, саған жаздым дегені қайда?.. Бетім-ау, не деп тұрмын? Жоғары шық, балам!

— Жоқ, апай, кілтті беріңіз! Әуелі үйіме барып, чемоданымды қойып, шешініп келейін!

Қара құлыпты ашып, үйіме кіріп барсам, нәрсемнің бір де біріне тимеген, жинаулы, сол қалпы... Тек төсек-орнын, киім-кешегін ғана алып кеткен.

Жуынып, киімімді ауыстырып, енемнің үйіне қайта бардым. Қайын атам да қызметтен келген екен, амандықтан басқа сөзге бармай, қипактап, ауыр халде отырды. Ас үстінде сөзді өзім бастадым:

— Сағила әуелде де оңай жолмен үйіме кіріп еді, сол оңай жолмен үйімнен шыққан көрінеді, уақасы жоқ! — Енем мен атама тіксіне қарап, кекете сөйледім. Байқаймын, атам жердің тесігі болса кіруге әзір. Өңі қашып, зорға отыр, ерні салбырап, қабағын түйе түседі. Енем сыпсындап көп сөйлейтін жеңіл әйел еді:

— Дәм-тұздың таусылғаны осы да, қайтесін, карағым... — деп күрсінген болды.

— Дәм-тұзды тағдыр тауысты деп отырсыз ба, апай? Әлпештеп, бетінен қақпай өсірген қызыңыз да!.. Менің нем ұнамай қапты? — деп әлгі бір әзірдегі мысқыл-кекесін қалыптан жаңылып, катал-дірілдек үнмен сөйлей бастағанымды өзім де аңғардым.

— Біз де осы сөзді айттық, балам! — деді енем тағы да күрсініп.

— Тіл алмайтын, бейбастақ қып өсірген өзіңіз де! Осы бір сөлекет іске алдымен сіз жауаптысыз, еней!

Қайын атамда үн жоқ. Енемнің екі көзінен жасы парлап, кемсеңдеп:

— Құдай енді осы сөзді де естіртті ме! — деп шәлісінің үшымен көзін басты.

Осы кезде есік ашылып, әдейілеп шақырғандай Сағила мен еңгезердей шойын кара еркек кіріп келді. Мен атып тұрғанда, столды қағып жіберсем керек, табак төңкеріліп, ет-метімен жерге құлап түсті. Сағиланың әкешесі де сасқалақтап, өре түрегелді.

Сағила жалған күлкіге сап, шешесі мен әкесінің кезек-кезек бетінен сүйді де, маған қолын берді.

— Доктор жолдас, сәлеметсіз бе?

Мен қолын алғам жоқ. Жиіркене қарап, қолымды артыма тыға қойдым.

— Мергеш, — деп Сағила «енді не болар екен?» деп сақтана күткен шойын караға бұрылды. — Жоғары шық!.. Таныс, мына кісі Доктор Дарханов!

Шойын қараға мен жақын барып, бетіне бетім тақап, көзіммен көзін атып, арбасып тұрып қалдым. Керттік танау, бадырақ көз, кең маңдайлы еркек екен, о да маған «сенсің бе?» дегендей тесіле қарайды. Жас шамасы менен үлкен болмаса, кіші емес, денесі қалыптан құйып шығарғандай, тіп-тік, екі иығына екі кісі мінгендей, атан жілік жігіт екен. Палуан денесіне қараған мен жоқ, не тіл қатып, не бір қимыл жасаса, шықшыттан қондыруға әзірмін. Енді Сағила да сасайын деді. Жүгіріп арамызға түсті.

— Мергеш, қолыңды бер! Бер! — деді күйеуіне. Ол ұсынып еді, қолын алмадым... Кереуетте ұйықтап жатқан баламды көтеріп ап, жөнеле бергенде, енем бақырып жармаса кетті:

— Тиме балаға! — Бұл кезде шошып оянған бала бақырып, үйді басына көтерді. Баланы тастай беріп, салым суға кетіп, сүмірейіп үйден шықтым...

Женді бұлар!.. Буыным бекіп, бұғанам қатпағанын осы жолы анық аңғардым. Қиын жағдайда айла-тәсіл, өткір сөз таба алмадым. Өрісім тар, адымым қысқа, ойым шолақ екенін білгізіп алдым. Қап, осылай оқыс кездесіп қалғанда «не деу керек, өзімді қалай ұстау керек» екенін күн бұрын неге ойламадым?

Кекесін-мысқыл, әжуа-тәлкек осындайда табылмайтын ең өткір құрал емес пе? Жанағыдай дөрекі мінез, топас сөзден гөрі жанына батыра мысқыл сөзбен неге кекемедім?

Үйге келдім де, кереуетке етпетімнен құладым. Сол жатқаннан ертеңгі сағат жетіде бір-ақ тұрдым; осыдан кейін аңғарғаным: шарайнаның алдына барғанда, самайымнан бір тал ақ шап таптым. Бүгін таңда ағарды ма, жоқ, жолшыбай ағарды ма, әйтеуір, іштегі қасіреттің таңба, белгісі-ау деп ұқтым...

«Адам өмірінде жылға бергісіз күн болады» деуші еді өкем марқұм, сол күнді мен басымнан өткіздім. Сол күні кексе адамдай ақыл-ойым толып, мінезім қалыптасып, өзгергенім өзіме мәлім. Сол күннен бастап ұзақ сапарға шыққандай белді бекем буынып, өзімді жинақы ұстай бастадым. Кеткен әйелдің қасіретіне күйініп, тіршіліктен қалуға бола ма?.. Кеше қол бермей, жиіркенішті көз тастағаның ерен тапқырлық. Түсінген кісіге одан артық қорлық жоқ!.. Тек, бір кемістік болды, ол — шығын бара жатқанда кеудені керіп, басты шалқайта шығудың орнына, бүкірейіп, сүмірейіе шықтың. Нияз! Осы арасы ғана

келіспеді... Айналайын-ау, босқа қайғырып, өзіңді өзін жегенде не түседі? Енді ол кез келсе, үйленбеген, бірге тұрмаған кісідей бол! Ажуалап-кекеп, әуре қыл өзін!.. Неғұрлым дүрдиіп, ашу білдірсең, соғұрлым оның мерейі өсіп, жайнай береді, «е, жақсы тастап кеткем, әйтпегенде, мынадаймен күн көруің де қиын» деп, әлдеқандай болуы ықтимал. Бұл — іштегі өзәзілдің азғырынды сөзі.

Емханадағы дәрігерлер де менің жай-жапсарымды естіген сияқты, бәрі жылы жүзбен қарсы алып, қолымды қысып, «аман оралғанымды» құттықтап жатты. Әдемі дәрігер келіншектер қылмындап, жымия қарай бастады. Әсіресе, менімен қатардағы кабинетте науқас қабылдайтын ұзын бойлы, қараторы, арықша келген Генриетта Марковна дейтін терапевті бар-ды, сол үйіне қайта-қайта қонаққа шақырып, салған бетте мені иемденіп алды. Күнде сыланып-сипанып, кербез киініп, құлпыра түседі. Қызметіне ертерек келіп, сөз арасында байқамаған кісідей сүйікеніп, жалынды көз де тастайды. Әуелгі кезде дәрігердің бұл мінезі өзіме оғаш, өрескел көрінсе де, артынан бойым үйреніп, мен берілдім.

Ақыры үйіне қонаққа бардым. Екі үлкен бөлме. Іші толған жасау. Өзінен басқа үш жасар қызы бар екен, күндіз оны қаланың басқа шетіндегі шешесінің қолына апарып тастап, қызметтен шыққан соң алып қайтатын көрінеді... Полковник күйеуі соғыста қайтыс болыпты.

Екеуіміз шарап ішіп отырып, біраз сыр ақтарыстық. Ол өзінің өмірін жыр қылса, мен Москвада көрген-білгенімді айттым.

— Осы Москвада атақты профессорларды жауып қойды дегені рас па? — деді ол бір мезгілде.

— Сіздер де естіп қалдыңыздар ма?

— Естімей... Газетке жазып жатқан жоқ па!.. Ондай хабарларды күн сайын сапырылысып жатқан халық газеттен бұрын жеткізеді.

— Иә... — Аз ойланып: — Түсінбеймін! — дедім.

— Сонда, оларды сіз жау емес дейсіз бе?

— Жау деп айтуға тілім бармайды. Совет өкіметімен бірге жасасып келе жатқан ғалымдар... Ах, керегі не соның! — деп қолды бір-ақ сілтеп, орнымнан тұрып кетіп, радиоқабылдағыштың құлағын бұрадым... Сол бір түнді енді есіме түсірсем, баяғы «Мың бір түндегі» «жұмбақ

түннің» бірі боп шықты. «Сонда... оларды сіз жау емес дейсіз бе?» деген сұрақта көп сыр бар екен.

Екі күн өткен соң, «Соғыс комиссариаты шақырып жатыр» деп, әлгі дәрігер сұранып кетіп еді, қызметтің аяқ шенінде өң жоқ, түс жоқ, қайта оралды. «Саған не болды?» деп ем, «Жәй, әншейін, шаршап келдім» дей салды... Бірақ мен оған сене қоймадым. Жүрегінің түбінде тырналып жатқан қара мысықтың барын сезіндім. «Бүгін үйіңе ертіп барайын ба?» деп ептеп сөз тартып едім, көнбеді, күрсініп, қоштасып кете барды.

Москваға барып оқып келгенім маған қанат бітірді. Аз уақыт ішінде бүкіл облыс көлеміне даңқым жайыла бастады. Даңқымның жайылуына себеп болған бір мұғалім:

— Доктор, — деді ол мүләйімсіп, сыбырлап, — міне, үш жыл қызметсіз жүрмін. Бала-шағам бар. Пенсиям жетпейді, — деп қынжылып, көзіне жас алды. Шынында, халі аянышты екен. Жасы қырықтар шамасында, бірақ шашына ақ кіріп, қартайып қапты.

— Даусыңызды қалай жоғалтып алдыңыз?

— Әуелде суық тиді, содан қырылдап қалдым. Тегі, бір ісік бар ма, немене, кейде түнде құрғап шығады.

— Ауыра ма?

— Жок!

Мұғалімді қарама-қарсы отырғызып қойып, айнамен көмекейін қарадым. Айыр көмекейінің түсі — сол қалпы, өзгерісі жоқ. Дыбыс бергенде ғана екеуінің арасы сәл қосылмайды, алшақтау. Не болды екен? Менің ойланып қалғанымды сезді ме, тесіле қарады:

— Доктор, не де болса, адалын ала айтыңыз, бар дүние-малымды сатып, Москваға барып қаралайын!

Мен жымып, иығынан қақтым:

— Бүгін ешбір уайым жемей, үйге қайтыңыз, ертең даусыңызды шығарып берем!

Мұғалім сенбеді. Иығын қиқаңдатып:

— Қайтесіз мені әурелеп... — деді.

— Әурелегені несі?.. Шын айтам! Ертең бір ем жаса-йын, содан кейін даусың шығады.

— Сыбырлауды қоям ба?

— Әлбетте. Оған сіз екі де екі төрттей сеніңіз!

Қайтарып жіберіп, түні бойы оқу құралдарын аударатөңкеріп, ем іздедім. Таба алмадым. Тапқаным: медицина

ғылымында дауысты емдеу жайында еңбек аз жазылған. Енді қайттім? Кітаптарды лактырып тастап, ойға шомдым. Әдетте, айыр көмекей біріне бірі тиіп, жабыса қалады, ал бұл кісінің айыр көмекейі талтайып, қабыспайды? Неге? Егер ісініп-домбықса, қызарар еді, олай емес, аппақ! Ендеше, нервке байланысты болғаны да... Айыр көмекейді басқарып тұратын нерв бұзылған, дұрыс істемейді. Ол неліктен? Тегі, әуелгі кезде суық тиіп ісінген де, артынан, «ойпырау, даусым шықпай қала ма?» деп қорқып, әйеншектеніп, біржола дағдыға айналдырып, үнін өшіріп алған.

Бұған ем бар ма?

Нервті емдейтін нендей ем бар екен? Дәл қазір нерв қызметін дұрыс атқармай, арындаған аттай бұзылып тұр. Гипноз жасаса, қайтер еді? Сөзбен жеткізе айтып, нандырса... «даусың жоғалған жоқ, қатты айғай салсан, шығады» деп сендіріп, миына құйып иландыру керек!..

Он шақты дос-жарандары ере кепті. Емхананың іші күбір-күбір сөз. «Ойбай, Дарханов операция жасап, біреудің жоғалған даусын шығармақ!» деп алдымды орап, түрлі саққа жүгірте бастағаны және байқалады.

— Ал, дайындал, қазір даусынды шығарам! — деп үлкен операция жасайтындай қолымды жуып, білегімді сыбана бастадым. Мұғалімнің екі көзі шарасынан шығып барады, өңі бозарып кеткен:

— Кеспейсіз бе? — деді.

— Жок!.. Көмекейіңе дәрі жағам!.. Тек менімен бірге айғай сала бер!.. — Ол жадырап, үнсіз басын изеді. Қарсы отырғызып қойып, тамағын аштырып, зондты апара беріп (алдында сестраға да айтып қойғам), екеуіміз қатарласа «а-а» деп айғай салдық. Мұғалім біздің айғайға еріп, өз даусын ажырата алмаса керек, біз тына қалғанда ғана, өз даусын өзі естіп, қуанғаннан атып тұрды.

— Кел, тағы да! — деп қатарласа, қайтадан айғайлаттым. Ақыры, екеуіміз қосылып «әу-ой, дегенің» деп әнге бастық. Сенер-сенбесін білмей, үнін қайтадан жоғалтып алам ба дегендей, тағы да бір-екі рет айғай салып, күлімдеп жан-жағына қарады. Оның көз ізіне ілесе мен де есік жаққа қарасам: қаптап кеткен дәрігерлер, әуелде «бұл не айғай» деп шошып жиналса, енді тамашалап күледі. Ішінде менің дос боп жүрген терапевт дәрігерім бар, біреулері сүйсіне күлсе, енді біреулері жақтырмай, тыжырына қабақ шыта-

ды: «Емхананы балағанға айналдырды ма!» дегенін сынай-ларынан сезіндім. Кейін солай деп айтты да. Маған о кезде ем жасамайтын емханадан, мұғалімнің даусын шығарған балаған артық көрінгені рас!

Осыдан былай менің данқым жайыла берді.

Ел арасындағы «сыбыс» радионың хабарынан да кем түспейтініне көзім сонда жеткен. Науқастар қаптап кетті. Бірі тамақ іше алмаса, енді бірі саңырау, құлағы естімейді... Ертеден-кеш емханада мені ғана атап, «Доктор Дархановқа жазыңыз, соған көрінем!» дегендер сыймайды, тіпті менің мамандығыма қатынасы жоқ сырқаттар да сұранып, мазалайтынды шығарды. Оған коллега-дәрігерлер намыстанып, қыңырайып, «арзан атақ» деген сөздің шет жағасын тарата бастады.

Осы бір күндері облыстық Совет атқару комитетінің жауапты қызметкері кеп: «Аздан бері даусым қырылдап жүр!» — деп шағым жасады. Қарап жіберсем: айыр көмекейінің сол жақ сынары қызара бөртип ісіп кеткен. Бұл не? Папиллома ма, жок, рак па?

Әуелі диагноз қой, сонсоң емде!..

Диагнозды кім жақсы қойса, жақсы емдейтін де сол!.. Екі күн әлектеніп, биопсия жасадым: жаңағы айыр көмекейдегі ісіктің бір шетінен кесіп ап, лабораторияға жібердім. Олар тексеріп, «папиллома» деп қорытынды жасапты. Әрине, рак болмағаны жақсы да. Әй, әйткенмен, іштей сенбедім... Күндер өте берді, қуанып науқас та кете барды.

Енді бір ай өткен соң, әлгі науқас тағы да келді, құр сұлдері қалған. Қыр-қыр етеді. Қарап жіберсем, тамырын жайып, далия өсіп жатқан рақтың тап өзі. Алда тәңір-ай!.. Бармағымды тістедім. «Москваға бар, Алматыға бар, қайда барсаң, онда бар, әйтеуір емдел! Менің қолымнан келмейді!» — деп шынымды айттым. Науқас реніш білдірді: «Ең алғаш келгенде солай десеніз, бір сөрі... Енді кеш қалдым-ау!» — деді. Мен не дейін? Лаборатория қисық тексерді дегенде не түседі? Өз қолымнан түк келмейтін пенде екенімді сонда бір-ақ сезіндім. Егер менен басқа дәрігер болса, тірі алып қалар ма еді? Лабораторияға сенбеуге бола ма? Кеше ғана атағым жер жарған «көмекей ауруының құдайы» емес пе едім, кезінде диагнозын неге дәл қойып, ауруын неге таппадым? Салақ қарадым-ау, тегі... Осы бір күдігімді, жақын досым деп Генриетта Мар-

ковнаға әңгіме қылдым: Ол: «Әй, тәйір, сөз бе екен сол!.. Дәрігердің қатесі көп болады, соның бірі де!» — деп жұбата салды...

Генриеттаның үйіне сирек барам, көбіне қол тимейді, ол өзі де басқа күнде шақырмайды, тек жексенбі күні ғана кездесіп, сырды ақтарысып, шер тарқатып аламыз.. Дәл осы кезде мен жүдеп, ауыра бастадым. Мазам қашып ұйықтай алмайтын күйге ұшырадым. Кей түндері танды көзіммен атқызам, басыма мақта тығып қойғандай мен-зең боп қызметке барам. Нервім қатты бұраған домбыраның ішегіндей, тиіп кетсең, дың ете түседі. Көшеде біреу артымнан аңдып келе жатқан сияқты болады, кенет жалт бұрылсам — ешкім жоқ. Ұйықтай алмай шыққан түндері көбіне кітап оқып жатам, сонда біреу тереземнің түбінде жүреді де қояды. Қорыққанға қос көрінеді, елес болар. Жоқ, елес емес, біреудің аңдып жүргеніне ойда жоқта көзім жеткені. Сенбі күні кешке бірінші рет Генриеттаны үйіме шақырдым. Ол менің пәтерімді көріп, тамашалап, жылы-жылы сөздер айтып, «ұқыпты еркектердің» қатарына қосып, көңілімді көтерді. Екеуіміз шарап іштік. Радиодан би музыкасын ұстап биледік те...

— Нияз Базілевич, естідің бе?.. Әнеугі тамағынан рақ тапқан кісің өліп қапты ғой.

— Не дейді? Шын ба?

— Шын. Ешқайда бара алмапты. Үйінде жатып өліпті.

— Қайғыдан өлген болар... Әйтпесе, әлі де біраз өмір сүретін халі бар еді.

— Солай ұқса жақсы ғой, сен өлтірді деп өсек таратыпты біреу.

Мен сескеніп қалдым.

— Оны кім айтады?

— Әлгі биопсияны тексерген лаборантка менің құрбым еді. — Генриетта жан-жағына қарап сыбырлап: — Соны шақырып ап, анау үй сұрапты, — деді.

— Иә, ол не депті?

— Не десін, шынын айтқан. Сен туралы да сөз тартса керек... Байқа!

Ім. Бір сұмдық тақалған де!? Жоқ, өзімнің кінәм болмаса, адал еңбек етсем, менде несі бар? Біреу жала жапса, тексермей ме, ағына көз жеткізбей ме?..

Сол түні Генриеттаны үйіне шығарып салайын деп көшеге шықсам, терезе алдындағы жалғыз еменнің түбінде жабысын біреу тұр. Менен бұрын Генриетта көріп, түрткі қалды:

— Көрдің бе?

— Нені? — деп мен жап-жағыма қарап, алақтап ем.

— Ақырын!.. Әне, ағаш түбінде біреу қараяды. — деді.

Түн қараңғы еді, біздің даусымызды естіп қойды ма, жылжып, үйді айналып жоқ болды.

— Бұл кім-әй? — дедім мен айғай сап.

Кім болса да, аңдып жүрген біреу.

— Қусак қайтеді?

— Қайтесіз...

Генриеттаны апарып сап, үй маңында ұзақ жүрдім, келер деп аңдып байқадым да, қайтып ол көрінбеді. Кім екен бұл? Әлде Сағиланың әкесі ме? Ол неге аңдиды? Бұл не тонайын деп жүрген ұры, не... жоқ-жоқ! Атама! Олардың менде несі бар? Манағы Генриеттаның сөзіне қарағанда, лаборантка әйел бірдеме деп шатастырды ма, кім білсін!..

Осы жорамалым дәл келді. Екі күн өткен соң Генриетта маған жылап келді:

— Лаборантканы жауып қойыпты! — деді.

Терезеден жарқырап түсіп тұрған күннің көзін бұлт басып, кабинетімнің іші қара көлеңкеленіп, отырған орным ойылып, бір шыңырауға құлап бара жатқандай сезіндім. Жүрегім лоблып, аузыма тығыла берді. Тек:

— Шын ба? — дей берішің.

Генриеттаның өні күп-қу, дірілдеп, менен көзін алмайды.

— Саспа, отыр!.. Не болды?

Менің сөзімді тыңдаған Генриетта жоқ, әлденеден опық жегендей, қинала ойланып, маған бір сыр айтқысы келгендей оқтала түсіп, кетіп қалды...

Кешінде емханадан үйге қайтайын деп, халатымды енді ғана шешіп, іліп жатыр ем, сестра кеп:

— Сізді телефонға шақырады, — деді.

Барсам, жуан қоңыр дауыс: «Қазір бізге келіп кетіңіз!» — деді. Телефон құлағын тастап жібердім. «Бізге?!» Ол «бізді» білем. Қаланың орта шеніндегі сұр тас үй! Бұрын қасынан талай өткем.

Есіктен кіре бергенде, Сағиланың қара шойыны қарсы алдымнан кез бола кетті. Я, ол осында істейтін еді-ау!

Ескі жолдастай күлімсіреп:

— Ә, сіз.. не... мұнда жүріңіз! — деді де, ұзын дәлізбен ала жөнелді. Етігін сықырлатып, адымдай басып, түкпір жақтағы кабинетке алып барды. Терезесі аулаға шығатын кішірек кабинет екен, маған есік алдындағы бос орындықты ұсынды да, өзі столына барып, жайлана отырды. Папкаға салған бірнеше қағаздарды аударыстырып, бірдеме оқыған болды.

— Сіз Москваға барып қайттыңыз ба?

Іштей ойланып қалдым. «Сволоч, біледі, әдейі сұрайды!»

— Мен Москвада жүрмесем, сен қатынымды азғырып әкете алмас едің. — Күліп, әжуалай жауап қайырдым. Кейін білдім, менің жанымды алып қалған осы әдіс екен.

— Шатаспай, тура жауап бер! — деді ол даусын қатайтып.

— Осы жауабымды протоколға жаз, айтқанымнан қайтпаймын!

Шойын қараның жақ еті жыбыр-жыбыр етті. Тістеніп тісін сындырып алар ма екен?

— Сенің фамилияң Дарқанбаев емес пе?

— «Байды» қосып отырған сен. Әкем Затонның жұмыскері.

— Түсінікті... Сен 43-жылы Львов түбіндегі лагерьде, пленде болдың ғой!.. Есінде ме? Мұстафа Шоқаев келіп, сені босатып алғаны?

«Үріпсің!» дедім іштей. Мұндай адамға дұрыс жауап беру — күно.

— Сенің ағаңмен екеуімізді бірге әкеткен.

«Бұл кім өзі?» деп өмір тарихыммен танысып жүргенде, бір қазақтан естігенім бар-ды: «Ағасы соғыста жоқ болды» деп, соны алдына тарттым.

Тергеушім шошып кетті білем, маған ажырая қарап:

— Қырық бесінші жылы институт бітірсең, пленде қайдан боласың? — деді өзін өзі ұстап беріп.

— Айтып отырған мен емес, сен!

— Тексеріс деген болмай ма? — деді даусы босендеп, қыры сынып.

— Мені сен тексермей-ақ қой. Таза, адал адамның ғана құқы бар тексеруге!

Тергеушім столды сарт еткізіп салып қалды.

— Не оттап отырсың?

— Олай десең, мен саған жауап бермеймін! — дедім қисайып.

— Бокмұрын, шикі өкпе! — деді ол ызаланып орнынан тұрып. — Осы мінезіңмен не бітірем деп отырсың? Ал ертең менің үстімнен арыз жаз. Көрейін, не бітіргеніңді!.. Сен де бір, ана қабырғада жорғалап бара жатқан шыбын да бір: басып қалсам, жоқ боласың, бейшара!

— Қылмысым болса!

— Іздеген кісі табады. Профессор Преображенскийді білесің ғой?

— Білем.

— Міне, соның өзі-ақ жетіп жатыр түбіңе!.. Облаткомның хатшысын емдедің бе? Емдедің! Өлтірдің бе, өлтірдің!

— Жалған! — Айғай сап атып тұрдым.

— Отыр, отыр! — деді ол салмақпен. — Сен менің жұмсам — жұдырығымда, жазсам — алақанымдасың. Уысымды қысам — жаның шығады. Ынқ етуге шамаң келмейді.

Осы кезде телефон шылдыр ете түсті.

— Я, мен!.. Қазір, бес минуттан соң! — деп телефон құлағын қайта ілді де, алдында жатқан бір қағазды алып, жазып-жазып столдың жәшігіне салды да, маған едірейе қарады: — Әзірге жүре бер. Вообще, тіліңе ие бол!

Мен қол қойдым да, қалпағымды алып, ай-түйге қарамастан тұра жөнелдім.

«Тіліңе сақ бол!» Маған жаны ашығаны ма, жоқ, өз басын қорғағаны ма, түсініп қара!

Зымырап келем. Жан-жағыма қарауға да мұршам жоқ. Мұңымды кімге барып шағайын? Кім мені қорғап алады? Облыстық денсаулық сақтау бөліміне, аға дәрігерге барсам: сонау бір кезден жақтырмай жүретін адамдар суға батыруға өздері көмектеспесе, жақсылық қылар ма? Бірақ әлгі тергеуші: «Колхозға барып, ұлтшылдық сөз сөйлепсің» деп бетіме баспады ғой, естісе, аянар ма еді?

Облыстық партия комитетіне барып, бұлардың істеп отырған қорлығын айтып, мұңымды шақсам, маған ара түсер ме еді?

Мен коммунист емеспін, қалай ара түсіп қорғай алады. Әкем марқұмның өсиетін орындасам, бұл болмас та еді. Коммунист болсам, обкомға барып, табан тіреп отырып сөйлеспейім бе?

Тоқта, достым, кеше ол: «Бар, үстімнен менің шағым жаса, түк қылмайсың?» дегені қайда? Обкомның хатшысы оларға сене ме, маған сене ме?

«Пленнен келген» десе — бітті, сені обкомның маңына жуытпас. Артынан бұл «жала, мен болған жоқпын» деп қуып, дәлелдеп көр!

Үйге қалай жеткенімді де білмеймін. Екі өкпемді қолыма алып зытсам керек-ті. Жалма-жан есіктің тиегін сап, «уһ!» деп сылқ етіп отыра кеттім.

Кім бұл шойын қара? Кім бұл менің соңыма түсіп жүрген? Әйелімді тартып алады, өзімді қуғындайды...

«Берілме, Нияз, жол тап!» дейді іштей бір ой демеп, қайрап. Қысылғанда жол табу! — Я, бұдан артық ер жігітті көркейтетін нендей қасиет бар? Кімге ақылдассам екен? Генриеттаға барсам ба? Адамға сену қиын-ау өзі. Сол Генриетта әнеугіден кейін жоғалып, көрінбей кетті. Үйінде ауырып жатыр деген соң барсам, есігінде құлып тұр. Көршісі «әкесінің үйіне кеткен» деді... Әкесінің қайда тұратынын Нияз біле ме? Бұл неге қашып жүр менен? Е, мұны да мен жайында шақырып ап, қысқан ғой, сонсоң есі шығып кеткен болар бишараның...

Міне, ет жақын туыс адамның керегі осындайда! Әкен болса, бірге туысқан не аға, не інің болса, біреуі бір ақыл айтар еді.

Түн. Жаңбыр сабалап құйып тұр. Шатырдан аққан су біреу краннан ағызғандай сарқырайды. Анда-санда нажағай жарқ етіп, қараңғы үйдің ішін аппақ қып жарқыратып жібереді. Ерте жатсам да ұйқым келмейді. Әлденеге елегізіп, мазам қашулы. Бір кезде біреу есік тырмалайды, тарс-тарс қаққан секілді. Келіп-ақ қалған екен!..

Атып тұрып, шам жағып, киіне бастадым. Қап, брезент етік, плащ әзірлеп қоймағанымды қарашы.

— Бұл кім? — дедім ақырын.

— Мен! Аш. Тезірек! — деді сыбырлап әйел даусы. Апырмау, Сағиланың даусы ғой! Бұл неғып жүр?.. Күйеуі қуып жіберді ме? Жүрегім дүрсілдеп, есік тиегін ағытып жіберіп, өзім кейін шегіндім.

Үстіндегі плащының суы сорғалап, Сағила кіріп келді. Байқаймын: әлденеге тарыққан адамның бет әлпеті. Есікті ұқыптап жапты да, қасыма жақын кеп:

— Нияз! — деді көзіме көзін қадан. — Сені бүгін түнде ұстайды. Қаш! Аз да болса дәмдес боп едік, кимадым... Ар жағын сұрама.

Мен мырс-мырс күліп, кекей сөйледім:

— Жаның ашығанына «рақмет!»

— Өзің білесің!.. — деп Сағила плашын қымтай киіп, есікке қарай беттеді.

— Токта! — Мен де есіктің алдына көлденен тұра қалдым. — Нендей кінә тағады екен, білесің бе?

— Бір дәрігер әйел арыз жазыпты.

Мені итеріп жіберіп, шығып жүре берді.

Анырып есік алдында әлі тұрмын. «Қаш!» деген Сағиланың даусы құлағымнан кетпейді. Қаш дейді? Неге қашам?.. Ие, ол мені апарып жапсын, жауап алсын, тексерсін... Арыз дәлелденбесе, шығарып қоя бермей ме?.. Кім білсін.

Есің барда елің тап, кетейін! Енді тұра беруге болмас, уақыт тапшы. Апыр-топыр жинала бастадым: документ, ақшамды қалтама әрең тығып, қосалқы ішкіім, жаңа костюмымды чемоданға салдым да, үйдің ішін көзіммен шола қоштасып, тысқа шықтым.

Жанбыр төпелеп құйып тұр. Ой-бой, баламмен де қоштаспадым-ау!.. Жок, не де болса, бетінен бір сүйіп кетейін, соңғы күндері өзіме үйреніп қап еді. Қолыма алсам ба деп арман етуші ем. Қап... Көршімнің есігін қақтым. Әлі жатқан жоқ екен. Сағиланың шешесі есік ашты.

— Түнделетіп жүргенің не, балам?

— Қатты сырқат адамға шақырып, колхозға жүріп барам!.. Екі-үш күнде оралам. Біреу іздеп келсе, солай деңіз... Бөнем ұйықтап қалды ма?

— Ұйықтағалы қашан.

Мен чемоданымды босағаға қоя сап, екінші бөлмеге кіріп бардым. Шал теріс қарап, пыс-пыс етіп жатыр екен, оған қараған мен жоқ, кереуетте жатқан балама төндім: қуыршақ сияқты титтей сәби, жарқын жүзі бал-бұл жанып ұйықтап жатыр екен. Сүйсем, оянып кете ме, сүймесем, «өттеген-ай» дейтін өкініш бола ма деп те қиналдым. Не де болса, еңкейіп иіскедім де, Сағиланың шешесіне:

— Түбі, осы баланы сіздің қолыңыздан алармын. Күтіңіз, апа!.. Ер мойнында қарызыңыз кетпес! — дедім. Ол сөзімнің астарына түсінбей:

— Е, о не дегенің, шырағым, ермегім ғой!.. — деді.

Мейлі ертең түсіне жатар...

Чемоданымды көтеріп, қап-қараңғы түнде вокзалға қарай бет алдым. Көше саз, батпақ, былш-былш басып, сүріне-қабынып жаяу жүріп келем. Ең болмаса, не бір машина, не бір ат-арба кездессейші!..

Ие, қайда барам осы мен?.. Неге қашам? Оз елім, өз жерімнен қашам ба? Бір ауыз қисық сөз айтып реніш білдірсем бір сәрі...

Мен кіммін осы?

«Қашқын, қорқақ!.. Қиындыққа шыдамай, қайда тең-тіреп барасың? Қайт кейін», — деді інштей бір кекесін үн.

«Қаш!» — деді қайрап Сағиланың даусы.

Ойым екі жарылып, өзіммен өзім тайталасып, айтысып вокзалға жеттім. Бұл уақытта түнгі сағат он екіден асып, бірге қарай ауысқан мезгіл еді.

Вокзал басы қара-топыр. Іркес-тіркес, біріне бірі сүйеніп, пыр-пыр ұйықтап, поезд тосып жатқан халық. Араларынан із қуған тазыдай бұлталақтап өтіп, кассаның аузына жақын бардым. Поезд ертеңгі сағат алтыда жүреді екен. Мен енді оған дейін қайда паналаймын. Біреу көріп қап, ұстап алса... Вокзал басында қашып бара жатып қолға түсу кінәм бар деп мойындаумен бірдей емес пе? Қайтсе де, есебін тауып, бұл түнді алдап өткізу керек!

Зал түкпіріне барып, тығылып отырсам, бір қызыл жаға жолаушыларды баса-көктеп аралап жүр екен. Үрейім ұшты. Жетіп кел: «Сен кімсің?» — десе. Ие, «тамаша өмір» сонда басталады. Бүйтіп бұғып-бүрісіп сүрген өмірің құрысын!.. Жоқ, мен өзімді өзім бұлай ұстап бермейін, қайта еркін жүрейін.

«Қайда бара жатырсың?» десе, маңағы кемпірге айтқан сөзді неге айтпайым? «Бақыт дегенің — карта. Батыл да жайдары адамға қол шығады» деп баяғыда әкей марқұм айтпап па еді... Жолаушының серігі — Қыдыр ата, өзі сақтар! Тәуекел!.. Милиционердің қасына барып, қол беріп амандасып, сөз бастадым:

— Жүрініз, буфетке барып шай ішіп, ұйқы ашайық! — дедім іс-міс жоқ. Ол маған таңырқай қарады да, тегі, бір үлкен қызметкер деп ұқты ма, басын изеп, буфетке еріп барды. Буфеттегілер саудасын тоқтатып, өздері тамақтанып жатса керек. Милиционер барған соң, сөзге келместен, төрт шөлмек сыра, кепкен екі балықты ұстата берді.

Біз шеткерірек столға барып отырдық. Стақанға сыраны шыпылдата күйіп, милиционердің алдына қойдым.

— Көне, менің жолым болу үшін! — деп соғыстырып, қағып салдык. Бір-екі стақан ішкесін, оның тіл тиегі ағытылды:

— Сізге билет керек пе?

— Әлбетте... Халық көп, жәрдем етерсіз.

— Қайда барушы едіңіз?

Рас, қайда барам? Қайда баратынымды әлі шешпеппін!

— Ақмолаға! — дедім аузыма бірінші келген қаланың атын атай сап. — Туыстарыма демалысқа барамын. — Андасанда есік жаққа көз сап қоям. Бір кезде шойын кара сияқты енгезердей біреу кіріп келді. Бойым түршігіп, жүрегім су ете түсті. Қорыққанға қос көрінеді. Басқа біреу де. Тағы да қарадым. Желке жағынан аумаған сол! Құрыдым!.. Иә, батыл да жайдары бол! Арқамды беріп, сәл бұрылып отырдым. Милиционердің де көзі оны біраз жерге шығарып салды.

— О кім? — дедім мен білмеген боп.

— Әй, бір таныс жігіт... Осында қоймада істейді! — деді милиционер.

Сонда барып жүрегім орнына түсті.

Сағат беске дейін милиционерді сыраға сілейтіп, алтыда билет алып, аман-есен поезға міндім.

* * *

Сөйтіп, мен қашып кеттім.

Қылмысы бар адам жазадан қашушы еді, ақ адамның қашып пана іздеуі.. сылқ-сылқ күлем. Өзімді өзім кеке-темін. Купеде жалғыз өзім. Егер бөтен біреу болғанда таңырқап: «Есі дұрыс па, қарадан-қарап неге күледі?» дер еді... Қайтсе де бүгін жолым болды: торға түспей, аман-есен кұтылып кету бақыт емес пе!

Өзірге бақытым бар сияқты. Бұдан былай, кім біледі, бір жерде тағы да бір шойын қара кез кеп, алқымнан алып жүрмесе... Олар жоқ жер бар ма екен осы өңірде? Сонау Ерейментауына, еліме барып, әкемнің туыстарына тығылсам. Ел ішінде сорайып бірден көзге түсермін. Шойын қараның бірі келе қалса, қорыққаннан ағайындарымның өздері-ақ ұстап берер. Болмаса, Алматыға барып, профессор жолдастарымның үйіне түссем. «О, жақсы келдің,

достым» деп алғашқы күн арақ ішіп, ет жерміз. Сонсоң ертеңінде мені ертіп ал, институтқа апарар, ол айтқан қызметке қалдырар. Сонсоң бір күні... «Бұл кім өзі?» деген сұрақ туса, профессор достың өзі-ақ әмір беріп қуып жіберер. Мен үшін атақ, абыройына нұқсан келтіріп есуас па ол! Я, мініп-мініп кеп, жүгенін сыпырып ап, сауырға бір салған атқа ұқсап кете барармын. Жок, Алматыға барудың жөні жоқ, өздері қырық пышақ боп жатқанда сені кім сақтар дейсін.

«Енді қайда барам?».

«Ешкім білмейтін, танымайтын Сібірдің бір қаласына барсам?».

«Бар! Бірақ ақырғы істеген жеріңнен мінездемең жоқ, қызметке ала ма?».

«Я, бұл жағын ойламаппын...».

Өзіммен өзім егесіп, купенің бір бұрышында тығылып, жанымды жеп отырмын. Кімім бар менің? «Жүз сом ақшаң болғанша, жүз досың болсын» деген сөзді енді ұқтым. Өзіммен бірге оқыған достардың көбінен қол үзіп алғам. Қыздары күйеуге тиген; еркек балалардың әрқайсысы әр жерде; салақсып, хат жазбай суып кеткен өзім. Әйтсе де біреуіне барсам, қол ұшын созар еді... Айтқандай, Бурабайға өнеугі Сусанна Михайловнаға барсам қайтеді?..

Поезд Бурабай станциясына түнде келді. Чемоданымды ұстап секіріп мен де түстім. Курортқа емделуге келіп-кетіп жатқан халық иін тіреседі, бірі жаңа көрісіп, енді бірі қоштасып, станцияны басына көтереді.

Онда менің не жұмысым бар, чемоданымды зат сақтайтын камераға апарып қойдым да, өзім буфетке барып бір стакан ыстық кофе ішіп, ұйқымды ашып, қайтадан тысқа шықтым. Құлан иектен таң атып келе жатыр. Станция іші жым-жырт, у-шу басылған. Есік алдын сыпырып бір шал жүр, содан «Бармашы» санаторийіне қалай барудың жолын сұрап біліп, жаяу тарттым.

Қаланың шетіне тақағанда, дәл аяқ астынан жарқырап айдын көл көрінді. Мөп-мөлдір, түп-тұнық, неткен ғажап көл! Мен көзімді ала алмай тамашалап тұра бердім. Көлдің қақ ортасында шоп-шошак тақия тәріздес арал, аралмен тұстас, оң жақ жиекте тізбектелген қайықтар, су станциясы көзіме ілінді... Санаторийді орман ішіне жасы-

рын қойғандай, жігі қараған адам көк-қызыл шатырлардың төбелерін ғана байқап қалады.

Әсіресе, күн шығып келе жатқандағы көлдің суреті осы күнге дейін есімде. Алтын арай күн соулесін аспаннан біреу нүмектеп құйып тұрғандай, көлдің беті түрлі түске боялып, дір-дір етеді. Шешініп, шөйі түстес суды оранып малғыса, шіркін! Көлді жағалап отырып, жарты сағатта санаторийге де жетуге болатындай, бірақ осылай жолаушылап барғаным қалай, ұтымды ма?

Сүмірейіп, кір-кір күйде жетіп барғаным өрескел көрініп жүрмесе? Сезіктеніп, бұл өзі кім деп, әркім бір үңіліп ізіме түсіп алса... «Жоқ, орқашан да өмірдің думан ортасында батыл жүрсен, сыйлайды жұрт, «кім» деп және сезіктенбейді» деді әжептәуір ысылып қалған іштегі өзәзілім. Киіміңе қарап қарсы алады, ақылыңа қарап шығарып салады!.. Ие, бүгіннен бастап мен артисттің, өмір — үлкен сахна, сонда ойнауым керек! Ендігі менің рөлім — өмірді онша қадір тұтпайтын, батыл да сері жігіт, адамнан жанын аямайтын жақсы дәрігер. Ой-қиял — серігім, мысқыл-кекесін сөз — құралым. Өмірде осы рөлді ойнауға талантым жете ме?.. Тәуекел!

Станция басына қайта оралып, мейманханадан орын алып, қырынып-жуынып, костюмді ауыстырып, сағат онда таксимен зыр етіп санаторийге жетіп бардым. Демалушы екі қыз құшақтасып ағаш ішінде келеді екен, қара жолда машинаны тоқтатып:

— Сусанна Михайловна Патоцкая деген дәрігерді білесіздер ме? — дедім.

— Білгенде қандай... Біздің отделениенің бастығы. Үйі төменде. Өзі қазір көрпуста жүр.

— Егер киналмасаңыздар, гапу етіңіздер, біреуіңіз біздің машинаға отырып, үйіне апарсаңыз, екіншіңіз өзіне хабар берсеңіз...

— Болады! Болады! Пожалуйста! — деді екеуі де жарыса сөйлеп.

— Ой, рақмет!.. Кәне, отырыңыз! — дедім алдыңғы ұзын бойлы қызға.

— Сонда кім келді деп айтайық? — деді тапалдау екінші қыз күлімсіреп.

— Доктор Дарханов дегейсіз.

Біз машинаны кейін бұрып, санаторийді айналдық та, көл жиегіндегі қара жолға түсіп, Сусанна Михайловна-

ның үйіне оралдык. Келсек, үйінің алдында күлімден бізді тосып тұр, қасында жанағы біз жіберген қыз. Асыққаны сонша, халатын да шешпепті, машинадан шыға келген мені жақын адамындай бас салды. Менің сүйісерміз деген ойымда жоқ-ты. Ол ыңғайлана бастағанда, мен ернімді тоса бердім.

Әрине, мұнысы қулық екенін кейін түсіндім: жанағы тұрған екі қыз осы уақиғаны табанда бүкіл санаторийге жайған. «Сусанна Михайловнаның жігіті кепті, бұрын екеуі бірге оқыса керек-ті» деп өздерінше жорамалдап, сол санаторийге келуімді менен бұрын дәлелдеп қойған, содан былай Сусаннамен келе жатсам, «бұл кім?» деп көздеріме атылап, орайымнан башайыма дейін арбай қарамайтын болды, маған «керегі» де сол.

Сусанна Михайловна Москвада маған жүдеу де жабыңқы сияқты еді, қазір уылжыған жап-жас келіншек, бетінен қаны тамғандай қып-қызыл, нарттай, қара көк көзі Арқаның түңгі аспанындай түңғиық терең. Қарап отырсам, шашы анада мыс түстес еді, бүгін маған сары алтын тәрізді елестеді. Жүріс-тұрысы, қимылы шапшаң да батыл, мені салғаннан икемдеп, баурап алды. Киімімді шешіндіріп, өзі іліп, «жолдан келдің ғой» деп, душқа жіберіп те алды.

Жуынып, еңсем көтеріліп, қайта оралсам, стол үсті толған тағам, шарап. Үстіне кигені қызыл жапырақты жібек көйлек, денесімен дене ғып жабыстыра тіккен, тығыршықтай бұлшық еттері сыртқа теуіп, бұлт-бұлт етеді.

Әуелі ол маған қымыз берді:

— Демалушыларға бізде қымыз береді... Іш! Бұрын ішіп көріп пе ең?

— Бала күнімде ішкен.

— Қазақ емес екенсің ғой. — Күлді де, көзіме қадалып: — Неге жүдеусің? — деді.

— Білмеймін, әдейі саған келдім, емдер деп...

Сусанна Михайловна басын шайқады:

— Өңің онша емес!.. Ие, уақасы жоқ, ауырсаң, өзім емдеп жазып алам!.. Кәне, қымыз ба, жоқ, шарап ішеміз бе?

Араластыра іштік. Қызыңқырадық. Әңгіме кенерелі арнаға түсіп, өзен суындай сылдырап аға берді.

— Менің байқауымша, сенде бір сыр бар. Дәл қазір кемесі суға кеткен капитанға ұқсайсың, — деді ол жымынып.

Мен көңіліме тік алып, жиырыла қалдым. Айнаға қарағандай бәрін көріп отырғанын?.. Жоқ, сен менің жан дүниеме қол сұқпа. Оңай ала алмайсың оны, Сусанна!

— Сен мені түсінбейсің, доктор!.. Мен капитан емеспін, балық аулап жүріп жайын ұстаған балықшыға ұқсаймын!

Жайыным Сусанның өзі екенін ол түсінді. Сол бір сәт көзінің қарашығынан «мұны неге айттың» деген сұрақты да аңғардым.

— Жайын ұстаған — ерлік. Көбіне «жайын жұтып қойды» деп естуші ек. Ұстасаң, айрылма! Ол бақыт шығар?!

«Бақыттың» кім екенін мен де түсіндім.

— Қолымнан келсе...

— Талаптанып көр!..

Кешке жақын рентген кабинетке алып барып, Сусанна Михайловна менің өкпемді қарады.

— Жөтелмейсің бе? — деді ол айнаға қарап жатып.

— Аздап.

— Тез шаршайсың ба?

— Ие... — «Біліп тұрмын, доктор, оның бәрін неге сұрағаныңды?» — іштей таласып, жақтырмай тұрмын.

— Доктор, сол жақ өкпеңде бұрын қатқан очақтың орны бар ма еді?

— Естігем жоқ.

— Ендеше, сол қатқан очақтың қазір айналасы ісе бастаған.

Шам жағылды. Мен киіндім. Сусанна Михайловна маған күлімсіреп, сұқтана көз тастады.

— Қорқып қалғанның қай жағысың?.. Рентгенограмма жасатам ертең!.. Дәрігер деп шынымды айтсам... Мұндай жеңіл-желпі ауру — біздің санаторийде сылып алғандай жазылады. Ренжіме!

Сөйлеп келеді. Менде үн жоқ. Өкпем ауырса, ауырған да болар, соңғы кездегі қайғы-қасірет, уайымның зардабы да... Бәсе, неге жүлеп, арықтай берем десем?..

Денсаулығымды жойып алғаным менің аяғыма тұсау болғанын, кезінде мән бермегеніммен, кейін ұқтым. Ауру кісіні әйеншек, қорқақ қылады. Серпіліп өмір сүре алмайсың... жастық шақпен қоштасуға тура келгені ме?

Менің көңілім жабырқап, басқа қалаға кеткім кеп толқи бергенімді Сусанна Михайловна сезді де, бір күні үйіне қонаққа шақырды. Ағылшын коттеджінің стилімен салын-

ған екі этажды ағаш үйдің астында толық бір секцияда тұрады Сусанна Михайловна. Бірінен біріне кіретін екі бөлме; екеуі де кең, жарық; ауызғы бөлмеде — плитанеш. Дәрігерлер үйінде тамақ істемейді, санаторийдің асханасында арнайы әзірлеп береді.

Стол үсті тағамға толы, мойнын сорайтып бір графин спирт те орнықты... Іле қонақтар да жиналды. Ішінде санаторийдің бас дәрігері, бар шашына ақ кіре бастаған, сыры кетсе де сыны кетпеген айбынды еркек. Салғаннан мені өзіне бастап, тең құрбы деп танып, жетегіне ала сөйледі. Оған ілесіп, жаңада ғана сол санаторийге шаруашылық жағынан орынбасар боп ауданнан келген тапалтақ, жуан қазақ Шортанбаев бірге келді. Дабырлап, дәйексіз сөйлейтін кісі екен. Сөзін күлкімен аяқтап, көзін маған қадай берді. Тағы да бірнеше әйел дәрігерлер келді. Олар өзара күңкілдесіп, үш еркектің сөзіне араласпай, оңашалау бір топ құрды.

Бірінші тосты Сусанна Михайловнаның өзі көтеріп, жұртқа мені таныстырды.

— Доктор Дарханов Нияз Базілевич, менің жақсы досым, маған демалысқа келіп жатыр, соның құрметіне! — деді маған көзін төңкере карап күлімдеп.

Бокал екінші рет толтырылғанда, Шортанбаев дабырлап түрегелді.

— Доктор Дарханов менің інім екен... — деп келе жатыр еді, бас дәрігер оны жеңінен тартып, нұқып отырғызып қойды.

— Әкеннен бұрын тұзаққа мойныңды сұқпа! — деді. Әйелдер дуылдап шаттана күлді. Бас дәрігердің ылғи қолданатын сөзінің бірі екен. Әйелдер біріне бірі сыбырлап, «Жұмыртқа тауықты үйретпейді» деп бас дәрігердің екінші мәтелін айтып, тағы да күлді.

Сусанна Михайловна:

— Бас дәрігеріміз Алексей Иванович Кравцов... — деп келе жатыр еді, оған да ол:

— Тоқта, жұмыртқа тауықты үйретпейді! — деді. Ендігі күлкі бүкіл үйді басына көтерді, дәрігерлердің ішек-сілесі қатып маз-мейрам болды. Кравцов қулана сөйлейтін, ақжарқын адам екен. Мен бас дәрігермін деп паңданып, біреудің сөзін, біреудің өзін жақтырмай, сыздап отыратындар дәрігерлер арасында аз емес. Мына кісі одан аулақ, бұқарашыл, көпті көрген-ау деп түйін жасадым. Аздан соң маған:

— Сен бізде қал!.. Құс сүтінен баскасын тауып берем!
Өзіңе не керек! — деді ол.

Мен нығымды көтеріп, не дерімді білмедім.

— Әйелің бар ма?

— Жок. Бойдақпын.

Сағиламен айрылысып кеткенімді Сусанна Михайловна әлі естімеген-ді, әзілдеп отыр ма деп, мән бермеді.

— Үйінен он қадам шыққан еркектің қайсысының болсын әйелі жок! — деді күліп ол.

— Ене, бойдақ болсаң, мына осы отырған дәрігер әйелдердің ішінен таңдағаныңды ал! — деді тағы да бас дәрігер әзілдеп.

Әйелдердің біреуі сыбырлап:

— Сусанна ешкімге бере қоймас! — деді, мен ол сөзді естіп қалып, Сусаннаға көз қиығымды тастап ем, «рас, сені ешкімге бермейім!» дегендей, маған сүйсіне де телміре қарап қалыпты.

— Сусанна Михайловнаның айтуы бойынша, денсаулығың да онша емес көрінеді, қайда барасың? — дегені бар ма қызып алған бас дәрігердің.

Мен жок жерде Сусаннаның қызмет жайында сөйлескенін, осы қонақты әдейі келісіп ұйымдастырғанын енді сездім. Сусанна Михайловнаға жақтырмаған пішінмен қарадым. О да ұялып, қызарып, көзін төмен қадады.

— Сен, доктор, Сусанна Михайловнаға олай қарама, «денсаулығың жайында» ол маған бір ауыз сөз айтқан емес, мен өзім оспақтап отырған, — деді Алексей Иванович нығымнан қағып.

Тарарда Кравцов екеуіміз дос боп айрылдык. Бірақ Шортанбаевқа мен ұнамай қалған сияқтымын. Неге екені белгісіз, мүмкін, Алексей Ивановичқа көңілімді көбірек аударып жібердім бе, өйтеуір, томсырайып, салқын қоштасты. Қонақтар тарады. Сусанна Михайловна екеуіміз оңаша қалдық. Төсек салды. Ол кереуетке, мен диванға жаттым. Шам сөнді. Менде де, онда да үн жок. Бұл әйел алдыартымды орап, шырмап алды. Менен сыр тартпай тұрып, ойымды білмей тұрып, жар жиегіне әкеп тіреп қоюы мұндайдан бір рет бұрын опық жеген маған ұнаған жок. Ақылды әйелдің бағасы да, құны да сәл төмен түскендей.

Денені күйдірген құмарлық оты бәсеңсіп, бойымды кең салып, не де болса, кезекті өзіне бердім...

Ол түні мені ол да тосқан секілді. Бірақ ертеңінде бірімізге біріміз сыр бермей, күлімдеп түрегелдік.

* * *

Бір апта өтпей серуен құрдық. Қайыққа мініп, аралға да өттік, Бурабайға барып, табиғаттың «Жұмбақтас», «Оқжетпес», «Көкбұғаз», «Ақбура» сияқты аса шебер жасаған мүсін-суреттерін де көрдік. Жүректі уландырған уайым уыты біртіндеп қайта бастады. Сағила да, Генриеттаның да тұлғалары көмескіленіп, кейін сырыла берді... Кей күндері біздің топқа бас дәрігер де қосылып қап, бой сергітіп жүрді. Ақыры, Сусанна екеуі екі жақтап қоймай жүріп, қызметке тұратын ғып көндірді.

Мен әуелі бұлданып, көнбей көріп ем, артынан денсаулығымды еске алып, уәде бердім.

«Демалыста жүр» деген қауесетпен соңғы қызмет орнымнан куәлік қағаз да сұрамады, көмекей ауруын емдейтін ларинголог дәрігердің жоқтығынан құшағын ашып, құлдык ұрды.

Арада аз күн өтсе де, қызметті сағынып қалсам керек, жеңімді сыбана кірістім. Бас дәрігердің ықыласы түсіп, салған бетте жақсы жағдай туғызды. Сусанна тұрған үйдің үстінен балконы бар, үлкен бір бөлмені, кереуетте төсекорныммен тап-түйнақтай қып сайлап берді. Не ішем десем, соны «дайындап бер» деп, шефповарға тапсырды... Енді өкпе, көмекей туберкулезі жайында кітаптар оқып, білімімді жетілдіруге тура келді. Сусанна Михайловна тәжірибелі де білімді дәрігер екен, көп жайлы содан үйрендім. «Өкпе ауруының әрбір маманы рентгенді жақсы білу керек» деген қисынды жақтайды екен, маған да бірден «рентгенді үйрен!» деп, өзі алып барып, рентген сәулесінің біраз сырын ашты. Күнде түстен кейін рентген кабинетке келіп, науқас адамдарды кезек-кезек шақырып ап, өкпесін қарадық.

Сусанна Михайловна:

— Мына бір сақинадай дөп-дөңгелек тесік каверна — жарылған жара, кейбіреуде үлкендігі білезіктей болады... — деп айнаға түскен суреттерді қолымен нұсқайды. Мен айнаға төнгенде, екеуіміздің басымыз түйісіп қалады, есті кетіріп, елттетін хош иісі мұрныма кеп, жанымды қинайды. Өзімді өзім тізгіндеп, тағы да құлақ тігем. — Ал сол жақтағы өкпе мен оң жақ бірдей ме?

— Жоқ, сол жақ өкпенің тең жартысы қап-қара ісік, мұны лобит дейді. Айнаға бұл неге қарайып түседі? Оның себебі бұл — бітеу жара, әлі жарылған жоқ. Рентген сәулесі ісіктен әрі өте алмайды... Сол сияқты. Жолдас Башилов, сіз тұрыңыз. Я, сіз бара беріңіз! — деп сөзін бөліп, бір науқастың орнына екіншісін тұрғызады да, сөзін қайта сабақтайды. — Міне, көріп қой: екі өкпенің екеуі де бұршақ еккендей шүп-шұбар, мұның атын балалаған очагтар дейді. Жаңағы тесіктен гөрі, аурудың бұл түрі тез жазылады да, тез қозғыш келеді...

Күндегіміз осы. Кеш бата екеуіміз қыдырып, көл жағасына барамыз.

Мен күндіз не істеп, не қойғанымды оның алдына тартам да, ол мені сынап-мінеп, өз бағасын алдыма тартады.

— Біз осы көмекей ауруын дұрыс емдемей жүрміз-ау, — деп күдігімді айттым бір күні.

Сусанна Михайловнаның мінезінің бір қыры бар, ол, «сенікі дұрыс» деп бір қоштамайды, қашанда дау айтады. Екеуіміз таласа кетеміз. Медицинаның беделді ғалымдарының атын атап, әрқайсымыз содан демеу алып, өз пікірімізде қаламыз. Келісім жоқ. Бүгін де сол әдетінше:

— Неге? — деді.

— Өкпедегі ауру мен көмекей ауруының тікелей байланысы бар. Қазір менің қолыма түскен науқастардың өкпесінде қандай өзгеріс болса, көмекейінде де сондай өзгеріс. Мен соны аңғардым.

Сусанна Михайловна мырс етіп күлді де, ойнақы дауыспен:

— Есіңде ме «Вени, види, вици келді, көрді, жеңді»* деген? Келмей жатып, өзің жаңалық аша бастадың ба? — деп бір басып қойды.

— Павлов қазір мода ғой. Не десен, о де, мен оған әбден иланам: адамның мүшесін бірінен бірін бөліп ап, жеке-дара емдеуге болмайды; денеге қан таратып, нерв арқылы билеп, әмір беретін де ми! Емді біз сол ми арқылы неге жүргізбейміз?

— Павлов жайындағы кешегі мақаланы оқып, сайрап тұрсың-ау!

— Оқығаным рас. Бірақ ол мақала менін жүрегімде жүрген сырды айтқан!..

* Латын мәтелі.

— Кәне, ықылас сала тындайын, айтшы, қалай емде дейсің?

— Алдымен адамның рухани күйіне, ішкі сезіміне, бір сөзбен айтқанда, психологиясына әсер ететіндей ем қолдану керек.

— Оған немен әсер етесің? — Қасындағы карағайға басын иіп, еңкейіп тұрған қисық ағаштың беліне Сусанна секіріп мініп отырып алды, қасына келіп мен де отырдым.

Өркеш-өркеш тау арқасына тығылған күн біржола жоғалды. Тау көлеңкесі су бетіне қара паранжыдай жабылды.

— Оған немен әсер етесің дейді? Сөзбен?

— Бү да Павловтың идеясы.

— «Ауруды емдеме, адамды емде» десем ше?

— Бұл сөзді Мудров айтқан. Сен өз идеяңды айт!

Сусанна Михайловнамен салмақты, байыпты тілмен сөйлесуге болмайтынына көзім жетті. Енді мен де өз құралын өзіне жұмсадым. Өзіл-сықақ, кекесін-мысқылға көштім.

— Мен кіммін?.. Медицинада еңбектеген баламын. Сізбен салыстырғанда не білуші ем?

— Баламын десең, Алексей Иванович айтқандай, тауыққа жұмыртқа неге үйретеді?

Екеуіміз жарыса күлдік. Алексей Ивановичтің мәтелі сөзімізге жан берді.

— Талай жұмыртқалаған тауықты өтеш қана үйрете алады. Мен медицина балапанымын, менің сөзімді кім тындайды! — Мұным кекесін сияқты шыққан. Сусанна Михайловна аңғарды да, үндемеді, үйге қайттық.

Бірақ сол күні тыныш ұйқы көрмедім. Өзілдесе де, Сусанна шын айтты: туберкулез клиникасынынан мен не білем? Баяғыда институтта өткен жалпы курстан басқа, өз пікірім боларлықтай білім жоқ менде.

Осы ойымды ертеңінде бас дәрігердің алдына тарттым.

— Егер де мені жақсы дәрігер болсын десеңіз, көмекпей туберкулезін емдейтін клиникаға бір алты айға жіберіп алыңыз, — дедім. Ол қарсы болмады.

Қазіргі күндері стрептомицин дейтін керемет күшті дәрі табылды, әсіресе көмекпей туберкулезіне мың да бір дауа. Бірақ дұрыс қолданбаса, туберкулез құртының бойы үйреніп аң, көнбей қоятын сықылды... Сондықтан, ба-

рып біраз тәжірибе алып, — қайту табылған ақыл деп, бас дәрігер де мені қостап, пікір түйді.

Қуанып, Сусанна Михайловнаға кеп:

— Мен жақында жүрем, — дедім. Оның көзі шарасынан шыға жаздады:

— Қайда?

— Әлі белгілегеміз жоқ, шамасы, көмей туберкулезін емдейтін клиникасы бар Ялтаға барармын!

Сусанна Михайловнаның өңі сұрланып, қанын ішіне тартып алды, көзінің оты жарқ етіп, жазып отырған қағазына төнді... Мен түсінбей, абыржып қалдым да, жаңағы сөзімді қайтадан есіме түсірдім: бөтен бірдеңе айтып қойғам жоқ па?

— Сусанна Михайловна, менің баруыма қарсысың ба? — деп даусымды жұмсартып, елжірей сөйледім.

Сусанна Михайловна өте нәзік те ұстамды адам, тез түсініп, дер кезінде өзін өзі тежеп, баса қойды.

— Жоқ-жоқ, қайта құттықтаймын!.. Менің нервiме тиген бас дәрігердің қылығы. Өткен жылы мен екі рет сұрандым, маңына дарыптады. Сен барып ең, сөзге келместен, «Мә, бара ғой!» деп елпiлдеуi-ақ батып отыр, — дедi наздана жымыып.

— Е, ондай ойың болса, сен бар, мен кейiн...

— Тағы да түсiнбедiң, Нияз Базiлевич!.. Менiң барғым кеп отырған жоқ. Бас дәрігердің өзіме деген көзқарасы ғой айтып отырғаным!..

Екеуінің арасында бұрын қандай уақиға болғанын мен білмеймін, ал мен келгеннен бері ондай теріс пікір сезбегем, қайта бас дәрігер Сусанна Михайловнаны көп білетін кісі, тәжірибелі дәрігер деп мақтап, сый-құрметпен атап отырғанын талай естігем. Әйел заты кейде түймедейді түйедей өсіріп тұратын әдеті еді, сондай ма, кім білсін...

Іле Ялтаға жүріп кеттім.

* * *

Жолшыбай бір күн Москвада болып, өзім оқыған клиникаға барып, ассистенттерден сыбырлап «профессордың хал-жайын» сұрап едім: «Ұзын хабарға қарағанда, әлі тексеріп жатса керек» деп, қысқа ғана жауап қайырды. Ол жайында әңгімелескісі келмеді, бас тартты. «Әй, қойшы!» деп, қолды бір-ақ сілтеп, теріс айналып жүре бергендері де табылды. Қайтсін, әдейі сұрап тұр ма деп сақтанатын да болар... Жұрттың бәрі мендей ашық ауыз дейсің бе, кім

көрінгенге сенетін? Сонда жаныңдағы жолдасыңа сенбей күн көруге бола ма? Сенгенің сол ма, Преображенскийдің клиникасында тәжірибе алғаныңды айып қылып, қуғындап отыр. Нияздың Преображенский клиникасында оқығанын шойын қара қайдан біле қойды? Кім жеткізді? Нияз Генриеттадан басқа тірі жанмен бұл жайында сырласқан емес. Ендеше, сенген Генриеттаң кім боп шықты?..

Нияз тап осы арада азғырғанға көнбейді, Генриетта?!..

Тоқтай тұр, достым, өткенге ой жіберіп қарашы өзін, бір күні ол военкомат шақырды деп кетіп қалды да, өні қашып, үрейі ұшып келмеп пе еді? Содан бастап ол Нияздан бойын аулақтата бергені қайда?.. Артынан қайта неге үйірілді? Дәл қашатын күні бірдеме айтпақ боп толқып, талай оқталды... Лаборантканы ұстағанда жылап, тағы да қиналды.

«Лаборантканың адал екенін білетін болар, онда не тұр?.. Папилло мен рак клеткасын айыру кейде қиын екенін әрбір дәрігер жақсы біледі, ондайға жазалай берсе, дәрігер қала ма?.. Генриетта соны біліп, озбырлыққа шыдамай жылаған да. Шойын қара шақырып сұрасын-ақ, сонда ол не айта алады? Преображенскийдің қол астында істеді деген қылмыс болып табыла ма?!».

Осылай бір өзім екіұдай боп таласып, Симферопольға жеттім. Аппақ мөрмәрдай ақ тастан салынған зәулім вокзал. Аппақ ақ киім киген халық, вокзал басы құмырсқаның ұясындай қыбырлайды. Жендеріне қызыл шүберек байлап, айғай сап жүрген әр санаторийдің өкілдері. Әрқайсысы өздеріне келген демалушыларды жиып, автобусқа отырғызып жөнелтіп жатты. Мен демалуға келгем жоқ, чемоданымды көтеріп, такси іздедім.

Симферополь — Қырым аралығына кіретін қақпа. Жыландай ирелеңдеген тас жол Ялтаға осы қаладан шығады. Мен серік іздеп, таба алмадым. Кез келген машинаны жалдап, тартып отырдым. «Победа» сумандап, тау жотасын белбеудей буған асфальт жолмен сыр-сыр етіп сырғанап келеді; ағызып қарсы кеп қалған машина қағып кетсе, төменде шалқып жатқан дарияға күмп беруі шәксіз. Шоферлардың жаны неткен мықты, күні-түні қыл үстімен жүргенде бір талмайды-ау! Аңғар асуының дәл төбесіне кеп, «Перевал» ресторанынан бір сусындадық. Ресторан маңы толған машиналар, бірі келіп, бірі кетіп жатыр. Ыстық күнде сусындап сыра-шарап ішіп, әрі қарай жөнеліп жатқан мен сықылды жолаушылар.

Қара мұрт армянин шашлықты отқа қақтап, иісін аңқытып мұрныңды жыбырлатады, бірақ ыстық күнде ет жейтін кісі, әй, шамалы!.. «Массандра» заводы шығарған ақ мускаттан бір стақан жұтып ап, қайтадан машинаға отырдым.

Асудан төмен құлай бере, Дмирджи тауына жабысқан Алуштаны көрдім. Алуштаның сол жағы тау да, оң жағы теңіз. Жол қаланы қақ жарып, пристаньды басып өтеді. Кейбіреулер автобуспен Алуштаға кеп, әрі қарай Ялтаға пароходқа мініп те кетіп жатады.. Шофер машинаның майын толтыра құйып алды, енді Ялтаға дейін қайтып бөгелмейтін болдық. Таудың қабырғасын үңгірлеп салған жол Ялтаға жеткенше біресе теңізден алыстап, біресе жақын кеп, ширатылды да отырды. Киіз үйдей дөңгелек тас үстіндегі арқардың мүсіні машинамен жарысып барып қала берді. Аздан соң Ай-Тодор мүйісі, Ай-Петри тауы сол жақтан адырайып, «мен мұңдалап» қарсы алдымыздан шыға келді. Көп ұзамай теңіз жиегіне салынған Ялта қаласы да көрініп, қойнын ашты.

Ялтаның ауасы да, сипаты да бөлек. Көк торғын жібек мұнарға оранған қала да көгілдендірленіп, теңіздің қара көк толқынымен ұштасады. Жүрегімді қуаныш кернеп, жан-жағыма таңдана, тамашалай қараймын. Сөйткенше болмады, такси де ығы-жығы, тар көшелер мүйісінде кенет жалтарып, «Оңтүстік» атты қонақ үйге алып барды.

Таң қалдырған сәнді қаланың көркіне құмартып, жүре бергім, көре бергім келеді. Өзімді өзім тежеймін, елігіп, саяхатпен уақыт өткізуге жарай ма? «Аяз би, әліңді біл!». Серуенді кейінгіге қалдырып, ертеңінде клиниканы іздедім.

Профессор кабинетінің алдында егде тартқан әйел кез келе кетті.

— Сізге кім керек? — деді жуан еркек дауыспен.

— Профессор Штокін!

— Мифодий Сергеевич қазір бос емес. Тоса тұрыңыз, міне, мұнда отырыңыз! — деп профессор кабинетінің алдында дөңгелектеу келген кішірек вестибюльге алып барды.

«Профессор — білім қазынасы» деген ұғым жастай бойға сіңген, жолықпай тұрып толқи бастадым. «Не білесің?» деп сұрап қап, жауап бере алмасам, тірі өлім-ау! Профес-

сорлар біліміңе қарап, келешегіңе де, ісіңе де баға береді. Тәжірибе жүзінде қаншама жақсы істегеніңмен, білімің жоқ болса, өзіңе немқұрайды қарауы тағы айқын.

Есік ашылып, әуелі көзілдірікті, шоқша сақал, қораш шал көрінді, оның артынан ақ шашты, сымбатты еркек шықты. Екеуінің де үстінде ақ халат. Мұның қайсысы профессор Штокин?

Шоқша сақал қолын ербеңдетіп, ақ шаштының біресе о жағына, біресе бұ жағына шығып, дамыл таппай сөйлеп жүр, ал ақ шашты тапжылмайды, үнсіз тыңдайды, тұлғасы да бөлек, екі иығына екі кісі мінгендей денелі, тіп-тік, тек қырау шалған қабағы ғана түюлі, «бар, бар, тыңдамайым сөзіңді» деген кісінің пішіні.

Мені байқап қалды да, шалды тастап, қасыма келді ол. Қол беріп, жылы амандасты:

— Мені тосып отырсыз ба?

— Ие, профессор... — дей беріп ем, ар жағын айтқызбай, қолтықтап кабинетіне алып барды. Есікті жаба беріп, сілейіп тұрып қалған шоқша сақалға:

— Біздің дауымыз — бітпес дау, ертеңге дейін тағы да оралармыз! Хош! — деді де, орнына отырды. — Ал айта бер, қайдан келдің?

— Қазақстаннан. Бурабай курортынан, сізге жіберді, — деп жолдама қағазымды ұсындым. Оқып болып, күлімдеп, бұрынғы бір таныс досындай салғаннан бауырына тарта сөйледі. Қайда оқыдым, қайда істедім — тәптіштей тегіс сұрап, әбден танысқасын:

— Көмекей туберкулезіне өз еркінмен бардың ба? — деді қоңыр көзін қадап.

— Оз еркіммен.

— Қауіпті екенін білесің бе?

— Білем!

— Ертең ауырып қалсаң, өкінбейсің бе?

— Сіз өзіңіз, қалай, ауырмайсыз ба? — Мен де бейнелеп сөз тастадым. Түсіне қойды.

— Саумын. Ауырмам жоқ.

— Мүмкін, мен де өзімді сақтап қарармын.

Профессор жымиып, сыпайы күлді. Кейбіреулердей қарқылдап немесе теке сықылды бақ-бақ етіп ерсі күлмеді.

— Сөзіңе қарағанда, сенен ғалым шығуы да мүмкін. Біздің жастардың көбі қорқады, бұл мамандыққа бармай-

ды, барғандары өзін өзі сақтай алмай, ауырып, азапқа ұшырайды. Медицинаның қара жұмысынан жиренбей, ерінбей істесе ғана ғалым туады. Павловтың осы сөзі есінде ме?

— Әлбетте, профессор!

— Ендеше, — деді ол, салалы әдемі саусақтарын бір жазып, бір жұмып. — ертеңнен бастап күнде келіп, медицинаның сол қара жұмысымен айналыс.

Мифодий Сергеевичтің салмақты жүріс-тұрысына, қимыл-қозғалысына қызығып, еліге қараймын. Ол сабырлы да әдепті. Не бір орашолақ қимыл жасап, не бір бейсауат сөз шықпайды аузынан. Біртіндеп Мифодий Сергеевичтің өмірімен таныстым. Туып-өскен жері — Ленинград. Сонда осыдан жиырма жыл бұрын институт бітіреді, Павловтың «бейсенбілігіне» қатынасып, сол қалада диссертация қорғайды... Сонда үйленеді.

Ялтаға ауысып, көмекей туберкулезімен шұғылданады. Талай емді, талай дәріні қолданып, күшін сынап та көреді.

— Соғыстан бұрын, — деді бір күні теңіз жағалап қызметтен қайтып келе жатқанда, — бір емді қолдана бастап ем, соғыс киіп кетіп, қалып қойған еді... Соғыста армия госпиталында істей жүріп, шіркін, сол емімді аяқтатсамау деп арман етуші ем. — Профессордың көзі сонау байтақ теңіздің орінде ұшқан шағалада, мүмкін, арманы да сондай шарықтап алақанына қонбай жүр ме екен? Сөзінің ар жағын жуыр маңда сабақтамай қоя ма деп, мен де шыдамай, профессорды түртпектен сұрақ бердім:

— Енді неге аяқтамайсыз?

Профессор менің асығыс сұрағанымды сезді де, езу тартып жымиды:

— Неге, аяқтаймын. Қазіргі өмірімнің сәні де, мәні де сол. Бірақ біліп қой: жаңалық дүниеге оңай келмейді!

— Сонда кедергі не?

— Ленинградта профессор Неменовтың қол астында жүргенде біраз істегенім бар-ды. Профессор Неменовты білесің бе?

— Естуім бар.

— Ол — совет елінде рентгеннің ең білімпазы. Көбіне рентген ғылымын Павловтың нервизм теориясымен байланыстыра зерттеп, тыннан жол ашқан ғалым. Соның идеясы өсер етіп, көмекей ауруын рентген соулесімен емледім.

— Не?..

— Балық басынан шіриді. Алдымен институт директоры қарсы болды. Сенбейді. Және де рентген сәулесінен қорқып, ат-тонын ала қашады...

«Неге қорқады?». Ол түсін ашып айтпады да, мен сұрамадым. Бірақ кейін мұны профессор өзі толық түсіндірді.

Мен клиникада, әуелі, профессордың ауруды тексеру әдісіне зер салдым да, емдеу жағымен кешірек айналыстым. Мифодий Сергеевичтің рентген жайындағы сыры маған қамшы боп тиді. Сол күннің ертеңінде клиникадағы рентген кабинетіне барып, емдеу әдісімен таныстым. Менің бұған құмар екенімді ұнатқан профессор уақытын бөліп, өзі үйрете бастады. Палатадан бірнеше науқасты алдырып, көмекшіні қаратты. Біреуінің тамағынан ас өтпей, үні бітіп қалған екен. Қазір көзге ілінер-ілінбес жараның орнын ғана таптық.

— Көрдің ғой? — деді профессор, науқасты қайтарып жіберіп.

— Көрдім.

— Мен осыған он сеанс рентген сәулесі мен он мысқал стрептомицин бердім.

— Мүмкін, ол стрептомициннен жазылған болар?

— Жок, стрептомицинмен емдеп жазу үшін ең аз дегенде 25 мысқал керек. Және жараның орны шодыр боп бітеді...

— Стрептомицин неге керек? Рентген сәулесін жеке неге бермейсіз?

— Рентген сәулесі өте күшті, ауруды қоздырып, асқындырып та жібереді, оны қоздырмай, басып отыру үшін стрептомицин менің сақшым... Маған қарсы дау айтушылар да жаңағы сенің сұрағыңды қояды. «Мүмкін, табиғаттың әсері» бар шығар деп күдік те қылады... Рентген сәулесі көп берілсе, адамды ұлатып немесе ауруға шалдықтырып өлтіріп жіберуі де ықтимал. Ал аз дозамен аз-аздан шағындап берсе, ол нервті уламайды. Қанды жақсы таратады, қан нервке өл, күш береді, сөйтіп, нерв нығаяды. Нерв нығайса, организм ауруға қарсы төтеп бере алады. Рентген сәулесінің осы өзгешелігін Неменов та байқаған екен... Рентген сәулесінен сақ болатын тағы да бір жағдай бар: оның қуаты адам денесінен тез шыға қоймайды, біріне бірі қосылып, жинала береді... Сонсоң бір күні

ойда жоқта қалпақтай түсіреді... Сеанс арасына уақыт салуымның мәнісі осы...: Рентген сөулесі шу деп табылған кезде, оған мән бермей, көп дәрігерлер уланып, аяқ астында қаза тапқан... Қазір де осы жағын еске алып, біразы қорқып, рентген десе, зыр-зыр етін жолатпайтыны содан...

Профессордың сөзі де, емнің нәтижесі де мені қызықтырып, қиялыма қанат бітірді. Осы емді Бурабайда неге қолданбаймын? Осы ойға аттай жегіліп, рентген сөулесі жайындағы кітаптарды күні-түні оқып қарулана бастадым.

Аз уақыт ішінде клиниканың өмірімен танысып, өз қызметкерлерінің біріндегі лайықты орын алдым, профессордың қол астында істейтін доцент, ассистенттері еңбек сүйгіш, момын, кішіпейіл адамдар екен, ертеден-кеш клиникадан шықпайды, бірдеме сұрай барсаң, түсіндіріп, көрсетіп, жаны қалмайды, мұны да профессордың ықпалы ма деп ұқтым. Олай дейтінім, Мифодий Сергеевич десе, барлығы жанын салады, «профессор былай деген жоқ па?» деп, кейде өз-өзі керісін те алады. Кейде бірауыздан мадақтап, шашнауын көтереді.

Сол күндері менің есімде қалғандай бір уақиға болды. Ертемен клиникаға келсем, қызметкерлердің еңсесі түскен, өзара күңкіл сөз. Ақырын құлағым тіксем, профессордың үстінен арыз түсітті.

— Немене? — деп шошына сұрадым бір ассистентінен. Баяғы Москвадағы уақиғадан аузым күйіп қалған басым, елеңдеп, сұқтана бастадым.

— «Көз бояғыш, жұртты алдайтын алаяқ. Стрептомицин сатады» дейтін көрінеді.

Мен жағамды ұстадым. Алаяқ десін, емін жоққа шығарсын, бірақ «стрептомицин сатты» дегені сұмдық екен! Әдейі беделін түсіріп, халық алдында жеке сұрын ғып көрсету. Кім осыны істеп жүрген?

— Арызды кімге берітті? Кім екен?

— Кім екенін айта ма... Әйтеуір, директор шақырып сұрап, тексеріп жатса керек-ті, — деді әлгі ассистент. Профессор әлі келменгі, халатымды шешіп, тысқа шықтым да, келетін жолын тостым. Клиника мен институт арасында бейітгөбе бар, соқпақ жол төбешік үстіндегі бейітті қақ жарып өтеді. Бейіт ішін аралаған боп, сол төбешікке бардым.

Қабір басына қойылған құлынтастардың жазуын оқып, аралап жүр едім, үстінде ақ костюм, таяғын серпе тастап, адымдай басып келе жатқан профессорды анадайдан таныдым. Менімен қатарласа беріп:

— Немене, Дарханов, туыстарыңды іздеп жүрсің бе... Тұқымыңда өкпесі ауырып, Қырымға келген біреу бар ма еді, — деді жүрісін бәсеңдетіп.

— Жоқ, жоқ, сізді тосып тұрғаным!

— Бірдеме айтайын деп пе ең?

Құс қанатындай бұтақтары төмен салбыраған көрі пла-танның түбіндегі орындыққа отырды профессор.

— Мифодий Сергеевич, сізді стрептомицин сатты деп өсек қып жүрген сияқты...

Профессор бетіме таңырқай қарады.

— Оны кім айтты саған?

— Естідім.

— Айта берсін. Ит үреді, керуен көшеді.

— Жоқ. Мифодий Сергеевич, олай деменіз. Мұның аяғы насырға шаппасын. Көрмейсіз бе, медицинаның нендей нәндері кім боп шығып жатқанын? Осындайдан ушығады... Осы сияқты уақиға менің өз басымда да болды... әуелі «пленнен келді» деген өсек таратты, артынан соңыма түсіп, ұстауға айналды... Дер кезінде қашып құтылдым.

Профессор жымындап, менен көзін алмай:

— Сонда маған қаш демексің бе? — Арқамнан күшак-тап жүріп келеді. — Мен сен емеспін, қайда сиям... Жоқ, қашу қорқаққа тән, не істесе де көндім!..

Мен бетіне аңырая қарадым.

— Мені қорқақ дегеніңіз бе?

Профессор күлді де:

— Сен қорқақ емессің, жассың! — деп арқамнан қақты.

Осымен сөз бітті. Профессор саспайды, баяғы жайдары қалпы, рентген сәулесімен емдеудің әдісін жақтап дирек-циямен күнде бір салғыласып, бокстен шекесін ісіріп қайт-қан баладай таяқ жеп оралады.

Байқауымша, профессор жасып, сескенудің орнына тайсалмай, ширай береді. Борандата буырқанып келе жат-қан қара дауылға қарсы тұрғандай.

Институттың ғылыми кеңесінде клиника есеп берді. Әйтеуір, іске татыр деген қызметкерлер түгел барды.

Біреулер «жібермейді, есік жабық» деп бөгесе де, ешкім қалмады.

Директордың кең кабинеті, екі жақ қабырғада көк мауытпен жапқан ұзын стол. Директор столының екі жақ қанаты тәрізді. Есік жақтағы сол жақ қабырғада бос орындықтар бар екен, мен соның біріне барып отырдым. Мифодий Сергеевич директордың оң жағында тұрған тапал мінбеге қағазын қойды. Доценті художниктердің мольберті сияқты қара тақтаға көмекейдің, өкпенің түрлі суреттерін ілді.

Директор ғылыми кеңесті ашып, профессор Штокинге сөз берді.

Мифодий Сергеевич сабырмен салмақты сөйледі. Клиника соңғы жарты жылда қанша адам емдеп, жазып шығарды, нендей ем қолданды, ғылыми қандай тақырыптарды зерттеп жатыр, бірін қалдырмай баяндады. Ақ бас шалдарда үн жоқ. Бірі қолымен басын тіреп, енді бірі қалғып-шұлғып, көңілсіз де салқын тыңдайды... «Тәйір, осы да жаңалық болып па? Талай естігеміз» деп не менсінбеген, не мезі болған кісінің кескіні. Шалдардың ішінде тыным таппай жыбырлап отырған әнеуі мен келген күнгі көзілдірікті тапал; біресе қағазына үңіліп, жазған боп, біресе көршісіне алақанын қалқалай сыбырлап, мазасызданып отырғаны беп-белгілі.

— Біздің клиниканың соңғы кездегі ғылыми тақырыбын бәріңіз де білесіз. Ол — көмекей туберкулезін рентген сәулесімен емдеу... Әсіресе стрептомицин дәрісі табылғаннан бері рентген сәулесі күшті емге айналды, — дегенде, көзілдірікті тапал Мифодий Сергеевичтің сөзін бөліп, жарыса сұрақ қойды.

— Сіз осы тезисті ана жылы да айтқансыз. Дәлелдемейсіз бе, коллега? — деді еңкейе қопандап.

Ілулі тұрған суреттерді Мифодий Сергеевич қолындағы шыбықпен нұсқап:

— Дәлелім мынау! — деді.

— Бұл ғылыми дәлел емес. Рұқсат етсеңіз, біз бұған сенбейміз. Мүмкін, стрептомициннің әсері шығар, ә? — деп жан-жағына қарап, демеу іздеді. Бірақ басқалары үндемеді.

— Осы сұрақты ана жолы да қойғансыз, сонда-ақ жауап бергенім қайда, ұмытып қалдыңыз ба? — Мифодий Сергеевич мысқылдағандай мырс етті. Қалғып-шұлғып

отырған шалдар көздерін ашып-ашып алды. Бірі көзілдірігін сүртіп, көршісіне сыбырлап, көзін қайта жұмды, енді бірі жымыңдап, «қызық енді басталды» дегендей, тарғыл қанат кәрі бүркітше қомданып алды. Профессордың да даусы ширай бастады: көтеріңді, ойнақы.

— Сіздердің алдарыңызда екі сурет ілулі: бірі — жеке стрептомицинмен емделген де, екіншісі — рентген сәулесіне қоса аз дозада стрептомицин алғандар. Айырмасы бар ма?

— Бар! Бар! — дестік біз есік жақтан дауыс қосыл.

— Ақырын, тәртіп сақтандар! — деді директор қоңырауын қағып.

— Тағы да айтам, бұл дәлел емес. Әр адамның организмі әр түрлі, бұл — бір. Екінші — рентген сәулесінің адам клеткасына, қан тарайтын тамырына, нервісіне әсері қандай, соны алақанымызға салмайынша, біз сенбейміз, — деді көзілдірікті дызалақтай жармасып.

— Теория тәжірибеден туады. Әуелі теория тауып, соған орай тәжірибе жасау ұтымды емес. Өмір тәжірибесі белгілі бір жүйені табады. Біз де сол тәжірибеде байқап көрдік, енді экспериментально* көжек арқылы сынаймыз. Бұл — үлкен істің беташары.

— Әуелде сол көжектен бастау керек еді ғой!

Бұл кім екен сөз жарыстырып отырған деп қарасам, директордың өзі екен.

— Сол көжекті сатып алуға ақша бермей қойған кім екен? — деді кекесін аралас Мифодий Сергеевич.

— Үкіметтен сұраңыз! Менің қалтамда оған деген ақша жоқ!

— Үкімет өкілі кім, содан сұрайым да... Маған көп ақшаның керегі де жоқ. Жарайды, мен өз ақшама-ақ сатып ап, тексерейін, сараңдық қылсаңыз. Не «жоқ», не «бар» деген сөзді сізден ести алмай бәңгі болғам жоқ па? Ғапу етіңіздер, — деді Мифодий Сергеевич жұртқа қарап, — бұл біздің күндегі дауымыз! Егер біз қорғанбай, батыл кіріссек, рентген сәулесі өкпе туберкулезіне үлкен ем сияқты. Қазірде көмекейге арнап берілген рентген сәулесі өкпеге де шипа екеніне сан рет қуә болдық.

Мифодий Сергеевич бұдан әрі Павловтың қисынына түсті де, адамның дене құрылысы бірімен бірі нерв арқы-

* Тәжірибе жүзінде.

лы шым-шытырық байланысып жататынын, мидың оған өмір етіп жүргізіп тұратын орталық аппарат екенін, осыған орай адамның бір мүшеге арналған емінің екінші мүшеге әсер беретініне тоқтап, соны сөз қылды...

Мәжіліс аяғы даумен тарады. Дауды манағы көзілдірікті тапал бастады. Ол шешен екен, тоқтау жоқ, сөзді пулеттің оғындай атқылады:

— Ақша-қаражат жағында біздің шаруамыз аз, рентген сәулесі туберкулезді емдейді дегенге әзір сенбейміз. Біздің алақанымызға салдым деп көрсетіп отырғаныңыз ғылым емес, тек жорамал... — деп тісін баса сөйледі.

Мен таң қалдым. Ғалым адамдар да осындай ашы сөзге барғаны несі?.. Оның артынан іле ақ бас шалдардың тағы да бір-екеуі сөйледі: бірі көзілдірікті тапалды қостаса, енді бірі Мифодий Сергеевичті сүйеп: «Профессор Штокин айтқандай болса, келешегі алда, зер сап, зерттеу лайық!» — деп ой түйді.

Директор қорытқанда, Мифодий Сергеевичке батырабатыра айтты:

— Қымбатты коллега, — деді ол, — ғылым жорамал, гипотез емес, фактыға сүйенеді. Әсіресе медицинада мұндай гипотезден сақ болған жөн. Көжек асырамаймыз, адам бағып, адам өмірі үшін күресеміз. Өзіңіз тірек қып, сүйсініп отырған Павлов адам денесін сағатқа теңеген жоқ па... Дәрігер ісмер, ең алдымен өз ісіне мұқият болу керек, әйтпесе, бүлдіріп ап, сағатты жүргізбей тастаса, ондай дәрігердің құны бір-ақ тиын.

Мифодий Сергеевич ұшып тұрды. Сөзін жібермеді:

— Сағатты түзеуші ісмердің қолында әуелі лупасы, түрлі құрал-сайманы болуға тиіс... Қанша білімпаз болса да, күр қол не істейді?.. Сағатшыны жалдап отырған иесі ақша бермесе, ылғи ала көзімен атып жүрсе, ол ісмерде қанша қуат болады? — Директор қызараңдап, Мифодий Сергеевичтің қағытқан сөзін әрі айтқызбай, баса бастады. Бірақ профессор Штокин ойын аяқтап та үлгерді: — Мен сол ісмерге ұқсаймын!

Жұрт ду күлді...

Мәжілістен кейін Мифодий Сергеевич екеуіміз бірге қайттық. Мен оған көз қиығымды тастап қарап қоям. Жоқ, қажымаған адам сықылды, тың, өзінен өзі жымыңдап, әлдекімнің сөзін есіне түсіріп келе жатқандай.

— Директордың сөзі маған ұнамады, Мифодий Сергеевич. Тапалды қойшы, ол ішіне шынтақ айналмайтын қызғаншақтардың бірі... Бірақ директор қара қылды қасқарыны алатын әділ төреші емес пе? — дедім мен.

Профессор мырс-мырс күледі:

— Айтсын, айтқаны жақсы. Бұлардың сөзінің бір ұтымды жері — менің ісімнің экспериментальдық жағы нашар.

— Ол сізден бе? Өздері емес пе ақша бермеген.

— Оған қараудың қажеті шамалы. Қалай да қаражат таппай іс өнбейді.

— Ақшаны үкімет бермесе, қайдан аласыз, қиынау табу!

— Қиындыққа төз, кедергі болса, қасқайып қарсы тұр...

— Мұның бәрі нақыл сөз, профессор, бірақ сіздің клиниканы бүгін неге тыңдады? Соған көзіңізді жеткіздіңіз бе?

— Неге тыңдады деп ойлайсың?

— Осы әнеугі өзіңіз туралы тараған лақаппен сабақтас емес пе екен?

Мифодий Сергеевич ойланып қалды:

— Бұл арасын ойламап ем.

— Неге олай дейсіз ғой: естуімше, сіздің клиниканың тақырыбын бұдан бұрын бір рет тыңдапты ғой. Олай болса, бүгін неге тыңдайды? Біреу-міреуге ғылыми советтің қаулысы керек болған жоқ па екен?

— Я, сенің ойыңның жаны бар-ау, осы...

Мен одан әрі тереңдетіп сөз қозғамадым, есіне салдым, осы да жетер деп түйдім. Бірақ сол ойымды іштей әрі соза бердім: профессорды айналдыра бастаған. Кім екен леп беруші? Қап... қолға түсер ме еді ол? Ойым түрлі саққа жүгіріп, айналсоқтап Штокиннің маңынан шықпаймын. Еркекті еркек жақсы көріп, сүйсіне білетініне, адал жүрекпен беріле, түсіне білетініне менің көзім сонда жетті. Мен профессордың көлеңкесіне айналдым. Ол да маған үйреніп ап, теңдес адамдай менімен сырласатын болды.

* * *

Профессордың әйелі де ғылым кандидаты, сонда бір санаторийдің бөлімшесін басқарады. Жексенбі күні еді. Мен үйіне келсем, жападан-жалғыз жүдеп отыр. Мені көріп, қуанып қалды.

— Мифодий Сергеевич теңіз жағасына кетті... Бүгін ауырып тұрды, «жүрегім» дейді. Соңғы кезде сағы сынық... — Олар жағын күмілжіп айтпады, мен табанда бір шешім таптым:

— Келгелі Қырым түбегін аралаған жоқ едім, күн жақсы екен, катерге отырып, теңізде серуен күрсақ қайтеді... Қалай көресіз?

Ол кісі «рахмет» айтып:

— Барса, Мифодий Сергеевичті сөйіліп қайтыңыз, онда да көп жұрменіздер, — деп қалып қойды.

Мен аяндап теңіз жағасына бардым. Ойға шомып, екі көзін теңіз өріне қалап қалған профессор алғашқыда мені елемеді. Үнсіз қасында тұра бердім.

Енді мен де зер сап, Қара теңізді тамашалай қаралым. Қара десе — кара, ұшы-қиырсыз кара көк теңіз бұлдыраған көкжиекте өзі түстес кара көк аспанмен ұштасқан, бірінен бірін айыра алмайсың, аспан айналып жерге түскендей. Теңіз ортасында жүзін бара жатқан кеме алыстан суға қонған шағаладай...

Ялта қаласы орнаған теңіз жағасының формасы бүйрек тәрізді, бүйректің бүріскен ішкі қуысында қаз-қатар тізіп қойған катер мен парохолдар. Катер пыс-пыс етіп түтін атып, әр минутта бірінің артынан бірі әр тарапқа кетіп жатады.

— Нияз Базілевич, сен қалай дейсің, осы теңіз адамға ұқсамай ма. Міне, бүгін түнеріп, қабағын түйіп, әлденені уайымдап, қамығып жатқан адам сияқты. Әлде менің жүрек күйіме үндес пе?.. Жоқ-жоқ, жалғыз бүгін ғана емес, әрдайым осылай: ашуланып, аузынан көбік ағып, бұлқынып, өзіне қарсы ұмтылады, енді бірде тын-тыныш сәби баладай қалтқысыз ұйықтап жатады... Кейбір күндері көктемгі жас сұлудай құшағын ашып, күлімсіреп, құлпырып-сыландап, «Па, шіркін, қандай ғажап!» дегізіп, еріксіз өзіне тартады, — деді профессор теңізді көзімен аймалап шолып.

— Рас, жақсы айттыңыз, Мифодий Сергеевич. Теңіздің жаны бар секілді. Толқын күні жиектен әрі қарай қадам бассаң, беліннен құшақтан аң, ілгері тартып әкетеді.

— Талай адамды жұтқан теңіз... Қазір қабағын түйіп, томсырайып жатыр ғой, аздан соң ішін тартып, қаһарына мініп, бұлқына бастайды.

— Келгелі теңізде жүзіп көргенім жоқ... — делім теңіздің бұзыла бастағанына шын өкініп.

— Жоқ, әлі ерте, теңіз не түнде, не таң ата бұзылады, сыры маған белгілі. Осы арада глассер мен Қырым түбегі — Семиезге дейін барып қайтса да болар еді.

— Барсақ қайтеді, профессор?

Мифодий Сергеевич сәл мүдіріп:

— Жүр! — деді.

Біз пристаньға келіп едік, сапырылысқан халық жол беретін емес.

— Мұнда кісі көп. Серуенді біз Массандрадан бастайық, содан Никитин бағына барып, катерге сол арадан мінейік, — деді профессор.

Қаланың тау жақ шетіне салынған Массандраға таксимен бардық. Завод биік тас дуалмен қоршалған да, батыс жағында шығыс үлгісімен салынған үлкен қақпасы бар. Біз сол қақпадан өттік. Завод мастері профессорды таниды екен, сөзге келген жоқ, рұқсат етіп, өзі аралатты.

— Қазір Массандрада екі завод бар, соның біріншісі осыдан екі жүз елу жыл бұрын салынған. Жер астында дүние жүзінде жоқ қымбат шараптар сақталады, — деді ол жолшыбай сатымен төмен түсіп бара жатып таныстырып.

— Сонда неше жылдан бері шараптар бар сіздерде? — дедім мен.

— 200 жыл тұрған шараптар да аз емес. XVIII ғасырдың дәмі де табылады.

Мәрмәрлі ақ сатымен жүріп отырып, кең бөлмеге кеп кірдік. Жарқыраған электр шамы күндізгідей жап-жарық. Түс-түс жаққа қолдың саласындай қатарласа қазылған туннельдер өнештей үңірейеді.

— Мұнда жеті туннель бар, ұзындығы 150 метр де, тереңдігі 53 метр.

— Соларға қанша шарап сияды?

— Бір миллион шөлмек, яғни 400 мың бөшке сияды.

— Ал енді солардың дәмін татқызбайсыз ба? Мына доктор Қазақстаннан келген қонақ, — деді профессор күлімсіреп. Қасындағы халат киген, бетінен қаны тамған жас жігітке мастер бұйрық берді.

— Аш... Қонақтан аяғанымыз су боп ағып кетсін, — деді маған көзін қысып. Әдемі-әдемі томпиған сырлы бөшкелердің әрқайсысының шүмегінен бір жүз грамнан шарап ағызып, ұсына берді, мен дәмін алып, тамсанып,

іше бердім. Профессор тандап, бұрын сирек кездескен шараптарының ғана дәмін татып тұрды.

— Мынау Қырымның атақты мускаты... Тәтті емес пе? Мынау токай деген. Бұл шараптардың дәмі қышқылдау. Ал мына бір қара күрең шараптар пино-гри, мадера, херес, бордо. Ал алтын түстес мына шараптар шасля, чауш, каталон дейтіндер жүзімнен жасалады, — деп әлі кұйып беріп жүр. Бірақ ең ақырына жетер-жетпесте буыным босап, тізем дірілдей бастады. Менің сиқымды сезген профессор оған:

— Жетеді! — деді.

Мен тысқа тәлтіректен шықсам да, таза ауа жұтқан соң есімді жинадым... Сол бетпен кез келген таксиді ұстап, Никитиннің ботаника бағына бардық.

Мифодий Сергеевич бақтың тарихын да жақсы біледі екен, жетекшісіз-ақ, мені ертіп, әр ағаштың тұсына бір тоқтады.

— Бұл бақтың аумағы 15 километрдей, қабат-қабат, мұны түгелдей аралап шығу үшін кемі бір күн керек. Сондықтан қажет жерлеріне тоқтап қана өтем. — Профессор адымдай басып жөнелді. — Жеті мыңнан аса ағаштың түрлері бар мұнда. Дүние жүзінде шығатын ағаштың бір де бірін екпей қалдырмаған. Әсіресе хұрма, индір, миндаль сияқты ыстық жақта өсетін өте нәзік өсімдіктердің тұқымы суық жақта өмір сүреді.

Профессор лекция оқып келеді, мен үнсіз тыңдайым. Әлі де болса, басым айналып, шараптың қызуы басылмаған сияқты.

Айнадай жарқыраған төрт бұрышты бассейннің екі жағы толған пальма, желкілдеген жапырақтары дәл ұшар басына өскен де, денесі сидіған, жап-жалаңаш, жүндеген түйедей.

— Осы бақ орнағанда еккен ағашты көрсетейін бе қазір саған?

— Көрсетіңіз!

— Міне, мынау Италия қарағайына 140 жыл болған.

Италияда өсетін қарағайдың Бурабай қарағайынан не айырмасы бар екен? Ықылас сала қараймын: мұның да бұтақтары ағаштың бас жағына шыққан, қолшатырдай дөп-дөңгелек.

— Ал мынау Ливан кедірі, биіктігі он сегіз метр де, жуандығы бір метр... ал мына көксүр кедрді әлгімен ағайындас деп кім айтар? Ұп-ұзын, жіп-жіңішке бұтақтары жерге басын иіп, салбырап тұр, жапырақтары қадап қойған ине тәріздес. — Бұл, — деді профессор, — біздің Қырым бағбандарының қолдан өсірген түрі.

Жоғары қарасаң, бас киімің түсетін жетпіс бес жастағы зәулім сиквойяні, биіктігі 37 метр мамонт ағашын, қытай барбарисін, нумидияның пихтасын, кипаристерді тандана қарап өте шықтық та, юкк, магнолия, самшит, платон сияқты бұрын мен білмеген, Қазақстанда өспейтін ағаштарды көрсетіп, Примор паркіне қарай алып жүрді...

«Шіркін, осы ағаштар біздің Алматыда немесе Жамбыл, Шымкентте өссе!.. Неге өсірмейді екен?» — деймін іштей.

Пристань басындағы кафеден тамақтанып ап, катерге отырдық та, Ялтаға соқпастан, Қырым түбегі — Семиезге бара жатып, Ай-Тодор мүйісінің сәні — «Қарлығаш ұясына» тоқтадық. Түп жағын теңіз толқыны үңгірлеген биік күз, адам мұрнына ұқсас, теңізге жалбырап тұр, сол күзға күс ұясындай жабыстырып «Қарлығаш ұясын» салған.

Революциядан бұрын осы жерде патшаның бала-шағасы демалған деседі, бірақ соңғы жылдары музей сияқты, ешкім тұрмайды, бос. Шынжыр арқанмен белінен таңып, кейін қарай тартып, қазыққа байлап қойған. Қай күні күлайтынын кім білсін... Қырым түбінде маған әсер еткен тас үстінде бөпесін құшақтап судан шығып бара жатқан «пері қызының» мүсіні. Бұл жайындағы аңызды да баяндап өтті Мифодий Сергеевич...

Көп жерді аралап, қалжырап, Ялтаға қайттық. Профессордың шыны ма, жоқ, мені сынау үшін айтты ма, автобусқа мініп жатқанда:

— Ай-Петри тауының басына барып түнемейінше, Қырымда болдым, араладым деп ауыз толтыруға келмейді... Соның басына барып түнеуге қалай қарайсың? — деді.

Мен күлдім:

— Жоқ, Мифодий Сергеевич, күр сұлдем қалды. Елге қайтарда барып қоштасармын Қырыммен.

— Онда мақұл!

Біз Ялтаға оралғанда қас қарайып, қалада шам жағылды. Автобус Исар қорғаны тұрған қыраттың үстіне шыға

келгенде, ойда жатқан Ялта алақанға салғандай бір-ақ уысқа сыйды.

Электр шамына безенген қаланың айқыш-үйқыш көшелері, ағылған машиналар, теңіз жиегінде тоғысқан халық, бинокльмен көргендей ап-айқын. Жар жиегіндегі электр шамдары қыз қамзолының өңіріне қадалған моншақтай жалтырап көз тартады. Томен зырлаған машинаға қала қойнын аша берді.

«Ақылды адам кішіпейіл келеді» дейді ескі латын мәтелі. Мифодий Сергеевичтің қасына еріп жүріп, қорытқан пікірім осы. Профессордың телегей-теңіз біліміне, шешендігіне қызығып қана қоймадым, кішіпейіл, жұмсақ мінезіне сүйісініп, еліктегім де келді.

Менің бойымдағы жетіспейтін мінездің бірі осы — кішіпейілділік пе дейім. Қоян-қолтық араласып, сырын алмаған адамға аса ашыла қоймаймын, қабақ шытып, салқын амандасам. Әрине, бұл менің басыма іштен туа бітпеген мінез, жастай инабатты, әдепті адамдардың ортасында жүріп, тәлім-тәрбие алмағандық. Атақты профессор, шашына ақ кірген егде адам басымен жасты кісілерге иіліп, шын ықыласымен амандасып жатқанда, менің кекніп, оскыра қарауым лайық па!.. Күлімдеп киіп-жарып, неге танысып кетпейім? Соған қырым болмаған соң қайтсін... Бір күнін қнып, аралатпаған жері қалмады, сонда профессор мені кім деп дәріптеп жүр? Қарапайым дәрігерлердің бірімін. Ең болмаса, қолымда тұрмыс кілті тұрса екен, жалынышты болатын. Қайта, профессордың өзіне мен жалыныштымын. Масылмын... Осы бір ойды шахмат ойышының эндшпиліндегі алдыма жайып қойып, шешімін іздеп ақыры таптым. Профессорда адамгершілік ар басым, осыған орай Отанына, еліне жаны ашиды, соның келешегін, мемлекет қамын ойлайды.

Қазақстанның қарапайым дәрігері көрсін, үйренсін, ертең ол білімін еліне апарады, игілік іске жаратады. Жақсыдан шарапат, жақсыдан із қалады деген осы. Шіркін, осындай адал адамды қаралағысы кеп жүрген кім екен?.. Әлде менің соңыма түскен шойын қара сияқты біреулер мұнда да бар ма?..

Көңіл күйін бұзған осы бір мазасыз ойда жүріп, дәл кетер кезде, Мифодий Сергеевич ақылын алып, Ай-Петри

тауының басына түнедім. Қырым таңының атқанын көрмей, еліме қайта алмадым. Самолетке алып қойған билетімді әдейі қайырып беріп, бір топ демалушыларға еріп, қоңыр салқын барқыт түнде Қара теңізбен сырластым. Теңіз аспанның серігі тәрізді, аспанды қара бұлт басқанда, жел тұрып, теңіздің де реңі бұзыла бастайды. Сол бір кеш теңіздің беті ойнақшып, ақ көбік атты да, аздан соң толқын мен толқын соғысып, Қара теңіз шулады да қалды. Құлағымды тігіп, сол шудың тілін ұққым келеді. Мен келгелі тап бүгінгідей теңіз шуылын көргем жоқ. Қарашы, Ай-Петриге қолын созып, мені бауырына тартып алмақ. Шамаң келмес, қара дүлей! Адамның саған көнгенін білесің бе? Тарихта да жоқ. Ең ақыры, сенің түбіңе батып бара жатып, қолын көтеріп, жарқыраған күнмен қоштасып та үлгірмей ме? Ертең сенің түбінде тығулы жатқан керемет қазына байлыққа не — мына біз. Халық аңызында теңіз түбіндегі інжу, меруерт, алтын, гауһар асыл тастарды жігіттің жігіті тауып алып шыққан. Сол жігіт мына мен. Менің құрбы-құрдастарым...

Теңізбен іштей ерегісіп, көзімді алмай, тау басында етпеттен жатырмын. Серіктерім пырылдап әлдеқашан ұйықтап та қалды. Өстіп жатып мен де қалғып кетіпмін...

Қап, серіктерімді оятам деп уәде беріп ем, ұят болды-ау. Атып тұрсам, айнала тым-тырыс, теңіз шуылы басылған, таң құдан иектеніп белгі бере бастаған. Өмірде мұндай ғажайып сурет көргенім жоқ. Көкжиек қызыл-сары, көкшіл нұрға бөленіп, аспан төмен түсіп, теңіз үстіне құлағандай. Таңданыш, көзімді ашып-жұмғанша таң шапағы жарқырап, үлкейе-үлкейе аспанды теп-тегіс өртей бастады. Іле, теңізге тығыш қойғандай, судан басын қылтитып күн де шықты. Күн сәулесі бүкіл Қырым түбегіне салынған қалаларды ертегідегі қиялдай көз алдыма алып келмесі бар ма. Пайпайт. Қара теңіздің доғадай иілген жағасына қаз-қатар салған қалалардың зәулім сарайлары, көк тіреген шпильдері, жарқыраған күмбездері, бау-бақшалары, жап-жасыл құзтастары, теңізге апаратын мәрмәр баспалдақ жолдары да алтынмен аптағандай жарқырайды...

Бұлт айығып, жарқырап атқан күнді мен де өз өміріме ырым қылдым. Бүгін кешке жол жүрем, еліме қайтам. Менің де өміріме бұдан былай қара бұлттың көлеңкесі түспей, таңы ата берер деп үміт еттім.

Бурабайға алақаныма түкіріп, кіжіне келдім. Келе рентген сәулесімен емдеуді қолға алдым. Бас дәрігер өзі рентгенді жөнді түсінбесе де, маған сенді, және профессор Штокиннің кейбір еңбектерін ала келгем, соларға сүйеніп, ақыры көндірдім. Санаторийде жаңа, жақсы ем жүргізілсе, өзіне бедел екенін Алексей Иванович та түсінді... Байқаймын, біраз жолдас дәрігерлер менің бұл бастамамды жақтырмай, тыжырына қарады да, бара-бара тіптен елемей қойды. Алдымен елемей қойғанның бірі — Сусанна Михайловна. Мен оны өзімше жорыдым: Ялтада жүргенде не бары екі-ақ рет хат жазғам, соған өкпелеп, өшін алғысы келеді. Енді бір қырындайтын себебі — азанғы дәрігерлік конференцияларда жұрттан бұрын пікір айтып, үстемдік құрып отыратын-ды: Қырымнан қайтқаннан бері, білімім жетілді ме, мен де қарап қалмай, өз ойымды қатар жарыстыра өткізетін болдым. Сусанна Михайловнаның кейде ағат айтқанын басқалардан бұрын аңғартып, сыпайы түрде қақпалап, түзейтін болдым.

Осы екі жәйт Сусанна Михайловнаның қытығына тигендей: мені уысынан шығармай, қысуға айналды. Өз асыраған күшігім өз басыма секірді демек пе? Ендеше, ер жеттің, «күшік» деген атақ азамат басыңа жараса ма? Мен арымды қорғадым. Күннен-күнге Сусанна мінезінің қатыгез, өзімшіл екенін сезген сайын, бұлқынып, уысынан босанғым келеді. Неғұрлым мен бұлқынсам, соғұрлым ол қаттырақ қысып, тырнағын батыра береді... Әуел баста, мен елемей, күліп, әзілге жатқызып бағып ем, өршелене берді. Сонсоң, қорғану әдісімді өзгертін, мысқыл, кекесін аралас ащы сөздерге көштім. Әйтсе де, Сусанна Михайловнадан біржола алыстап кете алмадым. Сол күндері менің басыма қара бұлт төніп, тағы да жалғызсырап, сырлас адам іздедім.

Қырымнан келген сәтте, Ялта санаторийлерімен салыстыра қарап, өзіміздің санаторияның біраз кемістігін ертеңгі конференцияларда батыра айтқам. Әсіресе бас дәрігердің шаруашылық жағын басқаратын Шортанбаевты қаттырақ сынағам.

Осы өзіме кесел боп тиді. Шортанбаев арасына апта салмай-ақ, маған қарсы шабуылын бастады. Көрінген жиналыста, мәжілісте менің атымды атап, соңыма жарық алып

түсті... Дәрігерлердің аудандық мәжілісі болып, соған Сусанна Михайловна барып еді, зәресі ұшып, жүрегін ұстап келді.

— Шортанбаев мінбеге шығып ап, түссейші... Ал сілкіле, ал сілкіле сені... Бет-аузы қисаймастан: «Санаторийде Дарханов деген біреу пайда болды. Оның ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс. Ерке-тотай!» деп қарап тұр. Сонсоң мен шыдамадым, айқай сап: «Не жамандығын көрдіңіз, жұмбақтамай, ашық айтсаңызшы» деп ем, одан бетер өршеленіп кетті дейсің...

— Айыбы не тағатын?

— Айыбы: «Жат адам сияқты, сенбеймін» дейді, — Сусанна Михайловна әлдене есіне түскендей, маған күле қарайды, — сенің осы Павлодарда ондай-мұндай шатағың жоқ па еді?

Мен сезіктеніп, сескене қалдым.

— Оны неге сұрадың?

— Біз қайтып келе жатқанда, автобустың ішінде Шортанбаевқа Алексей Иванович қатты-қатты сөз айтты: «Бейбастақ сөз абырой бермейді, Дарханов туралы нендей дәлелің бар?» деп ұрысқанда, ол: «Павлодардан қашып кетіңгі. Тірі болсам, талай былығын ашам!» деп кіжініп келді. Мен өзім қорқып қалдым. — Сусанна Михайловна айтарын айтса да, есігін мықтап жауып, терезенің пердесін түсіріп, сақтанған мінез сездірді.

Іс насырға шапқанын енді түсіндім. «Тілім менің — жауым менің» деген осы екен. Сынаймын деп пәлеге ұшырадым. Нем бар еді... кірісіп, тыныш жүрмей!..

Менің қашқанымды Шортанбаев қайдан біледі? Оның Павлодарда таңыстары бар ма екен? Әлгі шойын қара, мүмкін, туыстары шығар, өздері ұқсас тәрізді?

— Шортанбаев қай жердікі, білмейсің бе, Сусанна Михайловна?

— Осы маңнан... Көрші ауданда жауапты қызметте болған. Колхозға қол сұғып, жей берген соң, қуып жіберіпті деседі. Оны неге сұрадың? — Сусанна Михайловна аппақ, жұп-жұмыр білектерін маған көрсеткісі келгендей сипалай береді.

— Менің кім екенімді ол қайдан біледі?

— Сен кім едің? — Бұл жолы Сусанна Михайловна үрейлесіне сұрады.

— Мен бе?.. Қашқынмын.

— Қашқын? Отірік айтасың!..

— Шортанбаев білсе, шын да. Сен мені жақсы адам деп жүр ме едің?

— Нияз, сен өзілді таста! Бірақ ондай-мұндай күнөн болса, барып өздеріне айт, кешіреді. Тығылып жүріп өмір сүре аласың ба?

Өйдөйт деген, шіркіннің ақылын-ай... Үн-түн жоқ кете бардым. Жоғары көтеріліп, өз үйіме кірдім де, шешінбестен кереуетке құладым.

Арқада март — қыс айы. Ұдайымен апта бойы ақ боран соғып, басылмады. Ағаштардың басы суылдап, терезені сабалады да тұрды...

Осы бір күндері ақ боран құладүз далада, Көкшенің бауырында ғана соққан жоқ, менің ішім де алай-дүлей, уайым-қайғы бораннан бетер тұншықтырып, денемді қалтыратын, құтымды қашыра бастады.

Адам ұдайы үреймен жүріп өмір сүре ала ма?.. Не бір күні жүрек жарылып, не есінен ауысып, өлмей ме?.. Сусанның айтқаны дұрыс: «мен пәлен» едім деп барып, өзімді неге өшкерелемейім? Оз елімде, өз үкіметіме өгей бала болғаным қалай? Жоқ, «мен пәлен» едім деп барудың өзі қылмыс жасап, соны мойындау емес пе? Мен қылмыс жасадым ба?.. Ендеше, не деп барам? Бармайым, не қылса, о қылсын, еркінде. Әлде алдын ала қам жасап, Москваға хат жазып жіберсем бе?

Остіп жатып ұйықтап кетсем керек, әлден уақытта жүрегім қағып, қуанып ояңдым. Қандай ғажап түс. Тағы да қайталар ма еді, көзімді жұмсам...

Біік таудың басында аң аулап жалғыз жүр екем, қарсы алдымнан шыңырау шатқал кез болды. Енді қалай өтем? Біздің қала осы шатқалдан өтсем жап-жақын. Қиналып, уайымдан алаңдап тұрғанда, ар жағымнан біреу жетіп кеп, қолын созды.

— Бер қолыңды! — деді. Қарасам, Ленин. Үстіңде қара көк костюм, басыңда кеңка. Көзін шүйіріп, тесіле қарайды. — Әне бір тақтай жатыр, содан жүріп өтесің.

— Тақтай сынып кетпей ме, Владимир Ильич? — дейім.

— Жоқ, қорықпа, батыл жүріп өте бер. Тақтайға аяғыңды басысымен, маған қолыңды ұсын, өзім тартып алам! — дейді қоңыр даусымен әдетінше тез-тез сөйлеп.

Мен тақтайды бір-екі баса бергенде, сықырлап, майыса бастады. Ойшыр-ау, кеткенім бе құлап шыңыраудың түбіне.

Маңдайымнан суық тер бүрк ете түсті, буыным босап, аяғым дірілдеп бір-екі басқан кезде, Владимир Ильич менің қолымнан шап беріп ұстап ап, өзіне қарай тартып алды.

— Мен жас шағымда Швейцарияда қашып жүргенде, осындай шатқалдан секіріп өтетінім бар. Жасыңа жетпей, жасығаның қалай? — деді сақылдай күліп.

— Тай қуған жылқышыдай қуып-қуып, мойныма талдай бұғалық тастап, талай омақата құлатып, жасқаншақ қып алса керек, Владимир Ильич!

— Қарулы ер жігіт соған көне ме екен?

— Көнбегенде, басқа түссе — баспақшыл.

— Күрес!

— Кіммен күресейін, Владимир Ильич? Сіз патшамен күрестіңіз, мақсатыңыз айқын, жолыңыз ашық болды. Мен кіммен күресемін? — дедім жыламсырап.

— Әлгі, сені қуып жүрген жылқышы кім? Сонымен күрес!

Владимир Ильич нығыма қолын артып, маңдайымнан сипай бергенде... оянып кеткенім. Қап, өрі қарай неге созылмады бұл түс?!

«Күрес!» деді-ау маған. Мені бағып жүрген жылқышы кім? Шортанбаев па, жоқ, әйелімді тартып алған шойын қара ма? Қайтып ұйықтай алмай, ертемен корпусқа бардым. Бүгін рентген сәулесімен емдеуді бастайтын күнім, жата алмадым. Иә, іске сәт!.. Кім біледі, қандай қиындықтар кездесетінін. Бү да уайым үстіне уайым жамап, мойныма тағы бір жүк артты.

Рентген аппараты түзу істей ме? Істемей қалса, артық доза беріп қалып, адамды апатқа ұшыратып алмаймын ба деген күдік қинайды. Техникпен сөйлесіп, аппаратты тексеріп, кімге қанша доза, қай мүшесінің тұсынан бару керек, соны анықтап, тапсырып келе жатқан ем, бас дәрігер кездесе кетті.

— Ну, доктор, қалайсың, өзірсің бе? — деді ол әдетінше жүгіре басып келе құшақтап.

— Әзірмін, Алексей Иванович! Мен жайындағы әңгімені естіп жүрсіз ғой!..

— Білем. «Ит үреді, керуен көшеді» демей ме қазақ?

Мен күлкім келмесе де күлдім.

— Ит талап жатса, жылама деп жұбатқаныңыз ба?
— Оны айтақтап отырған қожасы бар, түсінбейсің бе?
Мен аңырып, не дерімді білмей, тұрып қалдым. Ол кабинетіне кіріп кетті. Сонда «қожасы кім болғаны?»

* * *

Сол күні рентген емінің бірінші дозасын өз көзімше бергізіп, түстен кейін үйіме оралдым да, пижамымды киіп, жаңа ғана демалайын деп жатқанда, контордың үй сыпырушы әйелі келіп: «Телефонға шақырады» деді.

Қалада танысым жоқ еді, кім екен бұл? Ойым түрлі саққа жүгіріп, алаңдап барсам:

— Доктор Дархановпысың? — дейді бөтен дауыс.

— Иә, бұл кім?

— Біз ғой... Ауданға бүгін келіп кет! — деді, зәрем ұшып, телефонды тастай бердім. Баяғы «біз», баяғы шойын қара тағы да із кескен екен!..

Жалғыз сырласым — Сусанна Михайловна, ентіге басып, көзім бадырайып соған бардым.

— Тағы да шақырып жатыр!

— Қой?!

— Рас... Енді кәйтем... Бармай қойсам бола ма?

— Қайдам...

Ақыры «бару керек!» деген түйін жасадық. Бірақ жалғыз бармай, қасыма Сусанна Михайловнаны ерте бардым.

Бір аптадай соққан боран бүгін түсте толастаған еді, әйтсе де Көкшенің басында сұрғылт бұлт дөңгеленіп, жел көтеріле бастады. Қиыршық қар аралас ызғырық жел бетті қарып, қойны-қоншыңды тінтіп, суық саусақтары дене тітіркентеді.

Қаланың қақ ортасындағы қызыл тас үйдің жанына кеп, екеуіміз бірімізге біріміз қарадық. Мен «кірейін бе?» дейім көзіммен, ол маған «кірмесен қайтеді?» деп жалынады. Түсінем, бірақ енді кірмей қалай кетерсің, терезеден қарап та тұрған болар? Ақыры екеуіміз келісіп, мен үрейлене есіктің тұтқасын ұстадым.

Дембелше қараторы жігіт, мені тосып тұрғандай кіреберіс ауызда тап болды да, таныс адамдай шұрқырап амандаса кетті. Ертіп, кабинетіне алып барды. Арт жағымда тасада тұрған Сусаннаны көрмеді ме, жоқ, елемеді ме, босағала қала берді.

— Иә, сіз Қырымда едіңіз ғой?

Іштей кекеп, зығырданым қайнай бастады: «Қайда жүргеніме дейін біліп, жаны ашып отырғанын көрдің бе, “туысқан” ғой!..»

— Кеткенімді білгенмен, келгенімді білмей қалғаныңыз қалай? — деуін десем де, жаман өкіндім. Басым бата алмай жүріп, кекесін сөзде нем бар? «Тышқанға — өлім, мысыққа ойын керек» деген осы-ау!».

Тергеуші маған ажырая қарады да, менің тітіркеніп, кірпідей жиырылып отырғанымды сезгендей, табанда өзгеріп, өңін жылы ұшыратып:

— Сіз осы қайдан келдіңіз Бурабайға? — деді.

— Білмей отырмысың? — Егес-қияс сөздің аузымнан қалай шыққанын тағы да сезбей қалдым.

— Өз аузымнан естігім келеді! — деді ол даусын қатайтып.

Байқаймын, мойынға құрықты тастап жіберіп, бұрап-бұрап жібергендей.

— Павлодардан!

— Одан неге кеттің?

— Өкпем ауырып, жаныма тыныш орын іздегендегі түрім ғой.

— Семьяң жоқ па еді?

— Болған. Бірақ әйелімді сіз сияқты біреу тартып алған.

— Тартып алғаны қалай?

— Кәдімгідей тапа тал түсте, қолынан жетектеп, үйімнен алды да кетті.

Үндемеді. Не ойлап отыр, құдай білсін...

Осы кезде Сусанна Михайловна шыдай алмай, есікті ашып, басын сұғып, мені шақырды.

— Тез боласын ба, доктор, аяғым мұздап барады.

— Қазір, — дедім қасақана, не дер екен деп.

— Бұл кісі кім?

— Дәрігер ғой, қалаға магазинге кеп еді.

— Ә... Онда жарайды, қайта беріңіз. Тағы да кездесерміз. Айтқандай, Қырымда курс бітіріп келгеніңе документін бар ма?

— Бар, — деп қалтамнан дипломымды суырып алдым. Ол аударыстыра қарап, қайтып берді.

Жолшыбай осының бәрін Сусанна Михайловнаға айттым. Ол таңданып, басын шайқады.

— Біреу арыз берген сияқты.

— О да мүмкін...

Осы жорамал дәл шыққандай. Санаторийге оралсақ, клубта мәжіліс болып жатыр екен. Сусанна Михайловна кіре кетейік деп, болмай алып барды. Ауыз үйден кіре бере өз фамилиямды естідім. Сәуірік қуған айғырдай тісін сауырыма басып жатқан баяғы Шортанбаев.

— Арыздың иесі! — деді Сусанна шынтағымен түртіп қап, Шортанбаевты негімен нұсқап.

— Тоқта, тыңдап алайық!

— Дарханов деген кім ол? Қашқын, жат адам. Кеудемізге жұмыртқа салған сұр жылан... Москваға, Қырымға неге барғанын білеміз. Санаторийден қуудың орнына, біз оны дәріптеп, «жаңашыл дәрігер» деп шашбауын көтереміз. Бұл — қырағылықты жоюмен пара-пар саяси соқырлық! — деді Шортанбаев, қолды сілттеп тастап, өндірішектеп.

Аяғым астындағы жер ойылып, шыңырау түбіне құлап бара жатқан секілдімін. Сусанна Михайловнаға сүйене бердім. Көзіммен Алексей Ивановичті издесем, төрде президиумда отыр екен, қабағын шытқан, ерні бір жағына қисайып, төмен салбырап түсіп кеткен. Ол кісінің «талаптып отырған қожасы бар» деген кешегі сөзі есіме түсті. Қожасының кім екеніне енді түсінгендеймін: жаңағы өзім барып келген үйде.

— Сөйле! — деді Сусанна Михайловна. — Әйтпесе, жер басып жүруін қиын...

Осы бір сөз мені сергітіп, демегендей әл берді. Салым суға кетіп, мелшиіп тұр едім, енді қанатын қомдаған қаршығадай жігерленіп шешіне бастадым. Қашып-пысып жүрген өмірі құрысын!.. Неден қорқам? Неге бұғам? Еліме, халқыма пайдадан басқа тигізген не зияным бар? Арым таза, жаным адал! Жоқ, жағаласып, күресіп өлем!.. Халықты итермелеп, алға қарай ұмтылып, алдыңғы қатарға жетіп барғанымда, Шортанбаев сасып, сөйлей алмай, алақтап президиумға қарады, тегі, мені тез қайтады деп ойламағандай. Клубта иін тіресе отырған халық электр қуаты соққандай селк етіп, көздерін маған қадады. Енді не болады дегендей асыға күтеді.

Мінбенің алдына қарай барып, жұртқа бұрылып:

— Жолдастар! — дедім айғайлап.

Мәжілісті басқарған жергілікті комитет бастығы ұшып тұрып:

— Сөзін бітірсін де мынау! — деді.

— Жолдастар, — дедім мен оны тыңдамай, — бұл сықылды, — Шортанбаевты қолыммен нұсқадым. — қызылауыз, жалақор, кеше ғана колхозды жебірдей жеп қуылған алаяқ-сұм кімге мән айтып, кімге жөн сілтейді? Мен кім? Бұл кім?..

— Бұл не өзі, жиылыс па, мазақ па? — деп Шортанбаев президиумге саскалақтай қарады.

Залдан біреу: «Сөйле! Оған осы керек», — деп мені жақтады. «Шортанбаевқа тиісемін деп өледі-ау, бейшара!» — деп алдыңғы қатардағы біреулер өзара күңкілдесіп те жатты. Мен сәл бәсеңсіп, қайта көтерілдім.

— Адал адамды нақақ күйдіріп, «жау» деп атақ беретін де осылар! Бұлар сықылды ел бүлдіргіш, арандатқыштардан сақ болыңдар! Сөзіне ермендер! — дедім де, шығып кете бердім. Мейлі, енді не десе, о десін...

* * *

Сусанна Михайловна қалып қойып еді, менен кейінгі болған уақиғаны сол айтып келді: мен кетісімен зал іші ұясын бұзған арадай азан-қазан боп, жұрт қақ жарылып, бірі тәртіп жок, бұл жиналыс емес деген дау шығарып, Шортанбаевты қолдаса, енді бірі мені қолдап, өре түре келіседі. Бой бермей, жамырай сөйлейді. Іштен тынып, булығып отырған халық бой бермей, өзара дауласып, айтысып кетеді.

— Жетеді енді, Шортанбаевтардың қорлық, мазағы! Қашанғы бұға береміз! Кім өзі бұл, дәрігерлерді айыптап, үкім шығаратын?

— Қымс етсе. «жау»... Қашан күриды бұл «жау»?

— «Жау» іздемей, тыныш өмір сүретін күн туа ма, жок па!?

Ақырында мінбеге бас дәрігердің өзі көтеріліп, у-шуды басып, тоқтау сөз айтады:

— Айғай-шудан түсетін пайда аз. Ақылды орнына түсірейік, жарандар!.. Шортанбаев бұл аудан, облыс көлемінде қызмет істеп үйреніп қалған белсенді, құлаш сермесі де бөлек, сондықтан бұған басқаша талап қойған жөн... Егер облыс көлемінде пәлен жүз кісі болса, оның бәрін біле бермейсің ғой. Көп адамның ішінде жауы да, досы да бар дегендей... Ал алақанның аумағындай санаторий көз алдымызда, қандай адам бар, не істеп отыр, —

бәрі белгілі... — дейді бейнелеп. Әркім өзінше түсінеді де, қасқыр да тоқ, қой да аман, жұрт тарайды...

— Иә, доктор, сенің халің мүшкіл. — Сусанна Михайловна жаны ашып жүдеп, қамығады. — Сені айналдыра бастаған. Шортанбаевты біреу айтақтап отыр, әйтпесе, өз бетімен айтысарлық онда дәрмен жоқ.

Сусанна Михайловнаның сөзі менің көкейімдегі сөз — ізімді кесіп, қақпан құрған, соған қарай мені қақпалап қуалай бастағаны ап-айқын. Тағы да орын ауыстырсам ба екен? Жоқ, енді не де болса, мойныммен көтеріп алдым.

Екі-үш күннен бері жөнді ұйықтай алмай жүргенім есімде, бүгін де шым-шытырық түс көріп қиналам ба деген сақтықпен люминал ішіп, таң атқанша тұяқ серіппестен ұйықтап, таңертең тумбочка үстіндегі радиоқабылдағышты бұрадым.

«...Кеше Иосиф Виссарионович Сталинның миына қан құйылып, ессіз...» деген сөзді естігенде, төсектен атып тұрдым. Сол-ақ екен, астыңғы қатардағы бөлмелердің есіктері бір ашылып, бір жабылып, тарс-түрс жүріс, бақырған әйелдің даусы естілді... Көйлек-дамбалшаң, жалаң аяқ, еденде сілейіп тұрмын. Иә, бұл бір керемет күйзелісті хабар.

Бытырай қашқан үркек ойдың әрқайсысының соңынан бір қуып, дел-сал боп тұрғанымда, Сусанна Михайловна жүгіріп кіріп, құшақтай ап, тұмсығын кеудеме тықты. Шошып кеттім. Есінен адасқан ба, сорлы?

— Не болды саған? — дедім мен, негінен ұстап, басын көтеріп.

— Не болғаны несі, естімедің бе?

— Естідім.

— Енді қалай күн көреміз, — Сусанна кемсеңдеп, көзін сүрте бастады.

Бас дәрігердің кабинетіне келсек, дәрігерлер жиналған, көздері бұлаудай, радиоқабылдағыштың алдында ентелеп хабар күтіп отыр. Ұшқан шыбынның ызыңы естілгендей тым-тырыс, қоңыраулай соққан Кремль куранты ғана өзінің дыбыс-үнін, ырғақ-жүрісін өзгертпеген сияқты...

Кеудені кернеген жұмбақ сырдың шешімін әр дәрігердің бет әлпетінен тапқым келіп, көзіммен жағалай сүзіп шықтым. Алексей Иванович буынын қатайта ұстап, әлденеге бекінгендей терезеге қадала қарап терең ойда жүр. Өмірдің ауыр жүгі нығынан қанша басса да әлі еңкеймеген, тіп-

тік: ауыр жылдардың ізін ағарған самай шаштан ғана табуға болады... Оның оң жағын ала, бұрышта бүрісіп біреу тұр екен, назар аударсам — Шортанбаев. Құты қашқан, кемсеңдеп, аят оқыған кісідей ерні жыбыр-жыбыр етеді. Одан да күр емес шығар.

Менің жиіркенге қарағанымды сезді ме, кішірейіп, бүрісе түсті. Бір-екі жас дәрігердің көзінен мөлтілдеген жасты да байқап қалдым...

Сағат тоғызды соқты. Диктор тағы да Сталин ауруының бюллетенін жариялады — «ауруы үдеп, халі нашарлап барады» десімен-ақ, Шортанбаев басын шенгелдеп ұстап, өкіріп отыра кетті... Оған елігіп, бір-екі дәрігер әйел еңкілдеп жылап жіберді.

Алексей Иванович жалт бұрылып, мені көрді де, басын изеп, амандық білдіріп, кабинетінен шығып жүре берді, мен де соңынан ердім.

Дала жап-жарық. Бір апта бойы аспанда тұтасқан қара бұлт тарап, күннің көзі жарқырап, алтын арай сәулесін аппақ қарға моншақтай шашады. Айнала құлпырып, жаңа түрге енгендей, дауыл үрпиткен қарағайдың бұтақтары құстай сілкініп, тіріліп қапты. Шатыр мұздары тамшылап ери бастаған. Көкшенің жотасынан соққан қоңыр желден көктем лебі білінеді.

— Көктем келді деген осы, достым! — деді Алексей Иванович, аспанға тоят іздеген қыранша қарап.

— Иә, қатты қыс та өтті... — деп аз мүдірдім де, бетіне үнілдім. — Алексей Иванович, енді не болады?

— Не болғаны қалай?

— Кім басқарады елді дегенім ғой.

— Партия тірі ғой, достым, саспа! — деп аяғын қатты қаты басып, арқадан төмен түсіп кете барды.

Мен соңынан, «партия» деп қайталай айтып, корпустың алдында тұратын Сталиннің екі метр биік ескерткішіне қарадым. Зәулім қарағайдың желден теңселген бұтақтары мүсіннің жүзін бүркеп көрсетпейді, күнде бір уыс қар жуытпай, тазалап сыпырып жүретін шал да бүгін көзге түспейді.

Иә. «Так проходит слава мира»* деген латынның мәтелі есіме түсіп, соны дауыстап айттым да, біреу естіп қалды ма дегендей, тағы да артыма қарадым...

* Даңқ, атақ дүниеден осылайша өткен.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

1

Күн батып, ымырт әбден жабылған соң кезегін өтуге корпуска келген Нияз түні бойы да ұйқы көрмеді, бастан кешкен ауыр күндерін көз алдынан өткізіп жата берді... Бірақ өмірінің сол бір тар жол, тайғақ кешуінде бота көз, аққуба қыз кездеспегеніне анық сенді.

Енді қайда көрді екен? Манағы көз — сырлас, достас болған таныс та жақын көз...

Нияз сол ұйықтамаған қалпы, әдетінше ерте тұрды да, көлдің жиегіне барып қайыққа мініп, аралға өтті. Шешініп, жеңілденіп, гимнастика жасады. Артынан жүгіріп, аралды бір орап шықты да, төбешік басындағы сандық тасқа отырып, суға түсер алдында аздап тер кептірді. Жаң-жағына көз жіберді. Доктор Дархановтың күндегі кәсібі осы — таңғажайып табиғат суретіне қызыға қарайды, ол — бояуын тауып сурет салатын суреткер де, сөз қисынын келтіріп жазатын жазушы да емес, табиғат сүйгіш, сұлулыққа құмар жан.

Мөп-мөлдір жарқыраған айдын көл. Түп-тұнық. Бетінде бір әжім жоқ, суға қарасаң, көлдің түбі көрінеді, лақтырған күміс табылғандай: мүлгіген өркеш-өркеш тауды да, көлді жағалай өскен қалың орманды да көл түбінен табысың. Әне, көкжиектен иек артып шығып келе жатқан күн сәулесі көл бетіне моншақ шашып, жалт-жұлт етеді. Суға қарап Нияз шашын тарайды. Қисық айнадан түрін көргендей өзіне өзі күледі, кере қарыс маңдайы, екі-ақ елі, кішірек келген түзу мұрны да шағаланың тұмсығындай, үп-ұзын, жұкалау кара мұрты тебіндеп жаңа қылтиған түк сияқты, көзге ілінбейді. «Бурабайға сен келгелі біраз жыл өтті, қартаюдың орнына жасарып келесің, әлі де болса үйленбей қоя тұр, ерніндегі мұрт емес, жаңа тебіндеп шыға бастаған түк, көрмейсің бе анау судан», — деп, табиғат скеш табиғат та өзілдеп, өжуа қылғандай.

Иә, Нияздың өмірі баяғы ұлы шешесі сияқты, «уақыт жолбарысына» мініп, ызғытып тартып келеді, не кәріліктен, не семьядан ой жоқ. Бір күні кенет құлайды да, өмір өкінішін сонда бір-ақ біледі. Әкесі марқұм айтатын: «Е, Ниязжан, біздің тұқым ауру-сырқау дегенді білмейді, жүріп-жүріп, бір күні төсек тартып құлайды, сол құлаған

күні шашы да ағарады, жантәсілім де береді» деп. Сонда «неге олай?» деп сұрағанда: «Ей, балам-ай, біздің тұқымға солай жазған өзі о баста. Ұлы шешеннің үлгісі» дейтін. Нияз ол кезде бала, жөнді зер салып тыңдамайтын, бертін келе ой жүгіртсе, ол сөзде мән бар екен.

Нияздың әжесі Қоржынкөл бауырындағы бір аңшының жалғыз қызы көрінеді. Кейде әкесімен аңға шығып, талай көкжал қасқырлармен айқасқан батыр екен. Бір күні қызды ұзатып, той жасайды. Қасында құрбысы, түс ауа қыз шапан жамылып түзге барады. Ескі ауылда қыздар түзге шыққанда қырқа асады. Бұлар да сол дағдымен ауыл сыртындағы көл жиегіне барып, түзге отырып жатқанда, бірдеме қалыңдықтың алдына топ етіп секіріп түседі. Қараса — жолбарыс. Арт жағынан секіргенде, дәл баспай, сәл озық түседі... Қалыңдықтың көзі шарасынан шығады. Енді не істейді? Қанса, тарпа бассалады. Жан-жағына қараса, тірі жан жоқ, қасындағы құрбысы есінен айрылып, құлап жатыр. Жалма-жан нығындағы шапанын лақтырып тастап, жолбарыстың үстіне міне түседі де, екі құлақтан мықтап, баса ұстайды. Өзі адам үстіне қонбақ боп секірген жолбарыс зәресі ұшып ағыза жөнеледі. Сол қашқаннан жолбарыс қаша береді, қаша береді. Қыз да жан ұшырып үстінен түспей бағады. Ескен желден, қамыс-тобылғыдан киімі жыртылады, шашы дударланып, ертегінің албастысына ұқсап кете барады. Мұны көрген жолшыбайғы ел «Сайтан келді!» деп дүрліге қашады. Осы бетпен жолбарыс сол күні түні бойы қашып, таң ата Бозна көл маңына келгенде, өкпесі оһіп құлайды. Ауыл адамдары келсе, қыз тірі, қолы қарысып қалған, жолбарыс құлағынан ажырата алмайды.

Сонда бір түнде төрт жүз шақырым жер жүрген қыздың шашы ашақ боп шыға келеді. Оңі жас, шашы ақ, «барысқа мінген батыр қыз» сол ауылда қалып қойып, Дархан деген жігітке тиген деседі ел аңызы.

Әкесінің Ниязға: «Біздің тұқым бір күнде-ақ қартаяды» дейтіні осыдан екен.

Нияз терін кештіріп аң, таңертеңгі суық суға күмп беріп қойды да кетті. Бір-екі сүңгіп, қайта шықты да, денесін орамалмен ысқылап-ысқылап, киініп, қайтадан қайыққа отырды. Жнекке жете бере санаторийде емделіп жатқан кісілер де тарақандай өріп, алдынан шықты.

Нияз сағатына қарады: сегізге таянып қалған. Күнде бұл кезде корпустарды аралап, қатты аурулар палатасына кіріп те шығатын мезгілі. Топтың арт жағын ала келе жатқан — кешегі бота көз, аққұба қыздың ағасы Асқар Сағатовты Нияз салғаннан таныды. Нияздан сәл биіктеу, орта бойлы, сүйекті, толықтау келген, самай шашына ақ түссе де, өңін бермеген, әлі жап-жас. Бұл да дәрігер. Институтты отызыншы жылдың аяқ шенінде бітірсе керек-ті, Нияздың жақсы көретін профессор ағалары шамалас па деп те топшылады. Кеше аз сөйлесті. Үйіне апарып, өзінің орнына жатқызды да, Нияз көл жиегінде жүріп-жүріп, түнде корпуска барып, кабинетіне күлай кеткен-ді.

Нияз анадайдан сәлем берді.

— Қалай ұйықтадыңыз?

— Бұл араның ауасы ұйқы дәрісінен артық па деп қалдым, тұяқ серіппедім... Кешегі баладан хабарыңыз бар ма? — деді ол Ниязды қолтығынан алып, көлге қарай, сөйлесе жүрейік дегендей икемдеп.

— Қасында күзетіп шыққан сестраны ертемен көріп ем, жақсы ұйықтады деді.

— Нияз Базілевич, сізге тапсырма. Жалғыз қарында-сым еді. Қайғы-қасірет шегіп, жаңа ғана жақсы өмір сүре бастағанда, осы бір дертке ұшырады.

— Тұқым қуалаған ауру ма, жоқ, кенет жабысқан дерт пе? — Нияз, «жасына келмей, не қылған қайғы-қасірет» дей жаздап, өз өмірі есіне түсіп, аузына келген бірінші сұрақты ірікпей айта салды.

— Сіз, немене, туберкулез тұқым қуалайды дейсіз бе? — деді ол.

— Балаға не әкеден, не шешеден жұғады. Тұқым қуалау деп соны айтамыз...

— Соғыстан кейін ел ішінде көбейіп кеткен көрінеді. Сен өзің осы маңайдағы ауылдарды аралап көрдің бе?

— Жөнді аралай алмай жүрмін, қол тимейді.

Асқар басын шайқады.

— Қате, коллега. Осы елді аралап лекция оқып, аурудан қалай сақтанудың әдісін үйрету сенің міндетің, — деді Асқар көлдің жиегіне кеп шешініп жатып. Нияз езу тартып, мырс етіп күліп жіберді:

— Жалғыз адам майданда жауынгер бола ма?

— Болғанда қандай... Бір дәрігерді бір полк деп сана. Дәрігердің сөзі, емі туберкулез жауын артиллериямен атқандай. Мен өзім қазір өндірісті жерде істеймін, кеше айттым ғой, Теміртауда деп, сөйтсе де қалада алдын ала сақтандыру жағын жолға қойдық. Ат аунаған жерге түк қалмай ма. Революциядан бұрынғы «Земский врач»* атанған дәрігерлерден үйрену керек. — Суға күмп беріп түсіп кетіп, бір сүңгіп қайта шықты. — Ух, суын қандай суық.

— Ақыл үйрете келген дәрігерлердің қызуын басып, денесін мұздатып, ақылын орнына түсіреді! — Нияз мысқылдап күлді.

— Торғын су деп осыны айт, шіркін! — Асқар орамалмен етін сүртіп, киініп жатып, үзілген әңгімені қайта жалғайды: — Сен ақыл айтты деп шамданба! Бұл — біздің медицинадағы принцип, бұдан тайсақ, дәрігер деген атақ алып, адам емдеудің қажеті де жоқ. Мен өзім солай түсінем... Қазақ ауылының әдеп-ғұрпын көріп отырып, дәрігер адамның ары қалай шыдайтынына таңым бар...

— Не боп қалыпты сонша жан түршігетіндей? — Нияз шамдана сұрады.

— «Не болып қалыпты?»... Шын айтасың ба?.. Қой, қалқам, сен мысқылды жақсы көретін жігіт көрінесің, өзілің өзіңе, шын сұрасаң, мен сенімен айтысу түгіл, шешініп төбелесуге бармын.

Нияз көңіліне секем алып, әлдене боп қалды дегендей, қобалжи бастады.

— Қылшы мойным талша. Айтыңыз!

— Айтсам, қашанға дейін жерге отырып, қолмен тамақ ішіп, майлықпен қол сүртпек бұл ауыл? Қашанғы шыдай береміз?...

Иә, Нияздың бойы түршігіп, жаман хабар естігендей томсырайып қалды. Жерде отырып ас ішу, бір жағынан, дәстүр сияқты, медицинаға қатынасы жоқ бөгде адамға сөз қылудың өзі ерсі, ал дәрігер адамға бұл — Кох** құртының ұясы.

— Мен жақында Теміртаудың ар жағында бір қазақ ауылына барып, колхоз бастығының үйіне түнедім. Әлгі ауыл шаруашылық институтты бітірген жігіт дөңгелек

* Россияның ең түкпір жерлеріне барып, халық арасында қызмет істеген дәрігерлер.

** Кох — туберкулез құртын ашқан ғалым. Туберкулез құртын соның атымен атайды.

столды жерге жасап, етті қолмен жегізді. Ауылға мәдениет орнататын бастықтың өзі солардың ортасына кіріп кетіп, оі аумағынан шыға алмай қойған. Мен медицина тақырыбына әңгіме ғып біраз сыр айтып ем, екі көзі шарасынан шығып, жағасын ұстады, — қараңғы, өмірге ең қажетті деректерді білмейді.

— Біздің Алматыдағы Денсаулық министрі, баспаханалар не дейді? Халықтың сана-сезімін тазалыққа, мәдениетке жетелейтіндей бір әрекет жасамай ма?

— Туу, Ниязжан-ай, өзінің отырған орнына мәз, содан қайтсем айрылмаймын деп жүрген күн көргіштер емес пе, түге, әйтпесе, осы күнге дейін бір шара қолданбай ма. Жаны ашымайды.

Ашы сөз!.. Жүрек түбінен қайнап шыққан сыр, мұң екенін Нияз аңғарғандай...

Осы ой бұдан бұрын Нияздың есіне неге келмеген? Сумен аққан жаңқадай өмір ағысымен жылжып аға берген бе? Бұқпантайлап, өз басының қамын ойлап қана күн көру деген сұмдық-ау!

— Қазақ арасында істеген дәрігердің міндеті өзгеше екенін, қарағым, сен де түсінбейсің бе деймін, — Асқар тоқпақпен қарақұстан ұрғылағандай өзі опық жеп келе жатқан Ниязды онан да бетер тұқырта берді. — Емдеумен қатар сақтаңдыру жағын қоса алып жүрмесе, еңбегі еш олардың. Бір жағынан емдеп жатса, екінші жағынан ауырып жатады, дәрігерлік намысқа тимей ме осы?.. Халықтың дәрігерлерге кейде сенбей, теріс қарайтыны да осыдан!

Осы кезде жылдамырақ басқан біреудің жүрісі естілді де, іле ағаш арасынан өзі де шыға келді. Ақ халат киген санитарка екенін Нияз тани кетті. Тағы да не боп қалды?!

— Кешегі түскен науқас қыз қан құсып жатыр. Сізді іздетіп жіберді.

— Ә? — деді Асқар да шошып, көзі шарасынан шығып. — Кім дейсін?

— Кезекші дәрігер біле ме?

— Басы-қасында өзі отыр, жіберген сол! — деді санитарка.

Нияз бен Асқар сүрініп-қабынып, қолдары ауаны есектей есіп, адымдап келеді.

— Бұрын да профузный* болып па еді?

* Лақылдатып қан құсу.

— Осыдан бір жұма бұрын.

— Қате істегенсіз. Біраз емдеп барып әкелуіңіз керек еді. Ауыр жол, бейтаныс жер, үйренбеген климат әсер етпей қоймайды.

Көл мен санаторийдің арасы үш қат жер. Ең биік дөңесі — бірінші қат, онда санаторий. Арқадан тас сатымен төмен түскенде, санаторийдің түрлі мекемелері — бухгалтерия, монша, қоймалары салынған дөңес — екінші қат. Одан төмен үшінші қат — көл жағасы. Тегі, жыл сайын көл суы азайып, орта түсе беретін тәрізді. Бір кезде қазіргі санаторий тұрған бірінші қат көлдің қабағы көрінеді.

Нияз ортекедей секіріп, сокпақ жолмен көтеріліп кете барды, Асқар еңтігіп, қалып қойды, ере алмады. Нияз кабинетіне кіріп барып, халатын киер-кимес, науқас жатқан палатаға асықты. Асқар да ілулі тұрған бос халатты иығына іле сап, Нияздың соңынан жүгірді.

Кереует үстінде сұлық жатқан Дәмеште өң-түс жоқ. Кірпігі зорға қимылдайды. Бірі мұз жегізіп, бірі білек тамырдан кальций жіберіп — бәрі қарбалас. Қыз Нияз бен ағасын көріп, жымыды да, көзін қайта жұмды.

— Қанша? — Нияз кезекші дәрігерге еңкейіп сыбырлап сұрады. Ол кереуеттің астына тығып жіберген шылапшыңды аяғымен тартып бере шығарды да, иегімен қанды нұсқады.

Иә, бірсыпыра кеткен екен!..

Нияз қыздың қасына барып, тамырын ұстады. Қалтасынан стетоскопын алып, жүрек соғысын, өкпенің демалысын тыңдады. Сол жақ өкпенің басы, үшінші қабырғаның тұсы қатқан қардың үстімен жүргендей күтір-күтір дыбыс естіледі, осы тұста каверна да болуы ықтимал.

Қыздың әлсіреп қалғанын байқады Нияз. Денесіндегі он литр қанның біразын жоғалтқандай. Қол-аяғын қозғалтпақ түгіл, бір ауыз сөз айтуға шамасы жоқ, жаңа бұлар келгенде жымыюының өзі — сол әлсіздіктің нышаны. Қайтсе тірілтеді?

— Глюкоза құйылды ма? — Нияз кезекші дәрігерге бұрылды.

— Берілді.

— Камфора?

— Жасалды.

— Витамин «к»?

— О да...

— Қан құю керек! — Нияз Асқарға қарады.

— Нешінші группа қан керек? — Кезекші дәрігер де Асқарға бұрылды.

— Бірінші! — деді Асқар Дәмештің қасына жақындап.

— Қанды қайдан табамыз? — Кім қанын береді дегендей, Нияз жан-жағына қарады.

— Қалаға донорға жібермесек, кешігеміз... — деді кезекші дәрігер.

— Мен берер ем, қаным жарамайды, өзім де ауру адаммын, — деді Асқар мұңайып.

— Мен берем! — деді алты айлық тәжірибеде жүрген студент, бұйра шаш, қара торы, дембелше жігіт палатаға кіре беріп:

— Денің сау ғой? — деді кезекші дәрігер.

— Бетінен қаны тамып тұрған жоқ па, көрмейсің бе? — Нияз студенттің иығынан қақты.

— Онда тездетіндер! — Асқар сытылып шығып, Дәмештің қасына барды. Тамырын ұстап, маңдайынан сипады. Дәмеш тағы да кірпігін зорға ашып, ағасына жалына көз тастады да, бірдеме дегісі келіп окталып еді, даусы шықпады. Ерні ғана жыбырлады.

— Дәмеш! Шира! Берілме!.. Нияз сені жазам деп уәде берді.

Асқардың қыз еңсесін көтеріп айтқан осы бір сөзі Ниязға зор міндет артқандай. «Күрес! Бұл қызды қалай қиясың өлімге?!» дегендей бір ой мидың өрірек бір қатпарында сигнал беріп тұрған электр шамындай жарқ-жүрк етіп Нияздың мазасын алады.

Палатада кезекші дәрігерді қалдырып, Нияз Асқарды кабинетіне ертіп барды. Үрейі ұшқан Асқар сылқ етіп отыра кетті де, диван арқасына басын салып, көзін жұмып, ауыр күрсінді. Әлгі бір кезде Нияз екеуі көл басында әңгімелесіп тұрғанда, өңі жас секілді еді, қазір сол өңі қуарып, жағы суалып, қартая қалды...

Нияз да үндемеді, жаны ашыды. Бейшара, жалғыз қарындасынан айрылып жүре ме? Осындай кезде, медицина тәлтіректеп аяғын жаңа басқан ғылым-ау деген күдік туады. Өліммен бетпе-бет келгенде тайқақтап кейін шегінеді. Өмірді сағат сияқты жөндей салатын халге жетсе адам, Дәмештің өкпесі орнына өкпе сала қояр еді. Жок.

бұл қате жол, инженерге лайық пікір. Медицина емдеудің басқа бір жолын тапқан жоқ па? Ол жол — індетті ауруды құрту. Адамды дертке шалдыртпай, организмді тоздырмай ұстаса, өмір ұзармай ма, 150 жасқа келген кісілер бар, сол жас жетпей ме?

Ол үшін аурудың сыр-сипатын, айла-тәсілін жақсылап ұғып, алдын орап отырса ғана жеңеді оны. Алдын орау деген сөз — зерттеу. Атом, сутегі бомбаларына шығарған қаражатты адам өмірін ұзартуға жұмсаса... Әх!

Нияз қолындағы стетоскопты лақтырып жіберді. Асқар селт етіп, атып тұрды.

— Гапу ет, коллега. Бір мазасыз ой миымды шағып, әуре қылғаны! — Нияз әдепсіз қылығын сезінген баладай құлағына дейін қызарып, кабинеттен шықты да, палатаға барды.

Дәмештің әлгі әзірде қуқыл тартқан түсі өзгеріп, өңі кіре бастаған. Ұйықтап кеткен тәрізді, сирек те жайлы дем алады. Қасында газет оқып отырған кезекші дәрігерді ымдап, дәлізге шақырды Нияз.

— Қалай?

— Не деуге болады? Ертеңге дейін қайталамаса, өмірі тағы да біраз күнге ұзарады!..

— Өкпесіне жел жіберіп, қыссақ қайтеді?.. — Нияз кезекші дәрігермен ақылдасып, ой салды.

— Рентгенге қарамай болар ма екен?

Нияз үндемеді. Кабинетіне барып, санитарканы рентгентехникке жіберді де, дел-сал боп дағдарып отырған Асқарды, «шай ішіп, біраздан соң орал» деп, пәтерге қайтарды.

Техник келген соң, Нияз жеңіл қол рентген аппаратын палатаға апарып орнатып, Дәмештің өпесін көрді: екі жақ өкпесі толған ұсақ-ұсақ очагтар да, сол жақ өкпенің басы қарайып ісінген; енді осы инфильтрат тесіліп, қан содан кетіп жатқанға ұқсайды. Не амал бар? Екі өкпеге бірдей ауа жіберіп, қысуға бола ма? Болады. Әуелі біреуін, соңынан екіншісін. Көк ет өкпеге жабысып қап, ауа бармаған күнде не істейді? Енді бір қауіп — қан жартылай өкпенің ішінде қалып қойса, пневмония бермей ме?..

Не істесе екен Нияз? Кабинеттің есігінен төрге дейін төселген алашаның көлденеңін өлшегендей Нияз ерсілік-қарсылы адымдап аттайды. Кезекші дәрігер де солдат сияқты өмір күтіп алдында тұр ғой. Біраз өтті.

— Жүсіп Хакимович!

— Тындап тұрмын сізді! — Кезекші дәрігердің қоңырқай жүзі сазарып, іштей: «Әй сені ме?» деп кіжініп тұрған кісінің кескіні. Оны Нияз сезіп, айтар сөзін әдейі созып, ыңыранып, төзімін шаққандай. Медицина қызметінің бабын дәл осы бір сәт жақсы пайдаланып тұрғанын Нияз өзі де сезбейді. «Сусанна Михайловнаның қолтығына кіріп ап, маған қарсы жік жасап жүрген «достың» бірісің, сез тегеурінімді» дегендей.

— Жүсіп Хакимович!

— Кұлағым сізде!

— Қазір аптекаға жібер де, стрептомицин алдыр... Ресепке қол қойып берейін... Сағатоваға бір грамнан ектір.

— Күп! — деді Жүсіп бұрыла беріп.

Түні бойы көзінің шырымын алмаған Нияз үйдің ауасына булығып, тысқа шықса, күн найза бойы көтерілген. Мұнар басқан Көкшеден қоңыр салқын самал соғады. Аспанда қалқыған бірен-саран ақша бұлт.

Санаторий іші жым-жырт. Кербез орман да хош нісін бұрқыратып, «маған кел!» дегендей қойнын ашып шақырады. Кейде осындай еңсең түсіп тұрғанда, көкжасыл орманды аралап, мауқыңды бассаң, бір жасар едің! Соған қол тие ме?

Әне, қан құсып, өліммен алысып ғаріп боп жатыр, оны қиып қалай тастап кетерсің? Өлім — жау, дәрігер — қолбасшы, күрес тактикасын жақсы білген дәрігер ғана жеңе алады. Майданда қолбасшының бір ауыз сөзі бұйрық, өмір ғана емес, күш, жігер, қайрат емес пе? Сол секілді дәрігердің де бір ауыз сөзі — ем, шипа, дауа. Қазірде де Нияздың сөзі науқас қызға ем, күтуші кісілерге жігер бермек. Сондықтан Нияз ынта салмай, селсоқ қарауға қақысы жоқ, ол әскерін тастап, майданнан қашқан қолбасшы қылығымен бірдей...

Дөмешке қазір стрептомицин етіп, кешке жақын ауа жіберіп, өкпесін қысып көруі керек. Егер ауа бармай қойса, дәрі-дәрмекпен емдейді, амал нешік.

Жүсіп кеше: «Ауырлап қалған науқас көрінеді, санаторийде қайтыс боп жүрсе қайтеміз?» — деп қынқылдап, қарсылық білдірген. Осы сөздің өзін айтуға үялсайшы дәрігерсымақ. Санаторийде қайтыс болады деп, әл үстінде

жатқан адамды алмай, пәлен жүз шақырым жерге қайтару қылмыс емес пе? Жолшыбай поезда қайтыс болса, кім кінәлі? Кеше ғана институт бітірген жап-жас жігіт, есеппен өмір сүруді қайдан үйренген? Әрине, емделіп жазылам деп келіп қаза табу санаторийге жақсы атақ емес, оны Нияз өзі де түсінеді. Бірақ дәрігер алдымен өлімді ойламай, тірлікті, өмірді ойлауы қажет.

Иә, соңғы кезде Жүсіп Ниязға ұнамай барады. Сусанна Михайловнаның қолтығына кіріп ап, Ниязды қақпайлап, шетке шығармақ. Сусаннаның неге үйтетіні белгілі. Ол ашулы. «Үйленбейсің!» дейді. Қалай үйленеді Нияз? Жасы болса үлкен, жарайды о да кедергі емес, Сусанна сияқты өзін өзі ұстай білетін әйел жуыр маңда қартаймайды. Мінезі қатал, қызғаншақ. Осы жылдың бас шамасы. Нияз өзін өзі азғырып, көндірген болатын: «Сусанна Михайловнамен пәлен жыл отасып, ауыр күндерді бірге өткіздім, қайтемін ренжітіп, соған тұрақтап, өмірге ұя салсам...» деп толқып жүргенінде, жанадан қызметке алынған медсестра бар-ды, соны мақтадың деп жанжал шығарып, Ниязды жазықсыз күүйдірген. «Ойында түйткіл жоқ еркекті әйелі екінші біреуге таңып, жазықсыз жазғырса, соған итермелеп, қыздыра түсті де. Егер еркек те әйелін жазықсыз қызғанса, о да сол адамға солай құмарта түседі», — деп Мәшһүр Жүсіп айтты деген аңыз бар еді, сол рас секілді.

Әлгі әңгімеден кейін, медсестраға басқаша қарап, түр-әлпеті мен тұлғасынан Нияз, шынында, жақсылық таба бастады. Бір кеш екеуі корпус алдында әңгімелесіп тұрған еді, Сусанна Михайловна жетіп кеп:

— Сізбен, доктор, оңаша әңгімем бар еді! — деп үйіне қарай алып жүрді. Теңдес, бастас дәрігер шақырған соң, бармауға бола ма, медсестрамен қоштасып, еріп жүре берді...

Жолшыбай Сусаннада үн жоқ, терісіне сыймай, қапарын тігіп келе жатқанын Нияз да байқады. Жүзін көлеңке басқандай қоңырқайланып, қабағы түсіп, аяғын тез-тез басады.

— Сен кім екеніңді білесің бе өзің? — деді үйіне кірер-кірмес.

— Мен бе, мен дәрігермін! — деді Нияз ежелгідей мысқыл аралас күлімсіреп.

— Анау кім?.. Жаңағы сөйлесіп тұрғаның?

— Медсестра!

— Сенің теңің бе ол?

— Ғапу ет, Сусанна Михайловна, не деп отырсың, біздің совет елінде адамның бәрі бірдей, артық-кемдігі жоқ.

Сусанна Нияз сөзін бөліп, қызараңдап:

— Жақсылықты білмейтін, адам бағасын арзан санайтын көрсекызар екенінді білсем, жолар ма едім?! — деп теріс қарап, көзін сүртті.

Нияз есікті тара жауып, шығып жүре берді. Үйленбей жатып қылығы мынау, ертеңгі күні не болғаны? Омір бақи мойнына өз еркімен қамыт киетін ақымақ па? Ондай тұрмысқа Нияз көне ала ма? Бір күні тас-талқан боп бүлініп, айырылып жүрсе!

Әдепкі сыпайы да нәзік, адал да кең жан сияқты еді, бара-бара мінезінің осы бір қырын Сусанна көрсетіп алды да, Нияз тартына қалды. Мүмкін, қазір ойдағысы орындалмай, қоңілі толқып, өзін өзі ұстай алмай да жүрген болар? Әй, қайдам, үйленбей тұрғанда мойнына мынадай қамыт киізгесіп, үйленген соң қайтып бұрылтпас!

Кім өзін жек көреді дейсің. Жақсы-ақ көрсін, Нияз бұған да назар аудармаушы еді, соңғы бір қылығы көңілін біржола қалдырды. Жүсін арқылы Шортанбаевпен байланысып, енді сол сұмды Ниязға қарсы салғысы келеді. Аз да болса өмірдің ащы-тұщы дәмін татты Нияз, кімнің не ойлап отырғанын көзінен, ернінің емеуінен танытып халге жетті. Бұл тәсілі, орман ішінде қуған аңдай, өзінің құрған торына Ниязды түсірмек, «жалғызсырап, өзінен өзі кеп, бауырыма тығылады» деу. Бірақ қазір бағы бір адамның басына табынған заман емес, кеңшілік, әділдік заман. Нияз Шортанбаевтан қорқа қоймайды. Бұрын, заман өзгермей тұрғанда, Ниязды ұстатып, айдатып жіберуі мүмкін еді Шортанбаевтың. Құрықты салып, бұрай бастағаны да мәлім.

Иә, Шортанбаев әлі өзгерген жоқ. Жиырмасыншы съездің қарарын оқымаған кісідей, Сталин туралы бір ауыз сын айтсаң, қарсы дауласады:

Егер де Сталин туралы сын сөз айтуға болмаса, жеке басқа табынудың зардабы жайында жиырмасыншы съезде қаулы алып керегі не еді? Осы Шортанбаевпен бетпе-бет бір айтысса, сілкілессе жұрт көзінше... Күннің көзі арқасын күйдіріп бара жатыр екен. Нияз атып тұрып, қорпусқа кірді.

Сусанна Михайловна күнде ерте тұрып моншаға барып, душқа шомылады. Одан қайтып кеп, айна алдында сыланып-сипанып жарғы сағаттай отырады: шашын тарайды, бетіне массаж жасайды, аздап ерін қызартып, онадалап жағады, таза көйлегінің бірін киеді. Содан соң бір тілім нанға май жағып жейді де, бір стақан кофе ішеді. Күндегі жеке басының қамы осыдан басталады... Озін өзі күтп, өзінің тәнін де, жанын да ерекше қадірлейді. Әсіресе зоресі ұшатыны — әжім. Ерте оянысымен тумбочка үстінде жатқан айнаға қолын созады. Әжім іздейді. Кей түні қиял құрғыр, өзозіл сайтандай азғырып, ашармайтын жері, көрсетпейтін қатері жоқ, әбден дінкесін құртып, ұйқы бермей қояды. Аунақшып-аунақшып, дәрі ішіп барып көзі өрең ілінеді. Ертеңінде көзінің айналасына әжім түскен секілді болады да тұрады. Іле суға түсіп, массаж жасап, жоғалтып барып, көңілі тыныстайды.

Сусанна Михайловна дәл жатарда да тыр жалаңаш шешініп, денесіне қарап, салбыраған бос тері іздеп, әр жерін шымшылап ұстап көріп, көңілі жай табады. Денесі тығыршықтай жап-жас, көл жағасында бірге суға түскен әйелдер талай қызығатын... Осыдан екі жыл бұрып Нияз екеуі араздаспай жақын жүргенде, о да қызығып, көзінше мақтайтын. Ақымақ десейші... Сусанна Михайловнаның қартайғысы келмейді, қорқады. Нияз екеуінің бас араздылығы да осыдан басталған-ды. Жақында оқу бітіріп, бір медсестра келе қалмасын ба!.. Уылжыған жас, үріп ауызға салғандай... Еркек соққанның көзі түспей жүретін күні бола ма, Сусаннаның алдында жатып тұрып мақтасын әлгіні. «Шіркін, жастық-ай!» деп астарлап, Сусаннаны іліп-қағып, қытығына тиді. Я, Сусанна елемейтін де еді, соның алдында бірер күн бұрын төсекте жатып: «Ниязқа, осылай “заңсыз” жүре береміз бе?» — деп емеурін білдіргенде. Ол: «Қартайғанда заң арқанымен қосақталып қайтеміз», — деп қарап отыр. Онысы енді түсінікті: «Сен көрісің, мына сестра сияқты жас қызды алам» дегені. Сол күннен бастап Нияз екеуінің арасы шиеленісе берді: біріне бірі қалжың аралас талай сөздерді де айтысып та алды. Өткен түні тағы да дөңбекшіп, жолді ұйықтамай шықты. Бүгін, міне, тесіле айнаға қарайды: сол көзінің асты қалталанып қалған сияқты-ау?..

Есік қағып, Жүсіп Хакимович кіріп келді.

— Жайлы жатып, жақсы тұрдыңыз ба, Сусанна Михайловна? — деді ол табалдырықтан бері аттамай.

Жаңа ғана сыланып-сипанып, кемеліне кеп, енді тұрайын деп отырған-ды. Келуі мезгілсіз көрінді. Жүсіп әдепсіздеу, жөн-жобаны нәзік түсіне қоймайды. Басы бос, бойдақ әйелдің үйіне еркек адамның ертемен жетіп келуін жарамсыз деп ұғына ма екен өзі? Сөз қуып, әркімнің басқан қадамын аңдатын өсекшілер санаторийде аз емес.

— Отырыңыз, доктор! — Аздан соң, сәл мүдіріп, ойын аяқтап барып, Сусанна Михайловна сөзін жалғады. — Таң атпай қайдан жүрсіз?

— Күзеттен келем!

— Иә, тыныштық па?

— Кеше әл үстіндегі бір науқасты алдық. Алмайын деп ем, Нияз Базілевич ықтиярсыз алдырды... Түні бойы... — Ар жағын сыбырлап, құпия сыр құсатып айтты.

— Қай отделениеге салдыңыз?

— Өзіне алды!..

Бұдан әрі тәптіштеп, түнде болған уақиғаны Жүсіп түгел жеткізді, кей жерінде өз пікірін қоса отырып, ши жүгірте сөйледі... «Доктор Дарханов, мүмкін, жаңа емін қолданып, құлан-таза жазар. Хе-хе», — деп бір күліп алды. Бұл Сусанна Михайловна үшін айтылған сөз екенін түсіне қалды... Иә, Сусаннаның Нияз десе тыжырынып, мінез көрсетіп қалатынын сезеді де, әдейі итермелейді. Осындай сәл нәрседен пайда тапқысы келетіні-ай, осы еркектердің. Жағынып, мәймөңкелеп, жүрегіне кілт іздейді. Соның бірі — осы Жүсіп. Мұның да құны белгілі, арзан. Көзінді бір төңкеріп, екі ауыз жылы сөз айтсаң болғаны, бұзауша томпаңдап соныңнан ере береді. Сусаннаның саясаты — Жүсіпті бауырына тартып, Ниязды қызықтырып, намысына тию, мүмкін қызғанып, қайта оралар, егер ертең Нияз біржола қайрылмай кеткен күнде қарсы жұмсар қаруы да осы.

Жүсіп ұрда-жық, сөзге ергіш жігіт. Ойынды айтпай-ақ, емеурініңнен біліп, ар жағын өзі аяқтайды. Сөзге ергіш адаммен әңгімелесу де жеңіл... Сөзіңе қарауыл қойып, томсырайған қытымыр адамнан без. Тіл табу қиын, жаныңды қажап, әуре-сарсаң қылады.

Иә, Жүсіп, жаңағы сөзіне жауап күткен болар-ау, не десе екен?.. Жарайды, оған жауапты қазір конференцияда естір...

Екеуі үйден шығып, бас дәрігердің кабинетіне қарай аяңдады.

Сусанна Михайловна жүргенде көйлегінің етегі жел қуғандай дөңгеленіп көлеңдеп отырады. Сырт қараған кісіге сәнді де ерекше жүріс... Жүсіп аяғын алшаң басып, кейде озып алдына шығып, кейде соқпақ артына түседі, иесінің соңынан ерген күшік тәрізді. Бұл жөнінде Нияздың айтқан мысқал сөзі Сусаннаның да құлағына тиген-ді. «Біздің Жүсіп Алматыда барыс еді, Бурабайға кеп күшік бопты. Шіркін, әйелдің күші-ай, лезде қалай үйретеді?» — деп сылқ-сылқ күлсе керек-ті... Дәл қазір келе жатып Сусаннаның есіне осы сөз түсіп, іштей өзі де мырс етті.

— Жүсіп Хакимович, сіз доктор Дархановтың біз туралы анекдотын естідіңіз бе? — Жүсіптің бұл жанына тиетін жері екен. Біреу тырнап, яки қытықтағандай ыршып түсті.

— «Тілім менің — жауым менің!» деп... Мынасын қоймаса, тартар сазайын, — деді Жүсіп кіжініп.

Бас дәрігердің кабинеті екі корпустың ортасына ат тағасы тәрізді иіле салынған ағаш үйде. Кең де жарық бөлме. Мандайшасы дөңгелене келген сопақтау терезе ылғи ашық, жазда бір жабылмайды; қарағай майының иісі үйдің ішін алып, кіріп келгенде қолқаны атады. Терезе алдында кара дермантинмен тыстаған диван тұратын-ды. Сусанна Михайловна ыңғай соған барып отырады. Жүсіп те қалыспай, сол диванға жармасады. Жаңа ғана Сусанна ескерткен еді, ой-ай десеңші! Нияздың анекдотын аузына тегін алған жоқ, содан түсінбей ме!.. Сусанна іштей толқыса да білдіртпеуге тырысып, жұрттың бәріне бас иіп амандасып, жан-жағына көз жіберді. Бас дәрігер қасындағы Нияздың ерні мысқыл тартып, Сусаннаға қарап қапты. Тегі, сөз тастағысы кеп оңтайланған адам тәрізді. Оның қасындағы студент жымың-жымың етіп, Жүсіптен көзін алмайды. Оған не жоқ? Нияздың құйыршығы. Іле дәрігерлер түгел жиналды да, Алексей Иванович түнде күзетте болған Жүсіп Хакимовичке сөз берді.

Түнгі күзеттің қалай өткенін, қандай уақиға болғанын баяндай келіп, Дәмештің халін баса айтты: «Бұл күйінде санаторийде қалдыруға лайық болар ма екен?» — деп ой да тастайды.

— Санаторийге жатпайтын сырқаты қатты адамды неге алдыңыз? Жауапты өзіңіз емес пе? — Әдейі түртпектеп, қажай сұрады Сусанна.

— Алған мен емес, доктор Дарханов! — деді Жүсіп бөгелместен, осы сөзді күтіп отырғандай.

— Кезекші дәрігер Дарханов емес қой! — деді Алексей Иванович қабағын түйіп.

— Емес. Бірақ отделение бастығы ғой, — деді Жүсіп ұтысын жібермей. — Орындамай гөр бұйрығын!

Бәсе, тісі шығып қапты. Бөлекет!

Сусанна көз қиығын Кравцовқа аударды. Алексей Иванович жасы бірсыпыраға келсе де, әлі де өңін бермеген, көрікті әсем кісі, орақ тұмсық, ашық маңдай, бет сүйегі шығыңқы келген, орыстан гөрі кавказ халқына ұқсас. Қызмет дәрежесінің бабын жақсы түсінетін де адам. Сусанна Михайловна талай сынап байқаған: басынан асыра сөз айтып жатса да кейпін бір бұзбайды, бірақ ол сөздің есесін кейін қайтарады. Дәл қазірде де Ниязға сұстана бұрылып, үнсіз жауап күткендей.

— Иә, алғызған мен... Путевка берген біз сияқты дәрігер. Егер ылғи бірыңғай сау адамды алатын болсақ, санаторий демей, «демалыс үйі» дейік!

Студент мырс етіп күліп жіберді.

— Әдепсіз! Осы күлетін сөз бе? — Сусанна бетіне ажырая қарады. Студент қымсынып, төмен тұқырайды.

— Қандай науқасты емдеу керек, путевканың ережесі бар, оны біз бұза аламыз ба? — Сусанна Михайловна айтарын айтса да, қызара бөртіп, тығылып қалғанын өзі де сезді.

— Жатпайды десеңіз, емханаға айналдырыңыз.. Санаторийдің кімді емдейтіні жөнінде, мүмкін, Алексей Иванович, сіз түсінік берерсіз? — Сусанна Михайловна Ниязбен екеуін ерегістіріп қойып, үнсіз отырған бас дәрігерге жабысты.

— Қалай безектесеңдер де, ойланып істеген іс емес. Мұны орысша «Купить kota в мешке» дейді... — Алексей Ивановичтің әзіл араластыра сөйлейтін әдеті. Нияз Алексей Ивановичке денесімен бұрылып, бақырая қарап, таңдана сұрады:

— Шын сөзіңіз бе, жоқ, әзіліңіз бе?

— Шыным!.. Тегі, үйіне қайтаруға тура келер, — деді Алексей Иванович шімірікпестен.

— Сонда неден қорқасыз? Санаторийде қайтыс боп кетсе деген қауіп пе? — Нияз да өзеуреп қоймады.

— Орман ішінде қасқыр жүреді, кісі жейді деп баланы қорқытатын баяғыда. Алпысқа келген мені ешкім қорқыта алмайды! — деді Алексей Иванович мысқыл аралас. Біреулер: «Ә, бәлем, алдыңдар сыбағанды» дегендей сылқ-сылқ күліп те алды. Оны елеген Нияз жоқ, мысқылына қарай о да кекеп жауап қайырды:

— Сіз-ақ батыр болыңыз. Таласпаймын! Тек қайтарудың себебін айтыңызшы.

— Министр бекіткен ережені сен бұзарсың, менің бұзуға шамам жоқ. Қолымнан келмейді!

— Им. Зан әрпі адам өмірінен бағалы болды ма?

— Қалай ұқсаң, солай ұқ.

Нияз әрі салғыласпады, ернін тістеп, түсі бұзылып, қоя қойды. Әлде санаторий қызметкерлері арасында тараған «Бас дәрігер айтады, айтқанынан қайтпайды!» деген мәтел сөз есіне түсті ме? Алексей Ивановичтің бұл мінезіне Сусанна Михайловна өзі талай куә болған-ды. Мүмкін, бүгін Дархановтың кезегі келген болар, танысын кім екенін!

III

Алексей Иванович Ниязбен бірде бүге, бірде шіге: тілге келсе, Нияз ұзаққа жібермей, матап, шідерлеп алады; әйткенмен, Нияздың айтқанына көніп тағы жүре бермейді, біреу бірдеме десе-ақ, бұзылып, Ниязға қырындай бастайды. Бас дәрігердің өйтуіне екі себебі бар, оны Нияз іштей сезінеді: Нияздың біліміне, іс-тәжірибесіне ден қойып санасса, Нияздың өткен өмірін соңынан ерген көлеңке сияқты әркім бір есіне түсіріп қоятындай. «Білесің бе, кім еді ол кеше? Тізгінді беріп жүрме. Ертең қара дауыл қайта соқса, кім араша басына?» десе жетеді, Алексей Ивановичтің көңіл шырқы бұзылып, Ниязға кекиіп қалады. Нияз осылай жориды, әйтпесе, жап-жақсы боп жүріп, күрт өзгеруіне не себеп?.. Міне, конференция артынан екеуі тағы да шекісіп алды.

Жұрт тараған соң, Алексей Ивановичтің қасына барып Нияз қолымен столды тақылдатып тұра берді. О да рай бермеді, елемеген кісі боп, алдында жатқан рецептілерге қол қойып жатты. Кім бұрын сөз бастар екен деп, бірін бірі аңдып бакты.

— Иә... — деді әлден уақытта Алексей Иванович бұтақты бұрыл қабағын жазып, шырайы өзгеріп. Осы кезде бас сестра кірін кеп, улы дәрілердің рецептісін ұсынды. Бас дәрігер: «Мына дәрі кімге, мына дәрі қай отделеннеге» деп сұрап отырған, бір кезде:

— Сағатова? Стрептомицин? Бұ кім еді? — деп танда-на, катал үймен сұрады.

— Жаңағы диспансерге жібермек болған науқас қыз! — Нияз «жібермек болған» деген сөзді нәштеп даусын көлдененнен қосыла құбылта айтты. Алексей Иванович: «Сен әлі мұнда ма едің?» дегендей бетіне үңілді. Нияз да: «Иә, мен!» деп іштей тайталаса, көзін алмай қарады. Бірімен бірі арбасып алды.

— Санаторийдің диспансерден айырмасы бар ма? — деді, Нияздың не айтқысы келгенін түсініп, бас дәрігер.

— Жоқ деп айтқан жерім бар ма?

— Айтпасаң, — бас дәрігер қасындағы бас сестраға бұрылып, — қазір диспансермен хабарлас та, бір орын сұра!

— Алексей Иванович!.. — Нияз енді өзін өзі билей алмай, есімін қаттырақ атады.

— Мен елу сегіз жыл бойы Алексей Ивановичпін!

— Мен кімін осы?

— Сен бе? Сен отделение бастығысың!

— Отделение басқарсам, науқас үшін жауап бере алам ба?

— Бересің!

— Берсем, науқасты өзім емдеп, соның өміріне неге жауап бермеймін?

— Қияңқы болма! Алдымен жауап беретін мен!

— Олай болса, отделение бастығы да өзіңіз болыңыз, әйтпесе, сөзі өтпейтін біреуді тауып алыңыз!

Нияз есікті қаттырақ серпи жауып, шыға жөнелді. Черт возьми!.. Бас дәрігер өзінің оң қолына сенбесе, бірігіп қызмет істеп не керек? Алексей Иванович бұрын да осындай, кісіге сенбейтін сезікті, қорыққанға қос көрінетін адам ба еді?

Міне, екеуі бірге істегелі бірнеше жыл!.. Содан бері талай сөзге кеп, талай егесетін-ді, бірақ артынан екеуі келісімге кеп, шешім табатын-ды. Мұндай қытымыр емес еді Алексей Иванович!.. Екеуі бірін бірі іліп-қағып, мысқылдай сөйлесіп, артынан ұғысатын-ды!.. Егер қазбалай берсе, осы санаторияда Алексей Ивановичке қарайлап,

қалып қойған жоқ па Нияз? Жүдеп-жадап келгенде, әкесіндей жақсылық істеп, қолының ұшын созған да осы кісі. Енді не болды?

Алексей Иванович — Азамат соғысының тұсында Дмитрий Фурмановпен Солтүстік Кавказда, Жетісуда бірге болған, солардан ақыл ауысқан, үлгі алған қарт коммунистің бірі. Шыныққан, ащы мен тұщының дәмін бірдей татқан Алексей Иванович адам қадірін неге түсінбейді, неге арындай қалды? Әлде әдейі қаһарын тігіп отыр ма Ниязға?

Нияз түсінбейді!.. Корпусқа бармастан, тура үйіне оралды да, бастан-аяқ Асқарға жеткізді.

— Енді өзің бар! Біздің Алексей Иванович бір қисайса, көнбейді. — Асқарды алып барып, бас дәрігердің кабинетіне кіргізіп жіберді де, халатын киіп Дөмеш жатқан палатаға барды.

Кешегі қуқыл тартқан жүзіне қан жүгіріп, бүгін өңі кіріп, Дөмеш: «Мені алқымдаған ажалдан шын күтқардыңыз ба?» деп жалына жақсылық күткендей. Қыз көрікті де позік. Сөл жымнып ерке мінезбен қолын созып, амандық білдірді. Нияз толқып, қыз жүзінен көзін алмай отырып қалды. Тамырдың соғысын санады...

Осынау мөлдіреген қарақат көзді, апыр-ай, қайда көрді? Жоқ, өткен түнгі «Махаббат» аралында кездескен талдырмаш қыздың көзі емес пе?.. Түсі екен-ау? Жоқ, түс емес! Өңі. Нияздың өмір бойы таба алмай, шарқ ұрып іздеп, аңсаған көзі осы!.. Есінде ме, Нияз, бала шағында Павлодарда он жылдық мектепте оқып жүргенінде, бір орыс әйелі сіздің үйде пәтерле тұрғаны? Я, я, ендеше, сол бір күні: «Қалыңдығыңды көргің келе ме?» деп сенің көзіңді талдыра айнаға қаратқаны қайда? Сонда көзіңді алмай бір сағат қарағанда, көгілдір сағымда оранған жас қыз айнадан шыға келіп, жақындай беріп қайта жоғалғаны қайда? Сол қыз осы емес пе? Сондағы мөлдіреген қара көзге ұқсамай ма? Содан бері, Нияз-ау, сол қызды іздеп талай күткен жоқ па едің? Әне кездеседі, міне кездеседі деп, үмітіңді үзбей келген жоқсың ба?». Әлде ол қыз сенің қиялыңда жасап алған сұлулықтың мөлшері болар, одан басқа қыздардың мүсін-келбеті саған ұнамай, осы күнге дейін бойдақ жүргенің соның себебі ме, кім білсін...

— Доктор, менің білек тамырымды таба алмай отырғаның қай жағындасыз? — деді күлімсіреп Дөмеш.

Қолынан ұстап алған ұрыдай Нияз абыржып, күлін жіберді.

— Жүрек те біледі кім деп соғарын. Менің орнымда біреу отырса, көрер ем тамырдың қалай туларын, — Нияз қалжындап жауап қайырды.

— Берілген жүрек тек қана тулай бере ме?

Қыз да сөзден есесін жіберер емес, көрдің бе Ниязды қалай түйрегенін?

— Сізше, қалай?

— «Талмаурап», «үзіліп», «талып» деген сөздерді ақындар босқа қолданбаған, тегі. Дәрігерсіз ғой, мүмкін, сол талмаураған кезде жүректің қалай соғатынын байқаған да боларсыз? — Сөзге дес бермеймін деп жүрген кісінің бірі Нияз еді, апырай, тілі күрмеліп, сөз таба алмай қалды-ау...

— Мен жеңілдім, жүректі өлі білмейтін доктор екем, — Нияз күліп, палатадан көңілді шықты. Осы бір әңгіме Ниязға небір жайды аңғартқандай. Әсіресе Дәмештің сөз саптасы, жан тербетер күлкісі, ашық мінезі Ниязға біраз ой салды. Осы бір сөз көз жаңына құмартып, содан сусын іздегендей. Өмір бақи жалғызсырап жүрген олқы көңілі: «Шіркін, осы болар ма еді серігім» дегендей елегізе түсті.

* * *

Нияздың айтуымен бас дәрігердің кабинетіне Асқар кіріп барса, ол жасы келсе де, өңін бермеген келбетті, ақсары өйелмен оңаша әңгімелесіп отыр екен, бөтен адамды көрген соң, екеуі де сөздерін доғарып, бұған назар аударды.

Асқар өйелге қол беріп жатып, «Сағатов» деп фамилиясын атады. Өйел бетіне аңырая қарап:

— Доктор Сағатов!.. Шынымен сізсіз бе?.. — деп тілі күрмелгендей, ар жағын айта алмай, таңданып қалды. Асқар да ықыласын сала анықтай қарады. Тоқта, қайда көрді?.. Е, бұл баяғы Алматыда клиникада істейтін дәрігер ғой!

— Доктор Патоцкая?

— Неше жыл өтті?

— Ғапу етіңіз... — Асқар Сусанның сөзін бөліп, бас дәрігерге қол беріп, жылы амандасты.

— Иә, отырыңыз, пожалуыста! — Бас дәрігер қолымен диванды көрсетті.

— Неше жыл өтті дейсіз? — Асқар Сусанна Михайловнаның үзілген ойын жалғады.

— Сіз соғысқа кеттіңіз... Содан кейін көріскеніміз осы шығар-ау?

— Фамилияңыз кім дейсіз? — деді бұлардың сөзін бөліп бас дәрігер.

— Сағатов!.. — деді Асқардан бұрын Сусанна. — Ұмытпасам, Асқар Жунусович.

— Мен де бір Сағатовты білуші едім... Бір кезде ЦК партияда жауапты қызметте болған.

— О, онда сол кісінің інісімін, — Асқар күліп, танимын ба дегендей, Алексей Ивановичқа жіті көз тастады. Жоқ, көрмеген кісісі. Енді үшеуі шүйіркелесіп, ортақ әңгімеге көшті. Алексей Иванович өткен өмірін есіне алған кезде, кімге болса да сөз бермей, көсіле жөнелетін әдеті. Жиырмаасыншы жылдары Алматыда Дмитрий Фурмановпен бірге болғанын, одан ақтардың көтеріліс күндері. Кіші Алматыдағы қорғанда әскер ішінде іріткі салғанын ұзақ әңгіме қылды. Бұл аздай екінші Жетісу полкының фельдшері Алексей Иванович деп өзін сыпайыгершілікпен атап, азамат соғысы басылғасын, оқуға қалай түсіп, институтты қалай бітіргенін, дәрігерлік дипломды қалай алғанын, содан бері ылғи облыстық көлемде жауапты қызмет атқарып келе жатқанын түгелдей баяндады.

— Міне, сөйтіп, я сделал, что мог, пусть те, что могут делают лучше! — деп Алексей Иванович күрсінді де, латын мәтелін өзі аударды: «Әлімнен келгенше істедім. Қолдарынан келсе, басқалар менен де жақсы істесін».

— Дұрыс айтасыз: «Платон мне друг, но истина мне дороже» — Сусанна да қалыспай, латын мәтелімен жауап қайырып, бұ да артынан өзі аударды: — «Платон менің досым, бірақ шындық одан да қымбат!».

Алексей Иванович латын мақалын неге есіне түсірді, Сусанна оны неге қолдады, екеуіне де Асқар түсінді: «Мен асарымды асап, жасарымды жасадым, еңбегім сіңді, көне, жастар, көрейік сендердің өнеріңді!» десе, екіншісі: «Мақұл айтасыз, шындық сөз!» деп қоспап, көпшік қойғаны. Тілінің ұшына: «Айналасықтап өткен күнге үңіле бермейік, алға қарайық!» деген сөз оралып еді, сұрай келген адам қашанда мүсәңір, өділін біліп қана отырмай ма! Жаңағы Сусаннаның мәтелін іштей керісінше айтуға тура келді: «Шындық маған дос, бірақ Дәменш одан да жақын!»... Асқар езу тартып жымды.

— Неге жымиясыз, доктор, менің латыным ұнамай ма? Лен дыбысын кейде орысша дұрыс қоймайтыным бар, — деді Алексей Иванович, Асқардың жымиғанын өз адресіне жорып.

— Жоқ-жоқ! — Асқар қызарып, қысылып қалды. — Баяғыда Алматыда Сусанна Михайловнамен қалай танысқаным есіме түсті.

Әңгімені өзінен бұрып жіберді.

— Иә, мен ұмытып кетіппін. О, ол бір ғажап күндер... Алексей Иванович, иә, Асқар Жунусович екеуіміз бір күнде, бір отделениеге қызметке алындық...

Сусанна Михайловна әңгіменің ұзақ сонарына түскенін сезген бас дәрігер сөзді бөліп, Асқарға тікелей сұрақ қойды.

— Коллега, кешегі қатты науқас адамды әкелген сіз бе едіңіз?

Сусанна Михайловна қосарлана:

— Доктор Дархановтың ара түсіп жүргені сіз үшін бе еді? — деді.

— Иә, менің қарындасым еді.

— Қарындасым?!

Сусанна Михайловна неліктен екені белгісіз, таңдана сұрады. Әлде, Асқардың қалыңдығы ма деп топшылады ма?

— Иә, Алексей Иванович, ескі досыңыз Сақа Сағатовтың қызы ол!

— Вот те на юрьев день* — Алексей Иванович басын изеп, «енді түсінікті» дегендей түс білдірді. — Ар жағын айтпасаң да белгілі: жата берсін! Өзіміз емдеп жазамыз!..

Асқар мен Сусанна Михайловна бас дәрігердің кабинетінен бірге шықты. Түс кезі. Күздің айы болса да әлі күн жылы. Көлден соққан самал қарағай бұтағын тербетіп, сыбдыры «күз, күз келді!» деп ескертіп тұрған тәрізді.

Сусанна Михайловна Асқарды үйіне ертіп барып, қонақ қылды. Санаторийдің асханасынан тамақ алдырып, шарап ішіп, өткен-кеткенді кеңінен әңгімеледі.

Сусанна Михайловна осыдан он сегіз жыл бұрын жиырма төрт-жиырма бестегі жас дәрігер де, бүгінде кемеліне кеп толған, ақыл-айласы тең түскен, жақсы-жаманның жігін айыра білетін келісті әйел болған. Ең артық шаныш-

* Мә, саған Юрьевтің күні.

қыны ұстаудың өзіне мән беріп, әр қимылды бағып сынай қарайды. Жүресінен отырған екі қытайдың суреті бар қызыл ала тарелканы Асқардың алдына қойып, майға қуырған шортанды үйемелей салды.

— Осы Шортанды көлінің балығы, жеңіз!.. Мана сатып ап, беріп кетіп ем білгендей, көрдіңіз бе? — деді сәл езу тартып.

— Е, онда бұйырған дәм!.. — Асқар әуелі қолымен сүйегін аршып алды да, шанышқымен бір кесегін түйреп ап, аузына тастап жіберді.

— Балықты қолмен де жеуге рұқсат... Әсіресе шортан сүйекті балық! — деп бір қойды Сусанна.

— Семья жағдайыңыз қандай? — Әрине, жалғыз әйелге мұндай сұрақ беру — қытығына тию. Әйтсе де өзі ашық сөйлескеннен соң, Асқар тартынбады.

— Семья дейсің бе? — Сусанна Михайловна мұнайып, даусы өзгеріп, сыр беріп алды. — Соғыс кімнің семьясын күртпады...

Сол соғыс басталардың алдында Сусанна Михайловна бір актерге күйеуге шыққан. Ол 42-жылы әскерге алынып, сол бетімен хабарсыз кеткен. Жалғыз апасы бар еді, күйеуі профессор, Москвада тұрады. Одан туған ересек жиені соғыста қаза тапты. Асқар өзі біледі: Сусанна Михайловна 39-жылға дейін Батыс Белоруссияда, Польша жерінде туып-өсті, ет жақын туыстары болмаса да, жақын ағайындары әлі де сол Польшада, барып қайтам ба деген ниеті бар, бірақ біржола кетуге бұл жақта сінісіп үйреніп алды, қайда барады?

— Соғыс жылдары осы санаторийдің орнында госпиталь болған. Сонда істедім!.. Орын ауыстыруға да болушы еді, түрлі себеппен тұрып жатқан жай бар, — деп сөзін аяқтады Сусанна.

— Иә, Нияз да айтып еді өзің жайында... — Асқар Ниязбен екеуінің арасын байқау үшін, әдейі сөз тастады.

— Нияз? — Сусанна қызараңдап, тағы да сыр беріп алды. Асқардан көзін алмай: — Не деп?

— Жәй, әшейін, сөз ретінде: «Жақсы дәрігер... Заман жақсарды, үлкен қалаға кетіп қалса, санаторийдің жүдеуі сөзсіз» дегендей емеурін білдірді...

Сусанна сенбеген кісідей, мысқылдап езу тартып, әдетінше салалы саусақтарына тамашалай қарады.

— Ниязды қайдан білесіз?

— Осында таныстым! Маған қатты ұнады.

— Әркімнің талғамы әр қилы, шынын айтсам, Асқар Жунусович, жерлесіңіз маған ұнамайды!

— Иә? Мінезі байсалды, жұғымсыз адам сияқты емес. Қайдам...

— Оның нерві мықты. Ол — эгоист. Өзін жақсы көреді.

— Дәріптейтін мінез емес! — Асқар күлді. Әйел жынысына «сенікі қисық, мынауың теріс, шыны былай!» деп дау айту да қиын. Басқа айтса да, дәл Асқардың өз басы «дұрыс, дұрыс» деп құтыла салатын тәсілі. Қазір де сол бипаз мінезіне сап, күле берді. Сусанна жүрек кернеген сырын тірі жанға шерте алмай, қысылып жүрсе керек, бастауы-ақ мұң екен, Ниязды анатомдай мүше-мүшеге бөліп, ішек-қарнына дейін ақтарып, тамтығын қалдырмады.

— Асқар Жунусович, рентген сәулесінің өкпе ауруына қандай әсері бар, түсінігіңіз бар ма?

— Жоқ!

— Осы «жоқты» Нияз Базілевич «бар» деп, бүкіл медицинада революция жасағысы келеді.

— Иә? Ол жайында маған ештеңе демеп еді...

— Демесе, сол — демегені... Екеуіміздің бас араздығымыз да осыдан басталды.

— Үйдесе тәуір ғой, бұл кісіңіз өзінше миға қонбайтын дәлел айтады... Нерв дей ме, Павловқа еліктеу мода болды ғой бұл күнде, әйтеуір, іліп алар ішінде түйіні жоқ сылдыр су...

Асқар Сусаннаның сөзіне мәз болып, тағы да күлді.

— Нерв...

— Жерлесіңіз бүлдіріп жатыр. Жақында бір наукасты рентген сәулесімен емдеп, көрер көзге...

Асқар манадан бері өзара дәрігерлік мысқыл ма деп бейқам отырған, енді «көрер көзге» деп ар жағын айтпай, тына қалған соң, елегізіп, зейінін сала тындағысы келді.

— Иә?

— Әй, қайтесіз... — Сусанна тыжырынып, қолын сілтеді. — Қалай емдесен, олай емде, тек адамға опыт жасама!..

Сусаннаның сөзіне сенерін де, сенбесін де білмей, екі ойлы боп шыққан Асқар Ниязды ізледі. Түскі тамақтан кейін демалушыларды жатқызып, ол үйіне кешірек орал-

ды. Асқар тосып-тосып, келмеген соң, көлге барып қайтайын деп, есіктің тұтқасын ұстай бергенде, ар жағынан о да кіріп келді.

— Сізді іздеп шарқ ұрып жүрсем... Ас іштіңіз бе?.. — деді Нияз.

— Ішкенде қандай... Сусанна Михайловна лық тойғызды.

— Сусанна Михайловна? — Екеуі біріне бірі таңырқай қарай аяндады.

— Сусанна өкпелі көрінеді. Ренжітіп алған сияқтысын ба, жігітім?

— Сөз саптауыңызға қарағанда, таныс көрінесіз. Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме дейін деп ем.

— Сен, тегі, сыртынан жүрем деп, мерткікен адамсың-ау?

— Шылқита тепкенде, екі күрек тісім бірдей омырылып түсті! — Екеуі сылқ-сылқ күліп, әзілді әрі жалғай берді.

— Қайдам... Ондай асау емес еді, үркітіп алмасаң?

— Иә, бір көруге әйелдің қайсысы болсын жақсы-ақ. Қазақтың мақалы есінде ме: «Қыз күнінде қыздардың бәрі жақсы, жаман қатын болады қайдан пайда?». Сол сияқты... Әйелден көп таяқ жеген қазақтың бірі менмін, ол жағын менен үйреніңіз.

Асқар масайрай күлді. Екеуі қайыққа мініп, аралға қарай жүзді. Көкшенің өркеш-өркеш арқасынан сығалаған күн тұнық көлге алтын моншақты сәулесін себелей шашады. Көлдің арғы қабағына орнаған пионер лагерінен естілген балалардың бақытты күлкісі тауды жаңғыртады.

Нияз шешіле сөйледі: өткен өмірінің пердесін сырып тастап, өз басынан кешкен бір кезенді алдына тартты. «Әйелден мен көп таяқ жегем» деген сөзді Нияз Асқарға мақтан үшін айтқан жоқ... Бір күндерде Нияз: «Өмірдің қызығы да әйел, әйелсіз өмірдің сәні жоқ, жетім өмір» деп достарына шын наным ұзданын уағыздайтын. Әйел жайында циниктер* ашы сөз айтса, даусы қарлыққанша дауласып, керілдесіп, әйел қасиетін дәріптеп, қызылшеке болатын. Трамвайда, көшеде әйелді біреу ренжітіп жатса, болысып, арасына түсіп, кір жуытпай көкке көтеретін-ді. Сөйткен Нияз таяқты әйелден өзі жеп, қорлық көрді. Тағдырдың келемежі деген осы! Әйелін тергеуші тартып алып,

* Арсыз адам.

өзін «жау» деп айыптамақшы болғанын, қалай қашып кұтылғанын сыр ғып Асқарға баяндап берді.

— Жақында бір туысымнан хат алып едім. Менің сол үйімді үй ғып, дүниемді дүние ғып, солар тұрса керек-ті. — Нияз аралдың жиегіне қайық тартып қойды да, Асқарды бастап, тобенің үстіндегі сандық тастың қасына алып барды. — Жан-жаққа көзіңізді салыңызшы! Салыстыруға теңеу таба алмай тұрмын.

— Табиғаттан шебер художник бар дейсің бе? — деді Асқар Көкшенің кешкі ғажайып суретін тамашалап.

Міне, айнала құлаққа ұрған танадай, тып-тынық, көл де тау да мүлгіп, осы бір сөт демін ішіне тартып тына қалғандай. Дөп-дөнгелек мөлдіреген айна көл, түп-тұнық, сызық түспейді бетіне, көлді жағалаған сап-сарала алтын орманның бір жапырағы тербелсейші! Көк мұнараға оралған Көкшенің шыңы да құлазыған шексіз даланың күбіріне құлағын тіге, қатып қалған.

Ниязда да, Асқарда да үн жоқ, сол тыныштыққа бой ұсынып, жан-тәнімен сезінеді.

— Айғайлағым келеді... А-у-у! — Нияз бала құсап кеудесін керіп, бар даусымен айғай салды. «А-у-у!» деген жаңғырық көлдің үстінен атқан зеңбірек даусындай күтір-күтіп етіп, орманның ішін шулатып, Көкшенің басына қарай өрлен барып жоғалды.

— Тым-тырыс!.. Жым-жырт!.. Тып-тыныш!.. — деп тенеуге сөз таба алмай, есі кете құмарта қарап, Асқар тұра берді.

— Сөз бөлініп кетті. Менің осы күнге дейін түсінбей жүрген бір нәрсем бар: сол түні: «Сені ұстайды, қаш!» деп шын жаны ашып айтты ма екен, жоқ, дүниемді немденіп алып алу үшін жасалған құлық па?

— Егер сені жауып қойса, дүниеңе ол әйел ие бола алмай ма? — Асқар сандық тасқа отырып, жатқан шыбықты алып, жерді шұқылады.

— Дүние менікі ғой.

— Ә, онда түсінікті. Сен сотталғанша ол дүниеге ешкім тимейді. Және қаттан, есепке алады. Біріне тигізбейді. Ал мынау оңай дүние. Тастан кетті, кімнің жұмысы бар.

— Ол заңды қайдан білесіз? — Нияз күлді.

— Солар сияқты зұлымдардың арқасында сен сотталмай, қуғынға ұшырасаң, мен сотталып, қуғындалған қазақтың, — деді Асқар, жүрегінің жарасына тигендей қынжылып.

— Е, сіздің де сырыңыз белгілі енді... Жакында осы Бурабайда Тайфун сияқты бір құйын-дауыл соғып өтті. Көлдің өне бір қабағын көрдіңіз бе? Қолымның ұшына тура қараңыз.. — Нияз орманның шетіне қарай қолын созды. — Сол дауыл көлдің суын аспанға атып, орман ішін алай-дүлей ғып, заңғар биік қайың мен қарағайдың талайын сындырып кеткен-ді. — Жеке адамның басына табыну дегенде, менің есіме сол бір дауыл түседі.

— Орман өсер-ау, тек жетілуіне уақыт керек. Өмір де сол. Бәрінен қымбат уақыт. Революциядан кейінгі қаулап өсіп келе жатқан іскер де білімді азаматтардың талайын шалғындай қырықты. Мәдениетті халық болу үшін, жақсы әдет, үлгі, тарих керек. — Асқар аз мүдіріп, ойын жинақтап, өңгімесін қайта сабақтады: — Науқас Дәмештің әкешесі де сол жылдары табынушылықтың құрбаны боп кеткен. Ауруы да соның зардабы. Әке-шешесіз өскен жетім бала уақытымен тамақ ішіп, дұрыс өмір сүрді дейсің бе?

Сырлас-мұңдас деп ұқты ма, жоқ, замандас дәрігер деді ме, әйтеуір, Нияз шешіле сөйлеп, кез келгенге айтылмайтын сырын ақтара берді.

Әкесінің қатесін баласы түзейді. Орындалмай кеткен арманын әкесі баласына өсиет етеді. Сталин қатесін Орталық партия комитеті түзеп, ақты қара деп кетсе, ол ағартып, әділдік-адалдықты өмір таразысы қып отырған жоқ па? Осыдан үш жыл бұрын Ниязды қудалап, жар жиегіне тіреп қойып, Шортанбаев енді итеріп, құлатайын деп тұрғанда, кенет өмір өзгерді. Шортанбаев сескеніп, кейін шегінді.

Сол бір күндер қаншама басына қара бұлт төнсе де, Нияз сол адамға құдайдай табынып, әкесіндей сенді. Пәле-қараны Шортанбаевқа, Керекудегі шойын қараға жапты, шаш ал десе, бас алып жүрген солар деп ұқты. Ал, міне, бүгінде соның бәрі кімнің емеуірімен, кімнің демеуімен істелгені айқындалып отыр. Москва түбінде тұратын дәрігер досынан Нияз жақында хат алды. Ол: «Екеуіміз сабақ алатын атақты профессор Преображенский түрмеден қайта оралды. Қазір өзінің клиникасын басқарады» депті.

Өмір түзелді. Әділдік жеңді. Шындық өз сабасына түсті деген осы. Өрине, бойға сіңген әдет бір күнде кете қала ма! Жұртқа «айдар» тағып, соны кәсіп қып, мансап сатысымен жоғары өрлеп қалғандар, қыме етсе, «сен пәленсің»

деп, бет қаратпай, шоқпар ала жүгіретін әпербақан жалақорлар әлі де болса кешегі бір күндерді көксейді. Сол күн қайта айналса деп үміт те етеді. Сол жылдары жүрегі шайылып, жасқаншақ боп қалғандар әлі күнге дейін жалақордың көлеңкесінен сескенеді, олар қырындаса, арыз әкелсе, бетін қайтарып тастаудың орнына, басын изеп, үнсіз мақұлдайтындар да табылады, — деп бір тынды да, Нияз Асқардың құптау сөзін тындамай-ақ, әңгіме желісін бұрып жіберді. — Иә, бір кеңшілік, жақсы заман туды!.. Сіз өзіңіз қазір қайда істейсіз?

— Мен Теміртауда шойын, болат құюшыларды емдеймін. Қазір диссертация жазуға материал жинап жүрмін...

— Адам өмірін көгертетін де, сәні де, шіркін, еңбек қой, — Нияз қайығын итеріп, суға түсірді.

— Сусаннаның айтуына қарағанда, өзің де бір еңбекті айналдырып жүрген көрінесің ғой?

— Әй, Сусанна Михайловна айта салады. Айтқанына ақы сұрамайды. — Нияз ескегін құлаштай сермеп, қайығын ытқытып жіберді.

— Аузың күйгендіктен әйел атаулыға қассың ба деймін? — Асқардың ерні жыбырлап, күлуге ыңғайлана бергенін Нияз да сезді.

— Жок-жок. Олай деменіз. Әлі де сыйлаймын. Бар әйелдің жаны сол актрисаға ұқсайды дейсің бе?

— Сусанна Михайловнаның жаны, әрине, басқа... — Манағы Сусаннаның сөзін Нияз айтар ма екен деп, Асқар тағы да итермеледі.

— Сусаннаны қандайлық білетініңіз маған белгісіз. Бірақ мен өзім біраз жыл жақсы жолдас болдым, білем деп айтуға аузым да барады.

Асқар Нияздың көзіне көзін қадап, сырын ұққысы келді:

— Қай жағынан дейсің?

— Жақсы адам. Адамгершілігі мол. Бірақ екі кемшілігі тағы бар: қолына түскен еркекті бағындырып құл ғып алғысы келеді.

Асқар шаттана күлді:

— Қолына түсіп барып, құтылған адамша сөйлейсің, тегі...

— Әрине, бота құсап жетектесе ере беретін еркек те бар. Бірақ еркектік қасиетін бойына сақтаған еркек ондайға көне ме? Бұл — бір кемістігі.

— Екіншісі?

— Ол «өзім білем» дейді. Оның айтқаны заңмен бірдей. Дау айтып, пікір таластырсаң, қас боп шыға келесің.

— Мен түсінбедім: бұл айтқаныңа қарағанда, адамгершілігі қалай мол болғаны?

— Жоқ, жақсы мінездері көп. Жасыруға болмайды. Әркімнің бір осал жері болмай ма?

Жиекке кеп тоқтағанда да, Нияз суға қарғып түсіп, қайықты сүйретіп шығарып, Асқарға қолын созды.

IV

Кешке таман Асқар корпуска барып, Дәмештің қасында біраз отырып, көңілін көтерді. Дәмеш кешегідей емес, таза ауа, күтім әл беріп, ширап қапты; өмірді қызықтап, көзбен емес, қолмен ұстағысы келеді. Ағатайлап сылдыраған күміс даусы Асқардың жанын тербетіп, қуанышқа бөледі. Қайғы-қасірет шегіп, іштей қоштасып, кеше ғана үміт үзген Дәмеш мынау, гүл-гүл жайнайды: жүзінде нұр, көзінде от, бүлдіршіндей жас жанның бейнесі. Қуануға әлі ерте шығар, әйтсе де бір күн болса да келген сапарына риза. Ауырғаннан бері көңілденіп, қасіретін ұмытқан минуты осы.

— Дәмеш, саған бір қолқа салайын, бересің бе? — Асқар қасына отыра беріп, терезені шалқайта ашты.

— Әуелі, айт! — деді Дәмеш күліп.

— Жоқ. — Асқар басын шайқады. — Әуелі, уәденді бер... Қызығы сонда!

— Жарайды, ендеше, бердім.

— Мен ертең жүрем!.. Құлан-таза сауығып қайтуға уәденді бересің бе?

— О, ол менің қолымда ма екен?

— Әрине, сенің қолыңда!.. Аяғы жоқ Мересьев есінде ме?

— Ол — аяқ, бұл — өкпе! — Дәмеш олқы дауыспен айтқанын Асқар сезіп қалды.

— Айырмасы шамалы. Түйіні — сенімде!.. Өмір қиындығын сенімі күшті адам ғана жеңеді.

— Жақсы... Бердім, сонда мені кімге сеніп тастап барасың? — деді Дәмеш.

— Доктор Дархановқа!

— Мен ол кісіні білмеймін ғой... Дәрігер — дәрігер, бірақ кім өзі ол?.. Өзің соған сенесің бе?

Асқар енді тұтылғандай: шын-ау, қалай білем деп айта алады? Жо, екіұшты жауап беріп, сенімсіздік тудыруға жарай ма?

— Сенбесем, тастайым ба?

Дәмеш күлдімен, ағасының қолын қысты.

— Доктор Дарханов емес. Бурабайдың ауасына сенген боларсың.

Бұл жолы Асқар күлді. Жасырған ойын тінтіп тауып алды.

— Нияз — жақсы дәрігер, білімі көп, зерделі, мінезі...

— Айтпа беріңіз! — деді ағасының сөзін аңдыған Дәмеш. — Мінезі? Соның мінезі қандай екен осы? — Дәмеш сак-сак күлді.

— Білем дейсіз, соған сеніп, мені тастап кетем дейсіз...

Сусанна Михайловна: «Эгоист, өзін ғана жақсы көреді, өзінен басқа алам да, дәрігер де жоқ» деген бір сөздің ұшығын ақшаның шетін көрсеткен саудагер сияқты жылтыңдатаып еді... Бірақ Нияздың айтуына қарағанда, оның өзі тәкаппар көрінеді. Қайсысының айтқанына сенесің?

Досының мінезін өзі де түсінгісі келді ме, Асқар Дәмешке Нияздың сырын айтты. Нияз қысылып, арып-тозып келгенде, қолының ұшын созып, бауырына қысқан осы Сусанна Михайловна екен... Кәне, көз алдыңа елестетіп байқашы!

...Көкшетаудың шексіз даласынан білдірмей келіп мысықша бас салған кара тұн, жас дәрігердің үрейін ап, көңіліне күдік тудырды. Осы басқан қадамы шалыс емес пе? Неге келді танымайтын бөтен жерге?.. Шортанды көлінің жиегінде жалғыз отырған Нияз жан-жағына алаңдай береді. Бір ауыз жылы сөз айтып, ақыл ауысар кісі кездесе, шіркін! Көлдің түсі суық, қап-қара тұнғыық су. «Бері келші, құшағыма алайын!» деп шақырып та қояды.

Енді не істейді?

Дәрігер қалтасына қолын салады, не анықтама қағазы жоқ, соқа басы, қашқын!.. Айнала тым-тырыс. Қарағайдан карағайға секіріп сайран құрған өне бір тиін құрлы болмады.

Осы кезде санаторий жақтан бір топ адам көл жағасына келіп қайыққа мінеді, серуен құрады. Гитара ойнап, ән сап, көлді жанғырықтырады... Сол топтың ішінен бір әйел қалып қояды. Әйел тұнғыық кара судан көзін алмайды, терең ойға шомған. Өзін өзі тастайын деп тұрған кісінің кескіні. Дәрігер қасына барды.

— Ғапу етіңіз... — дейді дәрігер.

Көрікті жас әйел жалт бұрылып, танымын ба дегендей, бетіне үңіледі:

— Пожалуйста, айта беріңіз!

— Мен адасып жүрген дәрігер едім!

Әйел әзілдей күлді:

— Адасып?... Тапа-тал түсте ме?

— Мына Шортанды қаласына қонаққа кел ем... Қайтып жол таба алмай тұрмын, соған сенесіз бе?

— Сен десеңіз, сенейін...

— Тауып айттыңыз. Сөзіңізге құлдық!.. Іздеп жүргенім сіздей жан еді.

— Түсіндім. Романтикаға жаны құмар, асқақ жанның бірімін деңіз? Ондай адамды көрмегелі көп жыл боп еді, қайдан жүрсіз?

— Мен айтпайын, сіз сұрамаңыз!

— Жұмбақ болғыңыз келе ме?

— Шешуімді тапқан адамға басымды ием!

Екеуі қатар күледі, осы күлкі екеуінің арасына дәнекер боп, содан бастап үйір боп, тіл табысады...

— Міне. Нияздың өмірі санаторийде осылай басталады! — Асқар Дәмешке қарады, «Енді сенесің бе, жоқ па?» деген сұрағын айтпаса да, қыз да сезді білем, жымнып, басын шайқады.

— Ертегі ме?

Асқар сыр бермей, даусын қатайтып:

— Ертегісі несі? Нанбасаң, сұра! — деді.

— Біздің заманның геройлары. — Дәмеш іліп, кекесе де, іштей таңдана, ынтық боп қалғанын оның ойлы көзінен сезді Асқар.

— Осындай жұмбақ дәрігерлердің қасында болып, біраз емделудің өзі неге тұрады... «Кімге сеніп тастайсың» деп ерніңді бүртитасың, эх! — Асқар қарындасының салалы жінішке саусақтарын сүйіп, бетіне басты.

— Жарайды, ондай ерекше туған адам болса, мен көндім...

— Жас кезіндегі ерке мінезің әлі қалмаған, біреуге тұзақ құрғың кеп отыр-ау, ә? Байқа, Қайырдың мінезі тоңмо-йындау көрінеді, көңілін қалдырып ап жүрме! — Асқар орынсыз әзілдеді.

Қайырдың атын атағанда, Дәмештің өдемі ұзын кірпігі жыпықтап, ұшы сәл көтеріңкі қырлы мұрнының желбезегі дір-дір етті.

Жақтырмай қалғанын сезген Асқар қайтып ләм-мим демей шығып жүре берді, бірақ Дәмештің көз алдына соңғы бір жұманың ішінде басынан кешкен өмірі кинодағыдай тізбектеліп өтті де жатты.

Ертең той!..

Дәмеш шар айнаның алдына барып, қызыл барқытпен тысталған тумбаға отырды да, шашын тарады. Айнаның ар жағынан тесіле қараған аққұба қыздың сағы неге сынық? Түні бойы кірпік қақпай шыққан адамның сиқы: қабағы шытыңқы, көзі кіртіген, ерні кезерген... «Ертең той» деп гүл-гүл жайнап, жүректе қуаныш күйі ойнайды десе, бетінің ұшы қызарған, она жаққан тәрізді, онысы несі? Дәмеш таңданып, қолымен бетін сипайды. Сөйтіп, мең-зең боп отыра берді.

«Жә, жетеді, тойға қамданбайсың ба?» дейді бір ой ар жағынан түртпектеп. Иә, түнде тыныш ұйықтамағанның салдары. Әйі, Дәмеш-айі, өдетің-ау, қиялды ерттеп мініп алсаң, айды қалқалай таң атқанша шаба беретің!

Өмірге ұя сан, ерлі-зайыпты болып, сөреде құс құсап қатар қонақтау оңай ма? Қиын сапар! Озіңнің ғана қамыңды жемей, қасыңдағы құрдай жорғалап, көк кептердей шыр айналған жарыңда да көңіл бөлсең. Толқыған жүрек сырын, реніш-қайғысын қасы мен қабағынан сезініп, дер кезінде демеу де сенің міндетің! Тілсіз көзбен сөйлесу, сыр ұғысу зердені, зейінді тағы керек қылады... «Өзім» деп жеке-дара өскен, «өзім» деп ерке өскен Дәмеш ертең сол өмірге үйренетініне көзі жетті ме? Жоқ... Онда сөзін неге қайтып алмайды? Мейлі, енді неге болса да қонді. Сөз берілді. Халық хабарланды. Ертең ағайын-жетжат, дос-жарандар жиналады. Ақ торғын көйлек киіп, ақ жібек орамал салып, столдың бір басында Қайыр мен Дәмеш қатар отырады. У-ду, думан-шаттық қызғанда, орыс өдетінше «Горько! Горько!» деп айғай салса, Қайыр иіліп, Дәмештің ернінен сүйседі... Қонақтар тарқайды. Қайыр мен Дәмеш оңаша қалады. Ұзақ жылдар діңкесі құрып, құмартып жүрген бейшара жанына жатысымен-ақ құшақтап, немденіп, өзіне қарай ікемдей бастайды. Ойтуге оның қақысы бар... Дәмеш соған көніп, жан-төнімен беріле ала ма?

Күн бүгін қалай тымық! Дәмештің тынысы тарылып, дем ала алмай отырғанын көрдің бе? Арқаның қыратыңда асыр салған аңызак жел қос емшек таудың шатқал жыңғылынан

өтіп, Самарқанд көлінің суын лайлап, көшені шаңдатып, Дөмені үйінің терезесін жуықпына ашады, нәрселердің астан-кестенің шығарып, айна алдында отырған Дөменнің тарап қойған шапына жармасып, дударлап, кеудесіне суық қолын салады. Жап-жаңа тұнық ауадан түншығып, маза-сызданған Дөмен, ауаны қабына жұтам деп, тамағы жыбырлап, жөтеле бастайды. Соңғы күндері пайда болған осы бір тық-тық жөтел басылмай-ақ қойды. Тұу, берекесін кетіруін-ай! Айна апай болар ма еді, телефон соғып, дәрі жаздырып ала қоятын... Әлі, Қайыр да жоғалып кетті. Совнархоздан келген комиссия заводтың астан-кестенің шығарып жатса керек, сонымен басы қатып жүр ме, директордың күні сол ғой!.. Дөмені құлағына алыстан түріл шу естілгендей. Өзеннің тасқыны сияқты ма? Іле сабалап жаңбыр күйды. Дөменнің де жөтелі үдеп, су ішпек боп, тұра бергенде, жып-жылы жылымшы татыған бірдемеге аузы толды. Түкіріп қалса... Бұл не сұмдық? Қан ғой мынау!

Дөменнің зоресі ұшып, шегіншектеп отыра кетті.

«Дөрігер!» деген сөзді қысылғаннан айғайлап айтты. Бірақ есті қоятындай маңында жан жоқ: көршілес құрбысы Лида қызметінде, оның әкесі Иван Иванович таң атпай көлде балық аулайды. Асқар ағасы соңғы кездері біржола Магниткаға көшіп алған, сирек қатынасады.

— Қайыр! Қайыр! — Дөмені тағы да айғай салды. Қайда жүр? Бүгін таң атқалы өлі көрінген де жоқ.

Құрсын! Тірі қалудың жолы — дәрігерге тезірек жету! Үрейі ұшқан Дөмені телефон құлағына жармаса беріп, құлап түсті, бұмындары әлсіреп, қолы дірілдеп, жөтел қысып, қан түкіре берді.

Аз кідіре — жан тапсырады. Сөз жоқ оған! Қайтсе жаңы қалады? Үш қалам жерде тұрған телефонға қолы жетпеді-ау...

Осындай бос па едің, Дөмені?.. Ажал алдында қол қусырып, оп-оңай берілгенің бе?.. Дөмені шынтағымен басын тіреп, телефонға қарай сырғи бастады. Жөтел, жөтел! Таусылмайтын не қылған жөтел! Я сөт, есік алдына машина кеп тоқтады білем. Есік кенет ашылып, Қайыр кіріп келді.

Аузы-мұрны қып-қызыл ала қан, еденде сілейін жатқан Дөмені көрді, шошып кеткен бе, құп-қу боп, босағада сілейіп тұрып қалды ол. Тіл қатуға үні шықпады.

Дөмені көзінен «Қайыржан, неғып тұрсың, жетсейші, тезірек дәрігерге!» деген ойын ұқты ма, қорықты ма, —

жалт бұрылып, қаша жөнелді. Бейшараның есі шығып кеткен бе. Дәмештің қасына кеп, бір ауыз сөз айтуға жарамды-ау! Телефон неге соқпады емханаға? Барғаннан гөрі жылдамырақ емес пе?

Дәмештің ойында бәрі сайрап-ақ тұрғандай. Тек қимылдауға дәрмен жоқ! Қан кетіп жатыр, кетіп жатыр!

Дәмештің көзі өзінен өзі жабылып, үйқысы келгендей маужырай бастады... Аздан соң көзін ашып еді, біреу келіп, біреу кетіп жатқан сықылды, кім екенін де аңғара алмайды, жалғыз-ақ сөніп бара жатқан ми түбінде бір ой ғана жылтырайды: «Ертең той!». Осы бір екі ауыз сөз өмірге, тіршілікке шақырғандай қуат беріп, нәр алады.

Ақ халат киген әйелдер. Асқар тәрізді еркектер буылдырланып, алыстап, не істеп жүргендерінің мәнісіне түсінбесе де, күбір-күбір сөздерін құлағы шалады. Иә, Асқар ағасының даусы. Ағатайы жеткен екен! Енді Дәмеш тірі қалады. Оған сенімі толық!..

Ұйықтап кеткен бе, Дәмеш көзін ашса, Асқар ағасы қасында тамырын ұстап отыр. Көзін алмайды, қуанған адамдай күлімдеп:

— Қалайсың, жаным? — дейді.

— Жақсы, ағатай!

Сол кезде:

— Ал алып жүріңдер! — деді бір еркек даусы.

Асқар орнынан тұрып, жол берді, зембілге салған Дәмешті көтеріп ала жөнелді. Емханаға апара жатқанын түсінді. Үйінен шығып бара жатқанда, төрдегі ілулі тұрған ақ торғын көйлегі, оқалы тақиясы, ақ орамалы көзіне оттай басылды. Бірін кие алмай, шынымен арманда кеткені ме?!

Емханадағы күндері түс секілді біріне бірі ұқсас, шымшытырық бірдеме: ақ халат киген сестралардың бірі кеп укол жасап дәрі ексе, енді бірі дәрі ішкізіп, ыстығын өлшейді. Қимыл, жүрісі, келбет-түсі, сөз саптасы бірінен бірі аумады. Қасына не Қайыр, не ағасы келсе, еңсесі көтеріліп, сол бір қысқа мерзім ғана есінде қалғандай.

Той бұзылды. Енді қайтып ол той жасала ма? Жасаса, думан-қызық шарықтап, шегіне жетіп, түйткілсіз көңіл жауыпнан кейінгі күндей жарқырап ма?.. Мына алдында отырған Қайырдың да ойы осымен сабақтас. Екі күнде сүлік сорғандай бозарып біткен. Көзін алмай жаутандап

қарай береді. Дәмештің жігерін қайрап, келешек өмірдің үмітін жағады десе, жасып, құтын қашырып алған. Әрине, Қайырға да кино артуға келе ме? Бақыт қайығына мініп, өмір дариясымен ертеңгі күн кешнек боп тұрғанда, қайығы сынып, аралда жалғыз қалған жоқ па? Бес жыл тосып, енді ертең той деген күні, кордің бе, тағдырдың мазағына ұшырағанын... «Бес жыл тосқандағы күткен күнім осы ма?» деп қиналып отыр ма жігіт...

— Қайрош, сен не ойлап отырсың? — Андаусызда айтылған Дәмештің осы бір сөзі Қайырдың үстіне суық су күйіп жібергендей тиді. Саскалақтап: «Жәй, әншейін!» — дей берді. Баяғы паң да батыл, өз күшіне өзі мығым, табанымен шірене жер басатын Қайыр емес, жасқаншақ, жасық, жуас тайлақ. Бір күнде адамды өмір терідей илеп, жұп-жұмсақ қып жібергені ме? Тегеуріні қандай қатты еді өмірдің? Жоқ, әлде жаратылысында жасық па?

Дәмеш өз ойының әуеніне ілесе беріп, Қайырдың не деп жауап қайырғанын елемей де қалды. Көзі мөлтілдеп, қыздың қолын сипай береді.

— Қайыр! — деді тағы да нәзік дауыспен Дәмеш, сәл қимыл жасап, қолын өзіне қарай тартып алып. — Сен: бұзылған тойды ойлап отырсың ба?

Қайыр жымшып, жалына көз тастады:

— Той жасала жатар, өзің тірі болшы!

— Сен өкінбейсің бе?.. Мен өзім өкінем! Әй, іштей өкініп отырған боларсың...

Шынында, Дәмештің тілегені, күткені өмірден осы ма еді? Тереңірек ойласа, өкініш уыты денеге жайылып, орындалмаған арман жүрек қысады. Жастай жетім өсті... Қайғы-қасірет шекті, ең артық күн көзінің өзі тапшы болған кезеңдерін басынан өткізді. Енді күн сәулесі жарқырата түскенде, қуанышы қойнына сыймай, өмірге ұя салам дегенде мерт болғаны мынау!

Дәмеш өмірден түңілді. Өзінің бақытсыз екеніне көзі жетті. Кейбіреудей іштен туа асығы алшысынан тұрмады. Басқан қадамы — оң, сөзі — мақұл, ісі — жемісті болмады...

Аздан соң Дәмеш көзін ашса, Қайырдың орнында Асқар отыр.

Қарындасының өмірі қыл үстінде тұрғанын естігенде Асқар науқас кісінің ішін жарып, соқыр ішегін сылып ап, көк етін қайта тігіп жатқан-ды, көз жұмып жасайтын оне-

рацияның үйреншікті жібек түйінін түйе алмай, қолы дірілдеп, ассистентіне қарап ым қақты да, кохерді* қолына ұстата қойды. Халатының түймелерін жүре ағытып, қарсы келген дәліздегі санитаркаға бере салды да, есік алдындағы машинаға ұмтылды.

Құлағына сыбырлаған сестра жаңа не деді? «Дөмеш ол үстінде» деген жоқ па? Апыр-ай, тағы да қандай бақытсыздыққа ұшырады? «Той-той» деп асығып жүріп машинаның астына түсіп қалды ма? Жаңа ғана талшының, көзімді аштым ба деп, өмір сүре бастағанда, тағы неге тап болып еді? Бақытсыздық адамның соңына түсіп бір қудаласа, түбіне жетпей қоймайтын өдеті. Аз ба еді мазағы?

Машинадан секіріп түсіп, үйге кіріп барса, «Жедел жәрдем» машинасы да кеп үлгірген. Дәл кеше көктемгі гүлдей құлпырған Дөмештің жағы суалып, мұрны пістиіп, көзі шүңірейіп кеткен. О дүниеге сапар шегуге айналған адамның сиқы. Асқардың жүрегі қысып, буыны босап, Дөмештің қасына зорға жетті. Талай өлімді басынан кешірген дәрігер, тап сол бір минут жасып, өзін тежеп ұстай алмады. Асқар өмірінің ең қымбаттысы да, жалғызы да — Дөмеш. Қырық беске келгенде сопайып жалғыз қалу оңай түспес, «күрес, күрес!» деген ми түбінен берілген сигнал бүкіл денесіне күш-қуат жинағандай.

Осы бір сәт, Асқар да бар қайратын шақырып, белін бекем бұды...

Ертеңінде өкпе ауруының мамандарымен ақылдасып, күрестің тәсілін іздеді. Ендігі жауы, көзге көрінбейді, қолға ілінбейді, қай жағынан кеп ұрғанын сезбей де қаласың. Адам баласының ең қауіпті де күшті жауы осы! Дәрігерлердің пікірі екі жарылды: бірі — Қарағанды алып барып емдеуді, енді бірі Бурабайға, санаторийге апарып, сол арада емдеуді лайықтады. Тәжірибесі мол қарт дәрігерлер: «Өкпе ауруының бұл түрін санаторийге алмас, тек өуре боларсыз» дегенді де ескертті.

Басы қатып, дел-сал боп тұрғанда, сол жақтан емделіп келген бір қазақ: «Қорғаншақтамай, алып барып, сол жерде емдетіңіз! Дарханов деген дәрігер жаңа бір ем тапқан дейді, мүмкін, сол жазар!» деді.

* Ет қысатын қысқыш.

Асқар Қарағанды барды. Жалынып-жалнайып, Бурабай санаторийіне бір путевка алып қайтты.

Енді, міне, сол путевка қалтасында, Дәмеш жатқан палатаға кіріп барды. Кешегідей емес, Дәмештің өңі кіріп қалған, бота көзі мөлдірен, бұрынғыдай күлім қағады. Конфет сұраған балаша әдемі жіңішке саусақтарын созып:

— Ағатай, келдің бе? — дейді.

— Келдім, жаным!.. Қалайсың? — қыздың қолына жармасып, тамырының соғысын санайды Асқар.

— Ағатай, мен жазылам ба?

— Жазыласың, қалқам!

— Кім емдейді?

— Мен өзім! Сонсоң... — тіл ұшына манағы қазақ айтқан Дархановтың есімі оралса да, бөгеліп, айта алмады, білмейтін кісісі.

— Сонсоң кім дейсіз? — Дәмеш қоймады.

— Бурабайда бір жақсы дәрігер бар дейді.

— Кім деген?

— Доктор Дарханов!..

Емханадан шыққан беті, Асқар аяңдап Дәмештің пәтеріне барды. Сіріңкенің қорабына жер құрттарын сап, балық аулауға қамданып жатқан есік алдындағы үй иесі шалға көзі түсті. О да мұны көріп, «Дәмеш қалай?» деп қалбалақтап, ниетін білдіріп, сөзге шақырса да, Асқар селкос жауап беріп, үйге кірді.

Дәмештің өзі жинап кеткен қалшы, саңғыраған бос бөлме. Жиһазы, кереуеті, тартып жүрген роялі, таранып-сыланатын айнасы жетімсіреп, иесін көксеріп тұрғандай. Әсіресе, өне бір қабырғадағы ілулі ақ торғын көйлегі адыра қалғандай көрінді көзіне.

Асқардың көңілі босап, рояль алдындағы дөңгелек орындыққа сылқ етіп отыра кетті де, басын қос қолымен шеңгелдеп ұстап, өксіп жылап жіберді.

Дәмештің қайғы-қасіреті дәрігер болған соң, Асқарға ғана батады. Тумаса да, бірге туғандай Ораз, күйеу жігіт Қайыр, өздерінше шолақ ұғынар да, «мүмкін, ертең жазылар» деп үміттенер де. Бірақ бұл аурудың Дәмеш өміріне келтірген зиянына олардың көзі жетпейді. Уылжыған пәк жаңды, бүлдіршіндей қыршын жасты Асқар өлімге қалай қияды? Дәрігер емессің бе, антұрған-ау, бір ем тапшайсың ба? Пәлен жыл оқып, талай адамды емдеп, себінді тигіз-

генде, жалғыз қарындасыңды өлім құшағына қалай бере аласың?

Асқар бұл аурудың маманы да емес, емдеп көрген де жоқ, соңғы кезде ем табылды деп жүр еді, осынша неге таусылады?.. Асқардың мұнда екенін білмей, аңдаусызда кіріп келген Қайыр сасып қалды. Бейшара бала, сең соққан балықтай, дел-сал.

— Отыр, неге тұрсың? — Асқардың үні аянышты шықты. Пісін тұрған алманың аузына түспеуі — аузыңның салуы жоқтығы. Қаншама уайымдап, қапа боп жүрсе де, Қайыр дәрігердің дауыс ырғағын аңғарған тәрізді, жүдеген күйі босағада жауап қатпай тұра берді. Асқар аяйды: бес жылдай ғашық болып, күні-түні қиялында мөпелеп, толғағын жеткізген ынтызары ертең той дегенде өлім халінде жатуы — қандай мықты болсаң да қинар, достым! Есінен ауысып кетпесе жарады!.. Осы тұрғанда бұл бейкүно, күйзелген жан не ойлайды екен? Тіршілігіне лағнат айтып, бұл дүниеден безіп тұрған кісінің сиқы. Қарашы, әлденеден жиіркеніп, әлдекімді әжуалап тұрғандай, мысқылдап езу тартты.

Кеш қарайып, түннің дыбыссыз ұрланып үйге кіргенін де сезбепті Асқар. Бәсе, Қайырдың жүзін көлеңке басып, күңгірт тарта бастағаны сол екен-ау?

— Отыр! — Бұл жолы түсін суытып, даусын қаттырақ шығарды Асқар.

Қайыр бағынып, қасына кеп отырар-отырмастан:

— Жазыла ма? — деді, Асқарға қарамайды, қолындағы көк мауыт шляпасын умаждай береді.

— Жазылады!.. Неге жазылмасын! — Озі сенетін кісідей айтты. Қайыр, «шын ба, ағатай» дегендей, басын кенет көтеріп, сұқтана қарайды.

— Дәмені айығу үшін не істейін? — деді аздан соң ол.

— Ол үшін, сен шира, мына қалпыңмен сау адамды көрге түсірерсің!.. Кеше сіздің үйге кіріп шығып ем: шенең жатыр домалап бір бұрышта, қарындасың жүр ботадай боздап. Ораз да қара бұлттай түнерген. Құрышпай шалдың жоғы жақсы болар ма? Ол үйдегі тіс қаққан бас көтерері сен бе десем, буының қатпаған бала екенсің ғой, жарқыным!

— Дәменің жауы қолыма түсер ме еді, өттең!.. — деді Қайыр. Асқардың сөзі құлағына кіріп те шықпаған. Түс-

түсынан камалап, қоршап алған қаралы ойлардан құтыла алмай әлек. Асқар сезді де, орнынан көтеріліп, Қайырдың иығынан қаттырақ қыса ұстап, ұйқыдан оятқандай, сөл тербеп-қозғап, көзін көзіне қадады.

— Сен не дедің, білесің бе?

— Не дедім?

— Дәмеш жауын көзбен көріп, қолмен ұстауға болмайды, шырағым, және ол жалғыз Дәмеш пен сенің жауың емес. Бүкіл қазақ халқының жауы! Білесің бе оны?

Қайырда үн жоқ.

— Әрине, сен білмейсің... Бұл өте айлалы, қатыгез жау! Қалай жеңеміз... — Асқардың соңғы сөзі күбірге айналып, өзіне арналғандай шықты. Осы бір сөт құлағын түріп, дәрігердің әр сөзін мысықша аңдып отырған Қайыр дауыс ырғағынан күдік лебін аңғарған сықылды.

— Қалай жеңетінін сіз де білмейсіз бе?

Асқар күліп, аңқау айтылған сөзін жуып-шайды:

— Жеңетін біз!.. Дәрігерлер!.. Ол біздің жұмыс. Сен құрышыңды құя бер! Тек, бір-ақ нәрсеге мұқият болайық: Дәмешті бір минут естен шығармай, қалайда соның өмірін сақтап қалуға атсалысайық. Уәде осы болсын!

Екеуі осы түйінге тоқталғандай, аяқтарын ширақ басып үйден шықты.

Арқаның күзгі жаңбыры долы әйелдің ашуындай, бір жауса, көпке дейін басылмайды. Сіркіреп жауған жаңбыр екі-үш күннен соң себелеп құйып, ақыры бұршақ қарға айналып барып тынады. Құрғақ та ашық күн, Дәмештің ауруын күтіп тұрғандай, шырт етіп бұзылды да, ашылмай қойды; жаңбыр Темірлі таудың басына қайта үйіріліп, еселеп жауды да тұрды. Жаңбыр толастамай ма деп, бірер күн жолға шықпай, Дәмеш пен Асқар аялдап та қарады, бірақ ашылмады. Путевканың күні босқа өле беретін болған соң, Дәмеш ағасына ақыл қосып, тәуекел деп жолға аттанды. Асқар: «Қиын болар, жол ауыр», — деп қиқақтап көріп еді, Дәмеш: «Олім біреу, ажалдан құтылған адамды естігем жоқ!» — деп келте қайырды.

Ағайын-туыстар жылап-сықтап, Қарағандыға дейін шығарып сап, поезға мінгізіп жіберді. Бір қобди дәрі-дәрмек алып, Асқар да аттанды. Нисті — өзі апарып, дәрігерлерге өз аузынан тапсырмақ.

Поезд ырғалып жүре бергенде, Дәмештің көзі терезеден телміріп жыламсырап тұрған Қайырға түсті. Қайыр көзіндегі мөлт-мөлт еткен жасын Дәмеш қазір сүйіп құрғатар еді, амал не... Хош, жақсы дос!.. Енді қайтып Дәмешті көресің бе, жоқ па?

Дәмеш қолын бұлғап, ақырғы рет Қайыр тұлғасын көз алдына елестетіп тұра берді... Қайыр жаңа қоштасарда Дәмештің ернін сүймей, қолын сүйгені несі? Әлде ауруы жұғады деп қорықты ма екен? Жайсыз осы бір қылық тап қазір Дәмеш жүрегін улап, көз алдында тұрған Қайырдың тұлғасын алыстата берді. Әлде Асқардан ұялды ма? Асқар бұрынғының адамы ма еді, әдеп сақтайтын. Ертең той қылайын деп отырған қалыңдығы, заң алдында, адам алдында да басы ашық... Тегі, сол бірінші жорамал дұрыс шығар. Иә, бүгін ауырмай жатып безген Қайыр, ертең бірге тұрып, қатар жүріп, бір тілім нанды бөліп жей ала ма?..

Осы бір қайғының көлеңкесі Дәмештің бетіне түсіп, реніш басып, жүрегі ауырды. Енді терезе алдында жалғыз тұра алмай, Асқардың қасына кеп, көңілін жұбатты.

— Қарашы, Дәмеш, Қарағанды — үлкен шаңырақ та, әр баласына әр шахтадан отау тіккен тәрізді. — Поезбен қатар жарысқан қаланы, бөлек салынған шахталарды, әр шахтаның басындағы үйілген тау-тау көмірді Асқар иегімен нұсқады.

Ағасының осы бір сөзі, баланың көңілін аулаған ойыншықтай, Дәмештің ауыр ойын бөліп, назарын қалаға аударды:

— Әр шахта — Үлкен Қарағандының отау шығарған баласы: әр шахтаның маңында туған кішірек-кішірек қалалар; өзінің клубы мен магазині, емханасы мен мектебі, балалар бақшасы және бар.

— Бұл — өмірдің өзгерісі туғызған бала қалалар, — деп бір қойды да, Асқар Қарағандының өмір тарихын сөз ғып, бір кезде ағылшын байларының қожа болғанына дейін тоқталды. Дәмештің талай естіген әңгімесі. Құрыштай шал қымс етсе: «Бұрын ағылшын қожа болса, енді біз, жұмыскерлер ие!» деп жаттамалы сөзін айта салатын. Әлбетте, Дәмеш Қарағанды тарихын білмейді деп сөз қылып тұр дейсің бе Асқар. Әшейін, сөз таба алмай, Дәмештің көңілін жұбатып, жол қысқарту үшін айтқан әңгімесі де. Оны Дәмеш сезеді. Әне, ақырын көз қиығын тастап, сынап та

қояды. Ішкі сарайға үніле беру зиян деп дәрігер айтпап па еді? Қайғы-қасірет ішін улап, денесіне уытын жаяды да, содан адам дертке шалдығады демеп пе еді?

Жарайды, Дәмеш ағасының сөзіне араласып байқаса, кім біледі, алданар.

— Бурабайға қашан жетеміз?

— Түнде ұйықтап шықсаң, азанда Бурабайда боламыз.

— Бурабайда бұрын болдың ба?

— Жок. Әдемі дейді... — Аз мүдіріп, Асқар қалтасынан орамалын алып, вагон терезесінің шынысын сипап қап еді, бір елі кір сүртті.

Тазалық жок жерге ауру үйір! Қашан құтыламыз осы лас өмірден! Темір жолда істейтін дәрігерлер өте салақ. Қадағалап штраф салып тұрса, мұндай кір болмас та еді вагонда. Асқар әлдене ойына түскендей:

— Мечниковты естуің бар ма? — деді тағы да Дәмештің ойын бөліп, өз сөзіне бейімдеп.

— Әлгі микробпен күресетін бе? — Дәмеш жымып, үмітіне медеу болғандай, көтеріліп ширай сөйлейді.

— Е, біледі екенсің ғой... Сол кісі бір күні магазинге барса, сатушы әйел қолымен ұстап конфет сатып тұрса керек-ті, Мечников екі қадақ конфет өлшетеді: бірін қолымен салдырады да, енді бірін қалақпен салдырады... Лабораториясына кеп, микроскоппен қарап жіберсе, қолымен салған конфетте микроб екі есе көп!..

— Не айтпақшысыз?

— Қолда кір көп. Ал кір — микробтың ұясы...

— Бұл атам заманнан белгілі ақиқат!..

— Кей ауылда әлі де қолды жұмсамайтын жерге жұмсайды. Қолмен тамақ ішеді.

— Қолдарын жумай ма?

— Қалай жуады, шая салады. Сабындап бірнеше рет суды ауыстырып жуса, бір сәрі. Жуғаннан кейін қолды немен сүртеді?

— Орамалмен!

— Дәмешжан, сен мені шамдандыру үшін әдейі сөз тастап отырған боларсың, салақ әйелдің майлық, сулығы баттасқан кір екенін білесің бе? Қатты айтсаң, өз намысыңа тиеді, әйтпесе, жеңгейлердің осы бір әдеттері балаларының өмірін қысқартып, ауруға шалдықтырып жүрген жок па?

Күрк-күрк жөтеліп, туберкулез құртын түкірігімен бірге таратып жүрген надан адамдар табактас болып, қолын салып жіберіп, бірге ет жейді. Сен ауырмағанда, кім ауырады?.. Мұны осы күнге дейін кейбіреулер ұқпайды. Айтсаң, көңіліне ауыр алады.

— Токта!.. Сөйтіп, мен де сол қолымды өз орнына жұмсамағаннан ауырған болам ба?

— Жоқ... Сенде одан емес... Сенің жұқа организмнің цехтың ыстық-суығына шыдай алмаған. Терлеп-тепшіп тысқа жиі шыққансын да, суық ұстай алған. Суық адамның денесіне біртіндеп жинала береді. Мен саған бір қызық айтайын: баяғыда ауылда бақсылар тыр жалаңаш қарға аунап зыр қағатын. Сонда суық неге тимейді десең, үйреніп алған етке түк етпейді екен.

Дәмеш бұл жауапқа риза сияқты емес, көзін шүйіріп, іштен шалатын тағы да бір сұрағын әзірлей бастағандай.

— Жақсы, менің сұрауыма дәлел таптыңыз! Бұл ауру жастар арасында неге жиі кездеседі?

— Оны қайдан білесің?

— Емханада көрдім.

— Мен өзім бұл сырқатпен айналыспаған дәрігермін... Әйтсе де сен айтқандай болса, оған үш дәлел бар: бірінші — атакты Павловтың қисынына қарағанда, адамның организмі, дене құрылысы жас басынан белгілі бір жағдайға үйренеді. Қандай тұрмыста өсті, нендей тамақ жеді, қандай киім киді, ауа райы — міне осылар. Өскенде де адамның денсаулығы осы «жағдайға» көндігіп, соған үйреніп алады. — Асқар ойын әрі созбақ боп, аузын аша беріп еді, Дәмеш кейістік білдірді:

— Сонда ауыл тұрмысына үйренген балалар қалаға келгенде жүдеп, көпке дейін үйрене алмайды демексіз бе?

— Бұғанасы қатып, буыны бекімеген жас организм, бақылап жүрмесе, әлсіз келеді, ауру тез жұғады.

— Жақсы. Екінші дәлеліңіз?

Дәмешті қолтығынан ұстап, купеге алып кірді, мұнысы — «ұзақ тұруға болмайды, жатып, тынық» дегені. Көк түсті электр шам купенің ішін көк буалдыр мұнарға бөлеп, ширата тартылған нервті босатып, ұйқыға, жан рахатына шақырғандай. Дәмештің басын биіктетіп отырғызды да, Асқар сөзін әрі созды:

— Екінші дәлел — ауылда медицина әлі революция жасай алмай, шалдардың, дүмше молдалардың көлеңкесінде қалған соң, жаңағы мен айтқан «қол» бейбастақтық жасап, ауру жұқтырып жатқан жоқ па? Үшінші дәлелім — жақында ауылдан келген малшы жігіт көп сырдың бетін ашты... Ол жақта өсімдік, витамин әлі де өгей ас көрінеді. Сонсоң сүт пен ет беретін малдың денсаулығы жиі-жиі тексеріле ме екен?

Дәмеш наздана күлді. Бұл күлкі Дәмеш кеудесіне қонақтамай жүрген құс еді, енді қайтып оралғанына Асқар қуанып, себебін білмесе де, қостай күлді.

— Сіз бір күнде медицина революция жасасын дейсіз, оған ғасыр бойы жасаған әдет оңай көне ме?.. Революция жасау үшін, алдымен революционер дәрігер керек! Ол жеткілікті ме?

— Қазақстанда төрт қалада медицина институты бар, соларды бітірген қазақтар қайда?

— Қалаға сіңісіп қалып қояды да, шет аудандарға бармайды!.. Біз, инженерлер, агрономдар неге барамыз, олар неге қашады? — Дәмеш біртіндеп әңгімеге қызу араласа бастады. Кезек енді келді: темірді қызған кезде соқ! Асқар да көңілденіп, әңгіме желісін ширата есті. Анда-санда айғайлап «мен мұңдалап» келе жатқан паровоздың даусы ғана айналадағы тіршіліктен хабар беріп қояды.

— Неге қашады деген сұраққа былай жауап берер ем: дәрігерлік этиканың жоқтығы. Бұрын ескі медицинада, ең алдымен, дәрігер болу үшін ант беретін: «Адамды сүйіп, адамға жәрдем беруге өмірімді сарп етемін» деп... Сол антты бүгін де бере ме?.. Бұрын Россияда «Земские врачи» дегендер болған. Солардың ғажайып ерлік өмірімен бүгінгі жастар танысып, соған еліктей ме екен?.. Боран-дауыл, жауын-шашын демей, сол дәрігерлер қысы-жазы жаяу жүріп, халықты емдеп, Отаны үшін қалтқысыз еңбек еткен... Институтты жаңа бітірген жас қазақ дәрігерлер солар сияқты ауылға неге бармайды, революция неге жасамайды? Қазақ медицинаны білмейді, ауылда емнен қашады деген қисық ұғым бар. — Оған Асқардың өз басы қосылмайды. — Мүмкін, жүйеге түскен ғылым бұрын болмаса да, сүйек сынып, яки шығып кетсе, салатын сынықшылар, түрлі ісіктерді сылайтын хирургтар, халық емін жасайтын балгерлер ел арасында аз болмаған. Ешбір мектеп көрмеген, әліпті таяқ деп білмеген сауатсыз адам санасы-

ның зеректігінен, қолының шеберлігінен сынықшы атанып, қолдан-қолға түсірмей, ауыл жағалатып алып кетіп, алты ай жаздың төрт айы ел қыдырып, сынық салумен жүрген Омар дегенді осы күнге дейін елде аңыз қылады. Сонда ол емдегеніне еңбекақы тағы алмайды, біреу сыйлап берсе — алады, бермесе — оқпелен қабақ та шытпайды. Сүйектің сынып шатынағанын, не шығып кеткенін өнерлі қолы қатесіз таба білген: сынса — таңып, шықса — орнына салып, осы күні медицинаның емін жасаған.

Асқар сөзі Дәмешке үлкен ой салды: «Әркім өз мамандығын қадірлейді, өйтсе де медицина ғылымы — кең жүректі, ақындық шабытты талап ететін ғылым. Алдына келген ауруды селқос тыңдап, дәрі-дәрмек жаза сап, үйіне қайтарып, жалақы алу өркімнің-ақ қолынан келеді. Бірақ кісіні емдеп, аурудан құтқару әр дәрігердің қолынан келе бермейді. Диплом — ауру адамды емдеуге берілген рұқсат қағаз ғана, ал оның шын дәрігерлігі екіталай». — Дәмеш осы ойын Асқарға сол қалпында жеткізді.

— Таптың, жаным! — деп Асқар масаттана күлді. — Адамға жаны ашымайтын кісі дәрігер бола алмайды!..

Поезд зырдап, Арқа жазығының ашысына қуырып келеді. Поезд доңғалағына оралған жел матадай жыртылып, дырылдап, рельсе бойына десте-десте боп төселіп жатты. Көкжиекті сырғи көсілген қара түн қанатын жайып, далада жатып алады.

Рельсе үстінде зыр ойнаған дөңгелектің дүңкілі Дәмеш жүрегінің соғысына айналтып, көңіл шырайын бұзды. Ми түбінде тайталасқан өлім мен өмір сұрағы алдына кел жүгінісіп, тағы да мазасын алды.

...Бурабайға жетпей, таң ата Дәмеш лақ-лақ қан құсып, көп ұзамай жан тәсілім береді де, іле қасына мамасы келеді. Баяғы жас кезіндегі қалпы, жүдемеген, үстінде ақ жібек көйлек, басында ақ торғын орамал, аяғында ақ туфли... Апыр-ай, өлген адамды ақыретке орайды деуші еді Құрышпай атасы, сол екен-ау ақ кигені. Мамасы жылап, бас сап сүйе береді, сүйе береді. «Көзімнің қарашығы, жалғызым!» деп күйіка тамыр шымырлататып, дене балқытатын нелер ыстық сөздерді айтып, аймалады да қалды. О, сорлы ана!.. Әбден сағынған екен. «Мама, енді қайтып сені көрмеймін ғой деп онық жеуші ем, көрдім бе?». Апырай, о дүние бар

дегені рас болғаны ма?.. Дәмеш қайта тіріліп, Асқар ағасына айтар ма еді: тез жет, мұнда бәріміз тосып отырмыз десек, бәлкім, о да, асығар!

Ананың иісі қандай тамаша! Бейіші иісі, тегі, жұпар иісінен де артық-ау, кешені, мама, тағы да иіскейін! Сүйткенше болмады, алыстан бір шыңғырған дауыс келді құлағына. «Бұл кім екен шыңғырып жатқан, тамұқта біреуді қинап жатыр ма екен», — деп Дәмеш үрейленіп еді, шешесі: «Қалқам, бұл ракетаның сигналы, қазір бізді көкке алып ұшады, тез киін!» — деп асықтыра бастады.

Дәмеш жалма-жан ұшып тұрып, алдымен онеугі тойға тіккізген ақ көйлегін іздеді. Табылсыншы, адыра қалғыр! Қайыр тығып қойған да, уай, сараң жігіт-ай, соны да көңіліңі ме екен Дәмешке!..

Дәмеш күбжеңдеп, чемоданын актара бергенде, шешесі қолынан жұтқылап, асығып тысқа алып шықты. Айдалада, анадай жерде бас жағы сүй-сүйіп, соукеле төріздес бірдеме ағарады. Тегі, ракета сол болар деп топшылады Дәмеш. Бұлар жақын барғанда біреу есігін ашты да, сатымен жоғары шығара бастады. Дәмештің жүрегі лоблып, басы айналғандай қорқады. Өлген адам ракетаға мініп айға ұшады деп естімеп еді, қордың бе техниканың қайда шырқағанын?!

«Мама, о дүниеде ракета көптен бар ма?»

«Жоқ, қалқам!.. Бұрын періштеге мінуші едік, бұл күнде ол бишаралар қартайды. Оз бастарын әрең-әрең ғана алып жүр... Мынау ракета күнге ұшырған совет ракетасы емес пе, жолшыбай ұстап ап, өлген кісіні таситын қып қойды».

«Сонда қазір күнге ұшып барамыз ба?»

«Әрине».

«Күйің кетпейміз бе?»

«Өлген адамда дене жоқ, жан күймейді!..».

Осы кезде ракета тағы да шыңғырып айғай салды.

«Мініңдер тезірек!» — деп, есік аузында қанаты бар біреу жүр, сөйтсе, ол періште екен. Кіп-кішкентай, әп-әдемі, ергежейлі сияқты. Періште зор бола ма десе... Мынадан кім қорқады? Жауапты қалай алады бұл?

Ракетаға бұлар да мінді, о да сусылдан ала жөнелді. Іші қандай тамаша: алтын жалатқан, жарқ-жүрқ етеді. Көзің тоймайды, ең ақыры, орындығына дейін гауһар тастаң жалған. Жердің әсерінен шыққан соң, адам салмағын жоғалтып, шыбындай шыр көбелек айналады деуші ме еді?

Шешесінің:

«Ал көзіңді жұм, қазір күнге қонамыз!» — деуі-ақ мұн екен, бірдеңе сарт ете түсіп, жарқ етті.

Дәмеш ояна келсе, Асқар тысқа шығып жатып, купенің есігін жапқанда жарқырап атқан күннің сәулесі бүркіп жіберген сұдай күпеге шашылған екен.

Дәмеш түсіне танданып, жалғыз өзі жатып сақ-сақ күлді. Тыстан оралған Асқар қарындасының күлкісін естіп, есінен ауысқан ба деп шошып, бажырая қарайды.

— Ағатай, мен бір қызық түс көрдім!.. Новелла!..

Асқар «уһ!» деп енді демін алғандай:

— Түс? Зәремді алғаның... — Бұл сөздің артында не тұрғанын Дәмеш те сезді.

— Түсте өлген адамды көрсе, не болады?

— Қазақ ауа райы өзгереді дейді.

— Жақсы, ракетаға мініп күнге жетсе ше?

— Бұл түстегі жаңалық. Бұрынғы түстер тізімінде ракета деген болмайтын. Биікке ұшу, әсіресе күнді көру, ол — бақыт. Жазылып, арманыңа жетесің!

— Сіз түске шын сенесіз бе?

— Жок!

— Онда мені неге сендіресіз?

— Қазақтың түсті қалай жоритынын айтып отырғам жоқ па?

Екеуі қосыла күлді.

Ертеңгі күлкі Дәмеш жүрегіне үміт отын маздата жаққандай бойы сергіп, вагон дәлізіне көңілді шықты. Күн де найза бойы көтеріліп, айналаға жарқырата сәулесін шаша бастаған екен...

Үміт шоғы Дәмеште әлі сөнген жоқ, енді оны үрлеп, қызарта жандырған жұқа өңді, самай шашына ақ түскен, талдырмаш дәрігер. Мүмкін, ол жаңағы Асқар ағасы есіне түсірген «Земский врачтар» сияқты немесе зерек туған қазақ сынықшыларындай адамды ардақтай білетін қасиетті дәрігер шығар? Әйтпесе, басқалардай үлкен қалаларда қолын жылы суға малып қойып, ақша неге таппайды ол?

Қолы қандай жұмсақ еді. Нияз қасына кеп, тамырын ұстағанда, Дәмештің еңсесі көтеріліп, бір сауығын қалады, бұрын көрген таныс адамдай. «Мені неге танымайсың» дегендей наздана қарайды.

Кеше Асқар ағасы Сусанна Михайловнамен екеуінің арасында шәлкестік бар деп пе еді осы?

Сусаннасы қандай әйел екен?

V

Санаторийдің кешкі мезгілі Сусанна Михайловнаға ерекше әсер ететін әдеті. Жылы да тымық кеште көңіл шіркін жалғызсырап, өткен қызықты шалқыма өмірі есіне түсіп, өзін қоярға жер таба алмай, аңсай береді. Мүлгіген орман, ашық аспанда эстрада ойнаған музыка, билеп мәзмейрам болған жастар, қолдың саласындай тарам-тарам аллеяда екеу-екеу қылдырып, шаттана күлген қыз бен жігіт, ең ақыры, қарағай түбінде шылым тартып, күбір-күбір әңгімелескен қариялар екеш, қариялар да өзіне лайық орнын тапқандай. Әрқайсысы өз кешін өзінше өткізеді. Өзіне орын таба алмай зыр қағатын Сусанна. Кешке жақын корпусы бір аралап шыққан соң, не істерін білмей, дағдарысқа ұшырайды. Көлге барып, қас қарайғанша сонда отырады. Ниязбен екеуінің арасы алыстаған сайын, құлазыған жалғыздық торына шырмала береді. Қалай десең де, Ниязға үйренген көңіл аңсап, жүдей береді! Өткен жылы екеуі осылай біраз араздасып жүріп, қайта табысқан-ды. Кім білсін, мүмкін қайта оралар?.. Жок, Нияздың жаны басқаға көмескі болса да, Сусанна Михайловнаға аян: «төкаппар да менменшіл ол!».

Ертеңгі күнім не болады деп үрейленіп, мыштай боп жүргенде, ол көндімбай жұмсақ еді. Кейін өмір өзгеріп, аяғын мығым басқан сайын белең алып, төкаппар бола бастады. Әлде Сусанна теріс мінез білдіріп, үркітіп алды ма? Иә, ақтарыла ойлашы, Сусанна, мұның өзінді ақтау үшін тапқан дәлелің емес пе?

Ақтарса, Сусаннаның Ниязды шын сүйгені жалған ба? Сусанна өзі өз болып, еркекті жан-тәнімен беріле, мұндай құмарта сүйіп көрген емес. Түу, сүйгенде не тұр, кімді кім сүймейді. Махаббатты қадір тұтқан жан бар ма? Одан Сусанна не тапты? Жүрегін текке жаралап, мүгедек боп қалды. Иә, Сусаннаны ол түсінбейді, сезімі тайыз, ақылы қысқа жігіт, әйтпесе, Сусаннаның мөлдір де терең махаббатын лайлар ма еді, тұрақсыз еркек? Қол қорыған шағаладай қызғанышын, ыстық лебіз-пейілін бостандығыма құрған қақпан деп ұқты ол... Кейде Сусанна махаббат деген

жок, тек бездің қанды қоздыруы ма деп ұғады. Аш адам, арық адам сүйе ме? Махаббат орнына нанды ойламай ма? Кеше Нияз аш күнінде Сусанның үстіндегі көйлегі, аяғындағы туфлии сияқты еді, енді ол тойынып алған соң, уылжыған жасты іздейді. Семіргеннің белгісі емес пе екен? Әлде еркек менсінбей кеткен әйелдің бәрі осындай қинала ма екен?..

Сусанна Михайловна арқадан басталатын мәрмөр сатымен төмен түсіп, көл жиегіне қарай бұрылды. Дәл бұрылыста екі қария шылым тартып, өзара дәрігерлерді сөз ғып отыр екен, Сусанның байқамай қалды: өтіп бара жатып, сөздерінің шет жағасын құлағы шалды.

— ...Дәрігерлердің ішінде ықылас сала емдейтіні де, білімдісі де Дарханов деседі... — деді біреуі ойын аяқтап. — Қазір жаңадан ем тауып, өкпе ауруын құлан-таза емдеп жатса керек, бізге неге қолданбайды соны?.. Біздің отделениең бастығы сары шаш әйел, қолын қалтасына сап, бос жүре ме деймін.

— Палатада шылым тартпа, карта ойнама деп зекіп-ұрсу ғана келеді оның қолынан!.. — деді екіншісі. «Қолынан» деген сөзді айтып үлгіре алмады. Кенет тына қалды. Сусанның байқап қалған сияқты...

Иә, мұндай әңгімені кеше де естіді. Демалушыларды маңайына топтап алған екі қыз бірін бірі киіп, жарыса мақтанады. Біреуі: «Окнем құлан-таза жазылды!» десе, енді бірі оның ойын жалғап: «Кім десейші жазған? Біздің доктор Дарханов» дегені ғой...

Шынында, доктордың осы емдеу әдісі дұрыс па? Әлде арзанқол мадақ па?.. Рентген сәулесі өкпе ауруына зиян демеуші ме еді? Түсінбеймін. Медицинаны саудаға айналдырып бара ма осы? Егер де бұл емдеу тәсілі, Алматы, Москвада бекісе, санаторий көлемінде неге қолданбайды?.. Арзанқол атақтың нәтижесі — санаторийде адал еңбек етіп жүрген дәрігерлердің беделін түсіру емес пе? Жаңағы екі шал не деп ділмәрсиді, Сусанна өз құлағымен естіген жоқ па? Қызғаныш-талас ойлар ұясы бұзылған арадай ызындап, жабыла түсіп, шаға бастады... Қыздардың сөзін кеше бас дәрігерге жеткізіп жатқанда, Асқар Жүнісович келіп боліп жіберді. Әйтсе де көңілдегісін айтты үлгерді: «Бұл — адамға опыт жасау, оны қойдырмасаныз, ақыры насырға шабады» дегенде, Алексей Иванович

мырс етіп, үйреншікті ертегіге көшті. Мәселе шешкісі келмегенде ертегі айтатын әдеті. «Баяғыда, азамат соғысның тұсында біздің полкта пәлен деген солдат болған» деп шұбыртып ала жөнелді, қайтып тоқтату қиын. «Ақылдасам» деп сыйлап келгенде, мазаң кетіп, құтылғанша асық боласың... өзі бір тип!

Өзен жағасына жетпей, сайтандай Жүсіп Хакимович тап болды.

— Андып жүргеннің қай жағындасың?

Жүсіп ұзын ақ тістерін ақсита күліп, қымсынып:

— Андығаным жоқ. Іздегенім шын! — деді.

— Иә, тағы да Нияз Базілевич пе? — Сусанна іштей мысқылдап: «Қазір соның атын атамаса, мені кісі таниды деме!» деп өзімен өзі егеседі.

— Оны қайдан білдіңіз?

— Әркімнің аңдыған бір жауы бар. Екі қазақ сыйыспауға айналдыңдар-ау?

Бұл сөз — қынжылу, бітім сөз емес, айтақ сөз: сонынан тілін салақтатқан күшікше ерген Жүсіптен Сусанның күткені осы. Жүсіптің ойы үстінен дәл түскеніне өзі де риза, осылай қолтығына су бүркіп айтақтай берсе, бір күні шаптан алып жармай ма?

Сусанна сөзінің астарына түсінбей қалған Жүсіп, «неге жақтырмады бұл» дегендей, жаутаңдап қарай береді. Сусанна онан бетер сұстанып, айбат шекті: ернін жымқырып, қабағын шытып, тоқтамай жүре берді, Жүсіп сүмендеп соңынан қалмады — тағы бірдеме демек! Жоқ, дәл қазір Сусанның демегені қолайлы. Мұндай жасық еркекті қайыстай әбден иін қандырып, сонсоң керегіне жаратады... Сусанның аузынан шыққан сөзін ол сонда ғана бұлжытпай орындайтын болады. Жүсіп қазірдің өзінде-ақ әзір. Бірақ қысылтаяң кезде тайқып кетуі ықтимал. Сусанна кеңірек ойласа, Нияз жайындағы бас қатесі осыдан басталмай ма? Иін қандырмай, беріліп қалды да, ол шымыр да жылпос екен, бұлқынып, уысынан шығып кете барды. Енді, міне, соның бір ауыз сөзіне Сусанның өзі зар. Қайта айналып құшағына кірер ме еді, жүрек құрғыр аңсайды да тұрады?..

Сусанна кейде өзін өзі түсінбейді. Осы Жүсіп сол Нияздан артық болмаса, кем емес. Жас десең — жас, келісті, әйел сүйетін еркектің келбеті. Емеурін білдірсе-ақ, жігіт

«өліп-талып» аяғын құшып жатқан жоқ па? Жас жігіттің сақа әйелге ынтық болатын әдеті емес пе?

Бірақ қолына оңай түсетін, сымдай иілгіш жасық еркекті Сусанна ұнатпайды. Жанын қажап, күйдіріп құштар қыла алмайды, жонын сипалап еркелеткен мысықтай ғана әсері бар, Сусанна ол сезімнің әйелі емес, ондай махаббаттан іші пысады.

Жүсіп қатар жүріп келе жатып Сусаннаға тағы да телміре қарап:

— Әлгі тамағы іскен науқастың ыстығы бүгін 39 градусқа барды, — деді сөз таба алмағандай.

Сусаннада үн жоқ, әлі айбат шегіп келеді.

— Стрептомицин екпеуші ме еді?

— Бұрын көп ексе керек... Аанада өзіңіз қоя түр дегенсіз. Дәл бүгін оның ыстығы өкпедегі процестен емес, көмекейіне рентген сәулесін бергендіктен.

Сусанна басқа ұрғандай тұра қалды.

— Кім беріпті?

— Доктор Дарханов!.. Басқа кім дейсіз?

— Неге рұқсат бердің?

— Бермеске амалым қанша?.. Көмекей ауруын ол емдесе...

— Маған неге айтпадың?

— Рентген сәулесімен емдейді деп мен ойлаппын ба?

— Оқымайсың ба, не ем бергенін, «ауру тарихы» қолыңда! Алдымен сен жауап бересін, ол сенің палатаңда жатыр!

Жүсіп қысылып қалған тәрізді, үн жоқ, бірақ аздан соң:

— Кеше бірсыпыра медицина кітаптарын қарадым, туберкулезге рентген сәулесі ем дегенді кездестіре алмадым.

Қайта зиян ба, қалай?..

— Жаңа білдің бе? — деді.

— Жаңа білдім!

— Көзің жетсе, дәлелдеп бақ!..

Екеуі көл жағасына кеп тоқтады. Қол саласындай жиі өскен тоғай ішінде, жуан қарағайдың бір бұтағы тамырлас серіктерінен қашып, бұра тартып, қатарғы қарағайға жармасқан. «Мен сендік, мен сені сүйемін!» деп жалынып, белін айқара құшақтап алғандай. Көлденең өскен сол бұтақты «Көпір қарағай» деп атайды. Бұл «Көпір қарағайда» отырған адамдар, үстіне тап болмасаң, көрінбейді,

қалтарыста. Бұл — Сусаннаның жақсы көріп, рақаттана дем алатын жері.

Қазір де дуалға шығып, аяқтарын салбыратып жіберген балалардай «Көпір қарағайдың» үстіне шықты екеуі.

— Дәлелдесем, дәлелдеймін!.. Мен тек сіздің көңіліңізге ғана қарап жүргем! — Жүсіп үзіліп қалған әңгімені қайта жалғайды.

— О не дегенің?

— Бір кезде жақсы дос едіңіздер...

— Әлі де доспыз, көріп жүрсің ғой, өзі? Қойсайшы, Жүсіп, жасырынбақ ойнауды!.. Мені алдай алмайсың. Онан да айт: «Сізден жәрдем күтіп жүрмін» де?

— Рас... Тіл құрғыр көне бермейді екен... Шыны сол, тауып айттыңыз.

Сусанна қайтып бұл жайында сөз қозғамады, әңгімені басқа арнаға аударуға тырысты:

— Жүсіп, осы сенің әйелің көрінбейді... Қайда? Бір жаққа кеткен бе?

Жүсіп әуелі қысыла қызарып, мүдіріп қалды, артынан ой жүгіртсе, үлкен мәні бар сұрақ. Сусанна сияқты әйел еркектің тілін таба біледі. Мұнысы — Жүсіптің аузына сөз салу. Жүсіп талай оқталып, жүрек сырын ақтарғысы келгенде, дәті шыдамай, «кейін кейін» деп, келесі бір жолға қалдыра беретін-ді. Енді өзі итермелеп отыр. Қимылда, Жүсіп!

— Алматыға үйіне жібергем!

Сусанна биязы да салмақты пішінде Жүсіпке бұрылды.

— «Жібергем?..». Үйіне барып, мауқын бассын деген боларсың?

Жүсіп қысылды. «Сіз үшін жібердім!» деп айтуға аузы бармайды. Әлде: «Сусанна, мен бақытсызбын, өзіме тең дос таба алмадым. Ол әйелді қойшы, жарасы жеңіл... Бірақ менің жүрегімнің аңсап, іздейтіні сіз» деп бастаса, жеңіл де тиер ме еді, сыпайы да сықылды.

— Сусанна Михайловна... оны қойшы... — Жүсіп өз жүрегінің соғысын өзі естіді. — Бұл араны жерсінбейді. Алматыға үйренген... «Жаздай сонда болам, келмеймін» деп кетті... — Жайбарақат сырын ақтара салды.

— Ә... — деді Сусанна.

О не дегені? Жүсіп ұқпады. Ашық ауыз! Тілдің ұшындағы сөзді айта алмай, ұтылып қалғаныңды сезесің бе?

Өзін өзі зекіп, қиналып отырғанда, Сусанна Михайловна, іс-міс жоқ, Жүсіптің әйелін мақтады.

— Көзі қандай, қап-қара тостағандай, мөлдірейді де тұрады. Иіліп, күлімсіреп, еркек түгіл, әйелді де өзіне тартып, құмарыңды арттырады... Ондай жары бар Жүсіп бақытты... Үйғыр қыздары ыңғай осындай назды келе ме? — деп, әдейі Жүсіптен бойын аулақтата береді.

Жоқ, ойбай, Жүсіптің есі-дерті өзінде, сөзге келмей, құшағына кіреді, басқа әйелді мақтап қайтесің... Бұйырып, өмір беретін, үкім жүргізіп отыратын адуын, төкаппар әйелді жаны сүйеді Жүсіптің. Енесінің соңынан ерген ботадай соның соңынан еруге бар... Осы бір ойды дауыстап неге айтпайды? Айтады. Қазір... Арт жақтарында, ағаш сыбдырлап, біреудің келе жатқаны сезілді. Жүсіп елегізіп құлағын тікті. Сол бір сәт нығында арқалаған ауы бар, қастарынан Нияз өте берді. Бұларды көріп қап, мысқылдап:

— Құстай қонақтаған екі жас кім десем?.. — деді ол.

— Мысықтай ұрланып аңдып жүрген кім десем?.. — деді Нияздың дауыс ырғағына сап Сусанна.

Жүсіп Сусанна жауабына риза, қатырды! Бәсе...

— Кімді аңдырын мысық та білер, торғайдың балапаны болмаса, сауысқан сияқты даусы ашы да зор құста несі бар... — деді сөз есесін жібермейтін Нияз тоқтай қалып.

Сусанна емес, Жүсіп қызарды. Тілі қандай улы еді. «Даусы ашы да зор құс» деуін? Шіркін, ыңғайлы, орамды сөз тілінің ұшына оралса, Жүсіп айтып-ақ тастар еді. Сусаннаның алдында көзге түсіп қалатын.

— Иә, тышқан аулауға жаралған бейшара мысықтың өресі белгілі, шарықтауға Құдай жазбаған!..

Е, Жүсіптің айтқысы келген сөзі осы. Топастық па, сөз үйренбегендік пе, қаншама күшенсе де, таба алмады. Өне, жеңілді доктор Дарханов. Тұра жөнелді... Бәсе... Жоқ, қайта бұрылды.

Күлімсіреп:

— Сусанна Михайловна, сөзден жеңілейін деп едім, тілі құрғыр адамның жауы емес пе, тілім ұшына оралып, қадам бастырмады. — деді ол көзін Сусаннадан алмай.

— Шамаң келсе, аяма!

— Айтпайын деп-ақ едім, болмадың: ұя бұзар сауысқаннан тышқан аңдыған мысық адал... Хош!

Нияз тұра жөнелді. Сусанна Михайловна көлгірси күліп:

— Қайдам, өркімнің терезесінен аңдыған ұры мысық адал болмас.

Сусаннаны ең болмаса күлкіммен қолдайын дегендей, Жүсіп көлді жаңғырықтыра саңқылдап күлді. Көкшетау жотасын ала шалқалай туған жаңа ай жарқырап шыға келгенде, Жүсіп Сусаннаның көзінде моншақтай мөлдіреген жасты байқай қойды...

Бұл кеш Сусаннаға өз жүрегін ұғындырам деуден тыйылды. Нияз сөзінен көңілі бұзылып, жабырқап қалған әйел Жүсіпті тілдеп тастауы да ықтимал... Тағы да бір реті келер...

Сусанна Михайловнаны шығарып сап, өз үйіне оралған Жүсіп есік алдында демалып отырған көршісіне тап болды. Ағылшын коттеджілерінің стилімен салынған ағаш үйдің бір жағында Жүсіп, екінші жартысында Шортанбаев тұратын-ды. Үстінде қызыл ала пижама, басында сол түстес тақия, шылымды бұрқырата тартып, жемтік іздеген қаракұстай верандада отыр екен. Жүсіпті көріп қап:

— Әй! — деді саусағын шошайтып. — Әй, дәрігер, келін жоқ болған соң, өзің үйден бездің-ау! Бәлем, келген соң, сазайынды тартқызармын! Ха-ха!

Жүсіп сескеніп қалды да, алдап-сулап аузын алмақ ниетпен қасына барды:

— Ағасы, келініміз қалжың көтермейді, шын деп ұғынып, басыма әңгір таяқ ойнатып жүрмесін! — Жүсіп қолын шылымға созды.

— Тарт қолыңды!.. Тартпайсың, қайтесің бүлдіріп!..

— Бір шылымның құнын төлеуге ақшам жетеді, ағасы.

— Қой, бала, әуелі ауыз бастырық бер... Басқаны мен білмеймін!

Көжек Шортанбаев кім, Жүсіп біле ме? Міне, екі жылдай көрші тұрса да, бірінің үйіне бірі барып қонақ болмақ түгіл, ең ақыры оңашада еркектерше өзара бас қосып, жартылық ішіп, сыр алысты ма екен? Жок!.. Мұның отырған жеріне от тастайтын қылыш күйрек, қызыл көздің өзі емесіне кім куә?!

— Ағай, жүрініз біздің үйге, ауыз бастырық берейін! — Жүсіп Көжекеннің қолтығынан ұстап, демеп көріп еді, зілдей, қозғалар емес.

— Сенің үйіңде не бар дейсің?

— Тірі жанбыз ғой, табылар бірдеме!

Жүсіп қонақтан бұрын үйіне алдымен өзі кіріп, электр шамды жақты да, Көжекеңе орындық ұсынды. Буфеттен бір бөтелке ақ арақ, кепкен балық, нан, колбаса алып, столға қойды да, стақанға шыпылдата арақ құйып, Көжекеңе ұстата берді. О кісі сөзге келмей, мұртын бір сипап ап, стақанды қағып салды. Содан соң-ақ жадырап сөйлей жөнелді.

— Слушай, осы сендердің Дархановтарың кім өзі? — деді ол, Жүсіпке едірейе төніп. Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме, Жүсіп өуелі сыр бермей, тартына, қысқа жауап қайырды. Кім біледі, ертең шу көтеріп жүрсе...

— Кімі қалай? Дәрігер?

— Дәрігер емес, бюрократ!..

Жүсіп күлді. Тегі, Нияздың қырына кеп қап, Көжекеңді жамбасқа алып, күрс еткізе соққан тәрізді.

— Дәрігер бюрократ болмайды.

— Мә, болмайды саған! — Шортанбай қолын шығарып, оның танауына иіскетті. Бұрын мұндай қылықты көрмеген Жүсіп селк етіп, шошынып, кейін шалқайды. — Өйдейтінім бар ғой, кеше «оттегі жоқ, станциядан неге алдырмадың» деп бүкіл дәрігерлердің көзінше айғай салғаны бар ма?.. Кім өзі ол? Неге сонша тайтандатып жібердіңдер, ә?..

Шортанбаев екінші стақанды қағып сап, аюдай ақыра бастады:

— Ана бір дәрігерлерді ұстаған жылдары тығыларға тесік таба алмай, әркімге бір жалпақтап жүруші еді. Көрдін бе, арқасы кеңіп, басынып алғанын!

Енді Жүсіп те үлесін жібермеді, Шортанбаевты шапқа түртіп, Дархановтың қолданып жүрген жаңа емдеу әдісін іске алғысыз сынады.

— Рентген дейсің бе! Бәсе, осында бір пәле бар дедім ғой... Біздің Алексей Иванович қалай қарайды екен оған? — Көжектің көзі қызарып, астыңғы ерні салпия түсті. Есіре бастағанын сезген Жүсіп енді құтылуға асықты. Түрегелді.

— Алексей Иванович қалай қарайды деп ойлайсыз? Досыңды ең болмаса даусыңмен деме демей ме? Досына неге ара түспесін? — Артық айттым ба дегендей, Жүсіп ойын аяқтамай, тына қалды. Көжек тұра қоймады:

— Отыршы өзің, елеңдемей!.. Маған факті керек! Сол кеселің осы пәлесін көп жылдан бері қолданып келе жатқан жоқ па?

— Бірінші жылдар ол көмекей ауруын ғана емдейтін, өкпеге кейінгі жылдар көшті.

— Бәсе, рентген-рентген деп әлдеқандай боп, ауыз толтырып жүргелі біраз жыл болды. Қап...— деп әлденеге өкінішін білдірді.

Шөлмек түбін қақпай кетпейтінін Жүсіп білді де, ақырғы қалдығын стақанға сарқа құйып, Көжекке ұсынды.

— Осыны бұдан былай сырлас дос болу үшін көтерсек деймін! — Жүсіп араққа құмар емес те, осы жолы да тартынып, орта стақанды үш бөліп ішіп, тауыса алмай-ақ қойды.

— Жүсіп, сен тәуір екенсің, бұрын білмей жүр екем... Кел!

Екеуі стақандарын қаттырақ соғыстырып, жоғары көтеріп, біріне бірі жымыңдай қарасты.

VI

Андып тұрып андаусызда ұрған ұры сияқты ауру Дәмешті есеңгіретіп тастаса керек, санаторийге келген соң дәрі-дәрмектің күшімен есін зорға жинады. Жанталасып жүріп, чемоданға умалап тыға салған киімдерін өтіктетіп, опасын, сүрмесін жағып, әтірдің хош иісін бүрқыратып, бірінші рет тысқа шыққанда, бүкіл санаторий таң қалды, бірі тірі қалған адамның өмірін қызықтап қуанса, енді бірі қыздың көрік-сымбатына қызығып соңынан қалмады...

Әдетте, санаторийде демалған адамдар бірімен бірі бауырмал. Қыз-келіншектер Дәмешті жатырқамай, көптен бергі құрбы-сырласындай құшақ жая қарсы алды. Сауысқандай шықылықтап мәз-майрам болып, санаторийдің сәнін кіргізді. Некен-саяқ қыздар көрінсе, қағып әкеткісі кеп жалаңдап жүрген жігіттер де сол маңды тори бастады. Қамыс қалпағын шалқайта киіп, қолына гитарын ап, баяғы қазақ аулындағы сал жігіттің мәнерімен өлең айтқандар да табылып, құса да кетпей, сөзге араласып бақты. Жаңа ғана жауып өткен қою қара бұлт Көкшенің шыңында қарақұстай қалқиды. Күн жылы. Ауа таза да дымқыл. Дәмеш айналасына қуана елегізіп көз салады. Дүниеге жаңа келгендей, бәрі қызықты да қадірлі. Арқаның сұрғылт күзі бүгін көктемнен бетер ыстық, ағашы да, шөбі де көк түске боялған. Мұнарға бөленген тау да, етегіндегі көл де көкпенбек... Жерге түсіп жатқан сары жапырақ Дәмеш аяғының астына төсеген кілемдей жұп-жұмсақ... Я, өне бір ағаш көлеңкесінде карта ойнаған бір топ адам тама-

шалай қарайды. Олар да дүниеге келген олжа адам деп ұға ма екен?..

Бұл күні Дәмеш санаторийді аралап, ұңғыл-шұңғылымен тегіс танысты. Бүкіл демалушылардың жиналатын жері асханаға да алғашқы рет барып, ас ішті. Стол басында Дәмештен басқа үш кісі: екі еркек, бір әйел; шал Қарағандының шахтері де, қасындағы жас жігіт тың жерге орнаған совхоздың комбайнері. Дәмешпен қатарғы палатада ұшып-қонып жүретін домалақ кара келіншек тұратынды. Әйел сол болып шықты. Салғаннан қоян-қолтық араласып, шүйіркелесіп кетті. Демалушылар әдепкіде әңгімені өздерінің ауруы жайында сөз қылатын әдеті. Сөзді қарт шахтер бастады:

— Қарағым, бұрын көрінбеп ең...

— Палатада жатқан, ағай! — деді сыпсыңдап домалақ келіншек Дәмештің аузындағы сөзін жұлып ап.

— Маған ем жасауды қойды, «сауықтың» дейді, өзіме айыға қоймаған сияқтымын, қайдам! — деді шахтер мұнайып. — Басқа біреуіне сұрансам ба деп жүрмін.

— Сені емдейтін Жүсіп дейтін жылтыр кара емес пе?.. Олан рақым күтіп жүрген сен де... — деді комбайнер тақымы толмай, мұрнын тыжырды.

— Біздің дәрігерді айтсаңшы, шіркін!.. Маған құлантаза жазыласың деп отыр! — Домалақ келіншек қошемет күткендей Дәмешке қарап қойды.

— О кім? — Комбайнер қынжыла сұрайды. — Сенің дәрігерің кім еді?

— Дарханов.

— Маған, міне, бес рет рентген сәулесін жіберді, құр атқа мінгендеймін. Кеше рентгенде қарап: «Өкпең жазылып қапты!» — деді. — Келіншек сөзге дес бермей, түйдек-түйдек тастайды. — Айтпақшы, Дәмеш! Сен де сол кісиде емделмейсің бе? Жазылам десең, рентген сәулесін сұра!

— Мен де естігем. Осында мақтаушылар аз емес көрінеді... «Маған берсе, қайтеді?» деп жағалап көріп ем, дәрігерім: «Сізге жарамайды!» деп сұлық жауап қайырды. — Комбайнер алдындағы бос төрелкені қомсынғандай итере салды.

— Сен босқа уақыт өткізбе!.. Айттым ғой, біздің дәрігерге кеп сөйлес. Сұран! Алады, — деді домалақ келіншек ақыл қосып.

Дәмеш бұлардың сөзін көңіліне түйіп ап, не де болса Ниязға тілегін білдіруді мақұл көрді...

Нияз күніне екі рет соғады: таңертең бір, кешке бір. Дәмештің хал-ахуалын сұрап, кейде қызық әңгіме айтып, көңілін көтеріп кетеді. Сүйкімді кісі. Және сөз қадірін түсініп, жөн-жосықты айыра біледі. Дәмеш оған біртіндеп үйрене бастады. Міне, бүгін кешкі киноға бармай, палатада тағы тосып отыр. Қыз-келіншектерге: «Дәрігерден рұқсат сұрайын, бүгін сендер жүре беріңдер!» — деп зорға құтылды.

Сағат жылжып өтіп жатты. Нияз әлі жоқ, күндегі келетін мезгілі болып еді, қайда жүр екен?..

Әлде... Әрине, бойдақ еркек, жүрегін мазалайтын әйел де табылатын болар... Расында, ұзақ күнге корпуста қызмет істейді, қай кезде тынығып, демалатынын?

Дәмеш шыдай алмай, тысқа шықты, жазғы эстрадада жан тербетер нәзік музыка ойнап: «Жабырқама, қызым, серме қанатыңды қуаныштың өріне!» — деп еліктіргендей. Дәмеш ауырғаннан бері жақсы көріп, ықыласын сала ойнайтын музыкасын да ұмытқаны-ау!.. Қазір, міне, қиялына қанат бітіріп, шарықтатып алға жетелейді. Даусы қандай әдемі еді. Ән салып байқаса қайтеді, мүмкін, даусын жоғалтқан да болар?

Дәмеш орамалын нығына салып, аллеяны бойлап қалың орман ішіне қарай жүрді. Орманға кірген соң, той алдындағы күндердей, күйкылжыта шырқаса, Қайырға жетер ме еді? Алғашқыда ыңылдап баяу бастаса да, үйреніп қалған әдеті, шыдай алмай, бар даусымен шырқатып әкетті:

«...Токташы, өмір, зымырамай сағаттай,

Бұрамасаң, тоқтар бір күн сағат та!

Жаспын әлі, өмірге мен жерікпін,

Жарды аңсап, сүйем десем, ағат па?..»

Бүкіл орман ішін жаңғыртып, аспанда шарықтаған қырандай жоғары көтеріле берді, көтеріле берді. Ақырғы шумағын айтып үлгермеді, біреу арт жағынан кеп, қолын ұстай алды. Ән кенет үзілді. Дәмеш селк етіп, жалт қараса — Нияз! Екеуі інір қараңғысында біріне бірі таңырқай қарады.

— Дәмеш! — деді аздан соң Нияз, Дәмештің қолын босатпай қысып.

— ...Доктор! — Дәмеш назданып, осы бір сөзге өзгеше мән бере атады.

— Қайдан жүрсің түнде? Кешкі салқында?

— Сіз қайдан жүрсіз?

— Мен бе?.. Мен...

Дәмеш сөзін бөліп жіберді:

— Ар жағын айтпай-ақ қойыңыз... Мен тергеуші емеспін. — Нияз Дәмеш даусынан әлдебір назды, өклені аңғарғандай.

— Кешкі обходқа келе алмай қалғаным: поселкеде бір жолдас ауырып қап, соған шақырып... Салқын емес пе?

— Жок!

— Онда азырақ демалып отырайық! — Нияз пенжәгін шешіп, жерге төседі.

— Нияз Базілевич, менің сізге өтінішім бар.

— Айт, Дәмеш Сахиевна!.. Адамның хайуанаттан артық та жоғары қасиеті — тіл, сөйлеу. Сөз арқылы ұғысын, қоғам боп өмір сүреді. — Нияз күлді. — Шешен емеспін бе?

— Сойлегіңіз кеп отыр екен? — Дәмеш те еліктей күлді. Осы бір күлкісіне өзінің ерке қылығын, назын сыйдырып бақты. Қалай ұқса, олай ұқсын, мейлі...

— Рас, Дәмеш, жанымды ұғынар адам табылмай, ада-сып жүр ем, кез болдың, қадамың сотті болсын! Сұра! — Дәмеш өмірін толығырақ білгісі келсе де, ол ниетін кейін шегіндіріп, басқа бір жанама ойға ауыса қойды.

— Рентген сәулесімен мені емдейсіз бе?

— Рентген сәулесі дейсің бе? — Нияз аз мүдіріп, ойла-нын қалды. — Оны кімнен естідің?

— Е, осындағы демалушылар арасындағы оңгіме — сіздің жаңа еміңіз. Біреулері құлан-таза жазылдым деп те айтады.

— Рас.

— Рас болса, маған қолданбайсыз ба?.. Нияз Базілевич, егерде мені емдеп жазсаңыз, өзімнің екінші әкем деп табынар едім сізге! Менің трагедиямды естідіңіз ғой?

— Бұл маған оңайға түсіп жатқан жоқ... Қарсылық жауыннан кейінгі саңырауқұлақтай күннен-күнге өсіп жатыр.

— Сонда қарсы болатын кім? Дәрігерлер ме?

— Әрине, серіктерім!.. Білімді, тәжірибесі мол дейтін дәрігерлердің өздері мінез білдірді. Шын солай ұға ма, жоқ,

өзде онасыздық па? Кім білсін... — Екеуі әр тақырыпты бір түрткілеп, үлкен әңгіменің арнасына көше алмады.

— Салқын түсті. Сен жеңіл киініпсін, қайтайық! — деп Нияз Дәмештің қолтығынан алып, корпусқа қарай аяңдады.

* * *

Ертеңінде Дәмеш Қайырдан хат алды. Хатты дем алмастан сыдыртып оқып шықты да, қанағаттанбай, тумбочкасының үстіне лақтырып тастады. Тойы бұзылған, арманда қалған ғашық жардың хаты емес, Қазақ металлургия заводының директоры, инженер Қайырдың хаты. Уһілеп-күрсінген қасіреті де, жүрек жарған арман лебі де, не үміт күткен ертеңгі күннің сағынышы және сезілмейді. Жұмыс жайындағы ақпар. Қайырдан күткен хаты осы ма еді? Не қатал, суық еркек те, немесе жүрек сырын сездіре алмайтын топас тіл. Екінің бірі.

Жалғызсыратпай жанын аймалайтын, көңіліне демеу беретін жар іздейді Дәмеш. Сымбатты, тіп-тік, шашы толқыған сүйкімді Қайыр, бес жыл тосқан адал Қайыр бүгін тұтығып, күмілжіп, қысылғанда сөз таба алмағаны қалай? Баяғыда Дәмеш Алматыда оқығанда, ол бұрын бітіріп, Теміртауда істеді, сонда ол жүрек тербетер талай хат жазбап па еді? Сондағы жазғандары да осы тектес болып жүрмесін? Кәне, қайта оқып шықшы, түсінбеген боларсың, Дәмеш?

«...Завод жылдық жоспарды артығымен орындады. Алда келе жатқан сенің цехың — мартен цехы. «Дәмеш — Ораз әдісі» аталған құрыш күйудың жаңа тәсілі жақсы табысқа жеткізді. Қазір жалғыз Ораз Құрышнаевтың бригадасы емес, басқа бригадалар да осы тәсілмен құя бастады.

Жуырда Қарағанды халық шаруашылық Советінің бастығы келіп, завод ісімен танысқанда, бұл тәсілді бүкіл Совет еліне тарату керек деген пікірін айтты. Әттең, сенің болмағаның! Ол кісі Мүслім Мусиновичтің орнына сені тағайындамақ боп келген екен.

Мүсекең төбелестен жеңіліп шыққан қораздай жүні жығылған, демалыс алып, Айшаның соңынан Алматы бармақ; жеңгей онда медикетитуттың клиникасына орналасыпты, «ағамызға» келмесін де көрінбесін деп жатқан көрінеді.

Жақында «Дәмеш неге хат жазбайды?» деген Құрышпай атайдан хат алдық; біз «ауырып қалды» деп айтқамыз жоқ, өзің «демалып жатырмын» деп, бірдеме сызып алдай сал!..

Барлық жаңалық осы. Я, тағы да бір өзгеріс: сенің суретіңді «Құрмет тақтасына» ілдік, үлкен ғып түсіріп, ең ортасына қойдырдым.

Озін қалайсың? Асқар ағайдан «жақсы» деген хабар естіп, қуанып қалдым. Хоп! Бүкіл коллективтен сәлем!..».

Ал өзін айтшы, осы ғашық болған Қайырдың жазатын хаты деуге келе ме? Дәмеш отыра қалып, сол хаттың ізінше салқын да қысқа жауап жазды. Мейлі, қалай ұқса, солай ұқсын!..

Дәмеш әдемі киініп, таранып-сыланып, жұрт қатарлы сайрандап тысқа шықты да, қолындағы конвертін жәшігіне салып, жүре бергенде, біреу тап қасынан:

— Сәлемәтсіз бе! — деді. Дәмеш биязы қимылымен артына бұрылса, әнеуігі өзіне қанын берген студент.

— Ә, бауырым екенсің ғой! — Дәмеш күлімсіреп қолын ұсынды. Дәмештің көзінен осы бір сөзді қай мағынада айтқанын ұққысы келгендей ол жымия үңіледі.

— Көріңбей кеткеніңіз, о қалай?

— Бауыр бауырын ұмыта ма?.. Оз кемеліне келсін деп күтпін жатқаным!

— Озіммен туыс болғаннан бері, менің мінезім де өзгере бастады... Жәк-жәк, сен күліме!.. Мен бұрын ширақ та жылдам едім, қазір байсалды, баяу боп барам. Сіз өзіңіз сондай ма едіңіз?

Студент рақаттана күлді:

— Дәмеш Сахиевна, менің қанымның әсері демекші-місіз? Менің мінезімді олай деп ұқсаңыз, қателесесіз!

Бұл екеуінің үстіне Нияз келді. Оның да ертеңгі конференцияға бара жатқан беті.

— Дәмеш Сахиевна... Жақсы ұйықтадың ба?.. Мына жігіт не қыл деп тұр? Бұған сенбе, күлімдеген көзінен қорық! Алдан кетеді!

Студент пен Дәмеш дәрігердің әзіл сөзіне мәз боп, жарыса күлді:

— Қалай сенбейің, өзіңіз маған туыс қып қойдыңыз.

— Туыс қылуға мен күштар болды дейсің бе, қалқам... Неге жабыса қалды десем, құны бар екен ғой даулайтын!..

— Нияз Базілевич, сіз олай неге теріске жорисыз? — Дәмеш, әзіл болса да, шын айттып тұрған жоқ па деп қауіптен бастады.

— Айналайын Дәмешжан-ау, қазіргі жастардың кейбірі іштен туар-тумас қулық-сұмдықты үйреніп, әке-шешесін зар қақсатып жүрген жоқ па?

Әзілің жарасса, атаңмен ойына дегендей, студент те қосарлана сөзге араласты:

— Доктор, сол жастардың бірі мына Дәмеш! Бұл кісі қалай көрер екен сіздің бағаңызды?

— Дәмеш соғыс кезінде жоқшылық-таршылық көріп өскен, мен айтқандардың қатарына бұл қосылмайды... Менің ұрсып тұрғандарым соғыстан кейінгілер, өсіресе қалалы жерде, әке-шешесі әлнештен өсірген бота тірсек, дударбастар... Білмейтіні жер астында, кеудемен соғады!.. Жақындап ақтара-тексерсең, іші бос қуыс...

— Нияз Базілевич, оған менің інім Әмір жатпайды! — Дәмеш Нияздың түңкі ойын өлі түсінбейді. Студентке неге түйілді?.. Әлде... шынында студенттің бір қисық мінезін байқап қалды ма?

— Бәсе, Дәмеш Сахиевна, мені сіз арашаламасаңыз, доктор бүгін қаһарын тігіп тұр, не жазығым барын?..

Нияз Әмірдің нығына қолын артып, бетіне үңілді:

— Мен, — деді даусы жұмсарып, — Әмірді түстеп айтып тұрғам жоқ. Бұл адал да таза жан. Бірақ мұның маған ұнамайтын бір қыры бар: ол — түйік. Жүрегін ашпайды, сырласпайды. Ал жүрек қатнарында не жатыр?.. Ол, Дәмеш, маған да, саған да қараңғы. Түйік адам сырын білмеген ат сияқты, үркіп, бір жерде жығып кетуі мүмкін... Мен өшігіп, қаһар тігіп тұрғаным Әмірдің замандастары! Откен жылы солардың бір-екеуі осы санаторийге кеп қызмет істеп, тәжірибе алды. Жаңағы мен айтқан нағыз бота тірсек, дударбастар. Бүлдірін кетті!..

Дәмеш күлді:

— Нені бүлдірді дейсіз... Сіз тым қатты сынамаңыз!

— Сынайым!.. Мен осылардай кезімде арақ ішкем жоқ, қыз алдағам жоқ, карта ойынап, ақша тапқам жоқ... Мен... яғни біз ғылымның биік шыңына Маркс айтқан қиядағы қиын соқпақпен еңбектедік... Сонда «Мен білем» деп кеудемізді және қақпадық!

Бұлардың қасына Сусанна Михайловна келді де, өңгіме өрістемей қалды. Соңғы күндері Дәмештің ойын бөліп, сырттай аңсап жүрген Сусаннаға таңырқай қарады. Алдымен көзіне ілінгені шашы болды. Жүп-жұмсақ толқыған

мыс түстес сарғыш шаш өңін жасартып, бет-әлпетіне ерекше көрік беріп тұрғандай. Шашының сол қасиетін өзі де сезетіндей, қолымен түзеп қойып, даусын құйқылжыта, Ниязға еркелей сөйледі:

— Соңғы кезде сізді қолға түсіру қиынға айналды-ау... — Дәмеш көз қиығын Ниязға аударып еді, ол мысқыл аралас:

— Әрине, қолға үйренбеген тағы құс қайтып тұғырына қона ма? — деді.

Дәмеш ернін тістеді. Нияздың тілі ащы екенін енді сезді. Ашуландырып алды-ау... Жоқ, Сусанна Михайловна езу тартып мырс-мырс күледі, елемейді.

— Құс жайын құсбегінің баласы сіз білетін боларсыз, өйткенмен, адам құс емес!.. Сіз Павловтың шәкіртісіз, мидың екінші қабаты адамда ғана болатынын қайтіп білмейсіз?

Сусанна Михайловна Нияздың дауыс ырғағына салып келемеждеп тұр. Егес-қияс сөзді әрі өршіткісі келмеді ме, Нияз әңгіме желісін бұрып жіберді:

— Сусанна Михайловна, өнеугі сіз қарсы боп, алдырмайтын науқас қыз осы! Қазір қандай?

Нияз кейін шегініп, Дәмешті алға шығарды. Сусанна Михайловна Дәмеш алдында өзін кінәлі кісідей қымсынып:

— Құттықтаймын... Мен оны, латын тілімен айтқанда, экс оффицио, яғни қызмет бабымен, міндет ретінде айтқам!.. — деді.

Дәмештің өзі де осы сөзді ынғайсыз көріп, қызараңдап қалды. Қандай тіке айтатын кісілер?

— Ғапу етіңіздер, мені асханада серіктерім тосып отыр, менсіз тамақ ішпейді, — Дәмеш қаздаңдай басып, аллеяны бойлай асханаға тартты.

* * *

Қыз соңынан қарап қалған Сусанна Михайловна басын шайқап:

— Я, бұл айтысуға тұрарлық қыз екен!.. Тез көтерілетіндей немен емдеп жібердіңіз?.. Мүмкін, рентген сәулесінің әсері болар? — деді кекетіп.

Нияз түсінді.

— Кум grano салис* — білемін әзіліңізде бір түйір дән жататынын, коллега! Рентген сәулесімен емдеуім сөзсіз!

* Сөзіне тұз сеуіп, яғни мысқылдап деген мағынада.

Соған әзірлік есебінде қазір стрептомицин ектіріп жүрмін, — Нияз одейі мақтанғандай тамағын кеней қойды.

Ежелгі кекесін сөздері болар дегені ме, Әмір жылдамырақ аяндап, ілгері озды.

— Білеміз неге жан салып жүргеніңізді. Түпкі ниет оңаша орманға апарып ән салдыру ғой!

Қайдан біле қалған?.. О, тәңірім!.. Енді түрлі саққа жүгіртіп, «үйлендірмесіне» кім кепіл?

— Оны өз көзіңізбен көрдіңіз бе?

— Кім көргенін қайтесің! Егер кім жеткізгені қажет болса, біздің үйге кел кешке, тауып берейін!.. Тегі, жақсылап сөйлесу керек бізге! — деді Сусанна қарсы дау айтқызбай, қатал үнмен.

— Жақсы, барайын!..

Бұлар келгенде дәрігерлердің ертеңгі конференциясы басталған еді.

VII

Нияздың өзіне көңілі толмайды. Риза емес. Рентген сәулесін жолға қоя алмай, бүкіл санаторий көлемінде ғылыми тәртіппен жүргізе алмай келеді: біресе бас дәрігердің өзі тартыншақтап, бөгде адамдардың сөзіне ереді, оны көндірсе, түрлі керек-жарак, дәрі-дәрмек жетіспейді. Келдеріден кедергі.

Ақыл қосып, демеу беріп отыратын дос және жоқ. Әлде Нияз өзімшіл боп, дараланып, көпшіліктен қол үзіп кетті ме?

Досының бірі — бас дәрігер. Бірақ ол медицина жайында сөйлесуді жақтырмайды, әңгімесінің тақырыбы азамат соғысы, құрылыс, дәмді тамақ, түрлі шарап... төңірегінен аспайды.

Нияздың қол астында істейтін бір топ жас дәрігерлер білім салыстырып, жақ-жақ боп жатпайды. Отделение бастығы не айтса — оларға заң, солдат пен офицер арасындай біріне бірі бағынышты. Кейде бірі «мынадай ем жасасак қайтеді?» деп күбірлегені болмаса, табан тіреп, нық басып, өз пікірін өткізуге және тырыспайды. Ниязға сенеді де сыйлайды. Екінші отделение бастығы Сусанна Михайловна мен Нияз ертеңгі конференцияда айтысып қалғанда, дауыс қосатын берік серіктері де осылар.

Жастардың ішінде медицинаны әжептәуір түсінетін — Жүсіп Хакимович. Кейбір мәселеде ілесіп отырып, терең

талдау беріп те салатын күйі бар. Жалғыз-ақ ұнамайтын бір жері — мақтаншақ, оған салсан, өзінен басқа медицинаны жақсы түсінетін бұл өңірде дәрігер жоқ. «Әуел бастан осылай артық жаралғам. тек бақ қонбай кететін кісі едім!» деген сөзі санаторийге тараған. Бұл сөзден кейін не айтуға болады? Көбіне Сусанна Михайловнаның қолтығынан шықпайды. Ниязға бетпе-бет келмей, қырындап жүреді.

Дәрігерлердің ішінде сыр шертіп әңгімелесе алатын да, пікір таластырып айтыса алатын да — Сусанна. Бірақ күннен-күнге киюы қашқан есіктей екеуінің аралары ашылып барады.

Мүмкін, кате Ниязда болған шығар: о баста жақын беріліп, құшағын кең ашты да, енді кеудесінен итермелеп, сытылып шыққысы келеді, үйреніп, бауыр басып қалған Сусанна оған көне ме? Көнбегенде кайтеді: екеуінің мінезі екі басқа, жақын кеп түйісетін қыры сезілмейді. Сыйлап, қадірлесе, басқаша ұғады. «Екеуіміздің от тұтатып үй болып тұруымыз екіталай, ертең у-шу боп, жұрт алдында күлкіге айналғанша, осы бастан жабулы қазан жабулы қоя қояйық», — деп Нияз бір рет ашық айтқан еді, соны ұққысы келмейді.

Бүгін тағы шақырды. «Кел, әңгімелесейік!» дейді. Иә, Нияз барған күнде, достық сезімін білдіріп, жақын тартса, ол қалай ұғады? Ұқпаса, не істейді?.. Шортанбаев сықылдылардың қолшоқпары болғанда не табады?

Ұясын бұзған арадай тұс-тұс жағынан ызындаған ойлардан құтыла алмай келген Нияз Сусанна үйінің есігін ашты.

Сусанна терезе алдында шылым тартып отыр екен, қуанып, ұшып түрегеп, қарсы жүрді. Көзінің оты жарқырап, беті шабыт нұрына бөленіп, күлім қағады. Араларында егес-қақтығыс, өкпе-реніш болмаған сықылды. Нияз қадамын ілгері бір басса, Сусаннаның құлағына еріксіз ілінбек. Бойын тежеп, орнында қозғалмай тұрып қалды.

— Келдік, шақырған соң! — Сықақ-өзілге баса сөз тастады.

Сусанна да түсінбегендей: бұлт тасасына кірген күндей лезде өзгеріп, уайым көлеңкесі басты жүзін.

— Келсең, жоғары шық! — деді о да өзгеріп қатал үнмен.

Нияз келіп терезе аядындағы қызыл барқытпен тысталған креслоға отыра бергенде:

— Қонағым, бұл менің орным, сен мына орындыққа отырсаң да дәрежең кемімейді, — деді.

— Ғапу етіңіз, Сусанна Михайловна, мен байқамаппын!.. Бұрын бұлай қатал емес едіңіз.

— Әркімнің қылығына қарай сыйлық көрсет деген. Ұзақ жылғы еңбегіннің нәтижесі осы ғана шығар. Бұған да шүкірлік қыл.

— Еңбекті дұрыс бағалай білмесе, көретін күнің осы да! — Нияз күлді.

— Кімге кімнің еңбегі көп сіңгенін, Нияз Базілевич, Құдай біледі.

Нияз сөзді өзіне тигізіп алғанын сезді де, есесін қайтару қамына кірісті. Бір тұқыртса, бас көтере алмайтынын біледі.

— «Менің еңбегім сіңіп еді» деп бетке басу — ақы сұрағанмен бірдей емес пе, о жағын ойладыңыз ба?

— Біздің заманда еңбек сатулы.

— Ә, қарыздар екенімді білем. Ақысына не сұрайсыз?

— Оның құнын мен айтқам, төлей алмай жүрген өзін!

Нияздың аузына құм құйылды, не дерін білмей, сұрланып төмен қарады. Осыдан артық не дейді ол? Күнәлі өзін, жеңілтек Нияз! Бұл ақырғы сөз, енді қайтып сөз қозғаудың мәні жоқ. Не қазір үн-түн жоқ шығып кету керек. Әйтпесе, бір жол тауып, әңгіме желісін бұрып жібермесе, халі қиынға айналды!.. Енді октала бергенде, Сусанна екінші бір әңгіменің тиегін және ағытты:

— Нияз Базілевич, сен осы рентген сәулесімен адамға опырт жасауды қоясын ба, жоқ па? — деді даусы бұрынғыдан да бетер қатайып.

Жалт бұрылып, рентген сәулесіне көше қойғанына Нияз әуелі таңданса да, артынан өзінше топшылады: асау аттай маңайына дарытпай тұрған Нияздың бетін қайтарып, ыктатып алмақ.

— Опыт емес, ем деңіз!

Сусанна Михайловна басын шайқады:

— Осы күнге дейін көрсем де көрмеген боп келдім, енді төзер халім жоқ, яғни арым шыдамайды.

— Арыңызға тиерлік зиянын көре алмадым.

— Көре алмадым! Сенің бұл сөзіңе қарағанда, не сен дәрігер емессің, медицинадан хабарың жоқ, не арзан қол, атак құмар, оңай олжаның жолын қуып жүрген адамсың!

— Қате айтқан жоқсыз ба, Сусанна Михайловна? — Әйелдің даусы қатайған сайын, Нияз да даусын жұмсартып бақты.

— Басқа жерде бұдан да қатты айтуға болушы еді, тек арамыздағы ескі достық бөгет жасағандай.

— Сонда, сіздің ойыңызша, рентген сәулесін қолдануға жарамайды, солай ғой?

— Әрине, зиян екені атам заманнан белгілі. Ең алғаш рентген сәулесін ашқаннан бері талай дәрігерлер уланып, қаза тапқаны бәрімізге мәлім.

— Жоқ, Сусанна Михайловна, сіз рентген сәулесінің биологиялық жағын үстірт білесіз. Ол дозаға байланысты. Аз дозаның әсері бір басқа.

— Аз доза деген қисыныңыз рентген сәулесіне жүре қояр ма екен? Рентген сәулесі адам денесінен тез шығып кетпей, біріне бірі қосыла беріп, көбейіп, уландыратыны қайда?

— Арасына уақыт салып беріп жүргеміз жоқ па?

— Дәл бұл жолы уланбағанымен, оның тұқымына тиетін әсерін неге есептемейсің?

— Аз доза екі-ақ күнде организмнен шығып бітеді.

Сусанна Михайловна басын шайқады:

— Жеңіл ұғынасың!

Екеуі ұзақ айтысып, бір түйінге келе алмады. Нияз қоштасып, «корпусқа баратын шаруа бар еді» деп, сытылып шығып кете барды.

Бірақ Сусанна Михайловнаның сөзі құлағынан әлі кетпейді. Жүрек түбінен ақтарыла шыққан адал ниеті ме, жоқ, ерегесіп, әдейі араларын шиеленістіре бастаған қулық тәсіл ме? Жоқ, Сусанна Михайловнаның бұл шын сөзі, адал ниеті. Вирхов мектебінен шыққан, ана сүтімен бірге енген ұғым, өзгермейді, бұл соның салдары. Иә, дәл бүгін атом ғасырында Вирхов позициясын жақтау өзіне өзі сенбеумен бірдей...

«Таңбалы атомды» тамырға жіберіп, қан жүйесін, ми қызметін зерттеп жатқан медицинаның табысын неге көрмейді Сусанна? Кеудеге операция жасап, жүректі пластмассамен жамап, организмнің басқадай мүшелерін жаңартып, жұтқыншақ, жілік жалғап жатқан медицинаны неге көрмейді ол? Медицинаның техника әдістері және сол қалпында тұрған жоқ қой? Адамды шала өлтіріп, суыққа қатырып, миға, жүрекке нелер қиын операциялар жасау, осы-

ған орай, операция жасағанда тамыр тігетін аппарат, ми, жүрек қызметін есептеп, бақылайтын машина кешегі Вихров заманында болып па еді? Ендеше, Сусанна Михайловна ескі ұғымның шеңберінен неге түйін жасайды?.. Рентген сәулесінің өзгешелігін тапқан Нияз ба екен? Профессор Штокин. Нияз соның әдісін қолданды. «Қара дүрсін, әурешілік» деп атақ тағу достың қылығы ма?

Нияз үйіне оралса, почта тасушы есіктің құлағына хат қыстырып кетіпті. Үлкен қалалардан, мәдениет орталығынан шеттеу жүргенде хат көңіл көтеруші де сергітуші. Нияз хаттың кімнен екеніне назар аударды:

«Ялта қаласы, Мифодий Сергеевич Штокин» деп ірі де әдемі әріппен жазылған профессордың қолы. Конвертті тез-тез жыртып, босағадан әрі аспай оқи берді:

«...Адам баласының санасы сағат тәрізді, бұзылса, түзеп, жүргізетін халге жетсек, өсек, қиянат, жалған бұл дүниеде азайып, өмір сүру онша қиынға түспес еді. Бір рет қиянат жасаған адамның санасын таңбалы атоммен қарап тауып ап, «шегесі босаса, мықтап бұрап», түзейтін күн туар ма екен? Мына шал мүлде қартайған екен деп, мүмкін, іштей мазақтарсын да, әйтсе де кейде ызаң келеді, сенің жақын тартып жүрген ғалымың өзінді «закот» қып кетеді.

Рентген сәулесімен шұғылдану үстінде, адам жанын баяғы анатомияның оқу құралындай пысықтағанда, мынадай түйінге келдім: біздің медицина ғылымында еңбек етіп жүргендердің санасы тезірек бұзылып, түзетуді жиі керек қылатын сияқты. Бұл сөзді артық айтсам, кешір!.. Адам өмірі бір бұзылса, оны түзеу, қалпына қайта келтіру оңайға түспейді. Не бір шегесі, не бір бұрандасы ескірсе, алып тастап, жаңадан салатын сағат емес, адам денесінің өзінен іздеуіміз керек. Табиғаттың өзі асқан шебер, о баста жаратқанда көп мүшені екі-екіден, қос-қосымен жасаған: екі көз, екі бүйрек, біреуі істен шықса, екіншісімен өмір сүреді; бір құлақ болса, ести бересің, бір көз болса, көре бересің, бірі істен шықса, екіншісі бар. Ал ми ше? Осы миға келгенде, мен де қол көтерем. Ми ішіне шыққан жара ісікті сылып тастауға болады, бірақ жаралы санаға ем табылар ма?

Бүгін мен саған ашына жаздым, оны өзін байқаған да боларсың. Оған себеп, жоғарыда жаздым ғой, менің серіктерім, ғалымдар көрер көзге қиянат жасап, көмекей

клиникасын жабу керек деп мәселе қозғап жүр. Неге? Осыған жауап беру үшін, өткен бір кезеңдерді еске алайын, гапу ет, ұзақ сөйлеп мылжындап кетсем.

Институтты бітірісімен құлақ-көмекей-мұрын ауруларымен шұғылданып, соның белгілі маманы атанып, көп жылдар еңбек сіңірдім. Бірақ ол маған сайраған даңғыл жол сияқты көрінді: бәрі белгілі, таныс, бұрын талайлар күш жұмсап, із қалдырған. Мен ғылымның жұрт жүрмеген соқпағы, қия жартасын іздедім. Ялтаға келген соң, іле ол соқпақ та табылды. Ең ауыр да, ең қиын ауру — көмекей туберкулезі жастарды қиратып, отап барады. Ем жоқ. Дәрігерлер үміт үзіп, өлім алдында қол қусырып, тәжім етеді. Көмекей ісіп, ауа жетпей тұншығып жатқан адамды көргенде, төбе шашың тік тұрады. Сен ол науқастарды кездестірген де боларсың.

Көмекей дәрігері деген атым бар, бір күні мені жақын жолдасым өз үйіне шақырып апарды. Он үш жасар қыз баласы хал үстінде жатыр: екі көзі шарасынан шыққан, судан алған балық құсап, ауа жетпей, жан ұшырып, екі қолын ербедетіп, жалына қарайды. Еңіреп жылап шешесі отыр қасында. Көз жасынан басқа о бейшараның қолынан не келсін. Әкесі сорлы, «дәрігерсің ғой, бірдеме жасасайшы» дегендей, жауаңдап менен көзін алмайды. Не келеді менің қолымнан? Я, баланы ажалдан қайтсем алып қала алам? Қысылып, амал іздеп мен тұрмын! Қолында ешбір ем жоқта дәрігердің көрген күні құрысын. Балаға ауа жетпей, көгеріп, тұншыға бастады.

— Қымбатты дәрігер, күнің болайын, бір ем жасасайшы! — дейді сорлы ана зар қағып. Терлеп-тепшіп, қысылып, дел-сал боп мен тұрмын. Осы кезде бір ой сап ете түскені. Ах, болары болды! Жалма-жан білегімді сыбанып жіберіп, қолымды сабындап жуып, өзіммен бірге алып келген қол жәшігімді аштым да, ланцетті* тауып ап, спиртпен жақсылап сүрттім. Қызды шалқасынан жатқызып, басын шалқайтып қойып, жұтқыншақтың асты, кеңірдектің тұсы осы-ау деп, ланцетті тығып жіберіп, бармағымды сұға қойдым. Асығып жүріп конюльді** әзірлеуді де ұмытсам керек, бір қолыммен жәшікті ашып, конюльді алдым

* Дәрігерлердің пышағы.

** Дем алатын қуыс темір.

да, кеңірдектің тесігіне салдым. Оліммен алысып, ауа жетпей, көгеріп жатқан қыз жаңағы конюль арқылы тез-тез дем ала бастады. Есінен айрылған қыздың сондағы тіріле бастағанын көрсең...

Сол күннен бастап өзіме өзім ант беріп, көмекей туберкулезімен күресіп, ем іздедім... Мүмкін, албырт жастық, қайтпаған бет болар ант бергенім?!

Осы бағытта жүріп рентген сәулесіне назар аудардым. Өзіне айтқан Ленинград ғалымы Неменов рентген сәулесінің өзгешелігін ашып, жақсы нәтиже алған кезі еді. «Рентген сәулесінің аз дозасы нервке жайлы тиеді, шипа» деген Неменовтың тұжырымы менің ойымда дымқыл да шым жерге сепкен бидайдай көгеріп шыға келмесі бар ма? Осы бір проблемаға он бес жыл өмірімді сарп еттім. Адамзат бақытына стрептомицин табылды да, рентген сәулесіне қосылып, біржола көмекей туберкулезінен адам баласын құтқарды... Өзіне белгілі, рентген сәулесімен көмекейді емдеп жүргенде өкпеге де әсері бар екенін байқап қап, сол өкпе ауруына қолдана бастағам жоқ па? Адам санасын сағат сияқты түзеуге бола ма деген ашы сөзім енді осы арадан туады. Кеше мен көмекей туберкулезінен емдеп жазғанда клиника керек еді, енді бүгін өкпені де емдей бастағанда қажеті аз, жабу керек деп қарап отыр.

Қарсы боп жүргендерді өзің білесің, бір кезде мені құртпақ та ойлары болғандар, енді заман өзгерді, қолдарынан ол келмейтінін білген соң, клиниканы жауып, мені құр қол қалдырмақ. Біреуі медицина ғылымына еңбегі сіңген атақты ғалым. Ол іштен туа күншіл, қызғаншақ, өзімнен басқа адам жер басып жүрмесе екен дейді. Менің жолым түзу екенін білсе де, әдейі алдымды кеседі. Енді біреуі нәдән. Ол жөнді ештеңе түсінбейді, білім, ой шеңбері тар. Баяғы мектептен алған бір түсінігі ғана бар, соның аумағынан шыға алмай өлек. Мұндайлар: ілдабайлап қорғап алғандар, сол атақпен пәлен жыл босқа нан жеп келеді. Дарынсыз, күшеншек ғалымсымақтар! Бұлардың өз бітіретіндері шамалы, қолынан іс келгендерді жақтырмайды, сырттан балағаттап қиянат сөз айтып, ғайбат пікір таратады. Міне, біздің арамызда осындай адамдар күн көреді, кедегі болады, қашан арыламыз бұлардан...».

Нияз хатты төрт бүктеп столының тартпасына салды да, костюмін шешіп, пижамасын киген соң, диванға жа-

тып, ойға шомды. Жаксы, кейде ғалымдардың көзіне «қан толып», өз кемшілігін көрмей кететін кездері аз ба? «Іштен шыққан шұбар жылан», шаң жуытпайтын мінез кімге болса да тән, бірақ рентген сәулесінің қасиетіне Нияздың көзі жеткендей, сондықтан Штокиннің сөзіне сенеді. Иә, бұл қылық Ниязға таңсық па? Дәл бүгінгі Сусанна Михайловна мен екеуінің арасындағы сөздің жалғасы емес деп кім айтар? «Мейлі, жұрт не десе, о десін, сен өз жолыңмен жүре бер!» деп кім айтып еді осы?

Дәмеш те рентген сәулесін естісе керек, кеше «мені қашан емдейсіз» деп өзі тіленді. Боткин: «Ауруды емдеме, адамды емде!» деген, өзін өзі көндіріп, үйрете бергені — емнің алды. Күніне бір рет Дәмешті көрмесе, әлденесі жетпегендей көңілі олқы тұрады. Сыпайы да биязы, нәзік те назды Дәмеш Нияз өмірінің мәні мен сәніне айналып бара жатқан жоқ па екен?

VIII

Дәмеш те тәуір бола бастаған сайын Ниязға бойы үйреніп, үйіріле берді; кейде, кешкі обходқа келмей қалған күндері, кабинетіне өзі іздеп баратынды шығарды: жүз көрісіп, бір-біріне жылы сөз айтпаса, көңілдері көншімейді. Дені сау кезінде Дәмеш мұндай күйрек болмайтын, сезімін тежей ұстап, еркек нәсіліне өмірін жүргізіп, әр сөзі түгіл, күлкісіне де қарауыл қойып, аяғын байқап басушы еді.

Нияздың көркі келісті, қылықтары сыпайы, сөздері өткір де терең мағыналы, еріксіз қызықтырады Дәмешті. Жүрек түбіне тұмардай қадаған Қайыр тұлғасын ылғи кейін сырып, салыстыра азғырып, өзіне қарай икемдей береді. Бүгін таңсәріден оянды. Оянса, әлі ерте, корпус шырт ұйқыда. Дәмеш көзін қайта жұмды. Бір қалғып, бір оянып жатып, аққан судай шым-шытырық бір уақиғаға ілесіп кете барды, түсі екенін, өңі екенін өзі де айыра алмады.

Қайыр ашулы қабағын түйіп, Дәмешке:

— Уәдені бұздың ба? Хат неге жазбайсың? — десе, екеуінің арасына Нияз түсіп:

— Жазбайды, неге жазады?.. Сен кетерде сүйдің бе? Сескендің... Өз жаныңды артық көрдің. Қорқак! — дейді. Дәмеш киналып, тоқтатпақ болып тұра ұмтылды, сонда Нияз жібермей, Қайырдан бұрын қағып әкетіп, бауырына қысты...

Міне, таза ауада, қарағай түбінде отырып, сол түсін есіне алып, ақыл таразысына салса, өткен күнгі Қайырдың хатынан туған ой көлеңкесі. Я, өкпелемесін Қайыр! Оның өкпелейтін жөні жоқ. Шын сүйсе, өзі айтқандай, «Дәмешсіз өмірдің сәні болмаса», Қарағанды осы тұрған жер, бір келіп кетпей ме?.. Қызметі ауыр, жылдың аяғы десе де, бір аптаға демалыс алса, завод тоқтап қалмас...

Завод! Осы бір сөзді атағанда, инженердің жүрегі лүпілдеп соғып-соғып кетеді.

Бұл завод — ұя салған мекені, өскен ортасы, үмітінің ұшар қанаты. Дәмеш қалай қамықпасын, құмарта істеген ісін, тапқан жаңалығын, жолдас-жорасын, ең жақын туыс-ағайындарын тастап, танымайтын адамдардың ортасында, ағаш ішінде, міне, қайғырып жалғыз жүр. Болғалы тұрған той бұзылды. Үміт үзілді... Я, Қайыр өзіне жар табар; жастай қатар өскен, іні орнына іні, аға орнына аға болған Ораздың да өз семьясы бар, өз бақыты өзіне, Дәмештің жайы екі-ақ адамға батады: бірі — Асқар да, екіншісі — Құрышпай. Шал әлі естімеген көрінеді, оның Алматыдан Дәмешке арнап жазған хатын Ораз конвертке салып, Бурабайға жіберіпті...

Асханада, стол басында бірге отыратын комбайнер бала қасына келіп, ойын бөліп жіберді:

— Дәмеш, жеңіл отырсың ғой!

Күн бұлыңғырланып, Көкшенің үстінде кара бұлт дөңгелене үйіріледі. Орман іші гуілдеп, қарағай жапырақтары балаға қадаған моншақ секілді дір-дір етеді. Күздің кара суық желі ағаш-ағаштың арасымен жыландай сумаңдап, Дәмештің мойнына оралып, арқасын күшады. Тітір-кентеді.

— Рас, күн суып барады! — Дәмеш комбайнерге қарады.

— Дәмеш, жемпіріңді әкеп берейін! — Комбайнер жүгіре жөнелді.

— Әшімжан, мен тоңбаймын... Әуре болма!

— Жоқ, салқын тиіп, плеврит алып қаларсың...

Әшімнің мінезі Дәмешке ұнамайды, соңғы кезде жекеленіп түнереді де жүреді, қабағын ашып жадырай бір күлген емес. Стол басында бірге отыратын кара келіншек сыпсып етіп, Әшіммен әзілдесе беруші еді, соңғы бір-екі күнде о да аузына күм күйғандай үндемей қапты. Екеуінің арасынан кара мысық жүгіріп өткендей.

Әшім Дәмештің көк жемпірін алып кеп, иығына жапты.

— Рақмет, Әшімжан, өзің жақын отыршы қасыма! — Әшім отырды. — Сен мені сүйер ме едің? Бөгелмей айт!

Әшім біреу маңдайдан салып жібергендей селк етіп, кейін шегінді. Сол бір сәт қыз көзінен әзіл ұшқынын тапқандай күлімсіреп:

— Жоқ! — деді.

— Жоқ?.. Енді түсіндім. Разияны сүйеді екенсің ғой. — Жігіт күренітіп, тұқырая төмен қарайды. Қытығына тиіп отырғанын Дәмеш сезді. — Мұнайып, жүдеп жүргенім сол де?

— Жоқ! — деді тағы да Әшім тоңқ етіп.

— Енді не болды? — Жігіт үндемейді. — Менің жасым үлкен, саған апа сияқтымын. Неге жасырасың?..

— Дәмеш сөзі комбайнердің жүрегін жылытты ма, қауындай жарылып, ішін ақтара салды.

— О да шығар... Негізі, өкпемнен қорқам!

— Әнеу күні: «Сұранып барғаныма қарай, жазыла бастадым, доктор Дарханов емдеді!» деп мақтанып жүргенің қайда?

— Олай болмай шықты. Негізі, сол рентгеннің сәулесі зиян ба, қалай? Күн санап жүдей бастадым. — Әшім қолындағы кепкесін уқалай, өңі қашып, толқи бастады.

— Жүдей бастағаныңды қайдан білдің?

— Ұйқым жоқ... Негізі, көзім жұмсам, шым-шытырық бір шатақ дүниеге кездесем. Сонсоң, біздің отделениенің бастығы Сусанна Михайловнаның айтуынша, рентген сәулесінен адам мүгедек боп, іске жарамай қалатын көрінеді.

— Мүгедек болғаны қалай?

— Сізге айтуға аузым бармайды... Оның үстіне, елімнен хат алып, көңілім және бұзылды, биыл егін керемет деседі... Негізі, жолдастарым үлгіре алмай жатса керек. «Қашан келесің» деп шақырады. Дәмеш, әрине, білмейсің, биыл герой атағын алушы ем, не керек, бақытсыздық деген осы!

— Әуелі жазылып ал, геройлық қашпас!

— Егер жазылсам!.. Негізі, жазылудың ауылы алыс болар. — Әшім мұңайып, көзіне жас мөлтілдеп, теріс айналды.

— Жазыласың! Менің халім сенен төмен, сөйтсе де «жазылам» деп өзіме өзім сенем. Күн сайын ертемен өзіме өзім сендіруге уәде берем.

Әшім күлді:

— Сонда жазыла ма екен?

— Жазылады! Менің ағам үлкен дәрігер. Өзіңді өзін сендірсең, ауруды жеңіп шығасың дейді ол.

Әшім: шыны ма дегендей Дәмешке үніле қарап:

— E-he-he... — деп сылқ-сылқ күледі. Бірақ күлкісі ұзаққа созылмады, кенет үзілді. Түрегеліп, қайтып тіл қатпастан кете барды.

Жігіт үлкен күйзелісте, оған дау жоқ. Мұның ішкі сырына кім араласа алады?.. Сусанна Михайловна ондай ағат сөзді неге айтады?

Дәмеш корпуска келіп, «Көмекей ауруының кабинетін» ашса, ақ халат киген бес-алты дәрігер, ішінде Нияз да бар, науқастың кеңірдегіне бронхоскопия жасап жатыр екен, есікті жаба қойды. Дәмеш палатасына келіп, жемпірін шешіп, айнаға қарап, шашын түзеді, оқуға мойны жар бермей, оны тастады. Әшімнің рентген сәулесі жайында айтқан сөзі миына шегедей қадалды да тұрды. Дәмеш өзі де осы емді алсам ба деп үміт қып жүрсе?

Ойы толқып, көңілі алаңдап, бір отырып, бір жүрді.

Мана Дәмештің есік ашқанын көрген Нияз, операция бітісімен, қолын жуып, палатаға оралды.

— Мені іздедің бе, Дәмеш?

— ...Әшейін... — Дәмеш әуелі өсек боп кете ме деп қымсына бастаса да, артынан Әшімнің сөзін түгелдей жеткізді.. Нияз ызаланғанын қаншама сездірмей бақса да, Дәмеш аңғарып қалды: қою кара қасы дір ете түсіп, сол көзі шүйіріле қадалды. Аз мүдіріп, бір ойға тірелгендей, қайта жадырап, Дәмештің қолын қысты:

— Бурабайға барып, көріп қайтсақ, қалай дейсің? Сен әлі көрген жоқсың ғой... Барсаң, машина алайын.

Дәмеш күлімсіреп басын изеді.

Бурабай — қазақ даласының ең әдемі де қасиетті жерінің бірі. Сол маңайдағы қазақ елі «Жер жұмағы» десе, журналист білгіштер Швейцарияға теңеп мақтан етеді. Нияз осы сөздерді екшеп, електен өткізгенде, тапқан бір мысқал алтын шындығы: қазақ даласы — халықтың бай «қазынасы». Ол қандай байлық? Кейбіреулер дала дегенді көлбеп жатқан құла дүз, жусаннан басқа өсімдік, суырдан басқа жәндік жоқ, қу тақыр деп ойлайды. Қазақстан жерінде тау-төбе, өзен-көл, тақыр-құр, сызат-саз, ойпаң-жазық, қырат-адыр, орман-тоғай да бар. Үш Франция жеріне парапар Қазақ-

стан — түсті, асыл кендердің қазынасы, астықтың қоймасы, мыңғырған малдың өрісі. Міне, Нияз өмір сүрген қазақ жерінің бір бұрышының ауасы дертке шипа, талай адамды өлімнен құтқарған қасиетті жер. Бұл атақты Бурабайға жұрт совет елінің тұс-тұсынан кеп демалып, өмірін ұзартады. Қандай суретші болса да, бояуын тауып Бурабай табиғатын кенепке түсіре алмас. Арканың айдаласында доғадай иілген өркеш-өркеш тау, тау іші қалың орман; тау етегі жағалай шынжыр сияқты тізбектелген Шортанды, Бурабай, Үлкен Шабакты, Кіші Шабакты, Майбалық атанған көлдер. Таудың оң қанатының астына салынған станциядан тақтайдай қара жол шығады да, қалың орманды қажарып, Бурабай келеді. Таудың дала жақ ашық бетінде орман бітіп, Көкшетау жазығы басталатын жерде, жаз болса, күс мекені Қотыркөл бар.

Шортанды көлінің шығыс жақ қабағына салынған «Бармашы» санаторийінен шыққан автобус он сегіз шақырым жердегі Бурабай көліне тақтайдай қара жолмен зымырап келеді. Автобус даусынан оянған қол саласындай қалың орман зуылдап, мазасы кеткендей. Кейбір шалдуар қарағай жол жиегіне тұра қап, автобус доңғалағына кесе-көлденең бұтағын төсеп, машина сыртын тырналап, езіліп қала береді. Нияз көзін автобус терезесінен алмай, Бурабай жайында білгенін әңгімелеп келеді, Дәмеш үнсіз тыңдайды. Автобуста екеуі ғана...

Жақында Дәмеш осы санаторийдің кітапханасынан биыл басылып шыққан «Көкшетау» атты поэманы оқыды. Соның ішінде ақын сөз өнерін жұмсап баққан. Нияз оқыды ма, жоқ па, қазір ақынның жазған жерлеріне барғанда сынауға болады.

Дәмештің тыңдамай, өз ойы төңірегінде қонақтап отырғанын Нияз сезді ме, кім білсін, Бурабайды мақтауын доғарып, басқа бір әңгімеге көшті.

— Дәмеш, кешегі сен айтқан жігіттің сырын білдім! — деді Нияз.

— Әшімнің бе?.. Шын ба екен? — Дәмеш ықылас сала, ынтыға сұрайды.

— Сусанна Михайловнаның айтқаны рас көрінеді. Содан ол жігіт іштей толқып: «Қап, бекер келісім бердімау... Рентген сәулесі күшімді алса, қайтем?» деп қорқа бастаған.

— Сонда «рентген сәулесі адамның күшін алады» деп неден айтқан?

— Қате. Мұны медицина тілінде «ятрогенная болезнь» дейді. Бұл дәрігердің қате сөзінен туған аурудың бір түрі.

— Рентген сәулесінің зияны бары рас қой?

Нияз сәл ойлана қарады. Дәмеш те сол көздің түбінде жатқан терең сырдан «рас» деген сөзді ұққандай.

Көк мөлдір Бурабай көлінің жиегін жағалап, машина сырлап келеді.

Нияз Дәмеш сұрағына жауап қайырудың орнына, ыңылдап:

— ...Мөп-мөлдір Бурабайдың суы күміс,
Көргенде шаршаған жан алар тыныс.
Мінбелеп қоршалаған шымылдықтай
Қарағай, қайың менен қалың жыныс...
Ақ көбік көпіреді күміс судан,
Сан сұлу сол көбікпен бетін жуған...

Сол көбікпен бетін жуған сұлудың бірі енді, Дәмеш, сен боласың, — деді Нияз әзілдеп.

— Қандай әдемі көл! Бейне бір көкмаріз салған кеселегі су тәрізді. — Дәмеш қызығып, суға түскісі келеді. Ниязға: — Көбікпен бетін жуғанның бірі болсам, суға шомылайын ба? — деп қалжыңдайды.

Ол азар да безер, су маңына жуытпайды, суық тиеді деп қорқады. Ақыры, машинаны алға жіберіп, екеуі «билеп жатқан орманды» жаяу аралады. Бұл «қарағайлардың ортасына көшіп кеп қонған бір ауыл қайың» дейді қазақтар. Шынында да, бір топ қайыңды қарағайлар жан-жағынан қоршап, «тұтқынға» алған, қалың қол қарағайдың қоршауын бұзып шыға алмаған бір шоқ қайың: «Өлсек те, той жасап, билеп өлейік» дегендей. Сырт қараған көзге билеп жүрген адамға ұқсайды: бірі тізесін бүгіп, чечеткені, енді бірі құшақтасып, вальсті билеген тәрізді.

— Мына бір қайың жігітті биге шақырған қыздан айнымайды, қолын созып, иіліп тұрғанын қарашы!.. Шашы иығына төгілген, — деп Дәмеш қиялына Нияз канат бітіреді. Дәмеш қуана күледі, мәз.

— Шашын қайдан көріп тұрсыз?..

— Төгілген бұтақ жапырағы шаш емес пе?

— Ақын болам деп бола алмай қалғансыз-ау, тегі?

— Айналайын, дәл үстінен түстің... Жас шағымда өлең де жазғам.

Сол бір шөк қайыңды қак жарып, Спыртастың түбіндегі «Су станциясына» барды екеуі. Соулет өнерінің ең асқан суреткер шебері — табиғат. Спырды тастан қалай қиып салған? «Аусыл атаға» салған ескерткіш секілді. Қашап-қашап жалпақ тастардан қалаған биік тұғырдың үстіне шығарып, суға қаратып күйсетіп қойған. Аңда-санда күйірығын шолтаңдатып, шыбын қағады... Дәмеш Спыртастың о жақ, бұ жағына бір шығып, тамашалап жүргенде, Нияз қайық жалдап, енді екеуі көлдің арғы қабағына, Көкбұғазға қарай жүзді. Су бетінде бықыған қайық: бірі балық ауласа, енді бірі сайран құрған. Алыста, Жұмбақтастың маңында, гармоньға қосылып әлдекім ән де шырқайды. Көлдің беті мөп-мөлдір, түп-тұнық! Қайық сырғанап жылжып келеді. Басы адам, бөксе жағы хайуан тектес Жұмбақтас, шешуімді тап дегендей, көл ортасынан айбат шегіп түрегелді.

— Мынау сфинкс ғой... Қолдан жасамады деп айта аласыз ба?

— Бұны қазақ Жұмбақтас дейді... Табиғат-шебердің су толқынымен қашап жасағаны...

Жұмбақтас бейне арыстан шөгіп жатқан,
Айбатты жалбыр жалын төгіп жатқан.
Маңқиып Окжетпеске қырын қарап,
Суына Бурабайдың бөгіп жатқан... —

деді Нияз өлеңдетіп.

Қайық Жұмбақтасқа жақын барғанда, Дәмеш еркелеп қолын созды.

— Тек! — деді Нияз үрейлене. Дәмеш қолын тартып ала қойды. — Қолыңды тістеп алады!

Алғашында шын көріп, сескеніп қалған Дәмеш, әзілге түсініп, шаттана күлді:

— Түу, сіз болмасаңыз, қолымды тістеп алады екен!

— Ылғи менің тілімді алып жүрсең, қауіп-қатерден сақ жүресің.

— Ол үшін ылғи сізді ертіп жүруім керек қой.

— Әлбетте!

— Санаторийден кеткен соң, сіз менің қолыма түсесіз бе?

— Ол сенің еркінде!

— Оны қалай ұқтық?

— Ойлан... Бір лажы табылар.

Қайық Көкбұғаздың арасымен жүзіп, Оқжетпестің түбіне жақын барды. Дәмеш жоғары қарады, басындағы орамалы сырғып иығына түсті. Қазақ қыздарының ерте заманда киетін сәукелесі сияқты бас жағы ұшталып келген көлдің қақ ортасындағы биік таудың шың-құзы бұлтпен тілдескендей.

— Биік пе? — дейді Нияз есуін тоқтатып, ескегін алдына алып.

— Ух, қандай биік! Мынаның басына кісі шығып көрді ме екен, естідіңіз бе?

Нияз ыңылдап, өлеңмен жауап қайырды:

— Басына атсаң-дағы оғың жетпес,
Иіліп ешбір тауға тәжім етпес.
Сол шыңға жан шықпаған ұя салып,
Шаңкылдап қаршыға мен бүркіт кетпес!

Баяғыда Абылай хан қалмақты жеңіп, ең көрікті сұлу қызын тұтқындап алып келгенде, осы таудың түбінде: «Таңда, қыз! — дейді батырларын көрсетіп. — Қай ұнағанына күйеуге берем!». Сонда қыз: «Қай мергені осы таудың құзына садағының оғын жеткізсе, соған беріңіз!» дейді. Батырлар кезек-кезек оқ аталды, тау құзына бірінің садағының оғы жетпей, орта жолда қала береді. Содан Оқжетпес деп атап кеткен. Қайтайық, Дәмеш, біз қалдырып кеткен машина көлді жағалап келіп тосып тұр, әне! — деді Нияз, қайықты көлдің жиегіне қарай есіп.

— Үңгір... және бір Буратас дейтіні қайда?

— Кейін, кейін. Сен шаршадың! Жазатайым бірдемеге ұшырап қалсаң, білесің бе өзің, менің халім не болатынын?

Дәмеш қайықтан түсе бергенде, Нияз қолынан тартып көтеріп алды. «Доктор, мұныңыз не?» дегендей, Дәмеш бетіне таңдана қарайды. Ол түсінеді.

— Саған қазір секіруге жарамайды, оны білесің бе? — Күлім қаққан доктор көзінен көзін алмай, Дәмеш үнсіз басын изейді; Нияздың көзі от шашып, құмарта қадалды, ерні жыбырлап, төне берді.

— Әне, шофер қарап тұр!

Есін жинаған Нияз біреу жақтан салып жібергендей басын шайқап, Дәмешті жерге түсірді де, қайықты тартып жиекке шығарды.

— Қайықты қайтесіз?

— Келіскем. Өзі алып кетеді.

Көл жағалай ызғытып келе жатқан машина курорт қаласына жақындағанда, жүрісін бәсеңдете бастады. Бурабай көлі мен Үлкен Шабакты көлі арасындағы іркес-тіркес төбелердің бөктеріне жапсыра салған құс ұясы тәрізді, ығы-жығы, қат-қабат үйлер... Қала ортасындағы бақшада ой-наған музыка. Бықыған халық.

— Біздің санаторийден горі мұнда көңілді де сәнді ме дейім! — Дәмеш шын қызықты.

— Ем жағына келгенде, біздің санаторий артық. Кісісі де аз, у-шу жоқ, тыныш!

— Әркім өзі шыққан төбесін биік дейтін еді!

Дәмештің бұл сөзін өзінше ұқты да, Нияз пікір таластырды. Бурабайдың ауа райын сөз қып, біраз жерге апарып тастады. Бұл, тегі, тыңдаушы табылса, ойын ортаға сап, мауқын басатын Нияз мінезінің өзгешелігі көрінеді, Дәмеш талай аңғарған: сөйлеп кетсе, дес бермейді, кейде қиялындағы адамды сөзге шақырып, айтысып та алады. Дәмеш құлақ сап тыңдап, өзіне керекті жерін ғана сақтайды.

...Көкшетау өлкесінің басқа аудандарына қарағанда, Бурабайдың ауа райы өзгеше. Батыс жақтан соққан даланың аңызақ қызыл желін аттың тағасындай дөңгелене қоршаған тау бөгейіді, шығыс жақтан ескен дауыл-құйын қалың орманнан аса алмайды. Тау қойнындағы орманның іші тынық, қысы-жазы мүлгіп тұратыны содан. Қарағай майының иісі, көлдің суы сол ауаны жұмсартып, дауаға айналдырады.

Ауасы дертке лауа, жұпар иісін,
Көкірек, қанша жүтсең, тоясың ба? —

деп ақын тегін айтпаған.

Бурабайдың, әсіресе Дәмеш тұрған санаторийдің ауасы өте таза, озоны* көп, ешбір шаң-тозаң жоқ, дем алғанда оттегі де, озон да қанды денеге жақсы таратады. Қан жақсы тараса, ауру да тез жазылады.

Адам денесін, бұлшық ет тарамдарын қан ылғи жуып-шайып, істен шыққан керексіз заттарды ағын судай ысырып шығарып тастайды да, өмірге қажетті түрлі қоректерді оттегімен тасып беріп отырады. Организм жауы — мик-

* Оттегінен де таза ауа.

робпен де күресетін сол қан. Қанның ішіндегі лейкоциттер — организмді түрлі аурудан қорғаушы, жауынгер әскері, олардың жалпы саны 50 миллиардқа жуық. Лейкоциттердің бір ғажап сыры — адамның қайбір мүшесіне микроб түсіп ауырта бастаса болды, соған тура қарсы ұмтылады. Өзенге ағызған сал сияқты қанның ағымымен жылжып барады да, дәл аурудың тұсына келгенде тоқтап, қан тамырынан өтіп, ісікті тауып алады. Микроб түскен адамның мүшесі, әдетте, ісіп кетпей ме? Сол ісіктің іші толған жау — микроб. Жаңағы жетіп келген лейкоциттер дереу сол микробтармен соғыс ашады. Қиян-кескі шайқас басталады. Осы соғыста микробтар да, лейкоциттер де — екі жақ бірдей орасан қырылады. Егер лейкоциттер жеңе алмаса, лек-легімен ағылып көмекші күштер келіп жатады. Жеңсе — ісік басылып, ауру жазылады. Жеңе алмаса — ауру күшейе береді.

Жаңағы лейкоциттер микробты бас сап жұтады да, өзі де бірге өледі. Бұлардың аты — нетрофиль. Ал бұлардың артынан бір тобы жүріп, өліктерді жинайды. Олардың аты — лимфоциты. Бұлар әскердегі санитарлардың рөлін атқарады. Наукас адамның қанын алып қарап, лейкоциттер көбейіп шыға келсе, дәрігер алдымен әскер көбейіп, денеді бір соғыс жүріп жатқанын аңғарады, онан соң күрестің түрін байқайды: үлкенірек пе, кішігірім бе? Нейтрофиль көбейсе — қырғын соғыс болып, организмнің жақсы күресіп жатқаны.

— Үқтың ба? — дейді Нияз сөзін аяқтап.

— Сіз көзбен көріп, қолмен қойғандай айтасыз, — Дәмеш күліп, сөзін аяқтайды. — Қызық екен!

— Сенің тез түзеле бастауыңа да осы таза ауа себеп болды, оны білесің бе? Таза ауа лейкоцит отрядын өкпедегі ісікке тезірек жеткізді де, жау әлсіреп, кейін шегінді...

— Оның өзін қолдан өсірсе қайтер еді?

— Әзірге организм өзі ғана өсіріп, өзі жұмсап тұр ғой, Дәмеш, бір рет би билеуге рұқсат берем! — деді ол, машина алаң тұсына таман келгенде.

— Тек өзіңізбен!

— Мен көптен билемеп ем...

— Уақасы жоқ, өзім үйретем.

Би алаңын демалушылар алқа-қотан қоршап алған, бірі күліп, бірі — сөз қосып, әрқайсысы әрқилы сезініп, биді

тамашалап тұр. Ортада екі-екіден дөңгеленіп жүрген өңшең қыз бен жігіт. Бұл екеуі де киіп-жарып, билеушілердің орташенинен қосыла кетті. Тұрған жұрт бұларға назарын аударып, өткір мысқыл сөзбен сондарынан атқылап жатты, оны елең қылған Дәмеш жоқ.

Дәмештің қасында билеп жүрген Нияз селк ете түсті. Дәмеш жалт қараса, Нияздың көзі қарсы жақта жекелеу тұрған кішірек келген томпақ көз әйел мен сом денелі, қарашұбар еркекке қадала қапты:

— О кім, доктор! — Дәмеш Нияздың құлағына сыбырлап, анау екеуін иегімен көрсетті.

— Бұлар баяғы менің павлодарлық «достарым!» — деді Нияз тесіле, жиіркене қарап, олар Ниязды байқаған жоқ.

— Қарашұбардың жүні жығыңқы көрінеді, тегі, күні қараң ба деймін?

— Әйел де боп-боз, сырқат болар.

— Ах, черт с ними. Тағы бір айналайық, — деді Нияз әдейі соларға қыр көрсеткендей. Нияз дөңгелене биледі. Нияздың қарайып қалғаны шын сияқты, кейде ілесе алмай, кешендей береді, сөйтсе де бір рет айналған соң жөнделіп, музыка ырғағына лезде үйлесіп алды. Алаңды екі рет айналғанда, жиналған жұрт арасынан күбір-күбір сөз де шықты: «Бұлар кім, бұрын көрмеп едік?» деп, бірінен бірі сұрап жатты.

— Қазір барып, екеуіне тиіссем қайтеді? — деді Нияз, биге төселіп алған соң.

— Қайтесіз... — Дәмеш тоқтау сала берді.

Нияздың түсі өзгеріп, қолы Дәмештің белін қыса бастады, толқып жүргені белгілі болды.

Алаңды үшінші рет айналғанда, оркестр де вальсін аяқтады.

Нияз да:

— Жетеді енді! — деп Дәмешті қолтықтап алды да шықты, оқшаулау барып, Дәмеш те Нияз көзінің ізімен әлгі екеуін іздеп еді, таба алмады, бұларды көріп, зытқан тәрізді...

Шаршап қайтса да, ол түні Дәмеш ұйықтай алмай, дөңбекши берді. Көз алдынан Нияз кетпей-ақ қойды.

Бурабайға неге апарды? Манағы «ол өзіңнің еркінде!» деген сөзін қалай ұғады Дәмеш? Шынымен... Жоқ-жоқ, ондай ойды ойлаудың өзі обал. Нияз өз сөзіне Дәмеш

ойлағандай мән беріп айтпаған да шығар. Әйел жынысы қиялшыл келеді, Дәмештің өзі емес пе соған жорып келе жатқан! Дәмештің Қайыры бар, оны Нияз және біледі!..

* * *

Осы бір сұраққа сол түні Нияз да жауап іздеді. Ол түні шеше алмай, ертеңінде қызметте де аяғына оралғы болып, сүріне берді. Сәл қолы босаса, екі аттап терезе алдына барады да, Көкшенің шыңынан көзін алмай, ойға шомады. Сондағысы кешегі Дәмеш екеуінің Бурабайға саяхатынан алған әсері. Осы бір саяхат Нияз өмірінің әліп-биі болмаса игі еді? Иә, бұл артық айтылған сөз емес, Нияздың жаңа өмір сүре бастағаны шын. Соңғы он жылды өмірден өшіріп тастауы керек, ол — түс пен өңінің екі арасындағы «шала жансар хал». Иван Петровичтің клиникасында жиырма жылдай алып ұйқымен ұйықтап тұратын баяғы граф сияқты. Патша заманында ұйықтап, Совет өкіметі кезінде тірілсе керек-ті... Нияз да сол тәрізді, өмірге қайта туып, аяғын тәй-тәй жаңа ғана басып жүрген жоқ па? Жұрт қатарлы қылшылдаған жастығын басынан өткізіп, дәурен де сүре алмады, қашып-пысып күнелтті. Жиырма мен отыз арасындағы қайран жастық шақты — басынан кешпей қалған дәуренін қайта бастап отыр дегеніне кім нанады? Керек десе, Дәмештің өзі сенер ме екен? Егер Нияз: «Қыршын жаспын, әлі де өмірге күштармын, күш-қуатым мол» десе? Сенбейді! «Әне, қарашы, самайын қырау басып, маңдайына айқыш-ұйқыш әжім түскен» деп қолымен көрсетіп, күлуі де мүмкін. Бірақ күлген адам — надан: физиканың «Закон сохранения энергии»* деген заңын білмейтін болғаны. Нияз өзін жаспын деп санайды, егер Дәмеш сүйсе... Жоқ-жоқ, бұл сөзді аузына алуға ары бармайды. Дәмеш — аспандағы жұлдыз, қиялдағы арман. Нияз өмірбақи тап осы Дәмешті іздеп, аңсаған, түсі түгіл, өңінде әрбір көшеде, ұзақ сапарда, поезда іздеп, «осы сол-ау!» деп, окталып барған жерінде ол болмай, жүрегі ауырып, қайта шегінетін-ді. Дәмеш екеуінің өмір жолы айқыш-ұйқыш түсіп, кейде бірінің өкшесін бірі басып, бір трамвайда, бір автобуста бірге жүрген күндері де болған шығар. Шіркін, ерте неге кездеспеді

* Қуатты сақтау заңы.

екен?... Иә, кешеден бері осы қыз ойына үстемдік құрып, өзіне бағындырып алды. Көзін жұмса кешегі қыз көз алдына келеді, билеп жүріп қысқан қыздың қыпша белі, кеудесін тұртпектей, электр отындай жанып күйдірген қыздың тіп-тік қос алмасы, Нияз иығына арта салған қыздың жұп-жұмыр ақ білегі көз алдына төніп, «мені сүйші!» деп қызықтыра шақырған қыздың аппақ ұзын мойны шықпайды-ау есінен, шықпайды!

Бүгін Нияз тағы да ерте тұрып, корпусқа барды. Үйреншікті кабинет — таза да жарық. Еденге төселген текше-текше сарғылт линолиум паркет сияқты жылт-жылт етеді, ақ сырмен боялған стол, орындықтар, медицинаның түрлі аспаптары жылтырап көз тартады.

Күздің қара суығына қарамастан, Нияз форточканы ашып, кабинет ішін салқын ауаға кеулетіп жіберді. Столын, сия дәуітін, ең ақыры, терезе жақтауларына дейін саусағымен бір-бір сипап, шаң-тозаң іздеді... қазір сағат тоғызды соққанда, некен-саяқ ойды кейін сырғытып тастап, қызметке шұғыл кіріседі. Сол қалыптан тапжылмастан науқастарды үш сағат қабылдайды. Үш сағат өткен соң, не бір минут кеш, не бір минут бұрын емес, дәл кезінде Нияз орнынан тұрады да, терезе алдына барып, таза ауа жұтып, ойын жинақтап дем алады, сонан соң отделениені аралайды, науқастардың көңілін сұрап, палаталардың тазалығын тексереді, асханаға барып, тамағының дәмін татып көреді. Түстен кейін науқастар дем алып болған соң, күн еңкейе жұмысын қайта бастайды... Нияздың күндегі өмірі осы. Бұл — әдетке айналған жұмыс ырғағы...

Сол қызмет ырғағы бұзылғалы, міне, екі күн: жұмысқа көңілі жар бермейді, селсоқ. Бар ынтызары — Дәмеш. Қасында көмек беріп тұрған медсестра Варвара Платоновна да көңілінің тұрақтамай аласұрғанын сезгендей, жалтақ-жалтақ қарайды. Сонда Ниязға жаны ашып, аяй ма, жоқ, біреудің көмекейіне ыстық айнаны басып ап, күйдіріп тастай ма деп қауіптенеме?

Осы бір сестрамен Нияз бірнеше жыл бірге қызмет істейді. Ұстаған жерінен айрылмайтын бір пәле... Тұлғасы қандай төртпақ шымыр келсе ойы да сондай салмақты, іште жатқанынды айтпай біледі. Нияз талай бетін қайтарып та бақты: «Мені сен бақылама, өз жайыңмен жүр!» деп зекілі де, шыбын шаққан құрлы көрсе бұйырмасын.

«Доктор, халатыңыздың түймесін салыңыз!», «Бір сағат өтті, жетеді, демалыңыз!» деп ызындайды да тұрады немесе: «Докторда жан жоқ па, ертең кел, бүгін жұмыс сағаты бітті!» деп шаңқылдап жатқаны. Нияздың не шешесі, не бірге туысқан қарындасы сияқты Варвара Платоновна... «Бұл не бейбастақтық, ауруы жоқ болса, келе ме, неге жібермейсіз?» деп Нияз ренжісе: «Санаторийде екі ай жатады, уақыты бар әлі, ертең келсін!» деп, есікті тарт еткізіп қаттырақ жабады...

Халатының қалтасына қолын салып, терезе алдында сілейіп тұрған Ниязға:

— Наукас күтіп отыр ғой, доктор! — дейді сестра есіне салып.

— Ә, солай ма?..

— Қыз келмеді, пәле келді ғой бұл... — дейді сестра өзіне өзі күбірлеп.

— Не дедің, Варвара Платоновна?

— Жәй, әншейін...

Науқастың көмекейін қарап жіберген соң, Нияз есікті өзі жауып, орнына оралды да, сестраның иығына қолын салып, бетіне үңілді:

— Жаңағы не дегенің, түсіндірші?!

— Пәле... Пәле емес, сиқыршы, басыңды айналдырды... — Ойының дәл үстінен түскен соң, Нияз күліп жіберді. Қайдан біледі бұл?

IX

Нияз Дәмешті ертіп Бурабайға барған күні ертеңінде көл жиегінде, корпус маңында өсек сөз жауыннан кейінгі мөлдіреп піскен жүзімдей өсе берді, оны теріп ап, бас дәрігердің алдына тарта берген Сусанна. Осы әңгіменің тұсында Сусанна өзіне кімнің қас, кімнің дос екенін де білді. Қасы аузын кере, ушықтыра, жандандыра айтып, айызы қанса, енді бірінің Ниязға жаны ашып, күдіктене қарағаны да бар. Соның бірі — Варвара Платоновна. Дәрігерінің басын өсек-аяңнан арашалап алып қалмақ. Өсекті өдемілеп айта бастағанда тойтарыс беріп, «тәйт әрі» деп ауыздан қағып, зекіп тастағанын Сусанна өз құлағымен де естіді. «Оған не жоқ екен, о тәйір деген? Сиқы анау еркек жиіркенетін: қораш, бет-аузы бір уыс, сүреңсіз, маймақ күс сияқты екі аяғын шалыс басқан. Көмекей кабинетінде Нияз алдында

күрдай жорғалағаннан басқа не қасиеті бар оның? Қарашы, ақылғой, ділмар боп алғаның? Сусанның палатасында емделетін комбайнер Әшім барса: «Неге ерте келмедің, шошқа бақтың ба» деп зекиді. О да ақысын жіберетін жігіт емес, дәрігердің еміне риза болмай өшігіп жүргені және бар, беттен ала түседі: «Қызбен Бурабайға баруға дәрігердің уақыты бар да, бізге жоқ, ә?» дегенде? ол: «Дәрігердің еміне араласпа! Саяхат құру, — емнің бір түрі» дейді. Ха-ха! Бурабайға апарып, қай тастың түбінде емдеді екен...

Дәрігерлік этика бар, оны бұзу — медицина ғылымына, емге нұқсан келтіру. Жеңілтек, ұшқалақ дәрігер өз нәпсісіне бола санаторий дәрігерлерінің беделін түсірді... Мүмкін, Сусанна бас араздықтың салдарынан әдейі осек таратып жүр деп те ұғар, оған да көнді, мұндай қылықты көріп отырып үндемеуге Сусанның ары жібермейді... Я, осы бір кезең — тізгіндеп жуасытып алатын кезең! Енді аздан соң ол мүлдем бой бермей кетуі де ықтимал...»

Сусанна Михайловна осы түйінге келді де, Жүсіпті іздеді. Қараңғы кеш, суылдаған орман, Сусанна жүгіре басып Жүсіп үйінің алдынан өтті. Терезеден от шығады. Үйінде-ау, шамасы.

Есігін қақты.

Әлдебіреу отырса ше? Бүгін комбайнердің ыстығы тағы көтеріліп қалған, соны сылтауратар...

Жүсіп ар жағынан шыға кеп, Сусанның көріп сасып қалды, қайдан жүр түнделетіп дегендей:

— Жалғызбысың?

— Кіріңіз, кіріңіз... Ғапу етіңіз, ыстықтап, киімімді шешіп тастап ем, — деп Жүсіп кейін шегінді. Жалаңаш, трусишан ғана түр екен: бұлшық еттері бұлтиған, тарам-тарам, кеудесі қап-қара түк. Сусанна әрі жас та, әрі шыршық атқан келісті мүсінге қызыға көз тастаса да, әдеп сақтап, табалдырықтан бері аттамады. Жүсіп есікті жаба қойды да, халатты нығына іле сап, қайта оралды. Есікті палқайта ашып, үйге шақырды. Әйелі жоқ болса да, екі бөлменің екеуі де тап-таза, әр зат өз орнында; шағын дүние, әдетте, көзге ілінбейді ғой, дәл қазір аз да болса үйдің сәнін келтіріп тұр. Жоғарғы бөлменің есігі ашық екен, төбедегі көк шамнан түскен жарық көк мұнарға бөлеп, жан рахатына, маужыраған бейікам өмірге шақырғандай. Терезе алдындағы патефон ұзақ ойналатын пластинканы

тарта бастады. Ауызғы бөдмесі кең де жарық. Еденде ескірген масаты кілем. Ортада дөңгелек стол. Бұрышта диван. Диванда томшиған-томшиған кішірек көпшіктер... Козге ілінетін басқадай зат жоқ. Тек есік жақтағы бұрышта бір буфет тұр.

Сусанна Михайловна үйді козімен аралап шығып, іштей баға берді. Ұқыпты еркек екен. Қазақтар «қатын басшы, қазан-ошақпен айналысады, асты өзі пісіреді, еденді өзі жуады» деп мазақтап, келсе қылатын-ды. Мүмкін, қазақ жігіттеріне ерсі көрінгенмен, тап қазір Сусаннаға бұл ұқыптылық әбден ұнады. Осындай ері бар әйелдің арманы не?.. Жүсіп бүгін өзгеріп кеткендей ме, қалай? Күндегі сүмірейген, болбыр Жүсіпке ұқсамайды, ширақ та келісті.

Сусанның сынап-мінеп тұрғанын ол өзі де сезгендей, жымнып, қасына кеп, қолтықтап диванға отырғызды.

— Мен қазір лағман әзірлеймін... Сіз менің қолымнан лағман жеп көрген жоқсыз. Өзіңіз Нияз Базілевичтен сұраңызшы! Ол талай сүйсіне жеген...

— Рахмет! Менің асты былапыт ішпейтінімді білесің ғой. Жүсіп басын изеді.

— Музыкаға шарап қосса, көңіл сонда шалқымай ма? Ақынның:

Глухие тайны мне поручены,
Мне че-то солнце вручено.
И все души моей излучины
Пронзило крепкое вино, —

дегені есіңізде ме? Қазір... — деп Жүсіп «Қазақстан» атты қанкүрең шарап пен алтын белдеулі бокалдарды буфеттен алып, столға қойды.

— Осы бір өлеңді тағы біреудің аузынан естіп ем... — Сусанна күлімсіреп, Жүсіпке қарайды. Ол қызараңдап:

— Бір кезде соның шәкірті боп, еліктегенім де шын. Тегі, жүкқан да!.. — дейді.

— Я, жанына жар таба алмай, шарапқа иманын сатып жүргенде айтатын жыры, бүгінде оның өлеңі шарап емес, қыз... Кеше Бурабайға алып барып, емдесе де керек... — Сусанның сылқ-сылқ сиқырлы күлкісі бір-екі бокал шараптан кейін Жүсіпті музыкадай елтіте бастады.

— Ашқан жаңа емі осы болар?

— Павловтың теориясына сүйеніп, ауру емес адамды емдегендегісі.

Екеуі қосыла қатар күлді. Қанкүрең шарапты Сусанна көзін жұмып, рахаттана ұрттап ішеді. Аздан соң бокалды итеріп тастап, шапшаң қимылмен ұшып тұрды да, сақылдап күліп, диванға құлай кетті.

— Адамды сен неге емдемейсің?.. Ә?

Әуелі сасып қалған Жүсіп, іле оның қимылынан жүрек сырын ұқты да, жалма-жан қасына жетіп барып, айқара күшпақтап, ұзақ сүйді. Құтырған без қан ішінде асыр салып, сезімді тұртпектей, шараптан да бетер қыздырды. Әлден уақытта есін жинаған Сусанна Михайловна ұйпа-тұйпа болған шапшын түзен, ішілмей қалған шарапқа қайта төнді. Әрқайсысы өз сезімін талдап, біріне-бірі үн қатпай отыра берді. Сусанна өзін іштей ащы сөзбен кекеп-мұқап, келемеж қылады: Бір бокал шарапқа басы айналып есін алдырғаны несі? Елікпе жас, көрсек қызар қыз емес, тіс қаққан, әккі әйел бүйте ме екен! Көрерінен көргені көп... Кешегі етегіне жармасып, бір ауыз сөзіне зар боп жүрген Жүсіп Сусаннаның махаббатына тати ма? Қадірін біліп, түсіне ме? Оны келешек көрсетер, тап қазір жас жіттің албырт та аңқау махаббаты Сусаннаның жанын аймалай ала ма, соны айтсам ше?»

Өмір бақытына қолы жеткендей, қуанышы бойын кернеген Жүсіп ертеңінде қызметті де еңсере істеді. Бұрын «өне бір жерім, міне бір жерім ауырады!» деп шағымды жиі айтатын науқастарға «ештеңе етпейді, қояды» деп мән бермейтін Жүсіп, бүгін әрқайсысына жеке-жеке арнайы тоқталып, ауырады деген мүшесін қолымен басып көріп, қайсыбіріне дәрі-дәрмек те бергізді. Біреулерін нықтан қағып: «Құлан таза жазыласың!» деп көңілін де көтерді, науқасқа сирек күлетін дәрігер, жиі ырсынып, азанғы обходтың қалай өткенін өзі де сезбей қалды; бұрын кейбір палатаға кіргісі келмей, қыжырланып, зорға баратын-ды. Ми түбіндегі лепірген асығыс ой: «Тездет, кеш тезірек батсын!.. Сусаннаға тезірек жет!» деп қамшылап, асықтырды да отырды. Аспандағы жұлдыздай жымпыдап, жүрегіне үміт отып тұтатқан кербез де сұлу, асқақ та назды әйел Жүсіпке көңіл бөлсе, махаббатын сыйласа, арман не!

Міне, Жүсіп отыздың ішінде, есті алатын күшті шарап сияқты мұндай махаббатты әлі күнге татып көрген жоқ. Сусанна ешбір әйелге ұқсамайды!..

Остіп батар кешке зорға жеткен Жүсіп еңгіге басып Сусанның үйіне келерін келсе де, кіре алмады. Кеше екеуінің арасында жақындықтың ешбір белгісі болмағандай, келіншек ызғарлана қарсы алып, қабағын шытты, «басым ауырып отыр» деп, үйге кіргізбей, босағадан қайтарып жіберді. Жүсіп сүмірейіп үйіне оралды да, сылқ етіп кереуетке жата кетті. Түкке түсінсе, бұйырмасын! Басы ауырған күнде де, қолын сипап, жылы-жылы сөз айтып, көңілін аулауға болушы еді, жақын адамның жаны ашитын да кезеңі осы. Әлде? Нияз екеуі татуласып қап, соны тосып, кедергі болады деп қуды ма екен?.. Бірақ Ниязбен ол күндіз кездесетіндей болған жоқ. Сусанна өз отделе-ниесінен сыртқары бір қадам баспады, түске дейін ол дәрігерлерді кезек-кезек шақырып, диагнозы дау-талас тудырған науқастарды тексеріп, консультация берді. Түстен кейін бір науқастың жұтқыншағынан ас өтпей жатыр деп, Ниязды Бурабайға шақырып әкеткен.

Енді не болды? Неге өзгерді? Әлде кеше қызып отырып, ернін тоса салған ба? Я, Жүсіп сияқты аузынан сөзі, қалтасынан ақшасы түскен дәрігер табылмап па асқақ жанға? Кім еді осы: ақылды еркектің ақылы әйелді сиқыр жасағандай бағындырып алады деген?

Әрине, «ақылым жоқ» деп өзін кім кемітсін. Жүсіп те өзін біреуден кем санамайды; жалғыз-ақ, әйел десе, ұялшак, жармаса түсер «шап етер» емес, ондай еркекті өзі де жек көреді. «Жоқ, Жүсіп өзінің кім екенін танытады әлі Сусаннаға! Ақылып да, талап-жігерін де танытады! Мүмкін, Сусанна Нияздың арбауынан арыла алмай, екі жақты, делсал болып жүрмесін? Сонда Нияз Базілевичтің мақтанарлық қандай артықшылығы бар? Мүсін жағына келсек, Жүсіп оның жанында Қажымұқандай, жас жағын ауызға алудың қажеті жөне жоқ, қырау басқан самай шашты қайда тығады ол? Ал ақыл жағы ше?.. Көргені, оқығаны көп болса да, білімі жөне артық емес. Бірақ ақыл деген білімге ғана құл емес қой, оқымаған адамның ішінде де ақылдылары болады. Әйтсе де Жүсіптің ақылы он есе орап алады! Я, ендеше, сол ақылын Жүсіп жұрт алдына неге салмайды? Салады!».

Осы бір тұжырымға келген Жүсіп аздан соң Шортанбаевтың үйіне барды. Қасында қаланың бір қызметкер қазағы бар. Арақты сіміріп алған Шортанбаев балпылдап, сөзге қонақ бермей отыр екен. Жүсіпті көріп, құшағын

жая, тұра ұмтылып. аркадан қағып: «Келешекте осы санаторийде бас дәрігер боп, емнің кілтін қолыңа ұстайтын сенсің!» деп қарқ-қарқ күлді. Жүсіп күлімдеп, босағадан әрі аттамап еді, Шортанбаев итермелеп стол басына алып барды да, қолына бір рюмка ақ арақты ұстата қойды. Шығыстың бір философының сөзі Жүсіптің есіне түсіп, іштей мырс етті. «Мас адам төрт кезенді басынан кешеді-мыс. Ең алғашқысы — ол тоты құсқа ұқсайды; көрікті де шешен көрінгісі келіп, мақтанып, қанатын тарай береді; аздан соң маймылға ұқсап қылжақтап, күліп, әркімді бір құшып, сүйе бастайды. Содан енді бір екі-үш рюмка қағып тастаған соң, арыстандай күжілдеп, айбат шегіп, жұртты қорқытып, үрейді алады; сонсоң ақыры ес-түсін білмей, құсып... шошқа сияқтанып көрінген жерге аунайды...».

Дәл қазір Шортанбаев Жүсіпті құшып, қылжақтауына қарағанда, маймылдың қатарына жетіп қалған шамасы бар. Тегі, көп ұзамай зытқан жөн, арыстандай ақырып, тап беріп жүрер... Кебежедей мына қарынның астына бір түссе, сытылып шығу да қиын!

— Мен кеше райкомда хатшы жолдасқа: «Біздің Алексей Иванович қартайды. Жүсіпті бас дәрігер қою керек» десем, ол: «Партияда бар ма өзі?» дейді. Сонда барып бірақ білдім, сенің партияда жоқ екенінді... Әй, сен неге түспейсің, ә? Жатсың ба?..

Жүсіп сықылықтап күле береді.

Қасындағы қазақ:

— Көмекей ауруын емдейтін атақты дәрігер осы кісі ме? — деп қалды.

— Түу, сен өзін миғұласың ба, қалай? Бұл — Жүсіп! Көмекейді емдейтін басқа, ол — сұйық адам... Біздің бәрімізді жек көреді, анада маған: «Сен өзін кімсің?» дейді. Мәссаған, керек болса. «Кімсің?». Шортанбасқты кім білмейді?..

Аздан соң ауданнан келген жігіт қайтып кетті де, Көжек пен Жүсіп оңаша қалды. Әңгіме қызды. Көжек жүндес, быртық саусақтарымен бокалды қапсыра қысып, тістеніп те қояды. Жүсіп дем берсе, Көжекең өршеленіп, Нияздың атын атап, боғауыз сөзбен аямай сыбап, қаһарына мініп отыр.

— Сен оның қайдан келгенін білесің бе өзін?.. Кеше кірерге ін таба алмай, әркімнің аузына жаутаңдай қараған

ит, бүгін адам бола қалыпты. Көрсенің, бірер жылдан кейін таз кепешін қайта киеді әлі!

Нияздың біраз жазықсыз қуғын көргенін Жүсіп естігенді, оған онша мән де бермейтін, аралары жақсы кезде Нияздың өз аузынан естіп, қайта аяп, өкініш те білдірген. Дәл қазір сөнген қоламтаны бүрқырата қопарған Көжекті құптай қоймады, алдындағы рюмкасын шыр айналдырып, Жүсіп төмен тұқырды. Мақұлдап отыр деп ұққан Шортанбаев сырды ақтара әрі тереңдей берді. Өзінің осылай жүрген күйіне риза болмай, іштей күйінетініне дейін шақты.

— Мен бір кезде кім едім? Ана бір жылдары ағымыз — ақ, кара дегеніміз кара еді. Енді көрдің бе, пенде ғып қойғанын...

Шортанбаевтың қолы дірілдеп, шөлмектегі арақ сарқынын рюмкаға тоңкере құйды.

— Аға, сіз кім бол істеп едіңіз бұрын?

— Ей, карағым-ай, қайтесің, тәуір-ақ ұлықтың бірі едік. Бір санаторий түгіл, бір аудан аузымызға караған күндер енді көзімізден бұлбұл ұшты... — Көжекең рюмканы қағып сап, қолының сыртымен аузын сүртті де, Жүсіпке ежірейсе қалды. «Осы сенде де бір пәле жоқ па» дегендей. Жүсіп басын шайқап, таңдана қарайды: «Қабак шытпастан қалай-қалай жұтады! Арақ артынан тамақ жеп, ауыздан ащы дәмін кетіруге асығушы еді, ол жоқ, қайта тамсанып ернін жалайды, жарымай қалған кісі сияқты. Я, осы «ақ суға» көбірек үйір болғандықтан, жауапты қызметтен қуылды деген қауесет бар еді, тегі, шын болғаны-ау. Мына жұтысына карағанда, кеңірдегі санаторийді тұтасымен қылғыса да бұйым көре қоймас».

Жүсіп сенерін де, сенбесін де білмей, көзін жыпылықтатып, аузын аша тамсана тыңдайды. «Әйтеуір, бір үлкен қызметте болғаны анық, кездескені де рас қой, шамасы, өтірік айтып ақы алайын деп отырмаған болар. Мына шашы терідей жидіп тегін түсті дейсің бе! Жауапты қызмет, бас қатырған ой... уақытымен ас ішпейді, ұйқы және аз... Әрине, талай тоқайды көрген де қазақ шығар».

Шортанбаевтың түйсіксіз өтірігін сезген Жүсіп еріксіз күлді. Шортанбаев өзі күлген жоқ. Шөлмек түбіндегі көз жасындай жұғындыны тағы да бір қағып сап, рюмкасын құрғатқан соң, мұңайып, сыбырға көшті:

— Жүке, екеуіміз қол қойып арыз жазайық... Сен медицина жағына бас, шаруашылық жағына мен басайын. Сөйтіп, екі жарты — бір бүтін... Сонсоң Кравцов тоңқалаң асады, сені... — Көжек тамағын кенеді. — Сені бас дәрігер қоямын!.. — Екеуінің арасындағы сыбыр көпке дейін басылмады. Санаторий шырт ұйқыға кіріп, қораз бірінші шақырғанша бұлар жатпады...

Жүсіп пен бас дәрігердің арасы бірде алыстап, бірде жақындап, сабырмен аққан өзен суындай бір арнаға түсе алмай, бұлтарыс-бұрмаларға қарай қырын ағып жүрген күндері көп-ті. «Бас дәрігер ақкөңіл, аңқылдаған адал адам, іштей бүкпесі жоқ, тілінің ұшына оралған сөзді жалтармай, терісін теріс, дұрысын дұрыс деп айта салады. Сабырлы да салмақты, сәл нәрсеге күйіп-пісіп, шақылдасып және жатпайды, ұнамаған сөз құлағына кірмейді, естімеген сияқты, басқа бір әңгімеге көшіп отыра береді!» дейтін Нияз Жүсіп қызметке ең алғашқы кірген кезде. «Шын айта ма» дегендей, Жүсіп те өзінше сынап қарап, бас дәрігер мінезінің жақсы қырларын тапқан. Алексей Иванович дәрігерлерге тиышсыз емес, анда-санда құлағынан тартқан әкедей зекіп, ұрсып қойғаны болмаса, жамандыққа бармайды. Жүсіп жас болса да, бас дәрігер мінезінің осы бір жағын ерте түсініп, қарсыласып сөзге келмейтін, үн-түн жоқ жүре беретін.

Әрине, Жүсіп бас дәрігердің кемістік жағын да таразыға сап салмақтап, есепке алады.

Алексей Иванович Ниязбен, Сусаннамен қатты санасады, тыңдаса, сол екеуін тыңдап, икемге келеді, әйтпесе, ол басқа дәрігерлермен есептеспейді, өз айтқаны — заң. Мұнысын Жүсіп жарға апарып соғатын тоңмойындық деп жориды. Осыған орай, ол әлгі екеуінің бірімен қырғиқабақ боп қалған күні солардың маңында жүрген қызметкерлерге де рай бермей, салқын қарайтын тәрізді... Жүсіп оны өз басынан талай кешкен. Ниязбен екеуі шекісіп қалғанда, Жүсіпке де ызбарлана тіл кататын. Содан Жүсіп Нияздан іргесін аулақтатып, Сусаннамен үйір болды... Бұл кезде бас дәрігер мен Сусанна арасы дүмбілездеу еді. Содан ба, әйтеуір, біраздан бері Жүсіпті Кравцов елемейді. Орыс мөтелі айтқандай, «Не везет»*, қоян-қолтық сәті түспей-ақ жүргені.

* Сәтсіздік.

Шортанбаевтың түндегі әңгімесінен кейін, Кравцовтың ықыласы Жүсіпке әбден керек-ақ, ертең, өзі кеткенде, «міне, басқара алатын осы бала» десе!.. Ол үміт жанбаған күннің өзінде, жақын боп алып, Ниязға қарсы сап, шапқа түртіп отырса... Бұл тәсілге Сусанна да риза боп, Жүсіптің ақылын қоштар еді.

Осы бір ойды шиыршық атқыза есіп-есіп, Жүсіп ертеңінде дәрігерлік конференциядан соң оңаша қалып, Алексей Ивановичтен сыр тартып, өзіне қарай икемдеуге бел байлады.

Бас дәрігер тұғырдағы бүркіттей елегізіп, шешімді тез қабылдап, әлденеге асығып отырды. Мұны аңғарған Жүсіп қобалжи бастады: айтса ма, жоқ па? Жүре сөйлесіп, әңгіменің маңызын кетіріп алса, қайтып оралу да қиын. Ұзақ түнде ұйқы бермей, санасын улаған бір ауыз сөз тіс арасынан шықпай қалса, дертке айналуы және ықтимал.

Дәрігерлер бірінің артынан бірі топырлап шығып жатты, Жүсіп Алексей Ивановичтің қасына барып, үнсіз тұра берді. Ол елеген де жоқ, қолы босасымен телефон құлағына жармасты, аупарткомды шақырып, біреумен түспалдап сөйлесе берді. Жүсіп ұғам ба деп сонша зер сала тыңдаса да, әккі шораяқ маңына дарытпады. Алексей Иванович анда-санда екі-ақ ауыз сөз айтады, сөйлеп жатқан ар жағындағы. Жарты сағат ішіндегі сөзден аңғарғаны — әңгіме санаторий жайында.

— Жақсы, мен қазір барам! — деді де, телефонды іліп, Жүсіпке қарады, өңінде: «Сен әлі осында тұр ма едің?» деген сұрақ бар.

— Алексей Иванович, науқастардың арасында тараған өсекті естідіңіз бе? — Жүсіп мәймөңкелеп, жағына сөйлегенін өзі де сезбей қалды.

— Қандай? — Алексей Иванович қабағын түйіп, жақтырмаған шырай білдірді.

— Доктор Дарханов өнеугі науқас қызды Бурабайға апарып, жаңа бір әдіспен емдепті деседі...

— Тағы нең бар?

Жүсіп сәл сескеніп қалды. «Тағы да» деген сөз қаталдау үнмен айтылғандай ма, қалай?

— Рентген сәулесі жайында... Бурабайдағы дәрігерлер шу көтеріп жатса керек, адамға опыт жасау деген не сұмдық деп...

Алексей Ивановичтің бұтақты бурыл қабағы дір ете түскенін Жүсіп байқап қалды.

— Былшыл! — деді, Жүсіптің бетіне жеп қоятындай үңіліп. — Совет мектебін бітірген жас дәрігерсің, өзіңнің коллегаң жайында осындай сөз таратуға ұялсайшы? Эх! — деді басын шайқап.

Кравцовтан мұндай қылықты күтпеген Жүсіп әуелі әзілдеп тұр ма деп, ыржия қарады. Өңі қашқан Кравцов:

— Бар! Жүре бер қызметіңе! — деді.

Толқыған қан Жүсіптің бетіне шапты, көзі қарауытып, тізесі дірілдей бастады. Бұдан да өлгені артық!.. Кравцовтың мұндай мінезін бұрын сезбеуші еді, тоңмойын, дөрекі екен-ау өзі?

— Сіздің абыройыңызға нұқсан келе ме деп жаным ашып айтқан сөзім, теріс ұқсаңыз — қателескеніңіз! — Басқадай сөз айтуға Жүсіптің дәті шыламады, кабинеттен шығып жүре берді.

Артынан қарап тұрып қалған Алексей Иванович соңынан бір-ақ ауыз сөз тастады:

— Хайуан! Осындай «жер құрты» қайдан пайда болады?

— Машина әзір! — деді есіктен кірген шофер.

— Қазір! — стол үстінде жатқан стетоскопты қалтасына сап, шапшаң басып кабинеттен шықты да, машинаға отырып, қалаға тартты.

Алексей Иванович бас дәрігер боп істегелі талай жылдар өтті, содан бері, окта-текте болмаса, науқас тындап, өз қолымен емдемейді, сондықтан стетоскоптың да қажеті шамалы оған. Әйтсе де ынғай қалтасында жүретін әдеті, жиылыс-мәжілістерде қолына алып біресе дөңгелетіп, біресе құлағына тосып, ойыншық тәрізді ермек қылады. Қазірде сол стетоскоптың құлаққа тосатын қалпағын сабынан жұлып ап, екеуін екі қалтасына салды, аздан соң қайта суырып алды. Іштегі құйындай ұйтқыған реніш булықтырып, мазалап келеді. Осы дәрігерлерге не жетпейді екен? Қызғаныш, өсек-аяң, егес-қияс осылардың арасында. Ертеде Нияз бен Жүсіп араларынан қыл өтпейтін дос еді, енді бір ауладағы әтештердей, тарпа бас сап айдарларынан жұлып жатқаны мынау!

Аупарткомның шақыруы да осылардың дауы. Арыз берген қайсысы екен?

Аупартком секретары да бірсыпыра жасқа келген, талайды бастан кешкен азулы кісі. Алексей Иванович екеуі

бірінің сырына бірі қанық, көптен аңдысып, ала алмай жүр: кейде бюрода мысқыл сөзбен бірін бірі түйреп өтіп, кейде білек сыбанып сынасып та қалады. Алексей Иванович: «Кешегі Азамат соғысының геройымын, бір жағынан, маманмын, менімен санас, басымнан сөз асырмаймын!» дегенді сездірсе, секретарь: «Сен алдымен коммунистсің, сенің еңбектерің содан соң еске алынады; кеуде қақпа, бізге бағынып, айтқанымды сөзсіз орындайсың!» дегенді сөзбен айтпаса да, ишара білдіріп, іштей айтысқалы қашан! Бүгін Кравцовтын қыжырланып, желкесінен тартып, зорға баруы да содан. Осыған орай әлгіде аупарткомның бір қызметкері шет-жағасын телефонмен сездіріп те қойған.

Секретарь мұртынан күліп: «Уысыма түстің бе, бәлем?» деп қарсы алғандай, шегір көзі күлімдеп, өңменінен өтіп барады. Шокша қара сақалын уыстай ұстап, ұшын қайырып аузына сап, тістелеп отыр. Қазақстанда сақал жіберген бірінші секретарь осы болар, көрдің бе, өзінің оғаш манерін...

— Санаторийде не жаңалық бар?.. Келіп ақылдасу дегенді білмейсің-ау! Ыңғай екінші біреу арқылы естуге тура келеді, — деді секретарь өлденені ишаралап.

— Мен дегенде құлағың түрік екенін білемін! — Кравцов та тайынбай, қиғаш сөйледі.

— Жамандықтың сирағы ұзын да жүрдек, бұрын жетеді. Құлағымды мақтамен тығып қой дейсіз бе?

— Бізде жамандық қана емес, жақсылық та бар, ауруларды құлан-таза жазып жатырмыз, оны неге естімейсің?

— Естідім, құлан-таза қалай жазып жатқандарыңды... — деді, аупартком секретары кекеткендей. — Сол емдеріңе шүбә келтірсек, қайтер едің?

— Кім, сен бе? Сен қалай шүбә келтіресің, дәрігер емессің?

— Дәрігер болмасақ та, консультация жасап білуге болады ғой, шырақ?

— Консультация жасайтын беделді комиссияны бұл өңірден таба алмайсың. Сондықтан сенің сөзіңе сенбеуіме рұқсат ет!

— Адамға «опыт» жасауға болмайтынын, сендердей ғалым болмаса да, медицинаның әліпбиін түсінетін кісінің өзі-ақ айта алады.

— «Опытты» кім жасапты?

— Пушкин болар, тегі...

Алексей Иванович қалтасынан стетоскопын суырып алып, алақанына ұра бастады. Сөзден есесін жібермеу керек, сәл іркіліп, жауап таба алмай қалса, секретарьдың мерейі үстем болатындай, әр сөзін торғай андыған мысықтай күтеді. Қандай кінә таппақ?

— Ашығырақ неге айтпайсың, қандай айып тағатыныңды?

— Окпе ауруын рентген сәулесімен емдеу деген не? Бүкіл Совет Одағында іске аспай қалған әдісті қайдан тауып алдың? «Ә, енді не деп жауап қайырап екенсің» дегендей секретарь қадала қадайды көзін.

— Ә, белгілі болды. Манадан бері дәл баспай, айналсоқтап отырғаның осы рентген сәулесі ме еді?.. Бұрын бөлінбейді дейтін атомның өзі қазір бөлініп жатыр, секретарь жолдас. Ғылымда шек жоқ. Бір кезде рентген сәулесін олай десе, бүгінде басқа да өзгешелігі табылды. Оның не айыбы бар? — Енді Алексей Иванович көзін шұқшита қадады. — Әділ болсаң, әуелі қолыңды соз, көмек бер, жолдас секретарь! Кім екен саған кеп ой сап жүрген?

— Дарханов санаторийден бұрын қайда істеген? — деді секретарь. Әңгіменің түйіскен тұсын кенет бұрып, керісті тоқтатқысы келген адамдай. Кравцов секретарьдың жүзінен көзін алмайды.

— Дархановтың қайда істегенін қайтесің? Ол адал еңбек ете ме деп сұрасаңшы?

— Қайда істегенін неге сұрамайын, егер ол бұрын фашистердің қолына түссе, Гитлер құрған Түркістан легионында... біздің қас жауымыздың қатарында істесе...

Енді Алексей Иванович жымиып, қалтасынан стетоскопын қайта суырып аң, дүрбі құсатып көзіне ұстап секретарьға қарады, ол «не істейін деп отыр мынау» дегендей сескене, таңдана қарады.

— Жиырмасыншы съезден кейін адал адамға сезіктене қарау ескіліктің қалдығы емес пе екен, секретарь жолдас?

— Арам адам бір басқа, ақ адам бір басқа.

— Егер... арам деп отырғаның адал адам болса?

— Қызықсың сен!.. Егер коммунист келіп, саған алақаныңа салып, арам деп отырса, қайтер едің?

— Сол коммунистің өзі қандай, сен соған көз жібердің бе?

— Ол ауданда көптен істеп келе жатқан белсендінің бірі.

— Ол белсендіңіз күні кеше талайды қан қақсатып, жазықсыз қиянат жасаса?

Секретарь желкесін қасыды:

— Кеше кімдер кателеспеді?

— Қатесін мойнына алсын, түзетсін! Сол коммунистің бұрынғы пікірінен қайтпай, баяғы әдіспен қудаласа, не шара қолданар едің?

— Ақыл айтып, қойдыру керек.

— Менімше, ақыл айту аз, қуу керек партиядан!

— Атыңның басын ақырын бұр, бір жерде құлатып кетпесін! — Секретарь күлді. — Әуелі, сол коммунистің таққан айыбынан өзіңді ақтап ал!

— Тапқан екенсің білгіш кісіні!

— Олай десең, Кравцов жолдас, бұл жайында сенің пікіріңді обкомға жеткізіп, ақылдасам, бірақ жауапты өзің бересің. Хош! — деп телефон құлағына жармасып, облысты сұрады.

Алексей Иванович есікті аша бергенде, секретарь соңынан:

— Бір ауыз сөз, Кравцов жолдас! — деді. — Қамсыз болма, комиссия шығарып, тексертеміз!

— Қамқорлығыңа рахмет! — Бірақ Кравцов іштей бас дәрігердің өз басына құрған тор деп ұқты.

Тысқа шықса, жаңбыр құйып тұр. Зып етіп машинаға мінді де, санаторийге тартты...

Шынында, осы Алексей Иванович Дархановқа көбірек сеніп кеткен жоқ па? Секретарь алдында жаңа әдейі сыр бермеді, біраздан бері екеуі сайысқа түскен жігіттей бірін бірі ала алмай жүргені өзіне мәлім, әйтпесе, мән берерлік сөз. «Емдеудің бұл әдісі әлі етек алып жайылып кеткен де жоқ, бүлдірген және ештемесі білінбейді. Соңғы кезде Сусанна Михайловнаның да «қалай болады» деп безектей бастауы тегін болмас. Қалай десең де, ол білетін дәрігер, шет елде оқыған, тегі, дәлелі де болар». Алексей Ивановичтің ойы машинамен қатар жарысып, кейде озып, кейде кейін қалып, аупарткомға қайта оралады.

Лезде қара бұлттар тұтасып, тау шыңын қоршап алды. Орман іші көлеңке тартып, күздің қоңыр күні суыта берді. Ағаш бұтақтары майысып, қанатын жайған құстай төмен жалпиды...

Тақтайдай қара жолмен зырлап келе жатқан машина үстінен өткінші жауын дабыл қаққан пионердей дамылсыз сабалайды. «Расында, Дарханов көп жайды ақылдаспай, ауа жайылып бара жатқан сияқты ма, қалай өзі? Бас дәрігермен келіспейді, кімді қалай емдегенін айтпайды, мұнысы басынғандық! Өне бір кезде «Шортанбаев пен Кравцовтың айырмасы — соңғысының қалтасында дипломы бар» деп жүр дейтін, сол расқа шықпаса игі еді?

Әй, мүмкін емес, өйдеп айтатын жеңілтек, ұшқалақ жігіт Дарханов емес, Алексей Ивановичпен сыйлас, аралас, ақылын түйіп талай ортаға салғаны қайда?.. Рентген сәулесі жайында талай келіскен, азғырғанға ермеу керек, Кравцов жолдас!».

Осы сөзді Кравцовқа кім жеткізіп еді? Есінде де жоқ. «Сусанна Михайловна болмасын? Тоқта,тоқта!.. Шөлтің басы тегін қимылдамайды. Табан асты ойдан шығарып айту қиын. Бірдеме деген шығар да, Сусанна құрыққа сырық жалғап, ар жағын өзі жамап әкетуі де ықтимал-ау?

Шортанбаевпен қатар қоюы жанға тиетін-ақ сөз. Бір сөздің ретінде кеше: «Бас дәрігерлер әмір ету үшін жаралған ғой!» деп әзілдегені бар еді...

Өзін өзі аттай қамшылап қыздырған бас дәрігер машинаны бірінші корпустың алдына тоқтатты. Екі бүктеліп машинадан түсті. Сағат әлі екі, түскі астың мезгілі, сөйтсе де дәрігерлер кете қоймаған болар...

Нияз кабинетінде «ауру тарихын» толтырып жазып отыр екен. Алексей Ивановичті көріп, орнынан тұрып, сыйқұрметпен қарсы алды. Осындай әдепті, сыпайы кісі біреудің үстінен келемеждеп лақап таратады дегенге кім сенеді? Жүсіп сияқтылар орнынан тұрмақ түгіл, жөндеп сәлем де бере алмайды.

— Міне халат! — Нияз ілулі халатты беріп, орындық ұсынды. — Отырыңыз!.. Мен сізді іздеп барсам ба деп, қайтерімді білмей отырғам.

Тілінің майдасын! Кравцов Ниязға сенерін де, сенбесін де білмей, ойы толқып, түрлі саққа жүгірді. Сом денесін тар халатқа сыйдыра алмай, олай бір жұлқылады, бұлай бір жұлқылады, ақыры лақтырып жіберді.

— Келемеж бе, баланың халатын беріп?..

Нияз сақылдап сарқыла күлді.

— Сенін бойыңа шақтап пішкен де!

— Тігуші келешекті ойлаған да, Алексей Иванович?! Санаторийде ірі денелі бір-ақ дәрігер бар, оның өзі ертен ауысып кетіп, орнына мен сияқты қораштау біреу келсе, текке шығын болмасын деген де!

Алексей Ивановичтің шамына тиіп тұрғанын көрдің бе? Тілі шаяндай шағады.. Жарайды, қарымын қайырап...

— Е, менің кеткеніме асығып жүр ме едің? Әлде өзін болмақ шығарсың бас дәрігер? — Даусы құрғыр қалтырап, іштегі ызғарды сездіріп алды.

— Бас дәрігер түгіл, жай дәрігерліктің өзін сізге тапсырып, осы арадан тайсам ба деген ойым бар.

— Не боп қалды, астыннан су шықты ма?

— Шықты! Сіздің құйған суыңыз көлкіп, үйіме де отырғызар емес!

— Құйған мен бе?

— Я, сіз!

— Қателестің, доктор!.. Саған жаным ашып, жаңа ғана төбелесіп кеп отырмын! Сенің еңбегінді бір адам бағаласа, ол — мына мен! Баяғыда қашып жүргенінде қол ұшын берген де мен едім... Сонда сенің кім екенінді мен білмеді деп ойлайсың ба? Білгем! Бірақ сені одан адал еңбегін үшін қорғап қалғам. — Теріс айналып, терезенің алдына барған Кравцовтың желкесінен оның көзі өтіп барады. Алексей Иванович кең де қоныр даусымен жер-жебіріне жете тағы сөйледі: — Сенің жақсы атыңды жайып, жұмысыңа жағдай туғыздым!..

— Қымбатты Алексей Иванович! Осынша неге таусыла сөйлейсіз? Мен не бүлдіріппін!

— Бүлдірдің... Рентген сәулесі деген бірдемені шығарып, сөзге іліктірдің. Бүкіл аудан шулайды. Аупартком секретары жаңа обкомға жеткізем деп қалды. Ертен Алматы біледі...

Нияз шыдамады, атып тұрып, қолындағы бір папка қағазды столға бір соғып, халатын шешті де, есікке қарай тұра жөнелді.

Есік тұтқасын ол ұстай бергенде, Алексей Иванович ақырып:

— Дарханов! — деді. Қатаң дауыс әсер еткен тәрізді. Ол қалт тұра қалды. — Шатақ шығарма!

— Жок, менің төзімім таусылды... Хош! Медицинаның қара жұмысын істейтін жер табылар маған да!

Алексей Иванович қасына келіп, есікті иығымен тіреп, жібермеді. Нияз, аша алмайтынын білген соң, кейін қайтты:

— Немене, мені күштеп ұстайсыз ба?

— Керек болса, күш те жұмсаймын... Сен өзін тікірейген тік мінез екенсің ғой? — Алексей Иванович енді даусын жұмсартып әзілге көшті.

— Жаңа білдіңіз бе?

— Бұрын сезсем...

— Бұрын сезсеңіз, бәлкім, жақсылық істемеген болар едіңіз. Менің өмірімнің бақытсыз бір кезеңін әркім әртүрлі пайдаланғысы келеді. О, ғажап-ай! Біреуі атаққа ие бол, мақсат сатысына өрлемек те, енді бірі мұрнымды тесіп, тайлақтай жетектеп жүрмек. Революцияны кеше өз қолымен орнаттықандардың бірі, адал да таза жан деп құдайдай ұйып жүрген сіз де мені табаламақсыз! — Нияздың сөзі сүйегіне жеткендей, Алексей Ивановичтің көңілі бұзылып, иығынан күшақтады.

— Полноте*... Мүмкін, байқамай, жаңсақ сөз шығып кетсе, кешіресің.

Нияздың өңі қуарып, танауы делдиіп, булықтырған ызасын баса алмай ентігеді.

— Аудандық партия комитетінде болып қайтқан бетім осы. Біреу «адамға опыт жасап жатыр» деп арыз берген көрінеді.

— Соған қорқып қалдыңыз ба?

— Қорқып?.. Бұл дүниеде тек қатынымнан ғана қорқам!

Нияз күліп жіберді.

— Ол арада менің не дегенімді сен естіген жоқсың, — деп бір тынды да, ойын тағы да әзіл араластыра жалғады. — Жас кезімде біздің деревняда бір қуақы шал болған-ды. Сол айтатын: «Досыңның қасына досыңды жамандап келіп, сен үшін мен ұрыстым десен, нанады да, ертең сол өсек қайта айналып өзіңе жеткенде, ол сенбейді» дейтін... Сол сияқты мен сені қоса жамандағам жоқ, шын ерегестік!

— Тексерсін, күні бұрын несіне абыржисыз?

— Менің сол арада іштей налығаным: сол емнің жай-жапсарын кезінде неге айтпағансың?.. Санаторийде не боп жатқанын білмесем, бас дәрігер болып керегім не?.. Ме-

* Жетеді.

нен жоғары орын сұрайды, жаңа қақпаға кіре қоймаған қой сияқты таңырқап, аузымды ашам! Саған ашу шақырған себебім де осы!

— Кімнің аузына қақпақ қоя аласыз, не десе, о десін...Шындық жеңеді! Өмір үшін күрескен дәрігердің ісі ақ! — Дәлізде дабыр-дұбыр сөз, тасыр-тұсыр жүріс біліне бастады — дем алушылардың асханадан қайтқаны беп-белгілі.

Кравцов сағатына қарады: манадан бері бір сағаттай уақыт өткен. Сонда қандай түйінге келді?

ҮШІНШІ БӨЛІМ

I

Твое лицо мне так знакомо,
Как будто ты жила со мной...

Нияз күбірлеп, ақынның осы бір екі жол өлеңін қайта-қайта айта береді. Нияздың жүрек шерін ақын біліп жазған сықылды. Дәмешті бұрын көрдім дейін десе, қай жерде, қалай көргенін есіне түсіре алмайды, көрмедім десе — таныс. Дәл кеше ғана бір үйде бірге қонақта болғандай.

Кейде тіпті қонақта да емес, туғалы қатар өсіп, өмірдің ащы-тұщы дәмін бірге татысқан адамдай сырласқысы, мауқын басқысы кеп аңсайды да тұрады; кей түнде құшақтап сүйсем, арманым болмас еді деп қиялы қырандай шарықтайды.

— Дәмеш, осы сені мен қайда көрдім? — деп әзіл тастап, өзінен сұрап та қояды. Қыз үлбіреген ернін сәл ашыңқырап, меруерттей тістерін ақсита күледі:

— Қайдам?.. Өткен жылы Қырымда болғам.

— Өткен жылы?.. Июль айында, иә?.. Ендеше, сонда көрдім. — Сәл кідіріп, тағы бір дәлел тапқандай, Нияз шапшаңдата сөйлейді:

— Жоқ-жок!.. Мен сені Қырымда көрсем, қасыңа барып, тіл қатпай тұра алармын ба? Көргенім жоқ! Көзім көре алмаса да, «Әне, Дәмеш!» деп, жаным сезінер еді...

— Қартайғанда шынымен-ақ осы қызға ғашық боп қалғаны ма? Кешігіп оралған махаббат ыстық бола ма екен? Жоқ-жок, атама, Дәмеш өзінің емдеп жүрген науқасы, оны сүйеге, оған ғашық болуға ары қалай шыдайды?

Өзі инженер... Өзі жас... Өзі біреудің жары... Доктор Дархановтың міндеті — ажалмен жекпе-жек күресте жеңіп, қызды қатарға қосу, содан кейінгісін Дәмеш өзі біледі... Ажалдың араны ашылып, әдет қып алған: не көрікті, не ақылды жас көрсе, өмірге құтайтпай, бассалады.

«Ертең той» деп Дәмеш қуаныш қанатына мініп, өмірдің көкпеңбек бұлтсыз аспанында шарықтап жүргенінде түйғындай ағып кеп, топшысынан қағып түсіруі — аяусыздық. Міне, содан бері, әлі жаралы. Я, Дәмешке ғашықпын деп Нияз өзін өзі сендіруіне болмайды, тыйылуы керек. Ондай арсыз, ұры тілек өсіп-өрбіп тармақтана берсе, бүкіл қан тамырын қуалап, жарға жығар, одан қасірет тұңғығы және алыс емес. «Дүниедегі күшті адам — өз нәпсісіне тыйым сала білген адам!» деп айтқан кім еді?

Нияздың қолындағы қармағы бұлк-бұлк тартады, білінер-білінбес, алақан жыбырлатқан тәрізді. Қармақ маңындағы көкпеңбек, мөп-мөлдір су дірілдеп, шеңбер-шеңбер сызықтар түсіп, жан-жағына тармақтана таралып өшіп жатты. Шамасы, балық қармақты қаппай, бірін бірі шырқ айнала қуып жүргендей. Ұзаққа бармас, қабар!

Бір апта бойы жауған қар толастап, күннің көзі мазақ қылғандай жарқ ете түсіп, қайтадан бұлт астына жасырынды. Көкшенің шыңынан соққан суық ызғар орманның басын шалып қырауытады. Мүз қатқалы Нияздың көл басына балық аулауға келгені осы. Кім білсін, Шортан көлінің балығы қыста су астына терең түсіп кетеді дейтін, тап осы маңда аз ба, Нияз қанша отырса да жарытып балық ұстай алмады, қармағына ілінбеді. Қарны ашып, түсте қайтып келе жатса, көл жағасында Дәмеш тосып тұр.

— Дәмешжан, — Нияз «жан» деп бірінші рет еркелете атады, — суықта жападан-жалғыз неғып тұрсың?

— Сізді тосып тұрғаным.

— Соншама не қылған асығыс іс?

— Хат әкелдім. Табыңызшы кімнен екенін?

— Асқардан болар.

— Егер қыз жазса ше?

— Маған хат жазатын қыздардың бөрінің басы байлаулы.

— Біреуін таптыңыз: мына хат ағамнан, ал мынау менен, оны үйіңізге барғасын, кейін оқырсыз.

— Осы хатындағы сөзді ауызша айтуға болмай ма?

— Оқығыңыз келмесе, бері беріңіз, қайта алып-ак кетейін!

— Өкпелегенің бе?

— Намыстанғаным!..

Нияз қоңыр дауыспен баяулатып:

— Твои шаги звенят за мною... — дей бергенде, Дәмеш ар жағын қағып әкетіп:

— Куда я ни войду ты там демекшісіз бе? — деді.

— Бұл өлеңді сен қайдан білесің?

— Мен өлең оқымайды деп пе едіңіз?

Екеуі косыла күліп, орман ішіне кірді. Аяқ астында ақ кілемдей төселген үлпек қар жұп-жұмсақ, бассаң, былқ-былқ етеді.

— Асекең не жазыпты өзіңе?

— Жақында менің жігітім келеді.

— Жігітім?

— Неге таңдандыңыз?

Нияз үндемеді.

Дәмеш сөз астарына түсінді.

Асханаға қатарласа бергенде, Дәмеш түскі асқа қалып қойды да, Нияз үйіне кеп шешініп, пижамын киіп, Дәмештің хатын оқыды:

«Менің дәрігерім ылғи:

Твое лицо мне так знакомо,

Как будто ты жила со мной... —

деп ыңылдап өлең айтады. Осы өлеңді ақ күмісше алақаныма сап, алмастыра қарап, сол кісінің ой түйінін мен де лайықтадым: «Жүзің сенің әбден таныс, бұрын бірге болған жоқ па екеміз?» деп менің де сұрағым келеді.

Күні-түні ойлап-ойлап, ақыры осыған өзім де жауап таптым, мен ол кезде он екіде едім. Теміртау қаласының Самарқанд көлінде коньки теуіп жүріп, бірінші рет көріппін! Ақ свитері, көк шалбары бар талдырмаш бала алдымды орап, ылғи жеткізбей, әмсе озық отыратын. Тал шыбықтай бұралған денесі, құйындай дөңгеленген вираж таңқалдырып, мені алға жетектейтін де отыратын. Кей күндері түрін көргім кеп, қаншама қусам да жете алмай, үйге қайтатын едім де, сол түні мен оны түсімде көретінмін. Толқыған жұмсақ қара шашы, кере қарыс маңдайы, күлімдеген қоңыр көзі жылы да жақын көрініп, еркелеп

қолымды созсам, ұстай алып, мұзда ұзақ билетіп еді. Қандай тамаша түс!.. Неге ояндым деп өкінетін ем...

Сол бала қиялымның еркесі жастығымның арманына айналды. Көшеде кез кеп қалса деп жан-жағыма қарайтынмын. Пионер лагерінде, топ жиында да: «Әне бір тұрған сол емес пе?» деп әлдекімді ұқсатып, артынан ол болмай шығатын.

Сөйтіп жүргенде, бір үйде қатар өскен Ораз дейтін бала арамызға түсіп, көңілімді аулап, қиялымның қанатын кесіп, шарықтатпай да қойған.

Бірақ Алматыға барған соң, мен ол аты жоқ баланы тағы іздедім. Институтта, театрда: «Әне бір қызбен күліп сөйлесіп тұрған сол емес пе?» деп қалың жиын арасынан сытылып өтіп барғанымда, маған жөнді қарамай, қызын құшақтай теріс айналып кеткені де бар. Мен оны кейде трамвайда көріп, қасына барып тіл қатсам деп ұмтылғанымша, ол түсіп те кететін...

Артынан Қайыр дейтін балаға кез боп, сонымен танысып-сырласып жүргеннің өзінде де, әлгі бала жүрегімнің бір түбіне жетіп: «Мені ұмытпа!» деп ескертіп қоятын тәрізді еді. Екеуін қатар салыстырғанымда, ол, әрине, артық, қол жетпейтін аспандағы жұлдыз. Ойласам, жүрегім тыныс таппай, лүпілдеп соға бастайтын. Қайтейін, баяғыда ақсақ құланды қуған жігіттей жете бергенімде: «Сол бала ең болмаса ақсақ құлан болмады-ау?» деп көңіл шырқын бұзған кезім де аз емес... Сөйтіп, арманымды жүктеп, о дүниеге аттанбақ боп, қопақтап тұрғанымда, осы санаторийде сол балаға тағы кездестім. Марқайып бірталай жасқа келген: оның самайын өмір қырауы шалғанда, менің өмірім күзгі гүлдей сола бастағанда, кешірек кездестік!

Жүрегімнің лүпілін, тамырымның соғысын, қанымның ағысын, дәрігер болғандықтан, өзіңіз ғана түсінер деп жаздым!.. Арманым алдымда бір-ақ қадамдай жерде. Қолымды созсам, соған жеткелі тұр. Соған созсам ба, жоқ па деп қиналам. Ортамызда сөз берген жігітім жөне тұр. Одан қалай өтем?.. Өтіп бардым, сонда осы арманым баяғы ертедегі сағым боп шықса қайтем? Менің тағдырым қазір соның қолында. Маған ол жан бітірді, қанат жалғады, қиял аспанында қайтадан шарықтап, өмірді бұрынғыдан да гөрі жақсы көрдім.

Мен өліп, қайта тірілген адам емеспін бе. Бір кезде бәрінен түңіліп, безгем. Сонда көзіме ілінген — жалғыз ғана өлгі самай шашы ағарған адам.

Ақыл-кеңесі, адал еңбегі, шын ықыласымен өзімді ажалдан бір құтқаруын құтқарды. Мүмкін, мен өз құтқарушыма сол ажалдан қорқып қол созған болармын? Жок, сол қиын күндерде көзіме жылы ұшырап, үміт сияқты жылтырап, өмірге шақырған сол ғана. Бұл арада мен адалмын.

Біраздан бері осы ой толқып, маған ұйқы бермей жүр, қалай шешейін?

Ол екеуіміздің арамызда тұрған жігітті кемсінбеймін. Кей жайда артық та болар. Сымбатты, көрікті, ұстамды азамат, ол көп қыздардың арманы. Бірақ... «жүр!» десе, ынтызарым құрып, сөз айтпастан, соңынан еріп кете алмайым, ақыл жеңеді...».

Нияз қайта-қайта оқып, шешім іздеді. Самайына ақ кірген отыздың ішіндегі жігіт, әрине, өзі. Я, кеше ғана Нияз осыны өзі ойлап, түйін таба алмай, тұйыққа тіреліп қойған жоқ па еді? Нияздың ойы радиодай оған жетіп, о да толқып, сол түндері жазған болар бұл хатты, өлі ойланар, және, Нияз оның дәрігері, ондай арманы болған күнде де, шет жағасын білдіруге қисыны жоқ...

Сол күні бас дәрігер шақырып: «Қотыркөлдін жиегіндегі «Мәдениет» колхозының председателі қатты сырқат, сені аупартком арқылы арнайы тілеп отыр, керек аппаратыңды алып барып, өзің көріп қайт!» дегенде, құптай жабыса түсуінің бір себебі де осы. Арасына күн салып, Дәмешті сынау: жас шақта адам мінезі лапылдақ, ұшқары келеді. Ұзақ түнде жалғыз шарықтаған қиял да ұшқыр, соның өсерімен жазып қалса, сунды, басылады...

Күпті қылған осы оймен қас қарая Нияз колхозға да жетті.

Көл жиегіне жапатармағай салынған колхоз ауылы будақтаған түгін, үрген ит, жылаған баланың даусы — жас шағында көрген ауылдың бейнесін есіне түсірді.

Машина келіп, колхоз председателі үйі алдына тоқтай қалды, үйден екі жас жігіт жүгіре шығып, сөлем берді.

Нияз өзімен бірге ала шыққан рентгеннің қол аппаратын, көмекей көретін бір жәшік саймандарын ала түсіп

еді, жігіттің бірі қолынан қағып алып, үйге көтерін кірді де, екіншісі есік ашты.

Колхоз председателі Жоғарғы Советтің депутаты, халқына еңбегі сіңген қадірлі адам екенін жолшыбай шофер аңғартып келген: сәлем беріп, қасына отырған соң жылы оңінен, сөз саптасынан көпті көрген ақыл несі адам екендігіне Нияз шек келтірмеді.

Салғаннан науқас адамның тамырын ұстайтын дәрігерлердің әдеті. Нияз да тамырына жармасып, санап көрін еді, жүзден аса соғады, ыстығы да болуы мүмкін. Лезде жиналып қалған ауыл адамдары дәрігерден көзін алмай самсап, жылы сөзді асыға күткендей.

Бұрын ауылда жұмыс істеп көрмеген дәрігер алғашында қысылып, не істерін білмеді. Үйдің іші тар, терезеде форточка жоқ, өзі аз ауаны жиылған жұрт науқасқа қимай, өздері жұтып тұрғанға ұқсайды. Науқасты былай қойғанда, Нияздың өзіне ауа жетпеуге айналды. Үй ыстық, суық тие ме деп қалың свитрін киіп шыққан Нияз пысынай бастады.

Жаным-ау, біреуі неге айтпайды тараңдар деп?! Омірі дәрігер көрмеп пе, не бар таңырқайтын?

— Көптен сырқатсыз ба? — Нияз председателдің халін білу үшін сөз қозғады.

- Төсек тартқалы, міне, бес күн!
- Ауданға барып неге көрінбедіңіз?
- Шамамды келтірді ме?..
- Колхозда дәрігер, емхана бар ма?
- Бар, фельдшер істейді.

— Сол-а-й! — Нияз сөз кідіріп, ой жүгіртті де, жиылған топқа көз тоқтатты: — Жігіттер, сіздер енді тараңыздар. Науқас адамға таза ауа, тыныштық керек. Әрқашан да осыны ұмытпаңыздар!.. Біреуіңіз маған фельдшерді шақырып берсеңіздер болғаны.

Жактырмаған пінінде, қыңыр қарап, топ тарай бастады.

Қазақтың осы бір әдетін Нияз жек көреді: біреуі ауырса, жанын алып қалатындай, топталып, маңынан шықпай, үйірлен алады. Коңіл сұрау — сый-құрмет, бірақ үстіне кіруге бола ма деп, біртіндеп үй несі, емдеуші дәрігер арқылы білу керек емес пе?

Жұрт тарап, фельдшер келгенше, Нияз науқасты шешіндіріп, өкпесін, жүрегін тыңдады.

Сол жақ өкпе дем алмайды, қок ет пен өкпе арасына су құйып қойғандай сылдыр-сылдыр етеді. Бұл не? Плеврит пе?

Фельдшер жақында мектеп бітірген, тәжірибесі шамалы жас қыз екен, Ниязға мұңын шақты, қазақ тілін білмеген соң, қызмет істеу ауыр екенін, шалдардың күле қарап, құлақ қоймайтынын сыр қылды. Үйде иін тіресе толып кеткен жаңағылар кіммен санассың! Пәлен жыл істеген дәрігердің сөзін қыңыр тыңдап, үйден зорға шыққан жоқ па? Нияз осы бір ойын қызға айтпаса да, ренішті қабақпен сездірді.

Рентгеннің қол аппаратын құрып жіберіп, науқастың өкпесін қарағанда, алғашқы болжауы дұрысқа шықты: сол жақ өкпені үшінші қабырғаға дейін сарысу қаптап кеткен.

«Тамағымда бір ісік бар сияқты» деген соң, рентгеннен кейін, науқастың тамағын көрді: ісік-жара білінбейді, кішкене тіл, таңдайдың үсті қызарып, күлдіреп кеткен, баспа сияқты. Суық тиген. Әр үш сағат сайын жүз мыңнан пенициллин күйі!.. Ертең емханаға жіберіп, сарысуын біртіндеп алмаса, сары төсек боп ұзақ жатады...

Нияз енді қонуға үй іздеді, председателдің өз балашағасы көп, екі бөлмесі лық толы, фельдшер де түні бойы укол жасап, сонда болады. Енді қайда түнейді? Фельдшер өзі біреудің үйінде пәтерде тұрады екен, оған бару және қолайсыз, ақыры, председатель бар, бәрі ақылдасып, тамақтан кейін мұғалімнің үйіне төсек салғызды.

Бастауыш мектептің меңгерушісі бірсыпыра жылдан бері сабақ беріп келе жатқан тәжірибесі мол егде кісі көрінеді, оның да үйі іні көңіліне қонбады. Екі бөлмеде жалғыз кереует, оған алты жасар бала ұйықтайды екен де, оздері, он бестегі қызымен қоса, бәрі ұйлығып жерге жататын көрінеді. Ниязға да төсекті жерге салды. Жерге үйренбеген Нияз түні бойы дөңбекшіп, жөнді ұйықтай алмай тұрды. Ертемен шай үстінде сөзден сөз туып, Нияз тіл тиетін ағытты.

— Қалай ұйықтадыңыз? — деді мұғалім өзі де қарап отырмай.

— Жаман ұйықтадым. Жерге жатып көрмеген ем. Жан-жағымнан жел гулеп, тылырши бердім.

— Үйренбегендік. Үйренген бізге жерден тынышы жоқ, — деді мұғалім.

Осы кезде сау етіп кешегі қарсы алған екі жігіт пен бір жас мұғалім «ассалаумәләйкум!» деп кіріп келді, үй иесінің жоғары шық деуі-ақ мұң екен, жерде жасаулы ыдыс-аяқты, тағамды елең қылған олар жоқ, бірінен соң бірі аттап төрге барды. Аяқтарының кірі ыдыс-аяққа ұшып түсіп жатқанын, не шай құйып отырған әйелі, не мұғалімнің өзі ескермеді.

Нияз жиіркеніп, кесесін төңкере салды.

— Неге ішледіңіз? Ішіңіз, ішіңіз! — деп мұғалім де, әйелі де жапақтап кесеге қарай ұмтылып еді, Нияз қолымен баса қойды.

— Жоқ. Мен жиіркеніп отырмын.

Отырғандар не дерін білмей, шын ба дегендей таңдана қарасты Нияздың бетіне.

— Я, сендер ауылға мәдениет әкелетін көзі ашық азаматсыңдар, істейтіндерің артта қалған надандардың қылығы. Кімді тәрбиелеп, кімге үлгі боласыңдар?

— Не болды, доктор жолдас, сонша таусылып? — деді жаңа келген жастау мұғалім.

— Жаңа не істегеніңді өзің сезбедің бе?

— Мен не істедім? Жазғаным азамат деп сыйлап келіп, сөлем бергенім бе?

— Қайтейін, «сорлы» десем, өзіме тиеді. Хат танитын адамға қажет медицинадан хабарың жоқ. Лас-кір етігіңмен тағамға карамай үстінен аттап өтесің де, не істедім дейсің? Сенің жер басып жүрген етігіңде қандай тазалық бар? Сонсоң, өздерің мұғалімсіңдер, жерге қалай отырып, жерде қалай тамақ ішесіңдер? Ауру-сырқаудың бәрі осыдан. Жердің сызы, есіктен сокқан суық ауа алдымен жерде отырған адамға зиян!

— Баяғыдан бері қазақ жерде отырып-ақ жан сақтап келеді ғой! — деді тағы да әлгі жас мұғалім.

— Бізді құртатын осы сөз, айналайын!.. Сенің қайда оқығаныңды білмейім, бірақ білімің жоқ, надан адамның сөзін сөйлеп отырсың. Қазақ арасында туберкулез неге көп, сен оны білесің бе?

— Көп деп кім айтады?

— Ойбу, қарағым-ай, таласпасаңшы, сенің мына ауырып жатқан председатілінің сырқаты да — сол туберкулездің бір түрі. Егер осы ауылды рентгенмен қарап жіберсең, кемі төрт-бес адам табылады.

— Таба алмайсыз! — деді жас мұғалім ерегесіп.

Нияз бетіне үңіле қарады да:

— Сенің өзін де сау емессің, сенен де табам!

Мұғалім қарқ-қарқ күлді.

— Олай болса, қазір менің аппаратымды алып келіңдер, ауыл адамдарын түгел мектепке шақырындар, жарты күнімді жіберіп, барлығын қараймын!

— Бәрін бір күнде қарай алмассыз. Шынында, жақсы келдіңіз, біздің оқушы балаларды қарап беріңіз! — деді мектеп меңгерушісі.

Нияз сол күні түске дейін мектепте оқушыларды тегіс рентгеннен өткізді. Мұғалімдерді де қарап, айтқандай, ерегіскен жас мұғалімнің өкпесінен жан-жағы жаңа ғана ісе бастаған очаг тапты.

Түсте мектеп меңгерушісі үйіне ет астырып, мектептен биік стол, орындық алдырып, тамақ берді.

— Сіз ішпей қоя ма деп, әдейі алдырдым! — деді ол күліп.

Нияз тарелка алдырып, еттен аздап салып ап, әдейі бөлек жеді.

— Қолмен жеудің өзі зиян екенін неге білмейсіздер? Мынау отырған жас мұғалім ауру, табаққа о да қолын сұғып бірге жейді, енді осы үйдің ішіне түгел жұқтырмай ма? Әрине, бұл әлі онша асқынған ауру емес, бірақ бір күні іштегі жара жарылып, құртын сыртқа шашқанда, майлы күйедей жұғады.

— Солай ма еді, өзі? Біз тек ауа арқылы десек, — деді үй иесі таңданып.

— Жалғыз ғана ауа арқылы емес, ас-тағам арқылы да жұғады! Тағамды адам жейді. Ішек арқылы қанға тарайды, қан арқылы мүшелерді дертке айналдырады. — Нияз көз қиығын жас мұғалімге аударып еді, ол кейін шегініп, қолын қағазға сүрте бастапты.

— Пәле десейші! — Үй иесі әйел де бір басып өтті.

— Мына жігіт маған алая қарайды. Білем жақтырмай отырғанын. Ал осы ертең ауруын балаларға жұқтырады... Өзі ауырып жүріп, сабақ беріп жүрген мұғалім жоқ дейсің бе?

Жас мұғалім үн-түн жоқ орнынан тұрды да, шығып жүре берді.

Үй иесі қайда барасың деп тоқтатпақ болып оқтала бергенде, Нияз жеңінен тартып қалды.

— Барсын, қайтесіз. — Нияз мұғалім соңынан үнсіз карап отырып қалды.

Я, Нияз одан осы үйдің тамағын аяп, дастарханын қызғанып отыр дейсің бе. Қатты айтқанына іштей өзі де налиды. Әйтсе де айтпаудың өзі — қылмыс. Айту — дәрігерлік борышы.

Түстен кейін ауыл адамдарын, балаларды мектепке тегіс жинатып алып, туберкулез туралы түсінік берді.

Туберкулез, яғни қазақ «көкірек ауру» дейтін өкпе ауруы — адам баласы жаралғаннан бері келе жатқан кәрі сырқаттың бірі. Шығыс халқы бұл аурудың жау екенін ертеде білген. Индияда үнді халқы «арам ауру» деп ат қойған, ал Мысырда бұған қарсы күрес ашып, күн бұрын сақтанып, ауырмаудың шарасын іздеген. Біздің ғасырдан бұрын 460—400 жылдар өмір сүрген гректің атақты дәрігері Гиппократ өкпе ауруының түр-сипатын анықтап, соны емдей де білген. Оның ең бірінші емі тазалық, жақсы тағам болған.

Қытайда біздің заманнан бұрынғы VI ғасырда өмір сүрген Уанг Шу-хо деген дәрігер де өзінің медицина жайындағы кітабында туберкулезді сөз қылған. Баяғыда қысада окитын Әбу-Әли Ибн Сина, Батыста Авиценна дейді, өзінің «Дәрігерлік кітабында» туберкулездің тұқым қуалайтынын, көктемде қозып, қан түкіртетінін, ауа райының оған тигізетін әсерін тегіс жазған.

Мұның жұқпалы ауру екенін XVI ғасырда Фракасторо деген дәрігер үлкен мәселе қып көтерсе де, үш ғасыр бойы дауласып, жұқпалы екеніне сендіре алмай, әуре болған. Бұл жөнінде тарихта еңбек сіңірген үлкен ғалым Лаэннеку, туберкулездің түр-түрлерін ашып, анықтап, аурудан қалай айығуға болатынын ашқан да сол.

Туберкулездің құртын 1882 жылы атақты Кох дейтін ғалым тапқан. Құрт науқас адамның қақырығында болатынын, оның ауамен бірге адамның өкпесіне үйелеп, жей бастайтынын дәлелдеп айтып берген.

Содан бері медицина ғылымы туберкулезбен күрес жолын тауып, адам баласын құтқаруға бар күшті жұмсап келеді.

Соның басты жолы — тазалық.

Аурудың тарихынан аздап мәлімет берген Нияз енді сол аурудан сақтану жолына көшті.

— Менің кешеден бері зар қақсауымның себебі де осы. Туберкулездің құрты көзге көрінбейтін жау, көрінсе, онымен күресу, әрине, оңай. Құрт науқас адамның қақырығында, түкірігінде болады. Қақырық кепсе, ауамен ұшып жүріп, басқа адамның өкпесіне үйелейді, көбіне дымқыл, қараңғы жерде бір айға дейін өлмей, тірі жатады, ал тура түскен күннің сәулесінің өзі ол құртты бірнеше сағатта зорға өлтіреді...

Құртты ауамен бірге жұтысымен адам бір күнде ауыра қалмайды, үштен сегіз аптаға дейін организм күресіп бағады. Адам қанының ішінде қарсы тұратын күрескер күштер бар, солар алдырмайды. Кейбір адам өзін таза ұстайды, тағамды жақсы ішеді; қаны да толық, көңілі де көтеріңкі, сондықтан да ол алдырмайды. Туберкулез әсіресе адамның әлсіреген, көңілсіз кезін андып жүріп бассалады.

Туберкулезбен сиыр жиі ауырады, сиырдың сүті арқылы адамға, балаға жұғады. Жас балалар тамағының сырты жұдырықтай болып ісіп, іріңдеп ағып жүретіні — сол сиыр туберкулезінің салдары.

Енді біз айтқан осы ауруды қазақ аулынан неге жиі кездестіреміз? Тазалық жоқ! Жерге отырамыз! Аяқ астында туберкулез құрты көбірек, әуелі ол киімге, содан адамға жұғады; асты қолмен жейміз, қолда кір көп, адам жұмысты қолмен істейді, тырнақ арасына кірмен бірге түрлі аурудың құрттары үйелейді де, тамақ ішкенде аспен бірге адамның қанына тарайды... Ағайындар, ойланатын уақыт жетті, бәрің де сауаттысыңдар!.. Жерде отырып, қолмен ас ішуді қояйық!..

Сөзін бітіріп, Нияз қалтасынан орамалын алып, тершіген ернінің үстін сүртті.

— Менің сұрағым бар, — деді шетгеу тұрған жас келіншек. — Қариялар: «Орындыққа отыра алмаймыз, құйымшағымыз өсіп кетті» дейді, оған не дейсіз?

— Әрине, онай көне қоймайды. Күрес ашу керек!

— Бұл сөзге бәрі де күлді. Жауабы көкейге онша қонымды айтылмағанын аңғарып, Нияз өзі де күлді.

Осы күлкімен жұрт тарады, председателге Нияз: «Ауданда емханада емдел!» деп кеңес берді де, кешке қарай санаторийге қайтты.

Аяз күшейіп, бет шымшиды. «Газ-69» ызғытып, қарды боратып келеді. Машинаның алдыңғы фары жарқырап,

жол сілтеп, бұлтартпайды. Манағы келіншектің мысқыл сөзі, жұрттың оны қостаған мазақ күлкісі Нияздың құлағынан кетпейді. Нияз осылай оп-оңай ұтылып, жеңіліп қалғаны ма?.. Қазақты жерден қалай көтеру керек? Я, жерден жоғары көтермей, қолмен ас ішуді жоймай, туберкулез сияқты ауруды құрту мүмкін емес.

Мүмкін, Дәмеш те жас кезінде осындай семьяда өсіп, жұқтырып алған да, кейін организм әлсіреген кезде күш алып, қозған болар... Үкімет декрет қабылдап, қаулымен күштесе қайтеді? Нияздың орнында коммунист дәрігер болса қайтер еді? Оз пікірін үкімет алдына, партиямыздың Орталық Комитетіне жазар ма еді? Өзін коммунистер қатарындамын деп жүрген Нияз коммунистше неге белсене кіріспейді?

Мейлі, «Дон Кихот» деп күлетіндер де табылар, күле берсін, барысымен Орталық Комитетке хат жазады!..

II

Нияз колхоздан қайтқан күні ертеңінде алақанның аумағындай санаторий стақан ішінде қайнаған судай бүрк-сарқ етіп, артық сөз, ыза-кек асыла төгілді. Соның бәрі, кім екені белгісіз, біреудің жаңсақ айтқан сөзінен басталады. «Доктор Дарханов демалушы қызбен жүреді екен, түлкі сатып әперінгі!» деген өсек өрбіп-өсіп, аяғы бар жәндіктей әр үйге өзі барып кіреді. Әуел баста біреуден естідім деп Сусанна Михайловна қарамағындағы медсестраға сыбырласа керек-ті. Содан әрі жылжып, әр айтушы түрлі саққа жүгірте, күйқылжыта өзгертіп, көптіре таратады.

Медсестра жақын құрбыларына, олар әрқайсысы өз дәрігерлеріне жеткізіп, соларға қарай бір жіп тартылса, екіншісі басқа жақпен тағы тартылады: кейбір жесір медсестралардың демалып жатқандар ішінде ашналары болады, соларға жетеді де, олар арқылы санаторийдің ішін тегіс аралайды.

«Әйелінің сайқал мінезі әуелі жұртқа тарайды, сонсоң еріне жетеді» дейтін мәтел бар орыста, сол сияқты, өзі туралы тараған өсекті Дәмеш те кешен естіді.

Біраздан бері қоңілі орнығып, бойы сергіп, жүрекке түсірген дерт дағы өше бастаған Дәмеш жайраңдап сау кезіндегі емін-еркін дәурен сүре бастаған-ды, күндіз эст-

радада өн айтып, даусын түзеп, кешке кино, биге барып, қанатын самғай серпіген. Рентген сәулесінің бірінші сеансы құр атқа мінгізгендей қыз еңсесін көтеріп тастағанын Нияз да сезген.

«Сеанстың кешегі әсері қандай болды», деп сұрағанда, Дәмеш күліп: «Дәл төбемнен жіберді, аздап басым зенгіген сияқты көрінді өзіме!.. Түнде қатты ұйықтап қалсам керек, ертеңінде денем ширап, сергек тұрдым», деді. Әрине, бұл рентген сәулесінің әсері емес, көтеріңкі көңілдің өзі туғызған әсер. Нияз түсінсе де, Дәмеш түсінбейді. Осы бір қуанышты, жайдары кезіне жаңағы уақиға тап бола кетті.

Алғашқыда Дәмеш бұл сөзге мән бермеді. Студент кеп айтқанда, қолымен қоңыз қағып түсіргендей жиіркенішті қимыл жасады. Артынан ойлана кеп, іштей тітіркеніп, көңіліне түйткіл алды. Мұқату үшін Сусанна Михайловнаның Ниязға қарсы таратқан өсегі. Әйтпесе, байыбына жетпей тұрып жұрт аузына сөз сала ма? О кісі деп айтуға Дәмештің аузы тағы бармайды. Адамға зиян келтіретін сөзді айтудың өзі сол адамның ішкі сарайының таза емес, лас, кір екенін көрсетпей ме!.. Жоқ, бұған Дәмеш көнсе де, Ниязға кеселі тиер. Ол — дәрігер, ертең дәрігерлік этиканы бұздың деп айып тақса, қайтпек? Сусанна Михайловнаның үйіне барып: «Осылай, сіздің атыңызды былғап жүр» деп Дәмеш ескертсе қайтеді?

Студентті қасына ертіп, кешке жақын Дәмеш Сусанна Михайловнаның үйіне барды. «Әмір — Дәмештің қол чемоданы» деп күлетін-ді демалушы жігіттер. Бұған Әмірдің өз мінезі себеп: аузын ашып, екі қолын ербеңдетіп, көзі ұйқыға кеткенше Дәмештің соңынан қалмайды, анада сөз арасында Нияздың ескертуі де осыдан туған. Бұл мысқыл сөз Дәмештің өзіне де жеткен. Дәмештің өкшесін баса кірген студентті көргенде, Сусанна Михайловнаның езу тартып мырс еткенін ол соған ұйғарды.

— Кіруге рұқсат етіңіз, Сусанна Михайловна, — табалдырықты аттай беріп, Дәмеш рұқсат сұрады.

— Пожалуйста, кіріңіз, — деді ол қарсы жүріп, төргі үйіне жібермей, сол ауызғы үйдегі бір-екі орындықты ұсыншы, өзі түрегеп тұра берді.

Мұнысы — «шаруаларың болса, тезірек бітіріңдер, менің уақытым жоқ!» деген ишарасы. Дәмеш солай ұқты да,

отырған жоқ. Басын изеіп, «рахмет» айтып, өдеіп білдірді де, арнап келген ісіне көшті:

— Сусанна Михайловна, сіз ғапу етіңіз, келем деген ойым жоқ еді, бірақ санаторийге тараған бір қауесет сөз менің арыма тиді. Сол өдеісіз сөзді сізден таралды деп, сіздің атыңызды қоса былғап жүр жүрт! — Дәмеш көзін қадап, Сусанна Михайловнаның бет құбылысынан ішкі ой толқынын аңғарғысы келеді. Бірақ тіс қаққан өккі әйел оңай сыр бере ме?! Аяғының қате басқанын Дәмеш енді сезді.

— Сөз көп, оның бәрін тере берсең, шашың ағарады. Сөз тарамасын десең, өзіңе берік бол!

— Мен өзіме берікпін, Сусанна Михайловна! — Дәмеш «берікпін» деген сөзге леп дыбысын қоя айтты.

— Оны білсең, маған неге келдің?

Отқа май күйғандай сөз өрши бастады. Бұл сөз де Дәмешке ауыр тиді. Буынын қатайтып, ессін жібермеуге бекінді:

— Жаман-жақсылықты өлшеп тұратын ар деген таразы бар деуші еді Асқар ағам. Сол таразыңыз қызмет істей ме, соны білгелі кеп ем!

Сусанна Михайловнаның танауы делдиіп, өңі бұзыла берді:

— Оз абыройыңды өздерің ашасындар да, біреуге кеп жап дейсіңдер. Ол үшін ар таразысына салудың да қажеті жоқ!

Студент жүзі шыдай алмай, шегіншектеп, үйден шықты, Дәмеш жүрегін ұстап, босағада сілейіп тұрып қалды. Тілі күрмеліп, не дерін білмеді.

Сусанна Михайловна теріс айналып, жоғарғы бөлмесіне қарай жүрді. Дәмештің жасқа толған көзіне Сусаннаның желкесіндегі қошқар мүйіздей түйілген шашы бұлдырап, жылан сықылды елестеді.

Дәмештің ары да, тәні де таза екенін бұл әйел біле ме? Егер Дәмеш дәрігерге көрініп, справка өкелсе, кімнің абыройы төгілер екен? «Тезірек кет бұл үйден, текке келдің!» деді іштей бір өкініш дауыс.

Дәмеш үйден аяғын сандала басып шықты...

Ертеңінде ыстығы көтеріліп, Дәмеш төсек тартып жатып алды. Асханаға да бармады, ешкіммен тіл де қатыспады. Сусанна Михайловнаның үйіне барып, қатты сөзге келгенін өзі де, студент те сөз қылмады, керек десе, айтуға қорықты. Егер Нияз естісе... атай көрме!

Дәмеш жеңілтектік жасады, бекер барды, бұрынғы Темір-таудағы жұмыскерлер арасындағы қарым-қатынас сияқты бүкнеспіз ашық та жеңіл деп ұқты. Бұл санаторийде дәрігер мен демалушылар арасында офицер мен солдат арасындай бағынышты ереже барын түсінбеді. Сусанна Михайловна мұны тең көріп, құрметпен қарсы алып, байыпты сөйлеспеді. Салғаннан сөзімен найзадай түйреп қарсы алуы да сол.

Азанда обходқа келген Нияз екі қолын төбесіне қойып сұлық жатқан Дәмешті көріп, шошып қалды. Қасына кеп, бетіне үңілді:

— Не болды, Дәмеш Сахиевна?

— Жәй, әншейін...

— Сағың сынық... Не болды? Бір жерің ауыра ма?

— Жоқ!

— Кешегі рентген сөулесін... — деп келе жатыр еді, Дәмеш қолын сілтеп, ар жағын айтқызбады.

— Жо-жоқ! Атамаңыз, одан емес!

— Енді не болды?

Дәмеш енді өзіне ызаланып, Ниязды аяды. Шын ынта-ықыласын сала емдейді, оны бұлар бағаламайды, ойына келгенін істеп, бөгет жасайды. Кеше, бөлкім, Сусанна Михайловнаға бармаса, бүгін төсекте жатпас та еді. Нияз үрейленіп, қиналмас та еді? Жеңілтектік шіркін осылай жарға соғады.

— Неге үндемейсің, Дәмеш?.. Біреу ренжітті ме?

— Жәй, әншейін!

Ниязбен бірге обходқа келген студент шыдамай, алға ұмтылып: «Біз... кеше...» деп аузын аша беріп еді, Дәмеш қабағын түйіп, ернін бүртитты. Студент үндемей, қоя қойды. Нияз қатал пішінде студентке бүкіл денесімен бұрылды. Көзінде «айт!» деген ызғарлы бұйрық.

Әмір қайтерін білмей, сасқалақтап, мойнына дейін қызарды. Бишара бала-ай, нең бар, өкеңнен бұрын дұзаққа ұмтылып! Дәмеш студенттің жаутандаған көзіне қарап, күліп жіберді. Қыз күлкісі қытықтаған студент ернін тістеп, теріс айналды. Нияз аң-таң, «осы екеуінде бір сыр бар-ау» дегендей студентке:

— Немене, ойыншық па? — деді сұстанып.

— Кеше...

— Озім айтайын, — Дәмеш сөз көтеріліп, алқымын көрпесімен қымтап, Әмірге қарады. — Сен бара түр!

Әмір шығып кеткен соң, Сусанна Михайловнамен екеуінің арасында болған әңгімені түгелдей жеткізді. Бір сөз жанынан қосып, бір сөзді бүкпеді.

— Ең ауыры — ол кісі менің арыма тиді! — Дәмеш көзіне мөлтілден жас іркілді. Нияздың астыңғы ерні дір-дір етіп, кемсеңдей түсіп қайта басылды. Сырын сыртқа шығармай үйренген ол:

— Осы ма?.. Әх, Дәмеш Сахиевна, сені Теміртау құрышындай мықты күйылған жан деп есептеуші едім, ақтамадың, — деп қалжынға айналдырды.

— Рас, ақтамадым!.. Үйіме қайтарыңыз! Бұл жерде енді емделіп жазыла алмаспын.

— Не дейсің? Қайта айтшы?!

Нияздың бетіне тура қарауға Дәмештің дәті шыдамады, көзі өңменінен өтін барады, бар қиналған қасірет-мұның, күйінішін сол көзқарастан Дәмеш анық сезеді... Жоқ, енді қайта айта алмайды!

«Енді жетер!» дегендей Нияз да шығып кетті...

Түс кезінде Дәмештің қасына жыламсырап Әмір келді. Нияз оңаша шақырып ап, тілдегенін айтып мұның шакты.

Дәмештен шыққан беті дәрігер кабинетіне келіп, сестраны қоя береді де, Әмірді оңаша қолға алып, уақиғаның қалай болғанын бастан-аяқ айтқызып, анықтап алады да, ұрсып, жер-жебіріне жетеді.

«Рентген сәулесімен емделіп жүргенін білесің бе, егер де нервіне тиіп, ауыртып алсақ, сыныққа сылтау таба алмай жүргендер оны «ятрогенная болезнь» демеяді, «рентген сәулесінің кеселі» дейді, осыны қалай ұқпайсың?.. Жақсы, ашу үстінде барам десе де, сен дәрігерсің, тоқтатып, неге ақыл айтпадың? Неге алып барасың?.. Мүмкін, саған қыз ұнар да, жақсы да көрерсің, әйтсе де дәрігерлік міндетінді ұмытып кетуге хақың жоқ!» — деді Нияз. Студент осы сөзді айтарын айтса да, тағы да «бүлдіріп» алғам жоқ па дегендей қапақтап, тезірек кеткісі келген сыңай білдірді.

Дәмеш әбден тыңдап болған соң, мәз боп күлді. Неге күлгеніне түсінбеген Әмір дударланған бұйра шашын саусағымен тарап, кінәлі адамдай кипақтай қарайды.

— «Ол қыз саған ұнар да, жақсы көретін боларсың» — деп Дәмеш қайталай айтып, таң қалды. «Әнеугүні студентке тегін тиіспеген екен. Қызғанады! Қызғанады ол!» — Осы бір ой Дәмеш жүрегіне маздатып үміт отын жақты

да, іле қайта сонді: мұның бәрі Дәмештің үлгілдік ақ қардай қиялынан соққан ақ қаласы! Нияз осынша ынтызар болатын Дәмеш кім? Әнеугі хатқа да жауап бермеді!..

— Мен үшін сөз естісең, Әмір, кешір!

Ерке қыздың шолжың сөзіне қарай студент те жауап қайырды:

— Жонымнан таспа сыдырып алса да, шыдап бақтым сен үшін!

— Таспа алдырып қайтесің, төлеуі қымбатқа түсер!

— Ақы бермегенімен, аярсың әлде?

— Аясаң, жігіттің құны түседі.

— Дегенмен, жаның пида қылған жігіт тегін дейсің бе?

Ең болмаса, көз қырыңды саларсың...

— Сен маған қаныңды бердің, туыссың! Туыстығыңды сатқаның ба?

Студент сөздің астарын түсінді де, күлімсіреп, шығуға айналғанда, тапал қара келіншек кіріп келді.

Әмір кеткен соң, санаторийдегі естіген өсек-аянын соқты ол:

Сусанна Михайловнадан шыққан өсек демалушылар арасына түгел тарап болған, «рас па» деп бірінен бірі сұрайды. Разия өзі талайының аузына құм құйып, бетін қайтарып тастады. Сондай сөз неге керек? Осы күні еркектің өзі өсекті қатындай жақсы көретін боп алған.

Разияның өзі айран-асыр, тауықтың миындай миы бар еді, түсіне алмай-ақ қойды.

— Разияжан, өзің қалай деп ойлайсың? Менің орнымда сен болсаң, қайтер едің?

— Мен бе? — деді ол. Дәмеш сұрағын өзінше түсініп, аз кідіріп, қызға ұрлана көз тастады. — Егер ол дорігер мені айналдырса, көнер едім!

Мұндай сөзді күтпеген Дәмеш сасып қап, жұмған аузын аша алмай, Разияның бетіне үңіле қарады. Өз сөзіне өзі мөз келіншек қарқылдап күліп:

— Е, сен көнбедім деші?! — деді.

Дәмеш жердің тесігі болса кіріп кеткендей. Ұят-ай! Дарақы, қараңғы әйелге не дерсің? Дәмештің беті ашылмаған қыз екенін де сезбейді. Әй, тонас!.. Жоқ, Разияны бұл ұғыммен қоя беруге болмайды. Қалайда түсіндіріп, шындыққа көзін жеткізбесе, өсек өсе береді. Алдымен мына Разияның өзі таратады. Бір уыс қып буып тастаған

ашуын күшпен басып, келіншектің жуантық, қысқа сау-сақтарын Дәмеш сабырлы қимылмен ұстап, сәл жымыды:

— Мен көнбедім, Разия!

— Қойшы, тәйір, бұлданбай!

— Неге көнем?.. Менің өз жігітім бар. Тойым да жасаулы, күтіп тұр...

— Адам өмірде бір-ақ жасайды, ертең сол жастығыңды көрге ала түскенде не табасың?

— Әх, Разия, өмірдің қызығы бір аунап тұру ма? Қате ұғасың. Сен өзің жар сүйіп көрдің бе?

Разия бұл сұраққа аз бөгеліп, сәл мұңайып қалды.

— Шынын айтсам, сүйгім келеді, бірақ сүйе алмайым. Былайша қарағанда, махаббат жас басымнан жүрегімде күса боп байланып, қатып қалған тәрізді. Неге дейсің ғой? Қазір түсіндірейін. Он алты жасымда бір сақа жігітке тап болдым. Қатарғы көшеде тұрушы еді, қара мұртын сылап қойып, етігін күнде майлап, кеш болса біздің қақпаның алдын ториды да жүреді. Күндердің бір күнінде, жаздың әсем кешінде әлгі жігіт мені оңаша қолға түсіріп, жіберсінші... Қоярда-қоймай, Ертіс жағасына алып барды. Екеуіміз биік жар жиегінде отырдық. Ол маған: «Сүйем, саған үйленем!» деп бұлбұлдай сайрап, жүрегің ұсынып жік-жапар болды. Ертеңінде бақшаға анарды, түн бойы жүрдік. Оған менің бойым үйреніп, сене бастадым... Үшінші күні жеңгем мені ертіп бір әйелдің үйіне шақырды, шай іштік, маған шарап берді. Ішпейім деп ем, үй иесі әйелмен екеуі екі жағымнан әзәзілдей азғырып отырып алды да, зорлап ішкізді. Аздан соң басым айналып, құлап қалдым... Не болғанын ертеңінде бір-ақ аңғардым...

— Қызық екен! Сонсоң?

— Сонсоң... Бұл — 1945 жылда, соғыс біткен, бір күні әлгі жігітім ұшты-күйлі жоқ болды да кетті... Түрлі сөз тарап жүрді, анығын әлі күнге білмеймін. Тегі, әскерден қашып, тығылып жүрген бірсеу ме, соғыс біткен соң еліне тайып отырса керек. Міне, содан бері сүю дегенді білмеймін.

— Комбайнерді неге сүймедің? Кімнен кем? Түр десең, түрі... — дей беріп еді Дәмеш, келіншек аузындағы сөзін жұлып алғандай, киіп өкетіп, ар жағын өзі аяқтады:

— Әй, тәйір, қойшы соны! Ернімді ісіріп, сүйе бергеннен басқа қолынан келетіні шамалы, ең ақыры, оңгіме айтып та жарығнады...

Дәмеш енді әңгімені әрі ұзатпады, «басым ауырды, тынығам» деп, теріс қарап жатып қалды...

Жапалақтап қар жауды... Жазда келген Дәмеш қыстады. Міне, дәл бүгін табандатқан төрт ай — өлі емделуде. Нияз жібермейді, Дәмештің өзі де біржола жазылып кеткісі келеді. «Жетеді!» деп батыл айтпайды. Асқар ол хатында: «Қал, емдел, біржола құлан-таза айық!» деп қақсай береді. «Тәуір болсаң, қайтпайсың ба?» деп қынқылдап қоятын Қайыр еді, оның өзі өкпелеп: «Адал болайық, сенің ол арадағы серуендерің маған жетіп жатыр... Бұдан да сорақысы бар, бірақ сенбеймін!.. Әйтсе де сақ бол!» деп ишаралай жазыпты бүгін.

Біреу домалақ хат жазған сияқты. Кім екен? Әлде Су-санна Михайловнаның өзі ме, кім білсін...

Бұл түні Дәмеш тағы да көрер таңды көзімен атқызды: біресе Қайыр, біресе Нияз алма-кезек алдына кеп, таң атқанша айтысып шықты.

Қайыр бұрынғыдай сенімді де сыпайы емес, өктем сөйлеп, Дәмешпен таласа береді.

Қайыр. Білем, шөптің басы желсіз қимылдамайды...

Дәмеш. О не дегенің?

Қайыр. Мені босқа өуре қылғаның жетпеді ме? Жок, мазағың ба?

Дәмеш. Қайыржан, сен кешір!.. Рас, мен сенің алдыңда кінәлімін... О баста сені ұнатып қана сөзімді берсем керек...

Қайыр. Сонда сүймейім дегенің бе?

Дәмеш. Мен бір адамды шын сүйген тәріздімін. Бірақ не керек, ол мені сүймейді!

Қайыр. Шыныңды айтқаныңа рахмет!.. Енді біз де өз жөнімізді табармыз.

Дәмеш. Ә, солай ма? Бәсе, сенің опасыз екеніңді сезгем. Мен бұған тием деп отырмын ба? Сөз ретінде сені сынауға айтып ем... Білдім, сенің неге бойынды аулаққа сап жүргеніңді. Осы тұрған Теміртау — поезбен он екі сағаттық жол. Мен жатқалы төрт ай, неге келіп кетпейсің? Озің директорысың, рұқсат алу саған шарт па?..

Осы сөздің аяқ шенінде Нияз жетіп кеп, Қайырды сырғытып жіберіп, іс-міс жоқ, қолын ұсынды.

Нияз. Жүр менімен, Дәмеш! Қайтесің, сен сияқты ардақты жанға ие болуға мұның әлі өресі жетпейді!

Дәмеш. Нияз Базілевич, мені өлімнен құтқарып алып қалдыңыз, ол үшін мен сіздің алдыңызда қарыздармын... Бірақ басқадай менде ой жоқ еді... Кешіріңіз!

Нияз. Туһ, Дәмешжан! Өнеугі хатыңнан жүрек сырынды жақсы түсінгем, қайтесің жасырып?

Дәмеш. Нияз Базілевич, қандай қатал адамсыз, ең болмаса көңіліме неге қарамайсыз?

Осы бір үшеуінің арасындағы айтыс таң белгі бере тоқталып, Дәмеш талықсып ұйықтап кетті. Ертеңінде көзін ашса: бөлменің іші аппақ, жап-жарық. Е, тегі, Дәмеш ұзақ ұйықтап қалған ғой, ұят-ай, қазір дәрігер обходқа келеді. Жалма-жан ұшып тұрып, терезеге көз салды: есік алды белшеден қар, қарағайлар ақ тиіннен тон жамылып, ақкіс терісінен басына бөрік киген, шықырлаған аязда сыбдырлай теңселеді. Тысқа шығып, біраз сайрандап қыдырса... Айтқандай, қысқы киімі жоқ екен-ау, енді қайтті? Ағасына жазып еді әкеп бер деп, әлі хабар жоқ, неғып жатқанын.

Дәмеш әйнектен үлпілдеген ақ қарға қуана да сүйсіне қарап тұрғанда, арт жақтан біреу кеп, ақырын ғана қолын иығына салды, жұмсақ та ыстық қол. Кімнің қолы екенін Дәмеш көрмей-ақ таныды, күнде обходқа келгенде кейде еркелетіп жағынан қағып, кейде білегінен ұстап, тамырдың соғысын санайтын, өкпеге перкуссия* жасайтын таныс қол — доктор Дархановтың қолы...

III

Доктор Дарханов деген атақ Көкшетау аймағына түгелдей тараған да, сол маңдағы колхоз, совхоз, Шортанды, Степняк, Еңбекшілер, Қызылту, Макинка сияқты аудан, қала орталықтарынан науқастар келіп-кетіп, емделіп те жатады. Бірінің қарлығып қалған даусын шығарып, бірінің естімей қалған құлағын естіртіп, енді бірінің кеңірдегіне дәрі құйып, рентгенде қарап, науқасының диагнозын қойып, ерінбей еңбек сіңірді. Кей дәрігерлердей істеген еміне бұлданып, күбірлеп, жақтырмаған пішін білдірсе де, іштей бірдеме дәметіп күн көрмеді. Жең ұшынан «мына бір сыйлықты сізге!..» деп ұсынған адамға:

* Саусақпен тырсылдатып, соның дыбысынан өкпенің ауруын айыру.

«Үкіметтің берген ақшасы жетеді!» деп бетін талай қайтарып та тастады. Нияз «еңбекақы» деп науқас адамнан ақша алған дәрігерлермен жаны қас, жеке адамнан ақы алудың өзі ерсі. Қол созып қайыр сұрағаннан айырмасы қанша мұның? Бү да — ескі дүниенің, сасық қылықтың сарқыты.

Әрине, Нияз өзі бұл жайында жалғыз өзім «пионермін» деп санамайды, бүкіл совет дәрігерінің мінез-құлқы осындай: «жең ұшынан» ақы алған дәрігерсымақты қайсы болсын жек көреді.

Кеше студент келіп: «Санаторийдің соңғы радио хабарына қарағанда, сіз жеке адамдарды емдеп ақы алатын көрінесіз!» деп күлді. Дарханов әуелі шошып кетіп: «Ақысы несі? Оны кім айтады?» деп таңырқай қарады. Артынан кезекті өсек екенін түсінген соң, қосыла күліп, «алмақ ақшасын» санады. «Сонда бір жылда ең азы — «Москвич» автомашинасын сатып алуға халім жетеді екен? Әй, шын ашық ауыз екем!».

Соңғы күлген адамның күлкісі ғана сыйымды деген емес пе! Күлгенімен, Нияз ойланып қалды. Апыр-ай, біреу жан-жағынан тор құра бастады, біріне болмаса, біріне түсер деген қулық па? Жан-жағынан оқтай атқылап жатқан өсек, жаладан қайтсе құтылады? Не шара қолданса екен? Әлде Сусаннаға барып: «Мені мұқатқанда, саған орден бермес. Баяғыдай сыйлас дос болайық!» десе, не дер еді?

Мұның аты Шортанбаев сияқты жалақордан қорқып, кейін шегіну, әлсіздік, жүрексіздік емес пе? Сусанна сияқты кекшіл әйелдің сөзінен қашып, торына түспек пе? Жоқ-жоқ, мұның бәрі сынаптай толқыған бір минуттік көңіл құбылысы!

Дарханов қазір бас дәрігерге барып: «Қойдыр, әйтпесе, шатақ салам!» десе... Я, күрес, әдетте, осылай басталмай ма?

Күн суып, кешегі түскен көбік қар қатып қалған. Пальтосын иығына іле сап, омбылай басып, Кравцовтың үйіне қарай жедел аяндап келеді. Бас дәрігер орман ішінде жеке-леу тұратын-ды. Үйінің алдына жақындай бергенде, тайыншадай ақ төс қара төбет арсылдап тап берді. Нияз бұл төбеттің атын да білмейді, шегін шығарып жүрер ме екен шайтан?

— Барбоска! Барбоска! Неге үресің, дос емес пе екі!.. — Нияз азғырып көріп еді, ит елемеді. Жақындап қалды. Қашса, шаптан алып, жарып тастамақ. Ең жақсысы — қайрат шегіп, қарсы ұмтылу!

Нияз екі алақанын шапалақтап, итке қарсы тұра ұмтылып еді, ол қайымығып, кейін қашты... Осы кезде үйден Алексей Ивановичтің өзі шығып, кіргізіп алды.

— Е, доктор, түнделетіп неғып жүрсің?

— Соңымнан Сусанна Михайловна қуып келеді!

Алексей Иванович Нияздың дауыс ырғағынан әзілдеп тұрғанын аңғара алмай қалды.

— Я, не деп? — Нияздың бетіне аңырая қарайды.

— Үйлен деп.

Алексей Иванович енді түсінді, мырс етіп күліп жіберді.

— Үйлен десе, несі бар, той қыламын! — деді бас дәрігер қосыла әзілдеп. Өзі де қалжың десе ішкен асын жерге қоятын қуақы кісі, көңілденіп, көтеріңкі сөйлеп, одан бетер екіленді. Әйеліне көзін қысып, қонақ үйіне алып барды.

— Вера!.. Доктор шай ішетін шығар, әкел самауырды!.. Құда түсудің басы шайдан басталсын...

Нияз Кравцовтың әйелімен амандасып, қонақ үйдің төріндегі көк барқытпен тысталған диванға отырды. Әзілді шақпақтай шаға біл, от тұтанады.

— Осы жасымда күйеу боп, сіздің алдыңызда именіп қайтем, менен де жас дәрігерлер бар ғой.

Алексей Иванович қарқ-қарқ күлді:

— Сусанна Михайловнаға келгенде қартая қаласың-ау. Жас қыздарды Бурабайға серуенге шақырасың. Өзеуреп күшасың! Қайта, жуас десеңші Сусаннаны!

Нияз бас дәрігердің ащы сөзінің зәрін күлкімен қайтаруға тырысты. Бәрін естіген екен. Апыр-ай, алды-артын орап, сөзбен арбай алады. Қалай жалтарса екен?

— Мен жеңілдім! Жастықтың соны деп серуенге шыққан бір күнім екен, опасыздық мінез тапсаңыз, жазасын өзіңіз беріңіз!

Алексей Иванович айғайлап әйелін шақырды:

— Вера, бері кел!.. Жеңілді!.. Доптай секіріп уысыма түспей жүруші ең, ә, бәлем!.. Ха-ха. Осы үшін екеуіміз бір-бір қағысып жіберсек қайтеді?

— Қайтып ұрттамасқа ант бергенім қайда, өзіңіз білетін едіңіз ғой, Алексей Иванович!..

— Жеңілдім деші.

— Жеңілдім!

— Бәсе!.. Ал енді байыпты әңгімеге көшейік. Неге келдің?

Нияз соңғы аптада соңынан ерген суық сөздерді, олардың демалушылар арасына дейін тарағанын түгелдей баяндады.

— Менің өмірім сіздің көз алдыңызда! Айтыңызшы, қате басқан жерім болса. Осы ұсақ-түйекті қалалы жерде сөз де қылмас еді, үлкен өмір шеңберінен шетірек шығып, қарайып қалғандық па дейім.

Алексей Иванович радиоқабылдағышты бұрап, Москвадан музыка ұстады.

— Біз, немене, аралда жатырмыз ба? Бұл теорияға мен қосылмайым! Өсек, қаңқу сөз — бұл санадағы рак сияқты ауру, ескі тұрмыстан қалған дерт деп әне бір әзірде дұрыс айттың... Бүгін маған партия ұйымының хатшысы кеп кетті, жаңағы өзің айтқан «ақша алады, кісі емдейді» деген сөзді содан естідім.

— Ол кімнен естіген?

— Білген де, арыз түскен болар. Сен партияға түсем деп жүр ме едің?

— Енді оның ауылы алыс, Алексей Иванович — Нияз мұңайып, басын изей берді.

Алексей Иванович радиоқабылдағышты тағы да бір бұрап, Алматыны ұстады. Бибігүл үзілтіп ән сап жатыр екен, екеуі үнсіз тына қалды. Әнші: «Талай қиындықты бастарынан кешірген екі үлкен дәрігер орынсыз ренжіп, жабырқай ма екен?.. Тыңда мені, шырқа менімен бірге! Көтеріңдер көңілді!» деп әндете күліп қалжындайды. Алексей Иванович та әнші даусынан осы бір қалжыңды ұққандай. Нияздың нығынан қағып:

— Сен, Нияз Базілевич, тарықпа! Осының бәрі өмір кірі, қолыңды жусаң — кетеді... Әлде ойланарлықтай «сұйықтық» жасап қойып па ең? Жасырмай, шыныңды айт! — деді.

Нияз Кравцовтың бетіне тура қарады:

— Менің бұрын сіздің алдыңызда ұятты болған жерім бар ма?

— Жок!

— Онда осының бәрі «өмірдің кірі» деп мән бермеу қаншалықты ұтымды... Рентген емін қырық саққа жүгіртіп, іске алғысыз қып оны тастады. Осылай қол қусырып отыра береміз бе?

— Не қыл дейсің?

— Тыймайсыз ба?

Кравцов күлді:

— Мән берме, айттым ғой, қолдың кірі, жуып таста деп! — Кравцов қолын бір-ақ сілтеп, рюмкасын көтерді...

Нияз Кравцовтың үйінен кеш оралды. Талай сырдың бегін ашып, сарқа өңгімелесті. Нияз өзінің жаңа туған айдай толықсып келе жатқан жас арманына дейін алдына тартты. Кравцов тіс қаққан, өмірдің қылкөпірімен өткен кісі, ақыл беріп, тоқтау салды...

Кравцовтың үйіне тарылып, мұңайып барған Нияз, бір тірек тауып, тоқтамға келіп қайтты. Сабыр түбі — сары алтын, біреулер өсек тарағты деп, бұлқан-талқаны шығып, өмірден безуге бола ма? Мұның бәрі — сонау ызғарлы жылдардың нервте қалған зардабы, қымса етсе, қай жағымнан ұрып жібереді деп үрейлене күн кешкендік. Содан бері бірнеше жыл тұрақты өмір сүрді, сол бір өң мен түстің арасындай шым-шытырық жылдарды ұмытатындай да уақыт жетті. Шамасы, нерв жұқарған да, сол әлі баяғы сау қалпына келе алмай жүрген тәрізді.

«Семьяң болса жоқ, доктор Дарханов, соқа басың, жасың болса қырыққа келіп қалдың, әлі бір жиекке кеп тұрақтап, үя сала алмай, дарияның бетінде қалқып барасың! Бір кезде ғылым шыңына өрлеп, өмірдің қажет тасына айналсам деген үмітің бар еді, о да салақ әйел тұтатқан от сияқты бір жанып, бір сөнеді... Қазіргі өкпе ауруы рентген сәулесімен емдеу әдісі әлі ішкілігі жоқ, қарсы адамдар көп, кім біледі немен аяқтарын?»

Өмірден олай неге түнілесің, Нияз? Сен өзіңді ермін деп есентейтінің қайда? Кеше өмір дариясында кемең сынбаса, апатқа ұшырамасаң, толқынмен алысып, жалғыз тақтаймен жүзіп, жанталасып жиекке шықпасаң, үйінде отырып, осындай салт атты, сабау қамшы атансаң, сонда ғана «бейшара» деуге болар еді сені. Күрес үстінде шынықтың, өзің сияқты жастардың ауыртпалығын көтердің, замандастарыңа осал материалдан жасалды дегізбей, арыңды сақтап, адал өмір сүргенің ерлік емес пе?!».

Ой желісін ширата-ширата Нияз қашан ұйықтап кеткенін де білмейді, ергенінде корпусқа кеп, Дөменгің палатағына кірсе, терезе алдында кешегідей көңілсіз тұр екен.

Қар қатқан терезеге саусағымен: «Натура санат...» деп жазып, соған дұрыс па деп күдіктенгендей, сығалай қарайды. Бұл сөзді оған кеше Нияздың өзі айтқан-ды. Босағада сөз кідірді де, Дәмештің бұрыла қоймағанын көрген соң, Нияз тез-тез басын қасына барды, «санаттан» кейін саусағымен үтір қойып, сонсоң әрі қарай созып, «медикус кура-рат» деп жазды да, дауыстап:

— «Табиғат сауықтырады, дәрігер емдейді!» деп Гиппократ ақылды айтқан, Дәмеш, кешегі сөзімді қайталайым: Бурабай ауасы сені сауықтырса, мен емдедім!

Дәмеш күлімсіреп, бетіне сүйсіне қарады.

Осы бір сөт санитарка есікті шалқайта ашып:

— Дәмеш Сахиевна, мына кісі сізді сұрайды! — деді, қасындағы еркекті алға итермелеп.

Дәмеш жалт бұрылса, босағада күлімсіреп тұрған Қайыр.

— О, құдайым, шын сенсең бе?

Дәмеш өз көзіне өзі сенбейді. Жүрегі дүрсіл қағып, алқымына тығылады. Атын атайын десе, үні шықпайды, тілі күрмеліп қалған ба, тәйір. Бұл — қас пен көздің арасындағы көңіл құбылысы. Енді есін жиып, сезімін билеп алған Дәмеш көз қиығын қасындағы дәрігерге аударды. Оның да өңі бұзылып, қаны ішіне тартқан, ашпақ құдай. Қайырге жіті қарайды. Осы кезде Қайыр да қыз көзінің ізіне ілесе дәрігердің кім екенін аңғарып, көңіліне секем алғандай болды.

Дәмеш тұра ұмтылды, торден есікке дейін екі-ақ аттады. Бара бас сап құшақтап, басын оның кеудесіне салды. Қайыр да құшақтап, арқасынан қақты. Қыз да, Қайыр да сүйісуге талаптанбады, қол беріп, жымыңдаса жылы амандасты. Бұлар өзара шүйіркелесіп жатқанда, доктор Дарханов кетіп бара жатып, Қайырды ертіп әкелген санитарқаға:

— Қонақты менің кабинетіме жатқызарсың! — деді. Бұл сөзді Қайыр да, Дәмеш те естіді.

— Бұл кім? — деді Қайыр Нияз соңынан түйіле қарап.

— Доктор Дарханов!

— Ә, өлгі менің бақталасым екен ғой, — деді Қайыр қаттырақ дауыстап, кекеп.

— Жок, ол сенің бақталасың емес, мені өлімнен құтқарушы асыл адам, жақсы дәрігер! — Дәмеш те тұрасына басты, жігіттің бетін қайтармаса, іс насырға шабуы ықтимал.

— Естідім оның қалай емдеп жүргенін...

— Ех, ақылсызым! Сен мұндай деп Дәмеш ойлаған жоқты. — Оған көзің жетсе, неге келдің? — Дәмеш даусы шытынай шықты. Қайыр қате басқанын сезінгендей қызара күліп:

— Сенің оны жақтауыңа қарағанда, мен осы жерде шын артық адам сияқтымын, Дәмеш! — деді.

— Көкек өз атын өзі шақырады. Күні бұрын артықшың деп айғайлап тұрса, мүмкін, о да болмай қалмас!

— Келмей жатып сырынды ақтарғаныңа рахмет! Ақ жүрексін!

Дәмеш енді өз мінезі тым қатал да өрескел екенін аңғарды да, жайрандай қолтықтап, Қайырды төрге апарып, орындық ұсынды.

— Екеуіміздің бітпейтін ежелгі дауымыз ғой, өкпелеме!.. Кейде керіс-тартысты да сағынатын күн болады екен, қайран заводым-ай!.. Шешің, отыр! Айта бер: завод аман ба? Не жаңалық бар? Үй-іші, туыстар не халде?.. Ой-бу, қызық сенде ғой, Қайырш!

Қайыр сыртқы пальтосын шешіп, киім ілгішке ілді де, жан-жағына тамашалай қарап, жуыр маңда отыра қоймады.

— Жалғыз өзің жатасың ба?

Дәмеш ұзын кірпігін шамдана серпіді:

— Мен туралы кейін сөйлесерміз! Әуелі сен айт: завод аман ба? Бұл бірінші сұрақ!

Ниязға ашылмай, тартына сөйлесетін Дәмеш Қайырға еркін де ерке. Ниязға деген биязы да нәзік даусы Қайырға келгенде ашық та ойнақы; Ниязға дегенде сырға толы мұңды көзі дәл қазір күлім қағып, Қайырға мысқылдай қарайды. Беу-беу! Екі еркекке Дәмеш неліктен екі қырымен көрінді, соны өзі түсіне ме?

Түсінеді! Дәмеш қазір толқып, өзімен өзі іштей таласады. Қазіргі жайдары мінезі де сол бір дау-талас ойдың шет жағасын сездірмеуден туғандай.

— Аман, аман... — деді Қайыр селқос, Дәмештен көзін алмай, бет-әлпетінен өзіне керек сырдың ізін кескендей. — Бәрі орнында. Мартен цехы — коммунистік сәбек цехы деген атақ үшін күресіп жатыр... Екінші сұрағыңды айта бер.

— Сен өзің бюрократтарша сөйлейсің ғой! — Дәмеш күліп, бетіне үніледі. Әлденеге кейін, тарылып отырған

адамның бейнесі. — Екінші сұрағым: біздің үйдің іші аман ба? Жеке-жеке аттарын атап айт!

— Атаса, Асекең қызметінде... Сәлем жолдап, киім-кешегінді тегіс беріп жіберді. Чемоданымды палатаға жібермей, санитарка алып калды. Құрыш атаң Алматыда. Үлкен баласының қолында, әлі қайтқан жоқ. Сенің уақиғаңды естіпті. Жылап хат жазып жатыр... өдірісінді жібердік, өзіңе де жазған болар, Ораз, Ажар... тегіс аман!.. Ал енді өзіңе көшейік, — деп Қайыр да Дәмештің хал-жайын естігенше асықты.

— Сұрай бер! — Дәмеш те өз істегенін өзіне қайырғысы келгендей салқын леп білдіре сөйледі.

— Сұрасам, денсаулығың қалай? Жазылдың ба?

— Баяғыдан тәуірмін. Біржола айықтым деп айта алмаймын. Немене, жазылсам, алып қайтып, той қылмақсың ба?

— Әлбетте!

— Олай ойласаң, тойдың ауылы алыс. Тегі, үмітінді біржола үзгейсің!

Қайыр сұрланып, бетіне тандана төнеді:

— Неге?

— Сен сау-сәләмәт адамсың... Мен жарымжанмын, саған керегім қанша?

— Сен жазылмайсың ба?

— Сен мені жазылады деп үміг етіп жүр ме едің?

— Асекең солай деген.

— Асекең айтса, түсінікті, сені ренжімесін дегені. Шындықты естігің келсе — осы! Әнеугі хатты айығады деп есеппен жазған екенсің ғой? Ауру қызды дәрігерден қызғанғанда не түседі? Онан да Теміртауға қайтып жүре бер... — Соңғы сөзді тамағы құрғақсып зорға айтты Дәмеш. Толқып орнынан тұрып кетіп, терезе алдына барып, маңағы Нияз екеуі жазған Гиппократтың сөзін оқыды.

Қайыр да Дәмештің қасына барды. Бұның да толқып тұрғаны беп-белгілі, жиі-жиі дем алып, дірілдеп, Дәмештің қолына жармасты.

Дәмеш шегінін, араларын алыстатып, қолын ақырын босатып алды.

— Немене, менен шыныңмен алыстағаның ба, Дәмеш? Есік ашылып, санитарка кіріп келді.

— Жолдас, сізге отделение бастығы өзінің кабинетін берді. Сонда барып шешініп, жуыныңыз. Нәрсеніз де сонда!

Дәмеш те сөзді ұзартпай, Қайырга кеңес берді:

— Бар, бар. Жайлап... Кейін әңгімелесерміз. Киімімді мына Лушадан беріп жібер!

Қайыр «жақсы, жақсы» деп, пальтосын қарына іле сап, санитарканың соңынан ерді.

Дәмеш оның артынан үнеіз тұрып қалды: екі нығына екі кісі мінгендей, жауырыны қақпақтай, денелі де сымбатты жігіт. Шалбарының балағы соңғы модамен тарлау қып тігілген, қаракөк костюм үстіне кұйып қойғандай, мүсінін ерекше өсерлейді. Соңғы айда Қайыр бұрынғысынан да толған сияқты.

Өзі әкім, завод директоры, астында машина, жаяу жүрмейді. Үйіне барса, тамағы әзір, шешесі табақ-табақ ет асып, алдынан күтіп отырады. Қайыр толмағанда, кім толсын. Дәмеш ауырса, ертең басқа бір қалыңдық тағы да табылар, уайым жеп қайтсін...

Бірақ салғаннан Дәмештің осылай қатал да суық қарсы алғаны әдепке жата ма? Ең болмаса бір сүйюі керек еді ғой.

Жоқ-жоқ, шу дегеннен бойды аулақ сап алыстату — ең тапқан ақыл!..

* * *

Нияз кешкі обходқа келсе, Қайыр қараңғы кабинеттің бір бұрышында жанадан-жалғыз тығылып отыр.

Электр шамды жағып жібергенде, екі көзі жарқ етіп, тісі ырсыып, қораға қуып тыққан қасқыр сияқты көрінді Ниязға.

— Неғып отырсыз, шам жақпай? — Нияз шифоньерді ашып, ілулі халағтың біреуін алды да, кие бастады. Жайсыз жағдайда қолға түсіп қалған шалдуар баладай Қайыр да орнынан жедел тұрып, ашық, жуан даусымен үйді басына көтере сөйледі. Нәзік те талдырмаш Нияз оның қасында баладай екенін сезінді. Қайыр кабинеттің ішін тарылтып, жүруге мүлде жер қалмағандай.

— Сізді тосып отырып, қалғып кетіпін. Жол соқты дегендей...

Нияз көзін тіктеп қарап, осы отырысын дәлелдеу үшін тапқан қызыл сөз екенін ұға қойды. Түр-әлісеті қалғыған адамға ұқсамайды.

— Менде шаруаңыз болса, қазір обход жасап келейін, сонсоң түні бойы әңгімелессек те уақыт бар, — Нияз қал-

тасына стетоскопты сұға салды да, палаталарды аралады. Бірақ «я, не шағымың бар?», «халиң қалай?» — деп жол-жөнекей сұрағаны болмаса, күндегідей қастарына кеп, бірекі күлдіргі сөз айтып, науқастардың көңілін көтермеді.. Қайырды отырғызып ап, дөңгеленген карусель сияқты ойы шыр айналады.

Я, Қайырдың жаңағы отырысы — іштегі лаулаған жалын күйдіріп бара жатқан адамның отырысы. Нендей сыр бар бұл жігітте? Егер ол санаторийде тарап жүрген өсекті естіп келсе ше? Естісе, Нияздың да оған айтар жауабы дайын — қалтасында, керек жерінде суырып алады.

Палаталарды аралап, Нияз қайта оралды. Сол өзі қалдырып кеткен қалпы Қайыр терезе алдында тұр. Тізесінде бүкпеген. Түсі суық, манағыдан да ызғарлана түскен, есік ашылғанда жалт бұрылды.

— Жаңылмасам, сіздің атыңыз Нияз ғой? — деді ол Нияз столына отырар-отырмас.

Ниязға бұл сұрақ ерсі көрінді. Сұрағына қарай жауап — Нияз қулана жауап қайтарды:

— Әкей марқұм азан шақырып осылай деп атап кеткен көрінеді.

— «Азаны бар ауылдың мазағы бар» дейтін біздің бір қарт, екінші мазақ атыңыз жоқ па?.. Мысалы, Мысықпай, Күшікпай деген сияқты...

— «Мынау да сен тұр, мен атайынның бірі ғой». Нияз бетіне таңдана қарады:

— Аузыңызға бұрын түскені, тегі, күшікті ауылдың баласысыз ба, қалай?

— Жоқ, сіздің жерде көп пе дейім. Келмей жатып етегімнен тістелеп, жүргізбей жатқанына қарағанда.

— Қайдам, бұл жерде тыныштық еді. Таяқ лақтырып, ит үркітіп жүрген өзіңіз болмасаңыз.

Күш сынасқан балуандай екеуі аздап сілкілесіп, бірін бірі сынап қарады.

Қайыр дәрігердің қарсы алдына кеп отырды. Қанын ішіне тартқан, өңі құп-қу, тесіле қараған адамға астыңғы ерні дір-дір етеді.

— Менің сізге қоятын айыбым бар!.. Еркекке еркекше жауап беріңіз! — деді. Оның әлгі бір әзірдегі жұмсақ барқыт даусы құрғақсып, құлаққа жағымсыз естілді.

— Айып деген сөзіңіз окпе, наз дегеніңіз бе? — Нияз сөздің зілін әлсірете, әзілге айналдыруға тырысты.

Қайыр басын шайқады:

— Жок! Окпе, назды жақын адамға ғана айтуға болады! Қу сөзге сап, әңгіме желісін бұра бермеңіз! Мен бүгін қатты айтып, бет тырнамайын! — деді ол тағы да қатал үнмен, шабуылды күшейтіп.

— Жігітім, алмағыңыз бар кісідей, даусыңыз ащы шықты ғой, байқаңыз, шаңыраққа қараңыз!

— Бұ да совет өкіметінің кеңсесі, сондықтан бізге де шаңырақ, дәрігер жолдас, әкеңіз көтеріп берген жок... Озіңіз кате ұғынып, шаңырақтың кімдікі екеніне түсінбей, бейбастақтық жасап жүр екенсіз ғой.

— Егер мұндай әдепсіз тілмен сөйлейтін болсаңыз, әңгімені доғарайық!

— Ғапу етіңіз, мен әдепсіз сөз айтқам жок сияқтымын!.. Сіз дәрігерлік этиканы сақтай біліңіз. Жұртқа қойған талапты өзіңізге де қойыңыз!

Нияз аң-таң: «Осы не деп мінеп отыр? Егер Дәмеш мынаған күйеуге шықса, сорлайды екен...». Нияз толқып, буа бастаған реніш-ашуын басып, еріксіз күлімсереді:

— Дәл басып айтқан сөзді жаным жақсы көреді, инженер жолдас. Оспақ-ишара, астарлы сөзді тек қалжың үшін айтуға болады!

Инженер құлағына дейін қызара булығы сөйледі:

— Сіз менің қалыңдығымды азғырып, екеуіміздің аразмызға түсіп жүрсіз, оған не деп жауап бересіз?

— Дәлеліңіз қандай?

— Бірінші дәлелім, осы жерден сіздің мінезіңізді өшкере-релеп жазған жасырын хат алдым... Мейлі, ол жазған адамның аты белгісіз бола-ақ қойсын, бірақ екінші дәлелім сол хатты расқа шығарғандай. Қалыңдығымның көңіл райы маған баяғыдай емес, салқын!

Нияз шыдай алмай, күліп жіберді:

— О святая простота!* — Нияз рахаттана сылқ-сылқ күлді. Қайыр ала көзімен жиіркене қарады да орнынан тұрды:

— Артист!

— Жок, інішегім, артист мен емеспін... — Нияз күлкісін кенет тыйып, бүкіл денесімен алға ұмтыла тездете сөйледі: —

* О, бейшаралық деген мағынада.

Сен өзіңнің кім екеніңді білесің бе?.. Салмақпен тыңда, айтып берейін. Кеше Асқар Сағатовтан хат алдым, міне, қалтамда! — Нияз бір конвертті алып, алдына қойды. — Ол сіз туралы жазған... Сабыр, сабыр етіңіз, әуелі мен айтып болайын... Опасыздық жасап, бір күндік нәпсінің құлдығына сатылған сіз көрінесіз. Москвадан келген қызбен бір ай қайда болдыңыз? Оған Самарқанд көлінің арғы жиегіндегі демалыс үйіне путевка алып берген кім екен?

— Хатты сізге неге жазады? — деді Қайыр қызарандап. — Біздің арамызға түскісі келгені ме?

Нияз басын шайқады:

— Тайыз ойлайсыз, жігітім!.. Асқар қарындасын аяп жазып отыр, естіп қалып ренжіп, ауруын үдетіп ала ма деп қауіптенеді.

— Сонда Дәмештің де естігені ме? — Қайырдың даусы алғашқыдай емес, жуас та баяу.

— Әлі естіген жоқ, Теміртаудағы Лида дейтін құрбысы сенің сол уақиғанды жазып жіберген екен, Асқар біліп қап, маған телефон соқты: «Хатты бермей, ұстай тұр, не боп қалғанын кейін естисің!» деп... — Қайыр қызарып, мұрнының ұшындағы шыпшыған терін қайта-қайта сүрте берді.

— Біреуге біреу келмей ме... Несі бар екен соны көптіріп, басқаға жорып...

— Ол арасын хат жазған қыздан сұраңыз! — Нияз күлімсіреп, безер баладай тына бастаған үлкен жігітке аяныш аралас мысқылдап қарайды.

— Жорамал! Лидияның өзінше жасаған жорамалы! Тек менің сізден сұрайтыным: Дәмеш біле қалмасын... Әрине, бұл хатты маған қарсы пайдалануға арыңыз бармас деп ойлаймын...

— О не деген сөзіңіз?

— Домалақ хатқа қарағанда, сіздің де дәмеңіз бар сияқты. Күн бұрын ескерткенім де.

— Дәмеш өлі жазылған жоқ, ол сізге де, маған да қалыңдық бола алмайды. Әуелі емдеп, еңбек сіңіру керек, достым.

— «Еңбек сіңіру керек» деп, Дәмештен мені олай алшақтатпаңыз!

Нияз тағы да мырс етіп күліп жіберді:

— Қайран жастық-ай!.. Өлімге қалай қарсы тұра аласыз?

— Сіз түгіл, өлімге де бермеймін!

— Сіз сияқты инженердің айтатын сөзі емес бұл. Қолыңда құралың жоқ, өліммен қалай күресесің? «Бермейім» деп мына менің айтуыма болар...

— Сөзіңіздің төркіні белгілі болды, дәрігер. Құрал да сіздің қолыңызда. Еңбек сіңіретін де сіз, сонда сізді таңдадық па?

— Ол арасын айта алмайым. Өзінен сұраңыз! Ал ада-лына келсек, жаны қалған күнде өзін күтетін, өзіне жаны ашитын дос керек. Ол қыз енді ер таңдамай, дос таңдауы керек!

— Ері әйеліне дос бола алмай ма екен?

— Бола алмайды. Ер эгоист, өзімшіл келеді, өз нәпсісін, өз құлқынын, өз тілегін бұрын ойлайды.

Бұдан әрі екеуінің ойы аспанды шарықтап, самолет іздеген прожектор жарығындай айқыш-ұйқыш түсіп, сөне берді. Шынында да, манадан бергі екеуінің айтысы са-молет көрмей босқа атылған зенитканың оғы сияқты. Оны екеуі де сезді...

Іле медсестра келіп, Ниязды телефонға шақырып әкетті де, Қайыр қалып қойды.

* * *

Дәлізде жүріп бұлардың даусын естіген Дәмеш дәрігер кетісімен Қайырдың қасына келіп, жанын жағасынан алды.

— Не дедің дәрігерге?

— Дәмеш!.. Еркектер арасында сөз болмай ма, қайтесің килігіп... — деп күлімсіреп, жалтарып көріп еді, Дәмеш бұлтартпады.

— Мен есік алдында тұрып, сенің саңқылдаған сөзіңді түгел естідім. Неге жасырасың? — Дәмеш бұл жолы әйел қауымының белгілі тәсілі — оспаққа салды.

— Естісең, менен неге сұрайсың?

— Жоқ, сенің өз аузыңнан естігім келеді!

Қайыр бір қызарып, бір бозарып, қиналып, не істерін білмеді. Қолынан бар келгені — күле берді.

— Мен одан... домалақ хат жайында сұрадым! — деп, ол өзінің домалақ хат алғанын айтты.

Дәмештің көзі бақырайып, басын шайқады:

— Әй, әй!..

Аузына түскен сөзі осы ғана болды. Дәмештің екі беті дуылдап, теріс айналды. «Іші тар, қызғаншақ па еді Қайыр?

Ертең Дәмеш қалай отасын, қалай бірге өмір сүре алады? Қарындасы Ажар осы сияқты қызғаншақ, іші тар еді, шамасы, екеуін бір қалыппен күйған-ау. Бәсе!..».

— Сен өзің түсінесің бе не істегеніңді? — Дәмеш қасына қайта оралып, бетіне үңіліп, көзін іздеді, бірақ о да тура қарамай, тайсақтай берді. — «Домалақ хаттың» құнын білмейсің бе?.. Сен үшін мен қиналып, азап тартып отырмын. Өзінді өзің келемеж ғып, дәрігер алдында ұятқа батың. Абыройыңды төктің.

Дәмеш жылап, кабинеттен шығып кетті... Келе төсегіне етпетінен құлады.

Дәмештің жұлдызы оңынан тумаған, бақытсыз адам! Жастай әке-шешесінен айрылды, жұрт қолында жетім боп өсті, одан Оразбен дос боп жүріп, Қайырға тап болды. Сондағы қайыққа бірге мініп, өмір дариясында бірге жүзбек ертеңгі серігінің сиқы осы ма?.. Бар білімін, мол тәжірибесін аямай еңбек сіңіріп емдеп жүрген дәрігерге алғыс айтып, көңілін аулаудың орнына, қызғанып, тілдейді!.. Дәмеш Қайырды ақылды, кең пейілді, алды-артын бажайлап ой жүгіртіп отыратын, ертең мемлекет басқаруға жарайтын азамат деп жүрсе... Қап, Дәмеш қалай кателескен!..

Дәмеш мінезін Қайыр түсінгендей еді: бес жыл бойы сөзін бермей, маңына жолатпай келгенін өзі біледі. «Домалақ хатқа» неге сенеді? Жақсы, Дәмеш Ниязға қызықсын делік, бірақ жүрек түбінде көмулі жатқан сол шаланы үрлеп тұтатқан дәрігер жоқ, «солай-ау» деп жорамал жасау Қайырдың тәрбиесіне сая ма?.. «Осыған, Дәмеш, өзің де айыпты емес пе екенсің» деді іштей қарсы бір дауыс. Дәмеш қалайша айыпты?

Дәмеш хатты сирек жазды — бір, келгенде суық қарсы алды — екі, сонсоң... Жок-жок, мұның бәрі Дәмешті Қайырдың алдына жығып беру, оған көнбейді, кінәлі оның өзі. Дәмеш жайы ең қиын, халі ең ауыр кезінде ол жанын сап қайрат көрсете алмады, шет қала берді, соған көрсеткен Дәмештің қыры.

— Дәмеш! Мен... — дей беріп еді Қайыр қасына кеп жалынышты дауыспен, Дәмеш басын көтеріп, көзінің жасын сүртіп:

— Қайыр Рахимович! — деді. — Келген ізінмен бүгін Теміртауға қайт! Сенен ақырғы қалайтын тілегім осы!..

Мені жақсы көрсен, қайт!.. Қазір мен сенімен байыпты сөйлесе алмайым. Текке көңілің қалады!

...Қайыр бұдан соң ешкіммен тілдеспеді, ертеңінде Теміртауға қайтып кетті.

IV

Дәмеш пен Қайыр арасында қандай сөз болғанын Нияз білмеді, тек Қайыр жайында алған өз әсерін талдап, ой-пікірін ғана топшылады.

«Есі-дерті кетіп, өз өмірін Дәмеш жолына пида қылатын шынайы махаббат Қайырда жоқ, ол тек қызығып, құмартады, ертең Дәмеш екеуі біраз жыл жолдас боп, ыстық-суығы басылған соң, жалт беруі де ықтимал.

Қайыр — «бозбалашылығын», өзінің нәпсі-тілегін артық бағалайтын өзімшіл қатыбас, әйтпесе, «бозбалашылығын» жасырып, әлдекімнің қанқу сөзін Дәмеш пен Нияздың алдына тартпас еді.

Жарайды, бұл жастық шақтағы ағаттық болсын, Нияз оған да көнді, бірақ Дәмештің ауыр сырқатын елемей, қызғаныш туғызып, жанына тиісі — жеңілтектік. Шын сүйсе, жары үшін намысына тиген бір ауыз артық сөзді елең қыла ма екен кісі? Махаббат асқақ, тәкаппар келеді, сүйсе де, кешіре де біледі!..».

Осы бір ой қанат бітіргендей, Нияз көл жағалап, шаңғы теуіп зырлап келеді... «Зырла, шаңғым!».

Апшақ үлпек қар күн көзіне шағылысып, жылт-жылт етіп көзді ұялтып, жастық шақтың арман-тілегін тудырады. Уыстап ауызға сап, жегісі де келеді!..

Үйіне жақындай бергенде, Ниязды іздеп, шарқ ұрып жүрген санитарка:

— Сізді іздеп жүрмін. Сағатова дем ала алмай, түншығып... — деп ар жағын айта алмады. Сүйтті де, делбең қағып кейін жүгірді.

Жаңа ғана әлем биігінде қырандай шарықтаған көңілін санитарка бір-ақ ауыз сөзімен атып түсірді, міне, қанатына оқ тиіп, тыпырлап жерде жатыр: өлімнен қалай құтқарады? Ажал шынымен-ақ алқымнан алғаны ма? Рентген сәулесін алғаннан бері өкпесінің ісігі қайта бастаған жоқ па еді? Енді не болды оған? Кешеден бері аздап ыстығы көтеріліп еді... Оны Нияз Қайыр келіп, нервіге тигеннің салдары деп ұққанды. Осыдан үш күн бұрын көргенде айыр көмекейінің жал-

ған тілі қызарып тұрған еді, әлде содан басталды ма бар пәле? Жығылған үстіне жұдырық, өкпе ауруына көмекей ауруы қосылса, Дәмеш сорлады десеңші! Міне, ылғи осылай: елілдеп «осы адамды жазсам!» деп көңіл қоя емдесең, келемеждегендей ауру үстіне ауру жамайды!

Нияз сүріне-қабына үйіне кірді, шаңғысын лақтырып тастап, үстіндегі жемпірін шешті де, костюмін киер-кимес, пальтосын қолына алып, корпусқа қарай жүгірді.

Мұндайда бір минуттың маңызы зор. Нияздың ажалмен бетпе-бет айқасып, күш сынасқан кезі аз емес. Асыққанда жақын жердің жеткізбейтін әдеті-ай осы! Корпус әлі қашық. Манағы санитарка «қазір келеді!» деп барғанда, жанталасып, ажалға қолын ербендетіп: «Әрі кет! Әрі кет!» деп жатқан науқастың екі көзі есікте боп: «Қашан, қашан келесің, дәрігер?.. Неге баптанасың?» деп қиналатынын және біледі.

Корпус табалдырығын аттай бергенде, Дархановтың кабинетінен көлеңдеп Сусанна Михайловна шыға келмесі бар ма! Қасында бір топ дәрігер. Нияздың жүрегі су ете түсті: «Бұл сайқал тегін жүрмеген болар!» деді іштей күбірлеп. Кейбіреуі шегіншектеп, жол берді. Сусанна Михайловна мысқыл аралас езу тартып:

— Соңғы күндері сізді қолға түсірудің өзі қиын боп кетті-ау! — деп әлденені ишаралап сөз тастады.

Нияз үндемеді. Қазір ши жүгіртіп, нервті қытықтайтын кезең бе... Топ алдында қаздаңдай басып кетіп бара жатқан сестра палатаның есігін ашты. Қырылдап екі нығынан демін алып, Дәмеш қысылып жатыр екен. Көзі бадырайып шығып барады, ерні көкпенбек, танауы делдиіп, екі нығынан демін алады. Нияз еңкейіп, тамырын ұстады. Жоқ, жүрек әлі мықты, қатты соғып тұр.

— Ыстығы қанша? — Нияз сестраға қарады.

— Отыз тоғыз!

Басқа дәрігерлер де науқасты қоршап алған, ентелей төнеді — ажалды жібермей бөгеп, Дәмешті аман алып қалатындай. Дәмеш те әрқайсысына қинала қарайды: «Неге тамашалайсыңдар, өлім қызық болып па?.. Өлімнен алып қала алмайтындарың бар, несіне дәрігер боп жүрсіндер?» деген сөзін Нияз айтпай-ақ ұқты.

Озіне арналған қуаныш-жалынышын Нияз науқас көзінен ұғып, іштей қиналады.

— Не болды саған? — Нияз еңкейіп, науқасқа құлағын тосты.

Ол қолымен тамағын нұсқап, «сөйлей алмайым!» деген ым қакты. Түсінікті. Бұл тамақтан алған ісік болды, диагнозын қою керек.

— Науқасты менің кабинетіме жеткіз, сестра! — Дөменгі қоршап тұрған дәрігерлерді Нияз көзімен бір шолып өтіп, Сусанна Михайловнаға тоқтады: нәлдей нәлген қара қасы, тұнжыраған көк көзі іштегі толқынның тонометрі* сияқты. «Мен сені әлі де ұмытқам жоқ, қайрылғайсың, жігітім!» дегенді Ниязға бұлай сездіруінің өзі қалай? Қиналып жатқан мына адамның өмірін неге ойламайды? «Қызды осындай халге жеткізген сен, білеміз, сақтан, жігітім!» деген айбары ма.

Дөменгі зембілге сап кабинетке апарды. Нияз қасына Әмірді алды да, басқа дәрігерлерді кабинетіне жібермей, қызды санитарқаға сүйетін қойын, көмекейін көрді.

Реляскоп** жарығы көмекейдің нәзік құрылысын үйге түскен машинаның фарындай айнала айқын түсірді: айыр көмейі ісіп, базданып кеткен. Кеңірдекке баратын дем алыс жолын ісік тұтас бітеп тастаған. Ол не сөйлей алмай, не дем ала алмай қалуы да содан. Мұны медицина тілінде «флегманозный ларингит» дейді. Қазір ісікті жарса, сарысу ағып, ауаға жол ашылар ма еді.

— Әзірлен, Әмір, жу қолыңды! — Нияз шынылы шкафты ашып, қаз-қатар жатқан аспаптар ішінен Тобольдтің көмей пышағын тауып алды да, стерелизаторға салып, қайната бастады. Әмір қолын сабындап жуып, Дөменгі операция столының қасына отырғызды; алдына ақжайма жапты, тамағына диканн жағып, жанын кетірді. Дем ала алмай қиналып отырған Дөменш аузын зорға ашты. Диканнға малынған зонд көмейіне барған кезде, шашалып жөтеліп, булығып қалды.

— Дөменгің басын сүйей бер, Әмір!.. Шыда, айналайын, қазір дем алатын боласың!.. — Нияз жалған көмекеймен тұтасқан ісікті қаламмен сызық сызғандай Тобольд пышағымен екі жерден сызып жіберді. Қан аралас ірін ақты... Дөменгің де көзі шырақтай жанып, байсалды дем ала бастады...

* Қан толқынын өлшейтін аспап.

** Көмекей қарайтын аспап.

— Сен барып тынық! — деп Әмірді қайтарып жіберіп, кабинетіне оралған Нияз әлсіреп, буындары дірілдеп, күшетканың арқасына сүйене құлады. Оң қашып, көзін жұмып үнеіз отыра берді. Арал құсындай бірі ұшып, бірі қонып құжынап жатқан ойлар, дерек таба алмай, сандалған ойлар... Сап-сау жазылып қалған Дәмешке бұл ауру қайдан тап болды? Көмекей туберкулезі рентген сәулесі әсерінен көктемдегі өртеңдей көгеріп шыға келді ме?.. Ойткен күнде, бүгінгі ем шипа болмайды, қайта, өрши түседі!.. Онда не ем істейді? Стрептомициннен басқа шара бар ма?.. Дәмеш бұдан былай Ниязға сенуден қалар... Ықылас салып аянбай емдеген науқастың осылай машақаты көп. «Тағдыр әдейі мазақтайды» деп Сусанна Михайловна күлетін. Әлде сол рас па екен?

Бұл түні Нияз кабинетте түнеді. Әлсін-әлі оянып, палатаға барып, әр төрт сағат сайын пенициллин ектіріп бақылап отырды, бірақ таң ата науқастың тынысы қайтадан тарыла бастады...

— Кеше стрептомицинді қай кезде бердің? — деді Нияз сестраны шақырып алып.

— Кешкі алғыда.

— Қазір тағы да бір жарты грамм бер.

— Стрептомицин жоқ. Қалмапты!

— Қазір бар да, аптекарьді оятып, алып кел! Мә, саған рецепт! — Тілдей қағазға рецепт жазып, сестраның қолына ұстата берді.

Іле сестра қайта оралды, аптекада стрептомицин жоқ боп шықты, таусылған. Қап, енді қайдан алады?

Курорттың орталығы — Бурабайға жіберуге тура келді. Шофер оянып, он сегіз километр жерге барып, қайтып оралғанша күн түс те болды.

Дәмештің тынысы тарылып, кешегідей қайтадан скі нығынан дем ала бастады. Пенициллин бұл жерде дәрменсіз боп шықты. Экс ювантивус* қыз көмейінің ауруы туберкулезге байланысты екені дәлелденді. Олай болса, бұған доктор Дарханов кінәлі. «Енді қалай жалтарар екенсің, жолдас, «жаңашыл» дәрігерім? — деп мазақтай күлген Сусанна даусын да Нияз естігендей.

Рентген сәулесі көмекейде жасырынып жатқан туберкулездің уын қоздырған да, ол өршип, ісіп шыға келген.

* Болжаумен емдеу.

Нияз таң атқалы аузына бір түйір ас салған емес, ерні кеуіп, тамағы құрғақсып та қалды. Тамақ ішетіндей болып жатыр ма, Дәмештің жаны қыл үстінде.

Палатаға қайта оралды. Дәмештің әдемі жұқа еріндері кезерген, көкпеңбек, танауы тағы да делдіне діріл қағып, қинала бастаған. Ниязға қарап: «Осы ма қолыңнан келгені?» деп өкпе-наз айтқандай.

Нияз шыдай алмай, палатадан қайта шықты, көзіне жас іркіліп, дәлізде терезенің суық шынысына бетін төсеп, тұрып қалды.

Ендігі емі — трахотомия жасау! Кеңірдекті тесіп, трубка қою, сол трубка арқылы дем алдыру!.. Жоқ-жоқ, трахотомияға баруға болмайды, қыздың әдемі сымбатын бұзып, тамағының астына тыртық дақ қалдыру жарым-жан болумен бірдей. Сонда сымбатын бұзбайым деп өлімге қиюға арың қалай барады, доктор!

Апырай, шофері құрғыр қайда жүр?.. Егер стрептомицин Бурабайда жоқ болса ше?.. Ой-бу, Нияз! Не ғып тұрсың, барсайшы. Дәмеш қиналып жатқанда құтың кетіп қалғаны қалай? Осының ерлік пе? Мүмкін, шофердың машинасы сынып, орта жолда қалған шығар. Арт жағынан салмақты басқан біреудің жүрісі естіледі, жақындап келеді. Шофер ме? Жалт бұрылды. Асықпай-саспай, өдетінше баптана жүріп келе жатқан бас дәрігер екен.

— Қалай? — деді негімен палатаны нұсқап.

— Нашар!.. Шофер әлі жоқ!

— Кім білсін, неге кешіккенін...

Екеуі палатаға кірді, Дәмештің баяғы қалпы, мұрны ұзарып, көзі шүңірейіп, ішіне түсіп кеткен. Бас дәрігер тамырын ұстап, жүрегінің соғысын тыңдады... Қолымен тамағының астын басып, сипалап, науқастың көңілін аулайды.

— Ауыра ма? — дейді Дәмешке.

Дәмеш басын изейді.

— Блокада жаса!

Блокада жасау манадан бері Нияздың ойына неғып түспеген? Есінен адасып, абыржып қалған екен!

Жалма-жан сестрадан новокаин мен таза шприц алдырып, блокада жасауға кірісті. Дәмешті қозғамай, үстіне ақ жайма жауып, дәл көмекейінің тұсына — жұтқыншақтан төмен йод жақты. Шприцке новокаинды толтырып ал.

терінің арасына аз-аздан жіберіп, үлкендігі кішкене танадай, қатар-қатар үлдірете берді...

Блокаданы бітірген кезде, шофер да келіп жетті.

— Неге кешіктің осыныша? — деді Нияз кабинетінде халатын шешіп жатып.

— Аптекарь қалаға кеткен екен, соны тостым.

Нияз оған «жүре бер» дегендей иек қақты да, сестраға «стрептомицин күйі!» деп әмір беріп, бір тәулік өткенде нәр татпай үйіне зорға оралды.

Асханадан тамағын әкеп күтіп отырған Матрена Васильевна:

— Сізге не болды, доктор?.. — деп түрін көріп шошып кетті.

— Қалжырадым... Көз іліндіріп алайын, бір сағатта оятарсың! — деп кереуетіне құлай кетті.

V

Жасынан жылы жақта өскен Сусанна Михайловна арқаның аязына, түтеп соққан ақ боранына шыдай алмайды. Қыс болса, үйінен ұзап кетпейді. Аяғын қалың көрпемен орап, кітап оқиды, радиодан музыка тындайды, сонау алыстағы жұлдыздай жарқыраған Москва, Алматы қалаларының сәнді де қызық өмірінің лебін сезініп, оңашада қиял дариясында қалқып, зәулім қалаларды аралайды, музыка ырғағына бөленіп, өткен өмірін есіне түсіріп, кейіне сүйінеді, кейіне күйінеді.

Соңғы аптада ертемен бір-екі сағат корпуста болып, аралап, рецептiге қол қойып, қайтып кететінді әдет қылды... «Бір күнде жұмыс бітпейді, оның соңына түсіп қуалай берсең, масақтап өсе береді, қартайғаныңды да аңғармай қаласың!» деп өзін-өзі Жүсіптің алдында да ақтаған.

Осы бір кеште сол қисынды жүзеге асырғандай маздап жанған пештің аузында отты тамашалап, қолындағы «Рентгенология» журналының почта әкелген жаңа санының бетін де ашқан жоқ... Құрғақ ағаш сытырлап, лаулап жанып, бөсеңдей бастады... Сусанның махаббаты да отқа үксас, аз күнде Нияз өз қолымен тұтатып, маздата жандырды да, енді өз қолымен су шашып, сөңдіруге айналды!.. Жүсіп үрлен, қайта маздатпақ. Пішту, оурешілік!

Сусанна Михайловна Жүсіпті мысықтай еркелетіп, арқасынан сипаса, ол миыулап аяғына оралады. Жарымжан көңілін алдағаны болмаса, екеуінің арасында құмардан

шығатындай жақындық жоқ. «Әйелі келгеннен бері түсалған жорғадай жүрісінен танды, бейшара!» деп Шортанбаев келеке қылатын, сол тауып айтқан секілді. Өзінен өзі қипақтап, бетінде бір шырмау бар адамдай төмен қарайтынды шығарды. Әлде әйелінен жасқана ма? Айтқандай, кеше жолшыбай қалаға бара жатқанда, автобус ішінде Шортанбаевтың қалжыңдап: «Жүсіптің күні қараң! Балға мен төстің арасына түскен темірдей қайқандайды!» деген сөзін қалай ұқтың? Сол сөздің бір шеті Сусаннаға тиіп, жатқан жоқ па екен? Әлде қулардың айтақ сөзіне еріп әйелі жанжал шығарып жатыр ма? О да болмай қалмас! Көршісі — Шортанбаев, оның тілі — сала құлаш. Сусаннамен таласып, күндес бола алатын қандай әйел ол? Сусаннаның жалынды махаббатына қанатын шарпытқан Жүсіп ұясында да тұрақты жайлы қоныс табылмас.

Түскі ас кезінде келемін деген Жүсіп ымырт жабыла қашқын адамдай ұрлана кірді.

Сусанна Михайловна мысқылдай бастады:

— Ит қуды ма, осынша аптығып?

Аңқау Жүсіп түсінбей:

— Жоқ! — деді де, сөз ырғағын артынан аңғарып: — Бір қызық әңгімеге кіріп кетіп, шыға алмай қалғаным.

— Қызық көрмей жүретін күнің бар ма, Жүсіп Хакимович?

— Сеніңіз. Шортанбаев жаңа қаладан оралды. Аупартком секретарына барып, тағы да біраз мәселені құлағына күйіп, пікір тарта тамырыш ұстап көріңгі. — Жүсіп сыбырға көшіп, есік жаққа ұрлана көз тастайды: — «Жаңашыл доктордың» сорлы қызды қалай емдегенін жыр ғып айтса керек.

— Әй, сол Шортанбаевтың тілі болмаса, қолынан іс келеді дегенге өзім сенбейім!

— Сіз оны білмейсіз, бұрын тісі батып қалған одан көбі қайымығын тұрады!.. Пәлекор, жалақор дегеннен жұрт өлі күнге қорықпай ма.

— Баяғы даңқпен күн көреді де... Я, сөйтіп, немен аяқтаған сөзін?

— Комиссия шығаратын болыпты.

— Әнекүні емес пе еді, комиссия келеді деп дүрліктіріп жүргені?

— Екі ойлы болған ба, қалай... Мына факті бұлтартпаса керек! — Тыста, терезе алдында біреу жүрген тәрізді, қар

сықырлап, әлдекімнің ыпқына өксіген даусы да естілді. Жүсіп терезеге бетін бұрып үлгермеді, әйнек шынысы шатыр-шұтыр быт-шыты шықты, жұдырықтай тас терезені тесіп өтіп, дәл Сусанна Михайловнаның алдына түсті.

Жүсіп шампан тығынындай үйден атып шықты. Шаңкылдаған әйел даусы санаторийді басына көтерді.

— Көрсетем, кімнің күйеуіне жармасуды ол салдақыға!

— Бактыгүл, қой енді, үйге жүр!.. Ұят болады, ойбай! — деп жалынған Жүсіптің даусы естілді.

Сусанна Михайловна тырп еткен жоқ, орнынан да қозғалмады. Сынған терезеден қар гулеп еніп жатыр. Жылы үйге кірген суық ауа іле бұға айнала бастады.

Жүсіптің әйелі күйеуін қызғанып, терезе сындырды. Біреу итермелеген де! Ертең бүкіл санаторийге жайылады. Сөзсіз. Нияз қандай рахаттана күлер екен?.. Әлде итермелеген соның өзі ме? Жоқ, бұған бір-ақ адам кінәлі, ол — Жүсіп, еркек емес, бозөкпе! Қатынына әлі келмесе, ботен әйелге қырындап несі бар?

Қалай десең де, бұл — тағылық, Шығыс әйелінің мәдениет өрісі әлі де болса жетіспегені. Дәрігер дәрігерге келіп кеткенде қандай сөкеттік бар? Бас дәрігерге осы жайды Сусанна Михайловнаның күні бұрын өзі айтқаны мақұл...

Ертеңіне шытырлап кербез киініп, Сусанна Михайловна өз кабинетіне қарай аяңдады. Есік алдына бара бергенде, сумаң етіп сайтанша Жүсіп жетіп келді. Сусанна Михайловна сыр бермей, ызбарлы үнмен бетін қайтара сөйледі:

— Бүкіл санаторийге келемеж еткеніңе рахмет!

Бұрын мұндай сөз алдынан шығып көрмеген Жүсіп сасып, тілі күрмеліп, кейін шегінді:

— Мен... кешірім сұрайын деп келдім... Әйелім — надан!..

— Әйелі надан адамның өзі де одан алыс кетпейді.

— Тастайым! Омірімді еш қылды. Көрмеген қорлығым жоқ!.. — Жүсіп бала сияқты аяғының басына қарап сөйлейді.

Жасық сорлы!.. Әйелінен айрылатын кісі жар салып, өз арын өзі жұрт талқысына тосып мазақ боп айрыла ма екен? Өткен түнгі терезеден саулаған аязды Сусанна ұмытпас!

— Сіздің семьяңызда, қадірлі доктор, менің шаруам жоқ!

— Неге, неге? — Жүсіп бірер сөз айтқысы кеп қыпаңдап еді, Сусанна Михайловна тыңдаған жоқ, кете барды.

Сусанна Михайловна дәрігерлердің ертеңгі мәжілісіне әдейі кешігін барды. Алақан аумағындай санаторийде сыр жата ма, біреу радиомен хабарлағандай түп-түгел біліп отырады. Қайдан еститінін кім білсін... Әсіресе доктор Дархановтың тілінен қаймығады, ол шағып алғанда қан шығады! Сөзін былай қойғанда, көзінің бір пәлесі бар, үңіле қарағанда өңменіңнен өтеді!.. Құдай беріп, бүгін о да келмеген!

— Отделение бастықтарына қолайлы болу үшін, мәжілісті басқа бір уақытқа көшірсек қалай болады, жолдастар? — деді бас дәрігер кекетіп, Сусанна Михайловна кіріп келгенде.

— Ғапу етіңіз, отделениеде тығыз жұмысым болып бөгеліп едім, — Сусанна саусақтарын жаңа көргендей сығалай қарап, қылымси қалды.

— Доктор Дарханов... — дей беріп еді, бас дәрігерге біреуі:

— Ол кісі корпуста қатты науқастың қасында! — деді.

— Ол әлгі Сағатова ғой? — Сусанна да сөзге араласты. — Халі қалай екен?

— Тәуір. Өткен түні жақсы ұйықтап шықты, — делі күзетте болған дәрігер.

— Сіздің комбайнеріңіз қалай? — бас дәрігер Сусанна Михайловнаға бұрылды.

— О да тәуір! Ыстығы төмен түсті. Бірақ психикасы өте нашар, сөйлесуден қалды, бүркенін жата береді.

Бас дәрігер кезекші дәрігердің рапортын алып, санаторийдің түнгі хал-жайымен танысты, ұйықтай алмай шыққан, өкпеден қан кеткен, ыстығы көтерілген демалушылар болды ма, кімге қандай дәрі-дәрмек керек — бәрін тыңдап, әрқайсысына бұйрық беріп, қызметтеріне таратып жіберді де, Сусанна Михайловнаны оңаша алып қалды.

— Саншенти сат! Я, ақылды адам түсінетіндей, Алексей Иванович! Біліп отырмын, оңаша алып қап, «кеше не болды» демекшісіз ғой?

— Рентген табатын өкпе сырқатындай таптыңыз менің ойымды. — деп жымыды бас дәрігер.

— Сізге кім жеткізсе де, кеш қалмаған, — Сусанна Михайловна маңыз бермей, күлкіге айналдырғысы келді. — Дәрігердің үйіне дәрігер кірмесін деген заң шығарып па едіңіз, Алексей Иванович?

— Жоқ... Мен емес, дәрігерлердің әйелі жалпы жиналыста қаулы алса керек-ті, — көзін шүйіріп, қулана қарайды ол.

— Оны да сізге бекіттіріп әкеткен болар?

— Әйелінен қорықпайтын еркек бар ма, — Алексей Иванович сылқ-сылқ күліп, Сусаннаның жанына тигендей, — әйеліміз ақырса, өзіміз мыштай боламыз!

— Жұрттың бәрі сіздей қоянжүрек дейсіз бе?

Алексей Иванович әлденені есіне түсіргендей, күлкісін тыйып, сөз желісін кенет бұрып жіберді:

— Сусанна Михайловна, ұмытып барады екем, ертең біздің санаторийге комиссия келмек.

— Комиссия? Не қылған комиссия?

— Аупартком жіберетін көрінеді, рентген сәулесімен емдеу әдісін тексермек. Соған мүше ғып біріне сізді ұсыныпты.

Сусанна Михайловнаға бұл хабар онша ұнамады: шет тұрып пікір айту қолайлы да сыпайы сияқты еді. Ниязбен тіл табысам ба, қайта оралтам ба деген үміт айдалада жарқыраған түнгі оттай жылт-жылт ететін-ді. Енді сол отты өз қолымен біржола сөндірмей ме?.. Нияздың әдісін жақтап, сол емді қолдану керек десе, қайтеді? Жок, оған баруға болмас! Халықты алдағанда не түседі? Онсыз «балгер» мен дәрігердің арасында айырма бола ма?

— Неге үндемейсіз? — деді Алексей Иванович Сусаннаның ойын бөліп. — Қатыпнасыңыз келмей ме?

— Әрине!.. Өзіміздің адам. Оған қарсы тұрудың өзі лайықсыз, кім екен комиссияға мені енгізген?

— Мен емеспін, аупартком.

* * *

Нияз айнаның алдына кеп, шашын тарады. Самай шашына ақ кіріп, маңдайына әжім түскен. Шалқақтау, кең маңдайының терісін саусағымен жазып сипалап, ойланып қалды: «Қырыққа келмей қартайды деген осы-ау!».

Мұңайып, айнаға тесіле қарайды. Институтта жүргенде, анау бір жылдарда: «Ғалым болам, жаңадан ем ашам!» деп арман ететін. Ол балалық шақтағы менменшілдік, бос қиял екен! Ғалым түгіл, жақсы дәрігер де бола алмай әлек. Профессор Штокиннің емін қолданып, науқасты емдеймін деп күлкіге ұшырады. Күлкі емей, неменсе, өмірде ең жақсы көретін сүйікті адамын өлтіріп ала жаздады! Әне, әлі де болса жонді түзелген жоқ, немен тынары белгісіз...

Қабырғадағы сағат сегізді қақты. Нияз селк етіп, ой толқышынан сүңгіп шығып, Матрена Васильевнаның плитаға

қойып кеткен кофесін ернін күйдіре апыл-ғұпыл ішті де, ішігінің жеңіне қолын сұғар-сұқпас үйден асыға шықты.

Дәл сегізде корпуста болмаса, көңілі көншімейді. Бойға сіңген әдет!.. Және Дәмештің хал-жайы не болды екен? Кеше қалжырап, ерте қайтып кеткен. Дәмеш өлім аузынан қалды. Батыл кіріспегенде, жоғалтып алатын да еді... Туберкулезбен уланған көмекей суыққа тиіп, ісіп шығады да, дем алдырмай, тұншықтыра бастайды... Бір көмекейде екі ауру түйіседі, сол екеуін бірінен бірін ажыратудың өзі қиынға түссе, екеуіне бірдей ем табу одан бетер қиын болды.

Қалың орманның ішінегі жалғыз аяқ соқпақпен алшандай басып Нияз келеді. Аппақ қар күрт-күрт етіп, бетінің қабыршағы омырылып, галошты пышақтай кеседі. Көлден ескен тентек жел ағаш басында асыр сап шуылдап, бұтақтарды сілкілейді. Бүгін де күн ашық, жарқырап, қар бетін жіпсіте, «көктем күнімін!» деп жар салғандай.

Нияздың көңілі де әлденеге елегізіп, әлде нені көксегендей, нені аңсайды екен жалғызсыраған жүдеу көңіл? Өзі де түсінбейді. Күзде жанына еріп, Бурабайға барғандағы Дәмештің сипат-мүсіні әлі күнге дейін көз алдында: ақкүба жүзі жайраң қаға нұр атқан, бар қайғы-мұңын ұмытқан, өмірге мас асқан бір шақ еді, көзі шүңірейген, өңі бозғылт тартқан, ерні кезерген бүгінгі Дәмешке ұқсамайтын.

Қазіргі төсек тартып жатқан Дәмешті ақ маралдай секірген сол Дәмештің қатарына қайта апарса...

Халатын кие сап, өңірін жүре түймелеп, Нияз Дәмеш палатасына кіріп барды. Теріс қарап ұйықтап жатыр екен, есіктің сықырынан оянып кетіп, көзін ашты.

— Докторсыз ба?..

— Ұйықтап жатыр ма ең?

— Түнде тағы да аунақшып...

— Ұйқы дәрісін, меинал алмап па ең?

— Үш күндей іштім, үйреніп кетермін. Бүгін қандай түс көрдім десенізіші, айтсам, аузыңыздың суы құриды.

— Түске сенесің бе, Дәмеш?

— Сенбесем де, санасамын... Дәрігерсіз ғой, айтыңызшы, түс деген не?

— Білем деу қиын. Адам баласының организмі әлі толық зерттелген жоқ. Әйтсе де, Павловтың айтуынша: түс мидың қызметіне байланысты көрінеді. Ұйқы — мидың

демалысы. Адам ұйықтамаса, ми күйіп кетпек. Ал сен өзін кейбір күндері біртіндеп ояғанда, байқағаның бар ма, ұйқы шаңырақтың түндігі сияқты. Мидың бір жақ шетінен бастап түріледі. Сондай-ақ, кей түндері түндік теп-тегіс жабылмай, бір шеті ашық қалса, біреудің жөтелі, жүрісі, сөзі, не болмаса күннің күркірегені сияқты сыртқы өмірдің белгілері сол саңлау арқылы миға әсерін тигізеді. Түс деген осы сыртқы өмір құбылыстарының белгілері.

— Қызық екен. Түнде менің миымның түндігі жақсы жабылмай қалғаны-ау! — Дәмеш күлді.

— Қандай түс көрдің?

— Сізді...

— Мені ме?.. О да мүмкін, мен түнде ауа жұтам деп қыдырып жүріп, осы сенің терезенің түбінен өткенім бар.

— Қалжындайсыз ғой?

— Шыным. Честное слово!

Дәмеш сәл ойланып қалды.

— Мен түсімде ән салдым. Ол не?

— Ол сенің күндізгі ойлаған ойыңның зардабы. Даусым баяғыдай ашыла ма, деп оңаша жабырқаған да боларсың...

— Доктор, мен бұрынғыдай шын ән салам ба?

— Саласың!.. Байқамайсың ба, даусың күннен-күнге ашылып келеді. Ісігі қайта бастады. Стрептомицин шыдататын емес, хирургтың пышағындай сылиды ісікті...

Есіктен:

— Доктор, сізді бас дәрігер шақырады! — деді медсестра.

Нияз кабинетіне оралса, Алексей Иванович келіп тұсып отыр екен. Көңілі жабыңқы, қабағы түюлі, бұрынғыдай жайдары жүзбен әзілдей қарсы ала қойған жоқ, салқын амандасты. Тағы да бір шыбын шаққандай. Нияз бас дәрігердің тегін келмегенін сезді. Мұндайда сөзді өзіне бастатпаса. Алексей Ивановичтің «Әкеңнен бұрын басыңды бұғауға сұқпа» дейтін әдеті есіне түсті де, Нияз үнсіз қасына отырды.

— Нияз Базілевич! — деді ол ойланып, қолымен иегін тұтамдап ұстап. — Әрине, уәдесі бойынша аупартком бізге комиссия жіберіпті. Сен конференцияға келе ме деп тұсып ем, келмедің... Ал әзірлене бер!

— Кім-кім екен комиссиясы?

— Қаладан, Бурабайдан бар, бізден Сусанна Михайловна.

Нияз әлденені аңғарғандай: Сусанның іздеп жүргені осы еді, қолына түсті ме ақыры?

— Өзіңіз қатыспайсыз ба, Алексей Иванович?

— Әлбетте.

Бұдан бөтен бас дәрігер де, Нияз да сөз қатыспады, әрқайсысы өз жайымен кете барды.

Комиссияға Нияз мән беріп, жан-жағын шамасы келгенше қамтып, рентген сәулесі теориясына баса көңіл бөле даярланды.

Қызметтен ерте шықты да, үйіне кеп, тамақ жеп, аздап көз шырымын алды. Содан соң душқа барып жуынып кеп, қою, қара күрең шайды ішіп, есікті кілттеді де, столға отырды.

Ертең комиссия келеді. Ертең Нияз соңғы жылы аспанда ракетдай шарықтаған мұратына не жетеді, не бытшып боп көкте жанып кетеді. Ертең Нияз соңғы жылғы еңбегін таразыға түсіріп не бағасын алады, не біржола күнсыз еңбекке, бейнет азапқа айналады. Екіншісі бірі.

«Абайла, Нияз, асып-саспай, өз ойыңды комиссияға жеткізе біл! Өз еңбегінді талдап, түсіндіре біл! Әуелі, неден бастайсың, алдымен соны айтшы өзің?» деді іштегі жанашыры.

Рентген сәулесі жайындағы білімін, мәліметін тәртіптеп, жүйеге салған Нияз ойын қағазға түсірді.

«...Рентген сәулесін көмекей нервіне ем есебінде дүние жүзінде бірінші рет қолданған совет елінің ғалымдары. Әсіресе, бұл жөнінде еңбек сіңірген профессор Штокиннің айналасы» деп жазды да, сәл мұдірді.

Бұл арада кім не десе, о десін, профессор Штокинді атамай кете алмайды, шындық қымбат.

«...Бір кезде атақты Вирховтың соңынан ерушілері рентген сәулесін дәл көмекей тұсынан жіберіп, емдеп те қарады, бірақ ол шипа болмай, қайта, ауруды қоздыра түскен соң суып, тастап кеткен. Себебі, олар адам баласы мүшелерін тұтас біткен дене деп ұқпай, бірімен бірінің тығыз байланысты екенін, кірпік қимылы мен қабак қозғалысының өзі мидың әмірінен болатынын түсінбеді: олар адам мүшелерін біріне бірі бағынбайтын жеке-жеке клеткалар жиынтығы деп қарады. Мысалы, көмекей туберкулезін өкпе ауруынан бөліп-ап жеке-дара емдеді.

Еске сала кететін бір нәрсе: Батыс елінде раққа қолданған рентген сәулесі дозасын туберкулезге де сол мөлшерде қолданып, қоздырып алғанын білеміз. Бұ да жоғарыда айтқан ой-қисын жүйесінен туған қателік. Жара адам денесінің белгілі бір жеріне шығады, ол жара адам денесінің басқа мүшелеріне әсері жоқ деген ұғыммен рентген сәулесін тек көмекей тұсынан ғана жіберген.

Профессор Штокин рентген сәулесін көмекей тұсына қолданбай, әуелі нервке, оның түйіндеріне жіберіп, шипалы емге айналдырған.

Рентген сәулесі ауруға қалай, қандай жолмен әсерін тигізеді?

Иван Петрович Павлов теориясы бойынша, организмді билеп әмірін жүргізетін де, аурудан аман сақтап алып қала алатын да, денедегі ауруға қарсы күресетін күштерді жұмсайтын да сол: нервтің орталығы — ми.

Ми — электр станция да, денедегі жүйке-тамырлар, нерв сабақтары бүкіл қала ішіне тарам-тарам боп жарық апарып тұратын сымдар деуге болады.

Профессор Штокиннің әдісі былай: рентген сәулесін адамның тап төбесінен жібереді. Себебі төбе — мидың ең үлкен бөлшегі жататын тұсы. Павловтың айтуынша мидың осы бір үлкен бөлшегі, нервтің неден үрейленіп, неден түршігуі керек, соны басқарса, екінші жағынан, денедегі мүшелердің қарым-қатынасын бақылап, жаңадан қатынас жолын табады, яғни денеде болып жатқан өзгерістерден хабар алып, әмір беріп отыратын орталық, біздің тілмен айтқанда — мекеме.

Туберкулез құрты өкпеге не көмекейге орнап, уытын жая бастағанда, сол мүшелерді билейтін нервтер түршігіп, мидың орталығына үрейлі хабар береді, бұл хабар бір-ақ рет беріліп тоқтап қалмайды, толассыз түршігіп, дірілдеп: «Жау келді, көмек бер, әйтпесе, құрыдым!» деп «ойбайлайды да» жатады.

Түсінікті болу үшін, ескерте кететін бір жағдай бар: адам денесін билеп, жүргізіп тұратын нерв қызмет істегенде, машинаның радиаторы сияқты біресе қызып, біресе суып отырады, егер екеуі тең түспеген жағдайда, ылғи қыза берсе, не суып жөнді істемей қалса, адам ауруға шалдығады, түрлі ауру осы кезде жабысады.

Бұдан туатын қорытынды: егер ми организмді дұрыс басқарып, ауруға қарсы күштерді ұйымдастырса, ауру

женіледі. Басқара алмаса, күші азайып, әлсірейді де, ауру үдей береді. Ауруға ұшыраған мүшенің адамға беретін бір хабары — шаншу. Шаншу тисе, нервтің көмек сұрағаны деп білі..

Совет ғалымдарының соңғы жылдағы еңбектерін оқып отырсаң, ашық жарасы бар өкпе нервтерінен ерен өзгерістер тапқан: кейбір нервтің түбірі солып, су тимеген шөп тамырындай қатып қалса, енді біреулері тармақтана өсіп, қисық өскен бұтаққа ұқсаған; нервтер жақсы істемеген соң, денеден күрес азайып, өкпе беріш-беріш боп, тары сенкендей ошағтар қаптап кеткен, осы сияқты өзгерістер көмекей нервтерінен де табылған. Қырылдап, сөйлей алмай қалу да сол нервтің жақсы істемегендігінен көрінеді.

Ал осы айтқан нервке рентген сәулесінің әсері қалай тиеді, енді соған тоқтайық.

Ерте кезде рентген сәулесінің нервке әсері жоқ, көбірек жіберсе, күйіп кетуі мүмкін дейтін; бұл ұшқары айтылған пікір, азғантай дозаның өзінде де рентген сәулесі нервке әсері бары дәлелденді. Сол азғантай жіберген рентген сәулесі нервтің әлсірегенін жойып, тынықтырып, жасартады, әл-қуат береді. Сол әл-қуат алған нерв қанды жақсы таратып, жараның ісігін тезірек қайтарады. Адам қанының ішінде фагоциттер бар, олар суда аққан салдай қанмен ағып барып, жарада үйелеген құрттармен күресіп, қырылысып жатады.

Тамыр кеңісе қан денеге жақсы тарайды да, жаңағы фагоциттерді майданға көбірек аттандырады. Жау тезірек құриды. Адам сауығады» деп Нияз жазып алып, қайта оқыды. Дұрыс! Комиссия келген соң, сөзін осыдан бастайды...»

Сол күні кешке, айтқанындай, санаторийге комиссия сау ете түсті: төрт дәрігер, бесінші — аупарткомның бір қызметкері. Дәрігердің біреуі — Бурабайдың атақты хирургі, Сусанна Михайловнаның құрбылас досы, қалған екеуі қалада істейтін бейтаныс дәрігерлер де, төртіншісі Сусанна Михайловна екен.

Бас дәрігердің кабинетіне бірсыпыра кісі жиналды. Комиссиядан басқа, Кравцовтың өзі санаторийдің біраз дәрігерлерін ерте келді. Олардың ішінде Нияздың отделенісінде істейтін, даусымен болса да демеу беруге келген серіктерімен қабат тамашалап, «не болар екен» деп келгендер жөне бар.

Нияз күндіз жазып, жүйеге салған сөзін айтып шықты да, өзі жаңа әдіспен неше адам емдетенін, олардың жазылған-жазылмағанын, кейбірінің аттарын атап мысал да келтіріп, сабырмен толық баяндады. Күн бұрын түсіріп алған өкпе рентгенографияларын ортаға салды.

— Мынау Разия деген жас келіншек, жиырма алты жаста, осы санаторийге түскенде сол жақ өкпесінде сақинаның үлкендегіндей ашық жарасы бар еді. Үш ай өткеннен кейін жара бітіп, көрінбей кетті. Міне, байқайсыз ба?..

— Рентген сәулесін неше рет бердіңіз? — деді Бурабайдан келген сом денелі өйел хирург. Екілене көп сөйлейтін еді, бұл жолы да сөз қыстырмаса, іші кебетіндей, тыныш отыра алмады.

— Рентген сәулесін қалай қолданғанымды өлгіде сөзімнің бас жағында айтқам. Есіңізде қалмаған екен... — Нияз да әдейі сұрады ма дегендей, тілін тартпай, қисая жауап берді. — Әйтсе де көңіліңіз қалмасын, қайталап айтайын.

— Жоқ, өйтіп бұлдансаңыз, Құдай үшін, айтпай-ақ қойыңыз, Нияз Базілевич! Мен комиссия мүшелерінің назарын аударам ба деп сұраған ем.

— Төрт күн аралатып қолданып отырдым. Жіні беруге және болмайды, рентген сәулесі денеден тез шығып кете қоймайды, жинала береді... Оны бәріңіз де білесіздер.

— Менің бір сұрағым бар! — деді Сусанна Михайловна, әдетінше қызараңдай сөйлеп, тырнағына үңіліп.

— Сұраңыз! — деді басқарып отырған ауқартком қызметкері.

— Сұрасам, сіз өкпенің тесігі, кавернасы бітеді дедіңіз. Соның бітетінін немен дәлелдейсіз? Мүмкін, ол рентген сәулесінен жазылмаған болар?

Нияз бір топ рентгенография ішінен өкпенің екі суретін суырып алды да, біреуін жұртқа көрсете ұстады.

— Ашық жараның бітуі, менімше, екі түрлі, біреуі біртіндеп кішірейіп барып, көрінбей кетеді, бұл сияқты кавернаны томограмма арқылы өкпенің арғы ішінен табуға болады. Оған, міне, Қарағанды шахтерінің томограммасы куә... Ал екінші түрі — каверна іші тазаланып, біртіндеп жаңадан ет өсіп бітетін көрінеді. Оған мына науқастың өкпе суреті куә! — Нияз томограммалардың бірнешеуін таратып берді.

— Қанағаттандыңыз ба, Сусанна Михайловна? — деді бастық.

— Жоқ! Мүмкін, ол каверналар антибиотикадан, яғни стрептомицинен, санаторийдің таза ауасынан жазылған болар? — деді Сусанна Михайловна.

— Ондай жазғыш болсаңыз, осы күнге дейін неғып қарап жүрсіз, науқастарды шетінен жаза бермей? — Нияз күлімдеп, Сусанна Михайловнаға тура қарады. Комиссия мүшелері қамыс сыбдырын естіген кұстай тына қалды. Сусанна Михайловна демеу іздегендей жан-жағына жал-тақтап, абыржи қарады.

— Бұл жауап емес, мазақ! — деді аздан соң.

— Бұл әзілдің жері емес, нақтылай бер жауабыңды, доктор Дарханов! — деп бас дәрігер шайып-жуған болды.

— Әзілім емес, Алексей Иванович, шыным. Сусанна Михайловнаның күдігі болған күнде, қатар ізденіп байқасын... Менің сол рентген сәулесімен емделген топқа қарсы қойылған екінші бір тобым және бар. Олар — рентген сәулесінсіз тек стрептомицин, санаторийдің ауасы, асыл тамағымен емделгендер.

— Ондайыңыз болса, сөз көгермей-ақ, айта салмайсыз ба? — деді бастық қағытып.

— О кісі маған сенді ме? Манағы сұрақ сенбегендіктен туғанын байқаған боларсыз? — Нияздың беттен ала, ашына сөйлеуге бел байлағанын бұл жолы жұрттың бәрі аңғарды.

Сусанна Михайловна орнынан ұшып тұрды:

— Бұл қалыпта комиссияның жұмысын аяқтау мүмкін емес!.. Мен кетем!

— Сабыр, Сусанна Михайловна! — деді бас дәрігер дауға араласып. — Ілгешек сөзді тоқтатып, кім қандай сұрақ қойса, соған байыпты жауап бер, Дарханов! Жоқ жерден кекесінге жаның құмар-ау сенің!

— Жақсы! — Нияз енді өкпелеген балаша томсырайып, самарқау, салқын дауыспен жауап қайырды. — Менің ол қарсы тобымның ішінде сол мерзімде жарасы біткен бір де бір науқас таба алмадым. Олар мыналар... — Науқастардың келгенде, кеткенде түсірген өкпе суреттерін комиссияның алдына жайып салды.

— Сонда себеп неден дейсіз? — деді аупартком қызметкері.

— Себеп рентген сәулесінің аз дозасының шипалығында.

— Сонда ол қалай әсер етеді? Туберкулез құртын өлтіре ме? — деді ол тағы да.

— Жок! Туберкулез құртын рентгеннің үлкен дозасы да өлтіре алмайды, ерте кезде немістер де қолданып байқап көрген-ді. Одан ештеңе шықпаған. Қайта, дененің бұлшық етін күйдіріп, ауруды қоздырған.

— Жарайды, оған да сенейік! Сонда, өкпе жарасына беретін әсерін әуелі өзіңіз түсінбей тұрып, қалай қолданысыз? — деді бастық.

Нияз сөз таластырмай, шыдап бақты. Нервісін қолына қамшыдай жинап алды.

— Мен өлгінде түсіндірдім бе деп ем, тілім жеткізе алмаған екен, бір мысал келтірейін: жақын арада Ленинградта профессор Семенов миына суық тиіп ауырын жатқан бір науқастың басын аздап рентген сәулесімен емдеген екен, сарайы жақсарып, ми тамырының соғысы бұрыпғы сау қалпына келген. Бұл, әрине, ми қызметі жақсаруының бір белгісі.

Дәрігердің біреуі дауыстап есінеп, ұйқы шақырды. Нияз жалт бұрылып, қайсысы екенін аңғара алмады. Әрине, рентген сәулесінің әсерін керек қып отырған ол жок, «немен бітеді» деп қызықтаған пендешілік. Осыларға сөзді қорғып, зарлай-зарлай кеткен есіл уақыт-ай! Жок, мұндай тұжырымға келу — астамшылық. Байқамады ма жаңа Нияз: көзін алмай қалала қарап: «Біз бармыз, жалғыз емессіз» деп отырған бидай өңді, ұзын бойлы дәрігер әйелді?...

— Мен қанағаттанбадым, жолдастар! — деді бастық Нияздың ойын бөліп.

— Мүмкін, медицина тілі түсініксіз болып, ұға алмай отырған шығарсыз? — Нияз жанына тиіе шақты. Бастық қызараңдап, жан-жағына жаутаңдан, демеу күткендей ниет білдірді.

— О да мүмкін, біз сіз сияқты оқымысты адам емеспіз!

— Е, ондай түсінбейтініңіз бар, комиссияға неге бастық боласыз? — Нияз да ашынып, адалына көшті.

— Мейлі, мұның да сыры белгілі.

Ниязды жақтаушы дәрігерлер жымындасып, қопақтап қалса, Сусаннаның тілектестері біріне бірі қарап, нықтарын қиқандатып, бет-ауыздарын тыржитты.

— Аупартком сізден бекер келісім сұрамаған! — деді бастық та кекетіп.

— Сұраса, әрине, айтар елім!

— Не деп?

— Мұрнына медицинаның иісі бармайтын адамды жібермеңіз, бәрібір бүлдіреді деп...

Бастық түрегелді.

— Жолдас бас дәрігер! Мұндай жағдайда, шынында, жұмыс істеу қиын. Мәжілісті жабуға тура келеді.

— Сабыр, сабыр, жолдастар! — Бас дәрігер егес-қияс, қызба сөзді басып, төрелік айтты. — Бет тырнасуды қойып, ғылыми кеңеске қошеіік. Әуелі, Дарханов жолдас өз пікірін, ой-дәлелін түп-түгел айттып шықсын да, сонсоң, біз сұрақ беріп, кезекпен сөйлейік. Әйтпесе, алып қашты сұрақ қыстыра берудің өзі қолайсыз! — деп сөз ұшын бастыққа тіреді.

Іштей Алексей Ивановичке риза болды Нияз. Түсінді, кімді кім кекетін, аяқтан шалып отырғанын!

— Менің қолымдағы наукастардың ауру тарихын сыдыртып қарап өткеннің өзінде, нәтижесі салғаннан көзге түседі. Екі-үш ай ішінде бір курсың бітіріп, не бар, не жоқ, нәтижесін алақанға салып қарадық. Бір бергенде отыз-алпыс «Р»-дан артық бермедік.

— «Р» деген не? — деді бастық.

Дәрігерлердің бірі мырс етіп күліп жіберді.

— Те... Сұрағанның не айыбы бар, түсінгені бізге пайдалы! — демесі бар ма, ушықтырғандай, жайбарақат сөйлейтін Алексей Иванович. Бастық не дерін білмей, сүп-сүр боп, қанын ішіне тартып, төмен тұқырайды. Комиссия басқарып несі бар екен бейшараның!

— «Р» деп рентген сәулесінің дозасын айтамыз. Мысалы, біз таразыға салған грамм, килограмм деп өлшемейміз бе, «Р» да сол сияқты, рентгеннің өлшемі... Енді түсінікті болар?

— Түсінікті! — деді бастық.

— Төрт сеанстан кейін наукастардың сарайы жақсарып, әлі кіре бастады. Профессор Семеновтың рентген сәулесі қызып тұрған миды суытып, сау қалпына келтіреді дегені расқа шықты. Ұйқыға рентген сәулесі мың да бір дауа... Қолдарыңыздағы рентгенограммаға қараңыздар: соның көпшілігінің өкпесіндегі ісік қайтып, ашық жара кішірейіп, кейбірі бара-бара көрінбей, жоғалып та кеткен. Неше процент — бәрі мына диаграммада! — Нияз диаграмманы қабырғаға ілді. Енді жұрттың көзі Нияздан диаграммаға ауысты.

— Бұл сіздің жорамалыңыз ғана болар? — деді Бурабай хирургі.

— Бұл профессор Штокин клиникасында дәлелденген! — Нияз осы сөзді айтса да, іштей онық жеді. Екіұшты ой тудыратын сөзге барын керегі не еді?

— Тағы да бір сұрақ! — Бұл жолы Сусанна Михайловнаның даусы саңқылдап, күйкылжып шықты, мүмкін Ниязға солай естілді ме, әйтеуір, қытығына тигендей. Нияз іштей ызаланғаны сонша, диаграмманы нұсқап, қолындағы тұрған линейканы столға тастай берді де, қалада қалды.

Сусанна Михайловна сұсты қалшын бұзбай:

— Профессор Штокиннің дәлелін айтып бере аласыз ба?

«Айтып бере аласыз ба?». Нияз тағы да да қысылып, тығыла сөйледі. Озінің қуырылып, бір уыс боп тұрғанына іштей наразы, бірақ ызың қаққан домбыраның ішегіндей шертіле тартылған нерві шыдай алмай, сыр бере берді:

— Мен профессордың жолын қуған шәкірті болам да, оның принципіне түсінбеймін, ол қалай?

— Сөз таластырып қайтесің, тікелей жауап бере бер! — деді дау туып кете ме деп сезіктенген Кравцов.

— Бұл жайында профессор Штокиннің кітабы бар, онан да мен сізге соны берейін. Оқысаңыз?

Нияз, «ө, бөлем, таптым ба жайынды, енді қайтер екенсің?» деп ерегісетін қиянқы балаша, Сусаннаға жымындай көз тастады.

— Нияз, жауапты сізден күтеміз, керек жерінде профессор өзі айтар! — деді тыжырынып Бурабай хирургі.

— Бұл не, тергеу ме, сот па?.. Жоқ... Ғылыми айтысқа ұқсамай барады! — Нияз бастыққа қарап, жөн сұрады.

— Сіз алдын ала байбалам салып, айтыстың бетін басқа жаққа бұрмаңыз, әуелі дәлелді жауап қайтарыңыз, — деді бастық сөге сөйлеп.

Осы тұста Бурабай хирургі жармаса кетті:

— Адамға опыт жасамайды, оны жақсы білесіз, коллега! Сіздің тапқан жаңа әдісіңіз дұрыс та болар, бірақ тәжірибедеп туған қандай материал бар қолыңызда? — деді ол.

Нияз енді қысылды. Манадан бері ісін де, жолын да жақсылап түсіндіруге тырысып, еңбектеніп еді, соның бәрі зая кеткендей. Осал жерінен ұстады; соңғы хатында профессор Штокин: «Туберкулезбен окпесі ауырған көжектерді рентген сәулесімен емдеп жатырмыз. Озің білесің,

бұл — көмексі емес, өкпе, сақтық керек қылады. Бітіре алмай жатырмын, қорытындысын жақында жіберермін» деген еді, сол қорытынды өлі күнге жоқ. Телеграмма беріп сұрату есінен де шығып кеткен. Нияздың маңдайы шыпшып терлеп қоя берді...

VII

«Құлады, сөз жоқ құлады!» — осы бір ой тіс ауруындай мазалап, мәжіліс артынан Ниязды үйіне алып барды. Самарқау ашылған есіктен қар бірге кіріп, жылы үйдің шырқын бұзды.

«Я, қар түгіл, бүгін үйге жау да кірер. Мейлі!». Нияз киімдерін тез-тез шешіп, бірін диванға, бірін орындық үстіне лақтыра берді...

Матрена Васильевна қандай жақсы адам еді, шіркін! Пешті жағып, үйді сыпырып, тап-таза ғып жинап кеткен. Ниязды баласындай күтеді. Қарапайым еңбек адамының дәрігерді қалай сыйлайтынын көрдің бе? Ал дәрігер дәрігерді сыйламайды! Біріне бірі тұзақ құрып, аң аулаған аңшыдай аңлиды. Сусанна бүгін Ниязды құлатты, ошін алды!..

Үйдің іші ала көлеңке. Терезеден түскен ақ қар жарығына пеште сөнбеген қызыл шоктың сәулесі қосылып, бөлме ішін алтын арайға бөлегендей. Нияз жалма-жан жүресінен отыра қап, пеш ішіне отын салып, қайта тұтатты. Құрғақ ағаш бір-екі үрлеген соң бытырлап жана бастады.

Жаңағы бір өзірдегі айтыс-талас, дау-жанжал құлақ түбінен кетпей, сары масаның ызыңындай мазасын алады. Нияз құлағын алақанымен басып, тыңдамай да көрді, бірақ ызыны кетпеді. «Доктор Дарханов адамға опыт жасайды. Баяғыда медицина институтында оқығанда не деп үйретті екен, есінде ме? Медицинаның өліңбиі — тірі адамға опыт жасамайды. Сап-сау құлындай секіріп жүрген комбайнер жігіт — бір елдің мақтанышы не халде қазір? Оз аузынан айтсын, сұраңызшы. Немесе өмір гүлі, қымбат маман инженер қыз не халде жатыр, сұраңыз, ары болса, өзі де жасырмас!» деген Сусанна Михайловна сөзі мен Бурабай хирургінің сөзі тайталаса, қатар жарыса келеді құлағына. Жарайды, Сусаннаның суырыла сөйлейтін жері, кезегі, оған Нияздың аңшысы

қуырылмайды, мейлі артық та айтар. Ал ана хирургке не жок?

«Туберкулезді рентген сәулесімен емдеу — қылмыс. Баяғыда оқын жүргенде профессордың айтқан бір сөзі жалымда қалса керек. Әрдайым сол сөздің ақиқатына көзімді жеткізем де отырам: о кісі: «Рентген сәулесі — у, денені улайды, ол, қайта, біріне бірі жамалып, жинала береді» деген, сондықтан...

Хирургтің «сондықтан» деген түйін сөзін бастық әрі қарай жалғады: «Бұдан былай адамға опыт жасау тоқтатылсын!» деп мәжілісті жапты. Кравцов ше! Ол неге үндемей қалды? Нияздың бар сенгені, ақылшы тірегі, иілмейтін темірдей катал жан, абыройын сақтады ма, неге бір ауыз сөз қоспады?.. Нияздың таңы бар!

Ниязды енді қызметтен де босататын болар, теріс емдеген дәрігерді ұстап қайтеді?

Пештегі от сытырлап маздай жанады. Дәл қазіргі Нияздың ойы да осы отқа ұқсайды, ашуға тұтанып, лап-лап етеді, сөндіру енді қолынан келмейтін де сияқты.

Терезе алдынан біреу өткендей, сықырлай түсіп, жақын кеп дыбысы басыла қалды, әлдебіреу тыңдап жүр ме? Қорыққанға қос көрінер жалғыз қурай! Бүгін кешегі заман емес, қазіргі өмірдің өрнегі де, тынысы да басқа!.. Жок, біреу тықылдатады. Нияз атып тұрып, есікке жақын барды.

— Бұл кім?

— Мен!

Әйелдің даусы, Дәмеш қой, ойбай-ау!

Есіктің тиегін ағытып жіберіп, ашып қап еді: ар жағында басына орамал тартқан Дәмеш тұр. Қарақат көздері: «Жатырқама, мен сені іздеп келдім!» десе, маржан тістері ақсия күлімсіреп, жылы лебіз сездіргендей.

— Вот уже не ожидал*... — Нияз сасқанынан орысшалай, кейін шегінді.

— Шошып кеттіңіз бе? — Дәмеш үйге кірсе де, босағадан өрі аса алмады.

— Жок!

Шошығаны шын еді, бірақ олай айтуға аузы бармады.

— Ендеше, неге қарсы алмайсыз?

* Тап сені тосқан жоқ ем...

Ұтылғанын Нияз енді түсінді. Иығына іле салған пальтосын жедел қимылмен шешіп ап ілді де, қызды пештің аузына апарып, өзінің орнын берді, өзі басқа бөлмеден екінші бір орындық әкеп, қатар отырды.

— Қалайсың, Дәмеш? — Нияз салғаннан тамырына жармасты.

Дәмеш жымыып, үнсіз күлді:

— Дәрігердің осыдан басқа айтар сөзі жоқ па екен?

Нияз да күлді:

— Болғанда қандай!.. Бірақ дәл саған айтарым басқа: төсектен тұрмауың керек. Оны жақсы білесің. Неге келдің? — Нияз даусын қатайтып, сұстанған болды.

— Бала кезімде бір ертегіде үш құрбы қыз сөз байлап, ауылына келіп қонып жатқан үш жігіттің ақ отауына кіріп барса керек. Сонда, бірінші жігіт шешен екен: «Айналайын, ақылды боларсың, неге келдің деп сұрамайын, өзін айта бер» депті. Екіншісі батыр екен, ол: «Жүрегіңнің түгі бар қызсың-ау, тегі, жолдас болуға жарайды екенсің» десе, үшіншісі байдың баласы екен, басын көтерместен: «Неге келдің? Өзі келген қыз сұрап келуші еді» депті... Сіз сол біреуі сияқты... — Дәмеш ар жағын айтпай, күлкіге жеңдірді.

Нияз қызараңдап, қысылып қалды: «Мақтамен бауыздады» деген осы! Қысылғанда жол табатын әдетің бар емес пе еді, Ниязжан. Бөгелме!».

— Дәрігер деген — адымы тар, мұрнының ұшынан әрі көре алмайтын сорлы халық, Дәмеш Сахиевна. Мен сол бай баласынан әрі аса алмадым. — Нияз еңкейіп тағы бір ағашты отқа салды. Тілінің ұшындағы: «Сенің денің сау болса, емдеп жүрген науқасым болмасаң, түнде жалғыз қасыма келе қалсаң, мүмкін, сол шешен жігіттен де бетер сөз тапқан болар ем» деген ойын айта алмай қиналды. Әйтсе де зерек Дәмеш осы бір ойдың тап үстінен түсті.

— Әзіл ғой, доктор... Мені «неге келдің» деп тегін сұрамағаныңызды да түсінем. Шынымды айтсам, бір суық хабар естіп кеп отырмын.

— Нендей хабар? — Нияз сездіргісі келмей, бұлталаққа салды.

— Менен жасырып қайтесіз... Сусанна Михайловна тірі болса, радиосыз-ақ жеткізер. Әлгі бір әзірде, мен естісін

дегендей, дәл есігімнің түбінде, дәлізде біреуге дауыстап айтып жатты.

— Не деп?

— «Мен айттым ғой, рентген сәулесі деген ола бермейді. Аанада ақыл алғаның қандай жақсы болды. Бүгін ауданнан комиссия келіп, теріс деп тапты. Мына өзіңмен көрші палатадағы қыздың халі не болғанын естіген шығарсың. Жатыр», — деді.

— Ғажап... Ол корпуска кімге барды екен?

— Кім екенін білмедім. Еркек екеуі ұзақ кеңесті. Мен жаңа қалғып бара жатыр едім, ұйқым шайдай ашылды да, жата алмадым.

Төмен салбыраған басын Нияз жоғары көтеріп, Дәмештің бетіне тура қарады. Ала көлеңкеде оттай жарқыраған көзін алмай о да қадала қалды. Екеуі осы бір минут арба-сып, әрқайсысы өз ойын топшылағандай:

«Шын жан ашыр досым сен бе едің, Дәмеш?» деген үнсіз сұрағына о да үнсіз жауап қайырғандай.

«Я, мен!.. Сенің жаныңды түсінетін мен ғана!».

«Шының ба! Жок...».

«Атама, қалтқысыз осы!».

Дәмештің ұзын кірпігі қонар құстың қанатындай дір-дір етіп, көзінің жиегінде іркіліп тұрған бір тамшы күміс моншақ жерге домалап кеткен сияқтанды. Апырай, шын жас па? Қой, неге толғанды осынша?

Дәмештің саусағын сипалап, аузына тосып, шөпілдетіп сүйе берді Нияз. Дәмеш қолын алмады.

Енді екеуі бірінің жүрегінің соғысын бірі естігендей. Я, Дәмештің емін бітіре алмады. Енді нендей амал табады? Қасында отырған сезімтал, адал жанға неге айтпайды, шерін тарқатып неге сырласпайды, күмәнін алдына жайып, неге ақыл сұрамайды Нияз?

«Дәрігер атаулының жасаған қатесі — кейде басқа бір адамның өмірін сақтап қалуға себепкер» деседі. Қазір ғой Нияз «қате жасады» деп тапты. Сол «қате» Дәмешке зиян келтірді ме? Келтіретін болса, неге емдейді, емін аяқтауға неге құмар?

Дәмешті құрбанға шалып, басқа адамды ажалға бермеймін деп Нияз айта ала ма? Жок! Нияз өзі осы емге сенеді. Аздаған дозада рентген сәулесі шипалы ем. Соңғы жылы емдеп, құлан таза жазып жіберген науқастары

айқын куә емес пе? Жәк, олар куә бола алмай қалды. Иван Петрович айтқан «таксыр фактыға» олар қосылмайды, тек лабораторияда қоянға, итке жасаған ем «факты» болатын сияқты. Кейде дәрігердің көзі, құлағы, жүрегі, сезімі өз бетімен жол тауып кетпей ме, онымен неге санаспайды?

Я, бүгінгі медицина әлі де көштің арт жағында сүйретіліп келеді. Аспанға кісі ұшып жатқанда, рентген сәулесінің қасиетін түсінбей, айтысу — мешеулік!

Емнің пайдасын хабарлап тұратын аппарат неге ойлап таппады екен, жұртты айтыстырмай? Жүректің соғуын жазатын аппарат бар, енді сол жүректің ішінде тұрып, радио сияқты хабар беріп, іштегі бар өзгерісті айтып отыратын аппарат, ішек-қарынның ісін көрсетіп отыратын телевизор неге шықпайды?

Мұның бәрі медицинаның ертеңгі күні. Нияз қалжыраған ба, не болса соны ойлайды. Дәмеш те үнсіз, не ойлап отыр екен?.. Шіркін, осылай өзіңді сөзсіз түсінетін жарық болса, бақыт деген сол емес пе?!

Қабырғалағы үлкен сағат қоңыраулатып, түнгі екіні қақты.

Нияз орнынан тұрды:

— Мен корпусқа анарып тастайын, Дәмеш Сахиевна.

— Рахмет, мен өзім де жол таба алам!

— Түн ғой... Келгеніңе рахмет, айналайын! Осы бір түн өмірімнің ең әдемі де терең мағыналы, әсерлі түні. Соған мағына беріп, әсерлей білген Дәмеш Сахиевнаның ақылы алдында бас иемін, — Нияз қыздың қолын қайтадан ұстап, қысып жібермеді.

— Мен сіздің жаныңызды тебіrentетіндей әдемі сөз тауып айта алмап ем...

— Әдемі сөз емес, әдемі қылығыңыз асты. Бір менің басыма жетеді.

Екеуі тысқа шықты: толған ай санаторийдің дәл үстінде жарқырап, ақ, кара моншак сепкендей жылт-жылт еткізіп, нұрын шашады. Аспан ашық. Сөне бастаған сирек жұлдыздар: «Әй, неге сүйіспейсіндер?» деп жымыңдап әзілдеген тәрізді.

Осы бір сәт тына қалған орман да, төкаппар Көкшенің ақ басы да Нияз бен Дәмешті қызықтағандай.

Бірақ сүйеге Нияздың батылы бармады.

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ

I

Нияз жеңілді. Даңқы бүкіл аймаққа жайылған дәрігердің беделі бір-ақ түсіп, «емі ем болмай, зиянға айналды». Алдамшы, сиқыршы біреу, керек десең, дәрігерлік дипломы да жоқ боп шыққан» деген қауесет шәуілдеп үрген ауыл күшіктеріндегі қайда барса да Нияз соңынан қалмады. Кеше ғана бас киімін алып, иіле амандасатын таныстар, «дәрігер болсаң, осындай бол, дәрігер өнері бойына дарыған» деп қызыға қарайтын дос-жарандар бүгінде, қарсы кеп қалса, бас изеп, әйтпесе, елемеген боп жүре беретінді шығарды.

Алғашқы кезде бұл сияқты өсек-аянға мән бермей бақса да, кейінірек Нияз сары уайымға салынды. Шошайып жалғыз қалу оңай тимеді.

Нияз маңында қалған жалғыз Дәмеш. Оның өзі де соңғы күндері аз сөйлеп, көп тыңдайтын әдетке көшті. Кім білсін ішінде қандай сырдың толып жатқанын!.. Соңғы бір сеансты алғаннан бері бір аптадай уақыт өтті. Сарайы жақсарып, күннен-күнге көктем құсындай түлеп, құлпырып келеді. Сеанстың арасын үзбей, тағы да бір беріп қойса, өкпеде де өзгеріс тездер ме еді!.. Жоқ, қалайда Дәмеш емін тегіс алып бітірмейінше. Ниязға тыныштық жоқ. Бас дәрігерге барып жалынып, рұқсат сұраса ше? Әркімге жан керек, оған аяқ басады дейсің бе ол. Нендей амал-айла тапса екен?

Нияз көрпесін теуіп жіберіп, төсектен жедел тұрды. Сағат сегізге қарай жылжып барып қашты. Гимнастика жасады да, беті-қолын жуып, асығыс киінді.

Я, бір-ақ жол бар, ол — күрес жолы!..

Қысқы орманның сәні басқа. Семірген дуадақтың қанаты сияқты, қарағай бұтақтары қыста қарды көтере алмай, салбырап төмен түсіп кетеді, желсіз тымық күнде маужырайды да тұрады. Әсіресе, ертемен алтын күн нұрын сепкен кезде орман іші ертегідегі сарайдай жарқырап бойынды сергітіп, тап-таза тұнық ауасы әл-қуат береді. Аяқ астындағы сықырлаған ақ қарда балаша секіріп, екі саныңды шапалақтағың келеді.

Осындай нәзік сезім билеген Нияз қалың орман ішін бойлап қалаға қарай ентелей басып келе жатты. Бір мезгілде

аған бұтақтары кенет сілкініп қан, Нияз жағасына ақ қардан моншақ қадады. Нияз басын көтерсе? биікте, бұтақта сықылықтап секіріп жүрген ақтиін. Көзі жылтылдап: «Ә, бөлем, мойныңа қар шаштым ба?» деп мазақ қылғандай.

Нияз күлімдеп, саусағымен қорқытып: «Тұра-тұр, сені ме, бөлем» деп өте шығады... Я, Нияздың жауы осы тиін сияқты биікте, қолын сөзса — жетпейді, ұрысса — сөзі өтпейді, атайын десе — оғы жоқ. Қарашы, қарашы, қалай секіреді, дыбысы білінбейді. Дәл Сусаннаға ұқсай ма?..

Медицинада қолға ілінбейтін, көзге түспейтін «жау» бар, оның аты — вирус. Сусаннаны итермелеп жүрген Шортанбаев сол вируске ұқсайды. Оның ісі де, сөзі де білінбейді. Шортанбаев Сусаннаның өкілегенін пайдаланып, Ниязды құлатты. Сусанна аямады.

Сусаннаның кешегі қылығы есіне түскенде, Нияз тітіркеніп, аяғын жеделдете басады. Ашу кернеп, бұлшық еттері дірілдей бастайды.

«Әй, сен кеше ғана сол Сусаннадан жақсылық көріп едің ғой, бүгін неге түңілдің?» деді іштей бір кекесін үн.

«Ол Сусанна бір басқа: «Нәзік, сезімтал, жұмсақ, бұралған тал шыбық та. Ал мынау қатпар-қатпар сыры бар, өзін ғана сүйетін, өмірім еш болмасын, өмір өзім үшін деген жан.

«Мені сүйсең — доссың, сүймесең — қассың, табан тіреп тұрысағын жерің осы» деп жеңін сыбанып, күреске шақырған да осы. Әйелдің әйелдік қасиеті күш емес, айла-ақыл, еркекті торға түсіретін де сол. «Бір әйелдің айласы қырық есекке жүк бопты» деп неге айтты дейсің... Замана берген теңдікті дұрыс ұқнай, махаббатты заң күшіне айналдырған әйелден жаныңа рақат табарсың ба? Махаббат — сезім бұлағы. Сылдыр қаққан екі бұлақтың суы қосылып қатар ақса, бірінен бірін айыра аласың ба?

Мұның бәрі де құны бір-ақ тиындық философия. Айналаңа көз жіберсем ше, Нияз! Мүлгіген орман, жарқыраған күн, тап-таза тұнық ауа. Көктем желінің иісі келеді мұрныңа! Қыс бойғы айтыс-тартыс, қайғы-күйініш, реніш-мұңды осы мына табиғаттың бір сағаттық рахат қуанышы шайын кетпей ме?

Аудандық партия комитетінің кеңсесі жаңа ашылып жатқанда, Нияз да келіп кетті. Атағы зор қадірлі мекемеде бұрын болып көрмеген, ауызғы бөлменің өзіне жүрексініңкіреп қипақтай кірді.

Секретарьдың көмекшісі егде тартқан қараторы әйел. Ниязды тани ма, күлімдей қарсы ал, сөзді әуелі өзі қозғады.

— Сіз... секретарьға келіп не едіңіз? — деді ол адамды еліктіріп, өзіне қарай бейімдейтін жұмсақ дауыспен.

— Аздаған шаруам бар еді.

— Ол кісі әлгінде совхозға кетіп бара жатырмын деп үйінен телефон соқты... Әдейі келген екенсіз, сәті түспеді. Әлде, екінші секретарьға кірерсіз?

— О кім еді?

— Бұрын аудандық оқу ісінің меңгерушісі болған. Осы жақында аупарткомға ауысты... Жас, сыпайы әйел!

— Әйел ме өзі?

— Әйелден неге шошындыңыз? — деп көмекші мұның бетіне жымия үңілді.

Бірақ Нияз сыр бермеді. Көмекші даусының толқын ырғағын аңласа да, мән бермей, салқын леппен жауап қайырды.

— Әйел ме дегенім: бұдан бұрынғы секретарь еркек сияқты еді. — «Әйел» деген соң іштей сескеніп қалғаны да шын. Сескенбей, осы шуды көтеріп, аяғына дұзақ құрып жүрген әйел болғасын, қайтсін...

— Сіз барып, сөйлесіп шығыңыз... Егер келген мәселенізді шеше алмасаңыз, кейін бір оралыңыз. Бірінші секретарь қайтқан соң, түсіндіріп айтып қабылдатайын.

Нияз рахмет айтып, қатарғы бөлменің есігін ашып, кіріп барды. Манағыдай емес, бойы үйреніп қалса керекті, рұқсат сұраған даусы да ширақ шықты өзіне.

Қагілез, аққұба әйел таңдана қарсы алды. Нияз да бұрын көрмеген сияқты, ауданнан қашық жүргеннің салдары осы-ау.

Нияз секретарь алдындағы кенеппен қаптаулы креслоға отырды да, келген жайын баяндады. Аупарткомнен комиссия шығып, жана емін тоқтатып тастағанын қисық түсініп, кейбіреулердің пайдаланып кеткенін, өз дәлелін талдап, тегіс сөз қылды. Секретарь да сөзін бұзып қилікпей, ықыласпен тыңдады.

— Сіздің бұл еміңіздің жайы бізде көп әңгіме болған. Білемін, — деп секретарь бір тынып алды да, күлімсірей жылы жүзбен Ниязға қарады. — Сіздің айтуыңызда, бәрі өз орнында, бүлінген ештеңе жоқ, солай ғой? Ал сізге қарсы адамдардың сөзін тыңдасаң кісі, өліміне дейін болғанға ұқсайды. Әрине, біз...

— Ондай сезікті іс байқалса, тергеу орнына неге жібермейсіздер? — Сөз ақырын тоспастан Нияз шыр етіп, байланыса түсті.

Нияздың ашына сөйлегеніне, секретарь сәл мүдіріп, әлденені есіне түсіргендей, күлімдеп:

— Мүмкін, аяған болармыз, — деді.

— Қылмысты адамды аяуға бола ма?

— Сіз туралы бір адам маған мінездеме берген еді жақында. Сонда «шадыр, бала мінезді» дегенде сенбеп ем...

— Неге?.. Дәрігердің бәрі момын, әйел мінезді болады деп кім айтады?

Секретарь еріксіз күлді:

— Сізге қарсы шығып, арыз үстіне арыз түсіп жатудың себебі де, тегі, осы мінезіңізге байланысты ма дейім.

— Ондай арызқойларға, адамның ісін қараламай, мінезін қаралап жазындар деп бекер айтпағансыз...

Бұл сөздің бір жақ ұшы секретарьдың өзіне тиіп кеткенін Нияз айтып қойған соң барып сезді. Озі де іштей опық жеді. Құдай атты, сөз қуған пәлеге жолығады. Бірақ секретарь салмақты, ұстамды адам екен, үндемеді, сөзді басынан асырып жіберді.

— Сіз, сонымен, арыз жазушылардың пікірін қисық дейсіз бе?

— Қисық демесем, келем бе?

— Дәлелді сөз айтылмады деп тапқан көрінеді комиссия.

— Комиссия бір жақты шешті: бірінің бас араздығы болса, екіншісінің медицинадан мағлұматы жоқ... Сондай адамды комиссияға бастық етіп жібере ме екен?

— Хайуанға опық жасамай тұрып, адамға жасауға болмайды деседі, оған не дәлеліңіз бар?

— Бар!... Менен бұрын профессор Неменов, профессор Штокін талай тексеріп, пайда-зиянын ашқан. Кітап та жазған... Комиссия мүшелері надан болғандықтан, теріс қорытынды жасайды, мен сол үшін зәбір шегем. Бү да әділдік пе?

— Жақсы. Қазір қолма-қол кесіп жауап бере алмаймын сізге, бірақ түгелдей комиссия пікірін тағы қолдай алмайым! Бірінші секретарь келсін. Ақылдасайық! — деді секретарь сөзін түйіп.

Нияз орнынан селсөк, керенау тұрды, мападан бері уақыт өткізіп, сөзін шығын қып, буреге түскендегі алған жауабы осы ма? Ой-бу! Басын изеп, «хош болыңыз» деп

шығып кетті. Табалдырықтан аттай бере, Нияз таңдайын тақылдатып, іштей опық жеді: «Қап!.. Неге салқын қоштасты Нияз. Жаңа ол айтқан жоқ па, «Комиссия қорытындысын түгелдей жақтамайым» деп... Жас адам, бірінші секретарьдан аса алмай отырған болар... Ал сыпайы қоштасқанда не істеуі керек еді? Нияз қолынан сүйіп, алдында бас июі керек пе еді?».

Қайтарда Бурабайдың автобусына отырды да, дәл санаторий тұсынан түсіп қалды. Корпусқа бармады. Үйіне оралды. Көңіл жабырқау, таң атқалы аузына нәр салған жоқ, басы ауырды ма, әйтеуір, мен-зең боп, табалдырықтан аттай бергенде, еденде жатқан хатты көзі шалды. Хат жазған кісінің қолы да таныс. «Мифодий Сергеевич. Я, сәт! Бір жақсы жаңалық болғай да!».

Көк конверттің бір жақ шекесінен ұстап жыртқан Нияз екінші жақ шекесінен сыдырып бір-ақ шығарды. Төрт бүктелген бір парақ қағазға өзінің көңіл күйін сыйдырған.

«...Өзіме» мен «мемлекетке» дегеннің айырмасын жоғалтып алып, «өзіме» деген нәпсіге жеңдіріп өмір сүріп жүргендер аз емес. Бұ да ауру, жұқпалы ауру. Әне бір кездері, «көсем» деген сөз моды болғанда, әр кенсе, ұйымның өз көсемсымағы табылып, соған бас иетін-ді, дәріптейтін-ді. Соның салдарынан «өзіме» деген нәпсі кең жайылып, бүгін де зардабын тартып жүрміз десем, мені айыпқа бұйырмассың, жас достым.

Хатымның басында бұл сияқты ағын судай сылдыраған ойдың иіріміне түсіп кетіп, малтуым тегін емес. Осыған дәлел келтіргім келді де, алысқа бармай-ақ, өз басымнан таптым. Сенің келешегіңе өте қажет, ықылас қоя оқы.

Осыдан үш күн бұрын, түстен кейін клиникаға келіп, ақырғы ақ тышқандарды сойдырып, микроскоппен өкпесін қараттырдым... Лаборанткаға қолма-қол протокол жасатып, суретке түсіріп, қуанышым қойныма сыймай отырғанда, институт директоры жетіп келмесі бар ма!

Ол екеуіміз бастас, құрдас болғанмызбен, тілектестігіміз, бірімізге біріміздің қамқоршылығымыз да шамалы. Оның ғылымда ашқан жаңалығы жоқ, ерте кезде Қырым ауа райының ерекшелігін тексеріп, кандидат болып алған адам ғой, бізде өмір бойы кандидат боп жүргендер аз ба? Мұндайлар — ғылымда бойы өспей қалған ергежейлілер...

Әрине, ергежейлі болса, ол қалай директор бола алады деп сен маған дау да айтарсың. Бәрі орынды сұрақ, тек сен өлі жассың, бір-ақ нәрсені ескергейсің: бізде көп жағдайда, білімді де өткір кісіні директор қою қиын. Ондай кісі не өзі бармайды, немесе билеп әкетеді де, қарсы жағы қаймығып, үстінен арыз түсіре бастайды. Айтқанға көне беретін, дегендерінен шықпайтын көнбіс адамды апарып қойғысы келеді.

Бұл, әрине, өзіңе белгілі жеке адамның басына табынушылықтың қалдығы. Партияның ұзын қолы бұған да жетер өлі!

Ал осы сияқты директорлардан құтылудың өзі жәнә оңай емес. Комиссия кеп тексерә қалса, қолдан апарып қойған топ жақтап шыға келуі сөзсіз. «Әлді, коллективтің тілін біледі, ол: жанжал шығарып жүргендер — белгілі даукестер, оларға ешкім жақпайды» деп шетінен білек сыбанып, тұрып алады. Солай бір рет бізде болған да!

Әрине, біздің директор есек миын жеген «сорлы» емес, өлерін біледі; екі жақтың да әпербақан қызбалыларын қолына ұстап, соларға арқа сүйеп, қарсылардың аузын аштырмай, тұқыртып отыр.

Мен өзім сол директорға қарсы топтың бас адамымын. Сондықтан іштей жақтырмаса да, менімен санасады: көзге жылтырап, тілінің ұшымен алдағысы келеді. Ал менің соңыма түсіп, дузақ құрып жүрген «досымды» өзің білесің. Ол өзі де, шынында, маған «доспын» деп күнде келіп, үйімде шайымды ішіп, «ықылас-ниетіме» риза боп жүрген адам. Сүйте тұра, маған қастық жасайды... Ол маған не үшін қас? Күншіл, ішіндегі шұбар жылан денесіне уытын жайып, шыдапмайды. Басқадай себепті іздестіріп таба да алмадым...

Я, бір жайды айтып, бір жайға түсіп кете берем, қартайғанның салдары ма, қалай?

Директордың қасында «досым» бар, екеуі жетіп кеп, оңаша ортаға алды:

— Көмекей туберкулезімен қазір адам ауырмайды, ауырса да емдеу оңай; көптен бері мәселе қойып жүргенімізді өзің білесің, сенің клиникаңның қажеттігі шамалы, өкпені емдейтін болсаң, өкпе клиникасына барып істе!.. Ал үкімет ақшасын үнемден жатқанда, босқа қаражат шығарып қайтеміз, онан да жабайық! — деді.

Менің ызам кеп:

— Маспысындар өздерің, тапа-тал түсте клиниканы жаба ма екен? — дедім, сасқаным ғой.

Олар күліп, өзімді мазақ қылды:

— Клиниканы түнде жабатын болса, қазір ымырт жабылды. Әзірлен, — деді «досым».

Омірімде кісі боқтап көрген жоқ едім. Аузыма қалай түсіп кеткенін білмеймін:

— Иттің баласы, шық! — дедім қалш-қалш етіп.

Ол сүмелек иттей мойнын ішіне тығып ап, шығып жүре берді. Енді директорды қолға алдым:

— Әлгі ме үйретіп жүрген?

— Жоқ. Міне, нанбасаң, өзің оқы, денсаулық министрлігінің қол қойған қағазын алдық! — деп маған бір парак қағазды ұстата берді.

Оқысам: «Институттың ғылыми кеңесінің қаулысын қолдаймыз, профессор Штокіннің клиникасы жабылсын» дегіті... Бақсам, маған көрсетпей отырғаны — қаулыны ғылыми кеңесте менсіз алған екен. Қолым дірілден, көзім қарауытып, жүрегім шаншып, сыяқ отыра кеттім. Ләм-мим дей алмадым. Ол шығып жүре берді. Сол түні жүрегім қысып, төсек тартып жатып қалдым. Содан бері екі ай болды, жаңада ғана тұрдым. Саған көптен хат жаза алмаған себебім де осы. Бір қате менің өзімнен де болды, осыдан бұрынғы хатымда жаздым ғой, жаншакшы боп жүр деп, мен соған маңыз беріп, министрлікке барсам ше. Бұл енді өткен іс.

Клиниканы жабу — рентген сәулесімен емдетпеймін деген сөз. «Достарымның» тапқан айласы осы...».

Нияз хатты столға сырғытып тастап, диванға сұлай кетті де, екі қолын төбесіне қойып, ойға шомды.

«Иә, хатында қарт дұрыс ой тастайды. Мемлекеттік тұрғыдан қарау деген ниет қайда? «Өзіме» бола берсе екен, «өзімнен» аспаса екен деген ескі мінез-құлық, арам ниетті күртпей, адам санасында коммунизм орнату қнын. Профессор хатын келте аяқтаған. Енді не істеп жатыр?.. Әлде біржола қалжырап қойған ба? Жүрегі ауыратын болса, о да болмай қалмас! Енді күш Нияздың өзіне түседі. Күресін бақ, докторым! Жарты жолда тоқтап қалма! Омір бақытының өзі күресте жатқан жоқ па!» деді өзіне өзі дауыстап. Нияз орнынан жедел тұрып.

Осы кезде есік ашылып, басқан қадамының дыбысын білдірмей Матрена Васильевна кірді. Күнде бұл кезде үйге кірмейтін Матрена көзін Ниязға таңдана қадайды. Оған Нияз маңыз бере қойған жоқ.

— Қорықпа! Саумын, ауырғам жоқ... Маған кофе қайнатып бересің бе? — Нияз бір ойдан екінші ойға жылжып, қалжың араластыра сөйледі.

Матрена әлденеге сезікті адамша, жан-жағына ұрлана көз тастап қойып, Нияздың қасына жақын барды:

— Сені қызметтен шығарып тастағаны шын ба?

— Оны кім айтты?

— Жаңа Шортанбаев үйінің қасында танымайтын біреумен аузы аузына жабысып қапты... Құлағымды салсам: «Доктор Дархановқа бұл ара енді қонақ үй бола алмас. Комиссия солай қаулы алды!» деп соғып тұр.

— Жоқ, Матрена, Шортанбаевқа салсаң, әлдеқашан мені түрмеде шірітер еді... — Осы сөзді айтуын айтса да, «әлде, мүмкін, кешеден бері бас дәрігер бұйрық та берген болар» деген қауіп жүректің арғы түбінен басын көтеріп алды. Мейлі, Ниязға қызмет табылмай ма, сонша уайымдап... «Уайымдамай, Дәмешті, Дәмеш сияқты ем бастаған науқастарды кімге қалдырасың» деді іштей бір күнкіл.

— Қорықпа, Матрена Васильевна, қызмет табылады. Осы арадан кетсем, өзінді бірге ала кетем!..

Басына тартқан қоңыр орамалының шетінен жалбырап шығып тұрған ақ шашын саусағымен жинап жасырды да, Матрена Васильевна электр плиткасының үстіне түйе мойын шөйнекті қойып, кофе қайнатты. Тырбиған жусан өсіп тұрған терезенің алдына кеп, тысқа көз салды. Зәулім қарағайдың басында шық-шық етіп отырған сауысқан «сенбеді, сенбеді» деп мазақ қылғандай. Я, сенбеймін! Әх, Матрена Васильевна, кейбір әйелдердің жүрегі тап сенің жүрегіңдей адал да таза, мейірімді де ыстық болса... он жылдай балаңдай күтіп, әлпештеп, жалғыздық өмірді сездірмей, серік бола білдің... Я, Матрена, сен болмасаң, Нияз әлдеқашан біреуге ұрынып, үйленіп қойып, өмірі зая болар ма еді? Нияз, мүмкін, Сусанна Михайловнаның уысына да ілігіп, осы күні торға түскен торғайдай шырылдап жүруі де ықтимал еді.

Матренаның осы тұрған қалпы, мұның ойында қалтарыс, бұрма бар деп кім айта алады? Жүрген соқа басы, күйеуі

қайтыс болғалы мықшиын, кішірейіп қалды. Санаторийге алғашқы келген жылы еңгезердей әйелді қазір танымайсың. Матрена қажырлы адам: ортан қолдай екі ұлы бірдей соғыста қаза тапқан, ол аз дегендей, күйеуі және қайтыс болды. Ниязды сол ұлдарының біріне ұқсата ма екен әлде?

— Күп-күрең, қоп-қою осы кофені ішсең, күшіңе күш қосылады! — деп буы бұрқыраған бір стақан кофені әкеп столға қойды. — Ерніңді күйдіріп алма! Байқа!

Нияз екі қасық қантты салып жіберіп, араластырып, бір ұрттады да, сөз бастады:

— Матрена Васильевна, үйді кейін жинарсың, бері отыршы, ақылдасайық... Мені қызметтен шығарады деп уайым жемейім. Ондай күш әлі біткен жоқ. Бірақ менің өзімнің қалуым қалай болар екен?

— Неге? Жанжалдасып па ең бас дәрігермен?

— Жоқ! Менің жаңа еміме қарсы. Ол емді енді қолдануға рұқсат бермей қойды.

Матрена Васильевнаның стол үстінде жатқан қоңырқай жуан саусақтары дір-дір еткен тәрізді, Нияз стақанды аузына апарып ұрттай беріп, көз қиығымен шалып қалды. О, сорлы ана, көрдің бе қасірет шегуін... Стақанын қоя сап, жүзіне үңіліп еді, бет әлпетінен ешбір өзгеріс байқалмады. Ішкі толқынды сыртқа шығармай баса біледі.

— Бұл еміңді басқа жерде жүргізе алмайсың ба? — деді, даусы бұрынғыдай жұмсақ емес, сәл қаталдау естіледі Ниязға.

— Тап мұндай жағдай табу қиын. Бұл жердің ауасы, күтімі, тағы басқадай емі өзге жерде табылуы екіталай.

— Онда қайда барасың? Қал осында. Жол тап! Саған кімнің қарсы боп жүргенін білемін. «Шіңкілдек дәрігер» мен «Шортан» да.

Нияз мырс етіп күліп жіберді. «Шіңкілдек дәрігер» — Сусанна Михайловна да, «Шортаны» — Шортанбаев.

— Оны қайдан білесің, Матрена Васильевна?

— Біліп керегі не, өздері-ақ жар сап жүр.

— Олар мені шыдатар ма. Қазірдің өзінде-ақ сүріндіріп, мұрнымды қанатты.

— Сол екеуінен жеңілмекпісің? Сен түгіл, менің өзім де оларды алып ұрам.

Нияз мәз-майрам боп, рақаттана күлді. Матрена Васильевна күлмеді, қайта түсін суытып:

— Мені қисық түсінбе, әзіл үшін айтып отырғам жоқ. Олармен күрессем, ұстайтын жанды жерін өзім білем.

— Маған үйретпейсің бе?

— Жеңілсең, маған кел!

Матрена Васильевнаның осы бір сөзі дем берді ме, әлде кофенің әсері ме, Нияздың бойына бір қуат пайда болғандай, орнынан жеңіл тұрды да, аяңдап бас дәрігердің кабинетіне барды. Дәл кіре берісте шығып келе жатқан Шортанбаевқа қарсы жолықты.

— Ә, Шортанбаев жолдас, қалай, мені қызметтен босату жайында бұйрық бердің бе?

Шортанбаев әуелі не дерін білмей, сасқалақтап ыржия берді:

— О не дегеніңіз, доктор, мен... бұйрық бермеймін ғой.

— Бермесең, бергіз! Мүмкін, менің орныма өзінді тағайындарсың? — Шортанбаев кекесін екенін енді аңғарғандай, қысық көзін жыпылықтатып:

— Ат тұяғын тай басар, артыңызда келе жатқан інілеріңіз тұрғанда, мені қайтесіз әурелеп... Солардың қолынан келмес дейсіз бе...

— Әрине, келеді. Бірақ екі айдан соң о да ұнамай, тағы да көзін құртып жүрмесең. Сен о жағына шеберсің ғой!

Шортанбаев булығы қызарып:

— Байқап сөйленіз, доктор, үй артында кісі бар, — деді.

— Сол кісі естісін деп айтам! — Бас дәрігер кабинетінің есігін ашып: — Алексей Иванович, Шортанбаев жолдасты менің орныма отделение бастығы қып тағайындаңыз да, мені босатыңыз. Кел бері, Шортанбаев, бас дәрігерге сол тілегіңді білдір, менің көзімше!

Буаз әйелдей шертіп кіріп келе жатқан Шортанбаевты көріп, даудың мән-жайына түсіне қойған Кравцов қолын сілтеп, «жүре беріңіз» дегендей ым қакты, ол шегіншектеп, артымен шықты.

— Неге қоя бердіңіз, Алексей Иванович?

— Жетеді. Біреудің шабынан тұртуге жаның құмар. Артынан сонсоң таяқ жейсің...

— Таяқ жегізіп отырған бас дәрігер. Егер ол мықты болса, біреуі де ауыз сала алмас еді, үй несі қатаң болса, иттері бір ақырғанда тым-тырақай қашады...

Алексей Иванович қабағын түйіп, сұстанып:

— Сенің тенеуің қалай өзі? Бүгін ұнамайсың маған. Мен істеткендей қалай-қалай сөйлейсің?

Жаңа ғана оттай лаулап жана бастаған жанжалды ауданнан біреу телефон соғып бөліп жіберді. Нияз жақтырмаған пішінде терезеге қарап, өзінің ішкі сарайына үңілді. «Біреудің шабына түртіп, тулатып, артынан таяқ жейсің» деді-ау бас дәрігер. Осы сөздің жаны бар емес пе. Нияз! Білесің бе сен өзің соңғы кезде ашынып бара жатқаныңды? Ақиқат, адалдық дегенді жақсы көрерсің, бірақ әдет, сый-сияпат бар, оны ұмытуға бола ма? Біреудің кемшілігін тура бетіне басу, мысқылдап, жарасына тию қаншалықты келісімді қаснет?.. Ақиқат, адалдықты жұрт сыйлайды, бірақ жақсы көре ме екен?» деді іштей бір егес-талас үн, сөйтті де, өзіне өзі «былшыл» деп дауыстап жауап қайырды. Телефонда біреумен дауласып отырған бас дәрігер, сөзге араласып тұр деп ұғып, көзін алайта қарайды. Телефон құлағын іле сап:

— Кәне, айтшы? Ол қалай «былшыл» болады, — деп сұстанып еді, «сізге арналған сөз емес» деп, Нияз ант ішіп зорға құтылды. Бірақ сене қоймаған сияқты, немқұрайды тыңдады.

— Ал не айтасың? Мен қазір қалаға жүрем, — деді ол, ылғи асығып-үсігіп жүретінін білетін Ниязға.

— Асықсаңыз, ауыз ауыртып қайтем, кейін... — орнынан қозғала беріп еді:

— Отыр, — деді Кравцов салмақпен. — Не қыл дейсің?

— Мына бір хаттың сызып қойған жерін ғана оқыңыз деймін.

Кравцов қалтасынан көзілдірігін алып, ұзақ оқыды. Профессордың қолын шығара алмады ма, жоқ, әр сөзіне мән беріп, түсініп оқыды ма, әйтеуір, аздан соң үн-түн жоқ, Нияздың өзіне қайырып берді.

— Ал не дейсіз?

— Кешігіп келген хат, бұл — бір де. Екінші — мұның бәрі жеке адамға арналған хат, заңды документ емес. Комиссия қабылдамайды, қайырып тастайды.

— Сонымен, медицинаға онша жаны ашымайтын комиссия қорытынды жасады деп, рентген сәулесімен емдеуді қоямыз ба?

— Қоймағанда?

— Оған сіз де көнесіз бе?

— Аупартком бұйырып отырса, көнбегенде амал қанша!

— Барып неге түсіндірмейсіз? Сіздің беделіңіз бар, атыңыз бар.

— Түсінбесе ше?

— Онда маған көмектесіңіз, Алматыға дейін қуамын.

— Сөз түйініне енді жеттік. Саған мен қума дедім бе?

— Ақыл беріңіз, демеп жіберіңіз!

— Ақыл сұрасаң, сен бұл арада ештеңе бітіре алмайсың. Сол айтқан Алматыңа бар!

— Мен Алматыдан келгенше, рентген емін тоқтата тұрмақшысыз ба?

— Енді қайтеміз?

— Емделіп жүрген бір-екі адамға рұқсат етерсіз?

Кравцов жымиып бетіне үнілді:

— Әкеңнен бұрын дұзаққа басынды сұқпа.

II

Кей жайларда сырқатқа шалдықтыратын да, емдеп жазатын да адамның көңіл күйі. Дәрі де сол. Соңғы айлар ұнжырғасы түсіп, көзінің алды көгеріп, қаншама сыланып-сипанса да өңі кірмей жүрген Сусанна Михайловна комиссияның мәжілісінен кейін құстай түлеп шыға келді. Маңдай әжімі таралып білінбей, көк көзі нұр атып, әлдекімнің жанын қытықтағандай, бұрын ағаш-ағаштың арасымен жасырына үндемей жүрсе, енді санаторийді қак жарып, саңқылдап сөйлеп, қыр көрсетеді.

Оны жалғыз өзі ғана сезбей, басқалардың да аңғаратынын және түсінеді. Сондықтан да әдейі көрер көзге ашық істейді. Кеше Нияз жалт беріп, іргесін аулақ салғанда, Сусаннаны қолымен көрсетіп, «тастап кетті» дегендерден бүгін ошiн алғысы келеді. «Қап, ақымақ болдым-ау, бекер қол үзген екем» деп, Нияздың өкінгенін, күйінгенін өз құлағымен естімей-ақ, жұрт арқылы жетсе де риза. «Сен де осындай қатыгез бе едің, Сусанна? Ол қыздың жазығы не?» деді жүрек түбінен бір мейірімді дауыс, қарсылық білдіріп. Бірақ Сусанна Михайловнаның оған да жауабы дайын: «Ол кеше Ниязды тартып алғанда, мені ойлап па? Дүние кезек — бүгін сен, ертең мен! Алды-артыңды ойлап, біреудің қимасына қол сұқпа. Озімдікі дегенді жіберме!..».

Я, ол екеуі соңғы күндері Сусаннаның көзіне түсуден қалды. Доктор Дарханов ертеңгі конференцияға да қатыспайды. Сусанна бүгін бас дәрігерге:

— Отделение бастықтарына қатыспауға да болатын көрінеді, мен ертең келмей-ақ қойсам қайтеді? — деп Ниязды тұстап, кекей сөз тастағанда, Кравцов қап-қара боп түтігіл:

— Ұялсаңшы солай деуге! — деп зекіп тастады. Мұндай жауапты күтпеген Сусанна сасып, қызараңдап қалды.

Артынан конференциядан қайтып келе жатқанда ол сөздің мағынасын жолшыбай Жүсіп түсіндірді:

— Сорлап жүрген адамның соңына неге түсе бересіз дегені...

Бұл сөзді естігенде, Сусаннаның төбесі көкке екі-ақ елі тимеді.

— Оның сорлағанын Кравцовтың да мойындайтын күні бар екен-ау?

— Жаны ашиды да!

— Әлбетте!.. Кеше азанда доктор Дарханов біздің Шортанбаевқа тиісіп, екеуі қызылкенірдек болып қалса керек. Оны маған Шортанбаевтың өзі айтты. Азулы қасқыр емес пе, сол бетінде ауданға барып арыз беріп, соған бүгін Кравцовты шақырып әкетті.

— Е, «досы» үшін қиналып отыр де!..

Екеуі Сусанна Михайловнаның кабинетіне кірді де, есіктің тиегін салып, ішінен бекітіп алды.

— Комиссияда отделение бастығы сен болсын деп ұсыныс жасаған ем...

— Дархановтың орнына ма?

— Я. Өз орнымды ұсынды деп пе ең? — Сусанна жымып, әзіл тастады.

— Жоқ, істей алам ба?

— Болсінбе!.. Бер жағың, тіліңнің ұшы ғана ғой айтып отырған! — Сусанна күлді.

— Әй... Дархановты Кравцов ала қоймас!

— Партияға кір деп мен саған баяғыда айтқан ем!.. Партияда болсаң ғой, аупартком да сені қолдайды.

— Ала ма мені? Әйелім күнде жанжал шығарып, абыройымды төгіп отырғанда.

— Қойды, тіл алатын болды дегенің қайда?

— Бірер апта тиыш жүрсе, сабындай айнып қайта бұзылады.

— Біреу бұзатын болар?

— Кім дейсіз?

— Мысалы, Дарханов. Оның студент көмекшісі.

— Әмір ме? Ол — адал жігіт! Айтыс-қағыста жұмысы жоқ. Дархановыңды білмеймін. Я, бақылап, байқаса да артық болмайды екен-ау, өзі!

— Енді қалай! Сенің әйеліңді Дархановпен сөйлесіп тұр деп жақында осы кім айтты маған?.. Тоқта... Шортанбаев...

«Тұқым ектік, енді өзі өсе берер» дегендей, Сусанна Михайловна Жүсіпті шерменде ғып қойды да, есікті ашып жіберіп, тосып тұрған бір науқасты кіргізе қойды. Қолынан ұстағысы кеп, мөліе қарап, жақындай түсіп ынтыққан Жүсіпті тағы да қарамай қаптырды.

* * *

Соңғы күндері Жүсіптен Сусанна біржола алыстады, әйелі терезесін сындырғаннан бері сылтауратып, үйіне де жолатпайды, келсе, не құлыптаулы жабық та, не қонағы отырады, әйтеуір, қабылдамай қайтарады. Не біржола ат құйрығын кесісіп түңілдіріп кетпейді де, не жарытып махаббат ләззатына қандырмайды, ұзын арқан, кең тұсаумен дәмелендіріп, соңынан ертеді де жүреді. Әлде Жүсіпті ұнатпай ма? Осы бір сұрақты бірінші тапқан адамдай Жүсіп таңданып, өз ойына үніле қарады, бұдан бұрын неғып ойына келмеген?

Әлде Жүсіптің әйелінен сескеніп, тайқакси бере ме? Бактыгүлдің кім екенін Сусанна білмейді, Жүсіп адам сияқты ұғындырып айтқан да емес. «Бактыгүл — бұған масыл, иығына артқан жүк. Не тең түсіп, ойыңа ортақ бола алмайды, не үйіңе береке беріп, сәнін келтірмейді. Әуелде Жүсіп өз ықтиярымен үйленді ме оған. «Ой-бай, тіліңді алады, жаны ашиды, серік болады, аяғыңа тұсау салмайды, жуас» деп шешесі емес пе басын бұзаудай байлаған?! Жуастан жуан шығады, Жүсіпті бүкіл санаторийге күлкі қылды. Я, Сусаннаның айтқаны келіп шынға айналып, біреу қолтығына су бүркіп жүрмесін? Ниязбен әңгімелесіп тұрғанын көрген кісі бар деді-ау?».

Жүсіп қызметін шала-шарпы аяқтап, үйіне жетуге асықты. Бактыгүл еден жуып жатыр екен, оған қараған Жүсіп жоқ, асыға басып, аяғын сүртпестен, табанының ізін баттита түсіріп кіріп барды. Бактыгүл, «мынаған не болған-ай» дегендей, аңырайып бетіне қарады.

— Күйеуінің тілін алмаған әйелдің көретін күні осы! Бұл үйде кімнің қожа екенін біліп қой! — деді Жүсіп шақшиып.

— Не бопты-ей, тілін алмай, қай шаруаң бүлініп, істелмей қалып еді?

— Шаруа, шаруа!.. Сенікі «шаруадан» келеді. Құдай маған осындай қатын берген соң, амалың қанша.

Жүсіп теріс қарап, қолына бірінші түскен кітаптың бетін ақтарып, томсырайып тұра берді.

— Құдайың бергені бар, онсыз да кем емессің. Өкінбе!

— Кім, ол кім? Кімге таңып тұрсын тағы да? — Жүсіп ерсілеу айғай сап жібергенін өзі де түсінді, Шортанбаевтың үйі жағынан күбір-күбір сөз естілді. Бактыгүл өршелене бастаған соң, Жүсіп тағы да шу шығарып алам ба деп қаймықты да, даусын бәсеңдетіп, сыр тарта сөйледі:

— Саған кімнің дем беріп жүргенін білем!

— Білсең, айта ғой.

— Дарханов! Ол менің қасым... Сен оған менің үстімнен өсек тасисың!

— Ерегестірдің бар ғой... қазір барам да, осы сөзінді түгелдей жеткізем!

— Көп өсегіннің бірі болар, қайтер дейсің!

— Әй, сенде ес бар ма? Кімнің желігі бұл? Ол кісімен тіл қатысып көрген емен. Ал сақтан! — Бактыгүл қолындағы үй жуып жатқан шүберегін былш еткізіп жерге бір соғып, тұра жөнелді. Жүсіп төрден есікке бір-ақ секірді де, қарынан ұстай ап, жұлқып кейін тартты.

— Бармайсын!

— Ә, қорықтың ба?

— Кімнен? Дархановтан ба? Жүр, мен саған қорыққанның әкесін танытайын! Жүр, өзім апарайын!

— Жүрсең, жүр!

Екеуі есіктен жұлқына қатар шығып, Нияздың үйіне қарай егесе аяндады. Қарсы келген студент, бұлардың өндерін көріп, зәресі ұшты ма, құшағын кере кес-кестеп жібермей тұрып алды.

— Не болды-ей сен екеуіңе? — деді ол танданып.

— Мынадан сұра! — Жүсіп Бактыгүлді көрсетті.

— Сұраса, айтам!.. Нияз ағайды маған таңып...

Жүсіп қып-қызыл боп, ыршып түсті:

— Жала жабуын көрдің бе?.. Осындай қатынмен өмір сүр дейсіңдер? — Жүсіп жыларман болып, қапаланып, аузына сөз түспей булықты. Тепсініп, бұрынғыдан бетер айғай сала бастаған Бактыгүлді білегінен қаттырақ қысып,

«Көшеде дауыстама, ұят!» деп, Әмір үйіне қарай итермеледі. Жүсіпке көзін қысып, даусын қатайтып: «Жүр үйге, сенің де сазайынды берейін!» деді.

Жүсіп пен Әмір қатар оқымаса да, бір институтты бітірген, аралас та сырлас замандас. Кейде шекісіп қап, артынан тауласып, құрбы ғой, бірінің сөзіне бірі құлақ асатын.

Үйге кіргізіп ап, есікті мықтап жапты да, екеуін Әмір тергеуге алды:

— Не жетпейді?.. Жұрттың қаңқу сөзі шығар деп, сенбей жүруші едім. Бүгін, міне, үстеріңнен шықтым. Кәне, қайсың кінәлісің?

Бактыгүл өзеурей бастап еді, Жүсіп еркектік қылып, ақырып жіберді:

— Токта!.. Көрдің бе, міне, сөйлетпейді де!

— Жарайды, әуелі сен-ақ сөйле! Еркек неме! Есінде болсын, сотқа барғанда, сөзді әуелі Бактыгүлге береді, — деп Әмір қалжындап алды.

— Мен сөйлесем: аяғымды қия бастырмайды, маған таңбайтын әйелі болсайшы осында, Сусанна Михайловнадан бастап, санитарға дейін менің ашынам. Қыз күнінде төп-тәуір еді, жыл сайын бұзылып барады, нақұрыс!

— Өзің нақұрыс! — деді Бактыгүл қайтадан өршеленіп. — Мені Нияз ағаймен байланыстысың деп шу көтерген өзің емес пе? Әмірдің алдында түлкіше бұлаңдайсың!

— Өтірік!

— Сен бұл сөзді қайдан таптың? — деп Әмір Жүсіптің өзіне жабысты.

— Естідім.

— Кімнен? — Енді Бактыгүл тап берді оған.

— Нең бар? Көрген адам айтты. Өзің біліп тұрсың, кімнің сонда кез келгенін!

— Тфу, арсыз! — деп ашулы Бактыгүл жерге түкірді.

— Әй, сен біз екеуімізді төбелестіруге әкелдің бе? Жок, жетеді! Мен енді осы үйден біржола кетем! — Жүсіп бұрғаңдап есікке қарай бұрыла беріп еді, Әмір қолынан ұстай алды:

— Токта! Отыр, көкайыл қатынға ұқсамай! Осы уақиғаға алдымен кінәлі өзің!.. Мен сенен қорықпаймын, көзінді бақырайтпа!.. Мен ертең Алматыға кететін қазақпын. Практикам бітті. Қайтып мұнда оралам ба, жок па, бірақ достық ақылымды айту — маған парыз.

Әмірдің бұлай өктем, сөге сөйлегені Жүсіпке ұнай қоймады. Ақыл айтып, кісімситін кім өзі бұл! Жүсіп енді таласа сөз жарыстырды:

— Уай, ақылшым-ай!.. Кімсің сен?

— Мен бе?.. Мен ертеңгі дәрігер, бүгінгі коммунистін. Сен ақылыңмен қамти алмайтын дүниені мен бірден танып, бұрын көрем, оны білесің бе?

— Сен өйтіп партияның билетімен мақтанба! Айрылып қаларсың!

Әмір күліп, Жүсіптің иығына қолын салды:

— Арындаған аттай ерінді мойнына алғанда қайда барасың? Онан да зер сала тындасайшы.

— Мынаған сөз ұқтырам деп ауыз ауыртып тұрғаның-ай, Әмір! — деді тағы да көлденеңнен киліккен Бақтыгүл.

Жаңа ғана басыла бастаған дау керосин құйған оттай қайтадан лап етіп, лаулай түсті. Жүсіп те кірпідей жиырылып, сөз шокпарын ала жүгірді. Халінің мүшкіл екенін, бекер араға түскенін енді сезген Әмір жаңа тәсілге көшті.

— Бақтыгүл! — деді Әмір, даусын қатайтып, еріксіз бағындырып. — Бізге шай қой. Мә! — қалтасынан ақшаны суырып ап, ұстата берді. — Бір жартылық әкел! — деді. Сөйтті де, өзі радиоқабылдағышты бұрап, Алматыдан музыка ұстады — «қол ұстасып келе жатыр екі жас!» деп бұлбұлдай сайраған баяғы Бибігүл. — Черт возьми, адам тәрізді музыка да тыңдай алмаймыз! Әміріміз ұрыскеріспен босқа өтеді осылай! — деп Әмір қынжылып, жолдасына қыр көрсетіп тұра берді. Ызадан булыққан Жүсіп Әмірге «отыр» деп айтуға да жарамдады, диванға сылқ етіп жата кетті.

— Көрдің ғой, не жазығым бар?.. Осының әлегінен бейсауат қадам басудан да қалдым! — Жүсіптің қолы дірілдеп, шылымын әрең тұтатты.

— Сен жазығым жоқ деме!.. Бар!.. Қазір Бақтыгүл жоқта мен көзіне шұқып айтайын.

Әмір орындықты Жүсіптің қасына әкеп, жайлана отырды да, сөзін сабақтады. Жүсіптің суқаны сүймесе де, тістеніп, еріксіз мойынсұнды. Тындамасқа шамасы да жоқ, Әмірдің мінезі шадыр, жағадан алып, ұрып кетуден тайынбайды. Әнебір әзірде ағаш ішінде ерегескенде ойыншынды аралас алып соғып, езгілеп кеткені бар. Өзі боксер, қойып жіберсе, үнің де шықпай қалады.

— Сен Бактыгүлдің де, өзіннің де нервінді істен шығарыпсың. Бір ауыз сөзге келмей, қалшылдап түре келесіңдер, өмір ме бұл?.. Сен өзің дәрігерсің, сөзден күшті у жоқ, ащы сөз денеге жайылса, сырқатқа шалдықтырады, ал жылы сөз — шипа, дәрі, емдеп жазады, осыны қалай түсінбейсің. Ең болмаса, сен үндемесейші!..

— Мен оған тиістім бе?

— Тоқта, тоқта! Келістік кой жаңа, әуелі мен сөйлеймін деп. Аңада өзің бір рет қақпанға түстің, енді ол саған сенбейді. Енді сен оның ыңғайыңа көше отырып, біртіндеп, қақпалай түзеп алмасаң, түзелместей ғып біржола бұзасың. Бір күні емханаға алып барасың әлі. Сен енді Сусанна Михайловнаға жолама! Байланыспа! Саған ол опа бермейді.

— Сусанна Михайловна жайында байқап сөйлеңіз!

— Ақымақ! — деді Әмір, бар жігерін осы бір сөзге жұмсап. Жүсіп басын көтере беріп еді, қолымен кеудесінен итеріп қап, шалқасынан түсірді. — Сен бүлінетіндей не айттым мен? Жата тұр, мен тоқтаған кезде көтерілерсің... Осыдан үш жыл бұрын Сусанна Михайловна мен доктор Дархановтың арасы қандай жақсы болғанын естіп пе ең?

— Ал естісем ше?

— Естісең, бүгін қандай? Соңына түсіп, ақыры бәлен жылғы еңбегін, міне, жоққа шығартты.

— Сенің мақтаулы Дархановың Михайловнаға не істемеді, оны білесің бе?

— Не істепті?

— Уай дегенің, «не істепті?» — Жүсіп келемеж дауысқа салды. — Қашып жүргенде, паналатып, түрмеден алып қалғанда істегені осы ма, жер қып кетіп отыр...

— Тоқта, достым! Біріншіден, сен өзің не сөйлеп, не қойғанына есеп бересің бе? Доктор Дарханов оның үстінен арыз жазған жоқ, бір ауыз жаман сөз таратқан жоқ, қызметіне кесел келтірген жоқ. Не істепті? Айталық, келісе алмады. Тындашы өзің, ол қыз емес қой, маскара қылды дейтін. Жасы келген сақа әйел. Айталық, Дархановтың семьясы болса екен немесе Михайловнаның семьясы боп, екі ортасына Дарханов түсіп бұзса... Мысалы, сенің семьяңды ол әйел бұзайын деп отыр қазір...

Жүсіп атып тұрды:

— Мен оған үйленсем қайтесің?

— Үйленсең, ақымақсың! Бірақ ол — ақылды әйел. Сен сияқты еркекті маңына да жуытпайды. Сені қайтсын-ей. Баласымен жастысың. Сені ол біраз пайдаланды, Дархановқа қарсы салды, енді сіріңкесі таусылған қораптай лақтырып тастайды.

Жүсіп сылқ етіп қайта жатты.

— Осының бәрін сен қайдан білесің, ақылшым?

— Мен білем. Сен білмейсің ол әйелді, Жүсіп. Соқырсың. Ол жас кезінде Польшада өскен, біз көрмеген, білмеген өмірден татқан дәм сүйегіне дейін сіңіп қалған. Мен соғыс жылдары ол жақта болғам, білем... Сен доктор Дархановпен бекер қырғи қабақ боласың! Бұл жайында екеуіміз талай айтыстық, бірақ есінде болсын, оның үш жақсы қасиеті бар: бірінші — медицинаны Сусанна Михайловнадан артық білмесе, кем білмейді. Ізденіп, талпынып жүрген дәрігер, екінші — өте жақсы адам, қазақ баласына тән күндеу, өсек, жала сияқты толып жатқан жат қылықтардан ада, үшінші — қолынан келсе, біреуге өз білімін беруге әзір тұрады, үйретуден қашпайды да жалықпайды. Әрине, адам болған соң, кемшілігі болмай қоймайды. Оның өзім білетін үш кемшілігі және бар. Бірінші — оның тілі ащы, шаяндай шағып алады, содан өзі таяқ жеп жүрсе де елемейді.

— Екіншісі?

— Кісіге сене қоймайды. Орынсыз жерде тартынып, сескеніп қалады. Бұл — бір кездегі жеке адамға табынушылық әсерінен туған орынсыз сақтығы. Үшіншісі — жасы болса келіп қалды, әлі семья құра алған жоқ. Бұл — оның басындағы трагедия. Оған, әрине, өзі де кінәлі емес, мен бір оңаша сөйлескенімде, саған өтірік, маған шын, жылады ғой ол. Көзінен жасы сорғалап жылады. Бір кезде семьясын бұзып алған да, енді соны қайта құра алмай, сорлап жүр. Семья құру оңай дейсің бе? Оның басына түскен сенің басыңа түскен жоқ, сен көкіп жүрсің!

Тыстан Бақтыгүл кіріп кеп, стол үстіне тағам әзірлей бастады.

Әмір Бақтыгүлді құшақтап:

— Қайран Бақтыгүлдей жарым болса, армансыз өтер едім, Жүсіп. Кел, отыр, біріншіден, менің жолым болуына, аман-есен баруыма, екіншіден, сендердің тату-тәтті тұруларыңа көтерейік.

Бақтыгүл де жаны қалмай, столға ең қымбат хрусталь бокалдарын әкеп, шарабын шыпылдата құйды...

III

Көктемнің келіп қалғанын Дәмеш шатырдан білінген бір-саран тамшыдан аңғарды. Күннің көзі шақырайып, терезе алдындағы қалың қардың бетін тілмен жалағандай жалтыратып, кей жерлерін ойып, опырып, төмен түсірген.

Көкшенің биік құзын мұнар басып, таудан соққан жылы желдің дымқыл иісі ашық форточкадан ауық-ауық мұрынға келеді.

«Алақай-ай, көктемнің жетіп-ақ қалғаны ма!». — Дәмештің жүрегі бүгін аласұра лепіріп, әлденені көксегендей еді, бәсе.

«Тоқта, Дәмеш, өміріңнің өткеніне қуанғаның ба? Жарты жылдай санаторийде жаттың, не бітірдің, не таптың? Есінде қалған әдемі бір кезеңі бар ма?».

«Е, не бітірмедім? Емделдім... Жүрек сырына үніліп, кімді аңсадым, кімді жек көріп, кімді сүйдім, соны ұқтым, ол аз ба?».

«Сүйгенің — сағым, қиял, тапқаның және белгісіз. Ауруыңнан біржола айықтың ба, соны айта аласың ба, ең ақыры?».

Дәмеш өзімен өзі іштей таласып, қай жағына берілерін білмей, сыртқа шықты. Корпус алдында құшағын жетпейтін жуан, басына қарасаң, төбеңнен киімін түсетін биік көрі қарағай бұтағында құйрығын қайқитып бір тиін отыр екен, Дәмешті көрді де, шық-шық етіп, бұтақтан бұтаққа секіріп, «мені қуып жет» деп келемеж қылғандай.

Санаторийде өткен алты айына Дәмеш дәл мына тиіндей секірсе де қуып жете алмас. «Өтті де кетті белгісіз, ізсіз бір өмір».

«Неге олай дейсің, Дәмеш. Жүрегіңді жаңа таныған жоқсың ба? Сен ауырмасаң, Ниязға кездесер ме едің? Ес білгелі көрсем-ау деп көксеген арманың емес пе еді? Неге өкінесің өткен күңіңе?.. Ауыртып ап, жарымжан күйде кез келтіргені — мазақтың бір түрі... Ауру — махаббатқа масыл, оны неге түсінбейсің?».

Дәмеш қарағай арасына кірді, енді ешкім бөгет жасмайды, бүгін өзінен өзі жауап алып, үкім шығарады.

«Жетеді жүгенсіз кеткенің. Кеше үйіңнен хат алдың. Сонда Асқардың не дегені есінде ме?».

«Есімде! Ол: «Қайырдан бір суық хабар естідім, сол рас па, қалқам... Біздің тұқымда жеңілтек, көрсеқызар жоқ еді. Өзің біл, ойлан... Құрышпай атаң да саған өкпелі, оның да хатын бірге салдым, оқып, өзің қорытынды жасай берерсің» депті. Ал шал астарлап, Асқардан да қатал айтқан сияқты ма, қалай:

«...Әкең мен шешеннің ақылын саған құдай қоса берді деп іштей дәмеленіп, шүкірлік қып, бір жалғызға сыйынып та жүретінмін. Қайырдың шешесі жазған хатын оқығанда, жер жарық болса, кіргендей едім. Қартайғанда ақымақ қылғаның жаныма қатты батады. Я, сөзден сөз туады, сөз құған пәлеге ұшырайды. Мен Ақмаралдың ежелгі сөзі шығар деп сене қойғам жоқ, асылында, өзің біл... Осы күнге дейін сенен жасырып келген менің де бір қылмысым бар. Туған еліме барып, демалудың орнына, Алматыда төсек тартып жатып алғам. Басыма қан құйылып, қол-аяғым тартылып қалған. Уайымдап, жүдеп кетер деп саған әдейі жаздырмағам. Сөйтсем, сен де қатерге ұшыраған көрінесің. Қазір мен жүруге жарадым, енді сен жазыл. Саған деген ақ тілеуім осы, балам...».

Қайран ата, аз сөзбен көп сырды шертеді. Хатты басқа біреу жазса да, сөз саптасы, ой орамы қарттың өзіне ұқсайды. Ал осы хаттан кейін не дейсің, Дәмешім?».

Кешеден бері жауап іздеп таппай қойған жоқ па Дәмеш. Осы хаттардың жазылуына себепші, өрине, Қайыр. Егер ол байыбына жетпей, сырын шашпаса, Асқар да, шал да күні бұрын байбалам салар ма еді? Әлбетте, ол әуелі Ақмарал шешейге жеткізген де, ол ағаш аттың басына мінгізіп, көрі жынына басқан... Неткен ұшқары едің, Қайыр. Дәмеш, осы сенің кейде лопқан қызық. Алыстан сағынып қалыңдығына келген Қайырды құшақтап, жылы жүзбен қарсы алудың орнына, қуып жібересің де, енді оны айыптайсың. Қайырдың орнында сен болдың, сенен: «Неге тез қайттың?» деп сұраса, не дер едің? Бұл қайғыны ішіне қалай сыйдырсын?

Жақсы, солай-ақ болсын, Дәмештің өзі сүйе ме сол Қайырды?

Бір кезде қызықты да, елікті де, бірақ алаңсыз беріліп сүймегенін Ниязға кездескен соң түсінсе, қайтесің?

«Нияз үшін өл десе, өлер ме едің?» деп сұрашы Дәмештен, алды-артына қарамастан, ешбір іркелместен, «иә» дер еді. Соңғы күндері Нияздың жанына батқан шатақтар, өсек

сөздер Дөменгің де ұйқысын шайдай ашып, берекесін кетірмеді ме?

Мүмкін Нияз жақсы көрер, бірақ ауру Дөмешпен өмір сүріп, бір тұру оған қаншалықты қолайлы. Сау еркек ауру әйелді жақтыра ма. Ал егер Нияз: «Сені сүйем, өмірге бірігіп ұя салайық» деген сөзді айта қалса, не деп жауап берер едің? Ниязбен бақытты тұрмыс құра алуыңа көзін жете ме? Нияздың мінезі қандай осы? Бір көрмеге жігіттің қайсы болсын сыр алдырмайтынын білесің ғой.

Ертең ол ашуқор, бір сөзге келмей дірілдеп, көзін алайтса, не басқан ізінді аңдатын қызғаншақ боп, жанжал шығарып, басыңнан қиқу кетпесе, немесе тиын санаған сараң болып, күнде үрсысып, нервінді жесе, соған көнер ме едің, Дөмеш!

«Көнем» делі Дөмеш дауыстап. Сол бір сәт өзінің ағаш ішінде селтіп жалғыз тұрғанын, даусының шығып кеткенін аңғарып, күліп жіберді.

Басың көтеріп, жоғары қараса, ағаш бұтағында елендеп тиін отыр. Дөмештің соңынан еріп, сөзін теріп, ойына дұзақ құрып жүрген манағы тиін емес пе екен? Дөмеш жақындай беріп еді, «шық-шық» етіп қарағайдан қарағайға секіріп, козден ғайып болды.

Дөменгің жаңағы қиялы да осы тиінге ұқсап жоқ боп кеткеннің қай жағы.

«Шын-ау, о тоба, Ниязға несіне сонша өліп-талады? Нияз да жас емес, сақа жігіт, бұрын бір рет үйленген, баласы да бар дей ме, онысы өз алдына бір жүк. Сусанна Михайловнамен де ашына болып, енді сол үшін ана қатын есен айырысып жүрсе керек» делі іштей бір ащы үн. Жоқ-жоқ, тыңдамайды. Жетеді азғырғаның!

Дөмеш құлағын баса, санаторийге қарай жүгірді, елбе-лендеп, корпусқа жақындай бергенде, сайтандай қарсы алдынан тапал келіншек шыға келді.

— Дөмеш, сені доктор Дарханов іздеп жатыр! — деп анадайдан айғайлап, бүкіл орманды жанғыртты.

— Көңілді көрінесің, Разия, комбайнерден тағы хат алдың ба? — Әзілдеп, комбайнерден алған бұрынғы бір хатын ишаралады.

— Комбайнерден іс шықпайды. Қайтесің қажап! — деп ол тарқылдан күлді.

— Денсаулығы қалай екен, білдің бе?

— Тәуір дейді... Әлі де жататын сияқты. Сен өзің көңілің неге сұрамайсың барып?

— Менің де көптен далаға шыққаным осы. Дәрігер көрсе, үреуі да мүмкін.

— Арқаңды тосып, даярлана бер!.. Дүреленесің.

— Мен үшін сен тоссаң қайтеді? Құрбым едің, алты ай дәмдес болған... Разия, осы сен сап-саусың, неге жүрсең, үйіңе қайтпай?..

— Мен күштар деп пе ең? Жібермейді!.. Әбден жазылуың керек дейді Дарханов.

Бұлар корпусқа кіре бергенде, ар жағынан дәлізде жүрген Дарханов көріп қалды.

— Дәмеш Сахиевна! Сені тоса-тоса күдер үзіп қойып ем. Айтқандай, кім рұқсат берді саған қыдыруға?

Дәмеш күмістей сылдыраған әдемі жас даусымен корпусы саңғырата көңілді жауап қайырды:

— Кеше өзіңіз орманда жолығайық дегеніңіз қайда?

Әзіл сөздің астарына Нияз әуелі түсіне алмай, шын көріп, көзі бақырайып, кейін шегінді.

— Мен бе?

— Ақталып керегі не? Сол свиданиядан оралдым.

Қыз әзіліне түсіне алмағандай Нияз қайтып жауап қайырмады. Дәмешті қолтығынан ұстап, кабинетіне алып барды.

Нияздың үстінде күнде киіп жүретін арзанқол сүршұбар костюмі емес, қара бостон костюм, ақ көйлек, қара галстук; сауық кешіне баратындай киінген, тап-таза; столына барып халатсыз отырып, қарсысындағы орындықты Дәмешке ұсынып, көзін алмай, ойлана қарады. Саусақтары айқастырып, Нияз негіне тіреді.

Сөзді Дәмешті неге іздегенінен бастады. Түнгі сағат екіде Алматыға жүреді. Баяғы ертегіде жоқ іздеген жігіттей, екі жолдың айырмасында қайда барарын білмей тұр: бір жол бар алыс, алыс та болса, жақын, бір жол бар жақын, жақын да болса, алыс. Соның алысына сапар шегіп барады. Кім біледі, жоғын таба ала ма, әлде әуре боп, сүмірейіп қайта орала ма...

Ұзақ жүрмейді, шаруасы бітсе, тез оралады, мұнда емдеп жүрген науқастар балапандай аузын ашып қалып барады, соның бірі — Дәмеш. Рентген сәулесінің сеансын түгел қабылдап бітіре алмады, Нияздың бар өкініші осы.

Дүниеде мейірімді адам аз ба. Рентген техникпен келісіп, «қылмысқа» барды. Нияз оралғанша, ол ұрлап рентген сәулесінің қалған екі сеансын бермек. Онда да мойын нервiнiң төменгi түйiне аз-аздап екi жағынан кезек бередi.

— Қылмысқа барып қайтесiз... Ертең бiлiп қойса... — Нияз Дәмештiң ойын бұл ақылы ерсi көрiндi, бiрақ осы ойын қаншама жұмсақ үнмен бiлдiрдiм десе де, сөзi сәл ашылау шықты:

— Мен мұны қылмыс деп санамайым! — дедi Нияз, Дәмештiң ұзын кiрпiктерiне сүйсiнгендей құмарта қарап.

— Ең абзалы, менi қайтарып жiберсеңiз... сiзге кесел келтiрмеймiн!

— Сенiң емiң аяқталған жоқ, емiндi бiтiрмей қайтарып жiберсем, мiне, қылмыс деп осыны айтады.

— Менiң емiм де, жырым да бiткен болар.

— Жырың жаңа басталды! — Нияз езу тартып күлiмсiредi.

— Жырды айтушы кiм?

— Айтушы ақын-доктор Дарханов! — дедi де, лезде түсiн суытып, орнынан түрегелiп, қолын созды. — Дәмеш Сахиевна, сабыр етiңiз! Кенет кездескен жағдай сенiң емiңе аздап кедергi болды, әйтпегенде, әлдеқашан үйге қайтатын едiң!

— Ол үшiн сiзден кешiрiм сұраймын! — Кiнәлi мен өзiм. Суық су iшiп қойған ем!

— Уақасы жоқ, айналайын! — Нияз Дәмештiң саусағын ұстап, қысып жiбермейдi.

Дәмештiң де бойына у тарағандай, денесi балқып, буыны босай бердi.

— Хош!..

— Қашан жүресiз?

— Осы арадан түнгi сағат он екiде аттанам!

— Мен келiп шығарып салайын, рұқсат етсеңiз.

— Иә... Жок... Өзiң бiл, айналайын!

— Сiз де сондай жасық па едiңiз?

Нияз жауап орнына Дәмештiң қолын сүйдi.

* * *

Түнгi сағат он екiге он бес минут қалғанда Дәмеш Нияздың үйiне кiрiп барды. Столды жағалай бес адам отыр екен. Дәмештiң көзiне бұрын түскен Нияздың қасындағы Алексей Иванович Кравцов, бурыл шашты, орақ түмсық, екi иығына

екі кісі мінгендей келісті кісі, жұрттың бәрінен еңсесі биік, Алатау шыңындай «мен мұңдалап» анадайдан шақырады.

Сол жағында — студент Әмір Қазақбаев, оған таяу Нияздың медсестрасы Варвара Платоновна, бет пішіні денесіне сай кішкентай, сүйегі ұсақ, сүйкімді әйел... Нияз бен Матрена Васильевнаның арасында бір орын бос.

Босағадан әрі аттамай тамашалап караған Дәмешке Нияз жұрттан бұрын ұмтылып, киімін шешіндірді.

— Жоғары шық, жолдас инженер! Менің қасыма кел! — деді бас дәрігер, тегі, Дәмештің келуі жайында бұрын сөз болғанға ұқсайды. Нияз пальтосын іліп жатқанда, Әмір ұшып тұрып, Дәмешті құшақтай икемдеп, Кравцовтың қасына апарды.

— Нияз екеуіміздің ортамызға отырмасаң, мына студентке сенуге болмайды. Көзін көрмейсің бе, «мені сүй» деп мөлдіреп жалынып тұрғанын? — деп жұртты қыран-топан күлдіріп алды.

Дәмештің алдындағы бокалға Нияз шыпылдата «Есік» аталған рислинг құйды да, бокалын жоғары көтере түрегелді:

— Біз әлгінде Дәмеш Сахиевнаны күтіп-күтіп, денсаулығы үшін сыртынан бір тост көтеріп едік...

— Мен үшін бе? — Дәмеш қызара күлімдеп, жан-жағына көз тастады...

— Әлбетте, сіз үшін. Сол тостымызды енді өз көзінше қайталап айтсақ деймін! — Қызып алған Алексей Иванович Нияздың сөзін бөлді.

— Айтыңыз, айтыңыз, пожалуыста! — деді Әмір оның пікірін қолдап.

— Дәмеш Сахиевна сияқты қазақтың оқыған сұлу қызы сау болсын, бойдақ жүрген дәрігерлердің біріне тиіп алысын! — дедік.

Дәмеш өзі бас болып күлкіге көк сигнал беріп, жол ашты.

— Алексей Иванович, сіз демалуға келген қыздардың бәрін шетінен күйеуге берсеңіз, дәрігер жетпес! — деді Дәмештің өзі қуланып.

— Маған сөз бермейтін болдыңдар ма? — деп Нияз шулаған жұртқа өзінің тосып тұрғанын ескертті.

— Сенің де сөзің таусылмайды-ақ екен. Шортанбаевқа қосақтап қояр ма еді өзіңді! — деді Алексей Иванович тағы өзілдеп. Бұл жолы Ниязға тие ме деп біразы әдеп сақтап, біразы жартылай күлді.

— Дәмеш Сахиевна біздің санаторийға келген демалушы десек, сөз қадірін білмегендік болар еді! Дәмеш Сахиевна — еліміздің маңдайына қадаған жұлдызы, сол жұлдыздың өмірге нұрын шашып жарқырай беруін тілесек!

Осы бір сөз ұнады ма, жоқ, думан-шу өзінің сау кезіндегі жастық шағын есіне түсірді ме. Дәмеш жаны рахат тауып, екі бетті оттай дуылдап, рухтана бастады.

Бокалын әрқайсымен жеке-жеке соғыстырып, шарапты асықпай ұрттап жұта берді. Медицина тобының ортасында бірінші болуы ғой, ашық, жайдары халық көрінді Дәмешке. Кейбір топта ұят, әдепсіздік болып саналатын сөздер бұлардың арасында сол мағынасында айтыла берді, оған мән берген ешқайсысы жоқ. Адам денесінің кейбір аттары қазақша, орысша өрескел көрінсе, латынша атап еркін сөйлеседі. Елемейді, еттері өліп кеткенге ұқсайды. Газеттен оқып қай театрда, қандай пьеса қойылады деген сияқты, өзара шіміркенбестен еркін сөз қылады. Қыз-келіншек аралас осындай топта жасқанып артық сөзге бара алмаса, бұлар «Варвара Платоновнаның іші томпып қалыпты, ертең баланың кіндігін Кравцов кеседі» деген сөзді Дәмештің көзінше медицина тілімен сөз қылады. Дәмешке ерсі көрінеді-ау деп ескермейді де.

Сөз арнасын Дәмеш білдірмей бұрып жіберді:

— Қайсысымен әңгімелессен де: «Дәрігер» өз алдына бір каста*, олар өз арасына бөтен адамды жуытпайды. Жолаған адам өзі мезі боп қашып кетеді» деуші еді, алайда сіздерге қарап, сүйкімді де жайдары жандар-ау деген түйінге келдім. Қымбатты Алексей Ивановичтың өзі бүгіннен гөрі ертеңгінің адамына ұқсайды. Я, бұдан сіздің санаторий адамдары коммунизмге алдымен баратын, «путевкасы» қалтасындағы адамдар деп ұғып жүрмеңіздер... Жолшыбай: «Көне, немен бара жатырсыз, көрсетіңізші!» десе, қулық-сұмдықтан басқа жүгі жоқтар да аз емес сияқты.

— Мысалы? — деді Алексей Иванович.

— Көзге шұқып қайтеміз! Өзіңіз де сезіп отырған шығарсыз. Кейбір дәрігерлер ескіліктің көлеңкесінде әлі шырмалып жүр. Пациент пен дәрігердің арасын жақындатпауға тырысады. Біздің заман пациенті кешегі револю-

* Ерекше топ.

циядан бұрынғы әр таптан құралған пациент емес, өз қасындағы құрбы-құрдасы, дос-замаңдасы. Мен сондай дос-дәрігерлер үшін тост көтерем!.. Соның бірі — Дарханов жолдас үшін көтерем!..

— Ура! — деді студент, екі көзін Дәмештен айырмай.

— Бөрімізден сен астың! Кел, төңкере көтерейік! — деді Алексей Иванович.

— Жақсы сөз — жарым ырыс! Лебізіннен айналайын, рақмет, — деп Нияз бокалын столға қоя сап, Дәмештің қолын сүйді де, шарабын дем алмастан қағып салды.

IV

Түн... Поезд зырлап барады. Анда-санда тұнық түнді қақ жарып айғай сап: «Байқа, жол кеспе!» деп ескертіп те қояды. Жұмсақ вагон терезесіне бетін тақап жабысып қалған Нияз поезбен жарысқан телеграф бағаналарынан көзін алмайды.

Нияздың өмірі бүгінде дәл осы поезд сияқты зымырап барады. Іліксең — іліктің, ілінбесең — орта жолда қалғаның. Алда-жалда ондай күн туса, алақаныңды жай да, қайыр сұра. «Мен келдім» деп кеше ғана әлемге жар сала шыңғырып туған адам, сол өмірден қайыр сұраса, анадан туып керегі не? Әрине, жақсылық өзі кеп аузына түспейді, диханшы тәрізді өзің егіп, өзің жинап аласың! Соған күшің де, ебің де жете ме?

Нияздың күші жетсе де, ебі жетпей сорлап жүргенін шығарып саларда Алексей Иванович та, Дәмеш те қатты ескертіп, осы жолы: «Байқа, біреуді шағып алып, маңдайыңды тасқа соғып жүрме! Тіліңе қарауыл қой!» деген жоқ па?

Олардың кеңесі — жаны ашығандық, достық қамқорлық. Жұлдызы онынан тумаса, жалынып-жалпайып, пенде боп сөзін өткізе ала ма? Батыл айтқанда, Нияз қайыр сұрмай, өмір поезына ілесіп келеді дей алар ма? Ауыз толтырып айтарлық не бітірді? Қатардағы дәрігердің бірі, шама-шарқынша адам емдейді, білімін аяп, керенау еңбек істеген жері жоқ, бар ынтасымен қызмет етіп тырысып жүр. Еліміздің көп дәрігерлерінің санында бар, бұдан артық не керек?

Сен осы «дәрігерлер атаулы жаңадан ем тауып, герої атансын» деп ұғасың ба? Өзіңе деген талап-талғамды қиындатып, күшейте түссең? Сөз білмеген сөзді өзіне тигізеді.

Ниязды олай ұқпа! «Дәрігер болсаң, баяғы институтта алған біліммен рецепт жазып: «Күніне үш рет тамағыңды шай!» деп самарқау емдеме, ізден, әр науқасқа еңбек сіңір, өнерлі дәрігер атан!» деген принципті қолдайды Нияз. Клиникалық медицинаның атасы Боткин не деді, есінде ме: «Ауруды емдеме, адамды емде!» деген жоқ па? Әр адамның организмі әр қилы, біріне қонған ем екіншісіне қонбауы да ықтимал, ендеше, оған жаңа бір тәсіл тап!..

Рентген сәулесімен емдеуге Нияз медицина ғылымына бір жаңалық ашып, атаққа не болам деп құлшынбайды. Айтпа берсең, бұл емнің өз авторы бар, ол — профессор Штокин, Нияз болса сол «жаңа емді» іске асырушы ғана...

Қасына Әмір келіп тұрды. Практикасын бітіріп, бұ да Алматыға қайтып барады.

— Бүгін Ақмолаға мемлекет басшылары келетін көрінеді, естідіңіз бе? — деді ол вагон ішінде естіген сөзін қайталап.

Нияз ойланып қалды. Ақмоладан түсіп, ертеңінде обкомға жетіп барып: «Өте қажет те маңызды сөзім бар!» десе... Жақсы, қабылдады делік, сонда не демек?

«Рентген сәулесінің аз дозасы пайдалы, соны туберкулез ауруына қолданып көріп ем, қарсы шықты, рұқсат бермей қойды!».

«Кім ол кедергі жасап отырған? Аупартком секретары ма?».

«Жоқ!».

«Енді кім?».

Тоқта, әнеугі екінші секретарьдың атын неге атамайды? Е, ол қарсы болды ма? Бірінші секретарьсыз шеше алмаймын, тексерейік деген жоқ па? Енді кім? Бас дәрігер өзіңнің досың, іштей жаны ашып, бірге уайымдайды. Жоқ, комиссия бастығының атын атайсың ба? Ой, тәйір, оған ауыз ауыртып не керегі бар, ол — орындаушы, аупартком секретары «тек!» десе болды, орнынан ұшып кететін қаңбақ емес пе. Енді кім? Әлде Шортанбаев па?

«Медицинадан хабары жоқ Шортанбаев қалай қарсы бола алады?» десе, Нияз не демек? Олай болса, Қырымдағы институт директорының күдігін қайда қоясың?.. Я, күдік те, қарсылық та, сенбеушілік те табылады.

Сол комиссияны басқарып келген жігіттің өзі іштей Ниязға тілектес емес екеніне көзің анық жетті ме? Ол — Шортанбаев пен Сусанна Михайловнадан сескенсе, қай-

мықса қайтесін! Әрірек үңілсең, аупартком секретарының өзі солардың сөзінен қашады. Ертең обкомға, ЦК-ға арыз жазса, басымыз дауда қалады, онан да пәлесінен аулақ деп, сенің сөзіңе мән бермейді. Кеше ғана жалақорлардың сөзі өтімді боп, талайды зар қақсатқан, содан зөрезел болған жұрт арыздан осы күнге шейін қорқады. Арыз жазушының сөзіне құлақ қойып, соны дұрысқа шығаруға бейім тұрады. Табынушылықтан қалған әдеттің бірі...

Арыз жазушы жалғыз болса бір сәрі, ондайдың қасында атқосшылары, көтермешілері бірге жүрмей ме? Әне бір жылдар айғай-шуға үйреніп қалған қаныпезер Шортанбаев тіміскілеп Сусанна Михайловнаны тауып ала қойды. Себебі ол Ниязға қарсы.

— Мезгіл жаңа адам жасайық дейді, соған сен сенесің бе, Әмір?

Нияздың манадан бері ойға шомып тұрғанын сезген Әмір таңдана қойған жоқ, бұл — сол ішкі толқынның сырт бейнесі.

— Неге сенбейім. Әбден сенем!

— Адам баласы жаралғаннан бергі қалыптасқан жала, өсек, күншілдік сияқты сезімдерді қалай жоя аласың?

Әзілдеп тұр ма дегендей, Әмір Нияздың бетіне үңілді.

— Мұның бәрі Павлов айтқан шартты рефлекс, жасынан басқаша тәрбиеленсе, оның бәрі құритын рефлексдер.

— Сонда Сусанна Михайловна мен Шортанбаевтың шартты рефлексін қалай түземексің?

Әмір сол ойланғын мүдіріп қалды.

— Біздің бас дәрігер өте жұмсақ кісі, соларды жиылысқа сап немесе жеке шақырып алып ұрысса, мыштай боп жүрер еді. Олар дәндеп алған. Бойға сіңген әдет, дау кумаса, ішкені ас болмайды.

— Қалай ұрсады, ертеңінде жоғарғы орынға арыз ала жүгіріп, бастықтың өз басын дауға салсын, — Нияз қалтасынан орамалын алып, бетін сұртті.

— Рас, жалақорлардың арызын тыңдамау керек!.. Сонсоң, Құдайға шүкір, мұндайлар көпшілік емес.

— Көпшілік болмағанымен, осылардың саясатқа әлі де әсері бар...

— Мен таптым, — деді Әмір жайраңдап. — Оларға қарсы өзіміздің санамызда иммунитет* жасап алуымыз керек.

* Қарсы күш мағынасында айтылған сөз.

— Таптың. Тыңдамау деген — сол иммунитет. — Нияз күлімдеп, арқасынан қақты.

Сол күні таң ата бұлар Ақмола станциясына кеп тоқтады.

Нияз пальтосын нығына іле сап, вагоннан түссе, вокзал басы қаптаған машина, ығы-жығы халық.

Газет сағатын киоскі аузында бір топ қазақ оңгімелесіп тұр екен. Нияз аяндап қастарына барды. Киімдері әдемі, өздері қызара бөрткен, бірін бірі іліп-қағып, өзіл отын жағады. Нияз дауыстап сәлем берді. Айыр сақал, қызыл бет, мосқал қазақ сәлемін әндете алып шүйіркелесе кетті:

— Мемлекет басшыларын тосып тұрмыз. Поезд қазір келуі керек, Павлодар жақтан... Иә, өзіңіз қай жақтан келесіз? — деді әлгі үсті-үстіне бастырмалатып.

— Дәрігермін. Бурабайдан Алматы барамын.

— Ойбай-ау, әлгі біздің комбайнерді білетін боларсыз-ау?.. Құдай атқыр, бір дәрігер емдеймін деп өлтіріп тастай жаздаған дей ме?

— Фамилиясын білмейсіз бе? — Нияздың түсі бұзылып кеткен болу керек, айыр сақалдың қасындағы жұқа өңді талдырмаш жігіт бүйірден түртіп қалды:

— Бос сөзге жаның құмар-ау, Осексе, біздің дәрігерлер баяғының балгері деп тұрсың ба?

— Мен жанымнан шығарыппын ба, тәйірі. Өзі хат жазыпты үйіне... Шырағым, оның аты — Әшім. Әкесінің аты — Байжанов.

Дәл сол Нияздың өзі емдеген комбайнер боп шықты. Нияздың жаман аты бүкіл елге жайылды деген осы. Қазір фамилиясын айтса, сол «құдай атқыр» дәрігердің өзі екен деуі хақ. Не деп жауап қайырса екен. «Білмеймін» деп қолын бір-ақ сілтесе... Білмеймін деген бір сөз, білем деген көп сөз. Шашағынан ұстаған қазақ суыртпақша тарқатып алуы оп-оңай.

— Әшімді білем. Оны емдеген «құдай атқыр» дәрігер мына мен.

Жігіттердің көздері аларып, қымсынып қалды, айыр сақал қызараңдан, көзін жыпылықтата берді. Нияз енді күлімдеп:

— Әшім тәуір, жақында біржола сауығып қайтады.

— О, бәрекелді, шырағым, өзі бір жақсы көретін жігітіміз еді. Откен жылы мына Қазыбектің еккен жүгерісіп жина-

ған да сол. Бір гектар жерден пәленбай центнер алып, бүкіл Қазақстанға аты жайылған. Сонда қар түскенше жинап, суық тисе керек-ті.

— Ендеше, биыл тағы да жинайды.

— Аузына май, шырағым. Менің жаңағы айтқан сөзімді көңіліңе алып қалма, біздің ауылға солай деген өсек тарағаны рас. Әй, өсек жүрген жерден сайтанның өзі қашады деуші еді менің өкем. Екі ортада арандап қала жаздым-ау! — деп айыр сақал ақтала сөйледі.

— Көңіліме алып қайтейін, қаңқу сөздің бірі де. Бірақ дәрігерлер адамға ауру жамауға құмар емес, емдеп жазуға құмар екені есіңізде болсын. Кейде қолынан келмей қалатыны болады. Машина екеш машина да жөндеуге жарамай қалатын кезі болмай ма, ақсақал?

— Әлбетте, шырағым!

«Алматы — Свердлов» поезы қазір жүреді» деп радиодан жар салды. Қап, Нияздың сұрайтын сөздері бар еді.

— Ал, хош болыңыздар, туыстар, қадірлі қонақтарымызды жақсылап қарсы алыңдар!

— Рақмет, шырағым.

Нияз поезға міне бергенде, Қазыбек деп таныстырған жұқа өңді жігіт:

— Әшімге сәлем айтыңыз! — деп қолын бұлғады.

Нияз Алматыдан өзімен бірге оқыған досы, медицина институтының доценті Қамардың үйінде отырып, Қазыбектің осы бір қоңыр даусын радиодан тағы да естіді. Тың өлкесінде жүгері өсіргендердің маңдай алды, жұлдызы боп, Ақмоладан сөз сөйледі ол:

«Мен, — деді ол, — жүгері егудің тамаша тәсілін танытым. Маған соны жинауға көмектескен досым Әшімге суық тиіп, ауырып қап еді, жақында емдеп жүрген дәрігерімен кездесіп едік, ол «сауығып қайтады» деп уәдесін берді».

Нияз селк етіп, ішіп отырған асын қоя қойды.

— Саған не болды, Нияз? Бір жерің шаншып кетті ме? — деді Қамар, досына үңіле қарап.

Қазыбектің жаңағы сөзін естіген Сусанна Михайловна, Шортанбаев не демек? «Әшімді емдеуші дәрігер ол емес, оның емін қисық деп біз тоқтатқанбыз. Өтірік, алдау, қозбояушылық, «Дарханов — алаяқ» деп не арыз, не газетке мақала жазса, Нияз «айтпадым, жалған» дей алмайды... Сонда қалай ақталады?

Көңілі жабырқап, ұнжырғасы түсіп кеткенін үй иесі сезді де, кабинетіне оңаша алып барып, ұзақ сырласты.

Досымен айрылысқалы он бес жылдай уақыт өткен; содан бері ол ысылып, байсалды ғалым болған. Сөйлеген сөзі нық, жүріс-тұрысы маңғаз.

Микробиология кафедрасына Ниязды алып қаламыз деп жүргенде, профессор командировкаға кетіп қап, бұл іске таныстық араласып, Қамарды алып қалған-ды. «Ыбыл-жыған Қамарды алсаңдар, жарыған екенсіңдер», — деп Нияз іштей мысқылдап, әскерге кете барған. Ол кезде студенттер де, деканат басшылары да Ниязды артық бағалап, оған көп үміт артатын. Сол Қамар, міне, енді доцент, ғылым кандидаты. Қаланың қақ ортасында дүниеге толы үш бөлмелі үйі, сұлу әйелі, екі баласы бар, жеке меншікті машинасы және бар.

Нияз «бақытты» деп осы Қамарды айтар еді. Адамспай, бұлтақтамай, өмірдің қиғаш соқпағына түспей, өзіне деген сара жолын тауып ап, сонымен тура жүру бақыт емес пе?.. Өмірдің қиғаш, бұрма соқпақтарына түсіп кетіп, Нияз құсап адаспаған да, күшін зая кетірмей, ғылымға сақтаған. Нияз осы рентген сәулесінің өзіне қанша уақыт, қанша күш жұмсап отыр. Жемісті аяқтай ма, жоқ па? Осы ойын Нияз жасырмай, досының алдына тартты. Қамар сөзін бөлмей, бар ықыласпен тыңдап болған соң, жымып отыра берді. Неге жымияды? «Жеңілтек едің, қадамыңның сәтсіздігін өзіңнен гөр» дегені ме? Әлде «айтқаныңның бәрі шын, қайтесің бақыт қонбаса» деп іштей жаны аши ма?

— Мен қазір қысылып кеп отырмын. Не жәрдемің бар беретін? — Нияз манадан бері өзі сөйлейді, досында өлі ұн жоқ. Ішек-қарнын ақтарды, кім білсін, арқаға қағып, өтірік күліп шығарып сала ма?

Қамардың әлі үндейтін түрі жоқ, сасқанда адамның салмағы кетіп, жеңілтек болатыны несі екен? Я, жығылған үстіне жұдырық, өзімде де бар, сол қазақтарға неге бардым екен шошандап?.. Нияз радиодан естіген әлгіндей хабарын қоса жеткізді.

Қамар әлі сөз қатар емес. Қалын тарғыл халатына оранып алған, жұмсақ креслода шалқайып жатыр, көзін бір жұмып, бір ашады. Әлден соң:

— Қиын екен, достым, қиын! — деді маңғазданып. — Рентген сәулесі дегенді қайдан тауып алып ең?

«Қайдан тауып алғаны қалай? Мынау не дейді өзі? Доцент жолдас не деп малтасын езіп отыр?». Тілінің ұшына оралған осы бір сөзді Нияз айтып қала жаздады, қопақтап, өзін өзі зорға ірікті.

— Қиын болса, қайтесің әуре боп... тағы да бір амалы табылар. — Досының пікірін білді де, әңгіме желісін Нияз шорт үзді.

— Басқа бір оңай, даусыз тақырыпты алып айналсуын керек, ондай диссертация қорғайтын ойың болғанда... — деп тағы бір басып өтті.

Өйдөйт дегенің! Оңай, даусыз диссертация қорғаудың рецептін көрдің бе, жеңілдің асты, ауырдың үстімен өмір сүр дегені ме мұнысы?

— Бұл диссертация қорғайын деп алған тақырыбым емес еді, Қамар, сенсең... Қорғайыншы деген тіптен ойым да жоқ! — Нияз күлген болды. — Біз медицинаның Павлов айтқан қара жұмыскеріміз.

— Қорғамаймын десең, басыңды қатырып, шатасып нен бар?

«Е, сенген қойым сен болсаң... Осыдан жәрдем сұрап келген мен де қалжыраған екем». Іштегі осы бір ызалы сөзді айта алмай тілін тістей зығырданы қайнаған Нияз мысқылға көшті. Қонақ хақы дегеді жинап қойды:

— Шет қақпайда күн көретіндер шатаспай жүруші ме еді. Сендерше басқан қадамын санауға ақылы жете береді дейсің бе?

Қамар әуелі қарқылдап күлді де, сөз мәніне кейінірек түсініп қабағын шытып, кербезденіп орнынан тұрды.

— Менің сөзіме шамданып қалғанның қай жағысың, — деп жымиды да, қасына кеп арқасынан қақты. — Ұйықта, утро мудренее вечера*, ертең ақылдасайық. — Сөйтті де, дауыстап өйелін шақырып, төсек салдырды.

Нияз ұйықтамай, дөнбекшіп біраз жатты. Кабинет қабырғалары толған портреттер, көзін ашса болғаны, бір бұрыштан Павлов пен Боткин, енді бір бұрыштан Мечников пен Рентген көздерін бақырайтып қарайды да тұрады. «Ә, сен осындай жасық па едің?» деп қынжылыс білдіре ме, қайтеді. «Түсінбейтінің бар, Рентгеннің суретін неге ілесің, достым!» деді Нияз күбірлеп, көзі ілініп бара жатып...

* Орыс мәтелі: кештен гөрі ертеңгі ақылды ал деген мағынада.

Таңертен ерте тұрды да, Нияз жуынып, үйдің іші әлі ұйықтап жатқанда есікті білдірмей ашып, шықты да кетті.

Қала әлдеқашан оянған. Көше толған халық, сан-сапалақ ағылған машина.

Нияз кең көшенің бойымен жаяу жүріп келеді. Алма-тыға келмегелі көп жыл болған, бір кезде асыр салған аяулы қаласын сағынып қалса керек. Алыста жүргенде аңсаған Алатауы күн сәулесімен шағылысып, күмістей жылтырайды. Мұнарланып, қар басқан биік шыңы ойқиялын шарықтатып, тынысын кеңейтіп, еңсесін көтерді. Иығына басқан уайым-қайғы, күнделік өмірдің тапшылығынан туған реніші заматта есінен шығып, көңілін асқақтатып, алға жетектеді.

Досының түндегі сөзінен кейін пайда болған жарымес ойлары, дүниеден торыққан пейілі өзгеріп, денесіне күшқуат біткендей Нияз аяғын жігерлене басты.

«Жок, жеңілдім деп қол көтеруге болмайды, мен өзімді большевикпін деп санаймын, коммунист алған бағытынан тая ма? Таласам, тартысам! Өмірдің оңай жолымен жүріп көрген пенде емеспін Қамар достым секілді. Ұйқысы ашылмаған доцент жата берсін, мен министрлікті аралап, қол ұшын созатын жан іздейін» деп қасынан өтіп бара жатқан кісілерді таңдандыра күбірлеп, үш этажды өдемі ақ үйдің алдына кеп тоқтады.

Ал Нияз, мықты бол, енді саған үлкен сын! Бірінші этажды аралап, министрдің кабинетін ұшырата алмай, екінші этажда көтеріліп, зорға тапты. Ауызғы бөлмеде шашын кошқар мүйіздеп желкесіне түйген, сорайған ұзын бойлы, арықша ақ келіншек машинка басып отыр екен. Нияздың бетіне де қарамады, алдындағы «Олимпия» машинкасына үніліп, жұмыс басты қалып білдірді.

— Министр жолдасқа кірейін деп ем, аз уақытқа! — Нияз байқайын дегендей, дәл басып айтпай, немқұрайды сөйледі.

— Министр бүгін қабылдамайды! — деп әлгі әйел кесіп қайырды жауапты, машинкадан басын алмай.

«Қабылдамайдысы қалай?.. Әлде қалада жоқ па екен?»

— О кісі командировкада ма?

— О кісінің кім?

— Министр жолдасты айтам!

— Не шаруаныз бар еді?

— Арызым бар.

— Не жайында?

— Ғапу етіңіз, мен өзіне айтсам ба дейім.

— Егер қызметке орналасу жайында болса, кадр бөліміне барыңыз... Министр бұл жайында қабылдамайды.

— Емдеу мәселесі болса, қабылдар ма еді?

— Жок, оның да басқаратын бөлімі бар.

— Сонда министр не істейді?

— Не істейтінін сізден сұрамайды.

Көмекші әйелдің даусы дірілдеп, қабағы түйіліп: «кімсің өзің тексеретін» дегендей, Нияздың бетіне таңдана сонда бір-ақ қарады.

Нияз жымыды:

— Мен Орталық Комитеттен келсем, қайтесіз?

— Манадан бері солай демейсіз бе? Министр жолдас бір сағаттан кейін оралады, қазір Министрлер Советінде.

Нияз енді жиіркене қарады:

— Кешіріңіз, сізге Орталық Комитеттен келдім деп кесіп айтқам жоқ, «егер келсем, қайтесіз» дедім... Мен ауданнан келген қатардағы көп дәрігердің бірімін.

Көмекші әйел бұл жолы да жылымады, қайта, бұрынғыдан бетер қатайып алды:

— Министр бөлім бастықтары шешпей, кісі қабылдамайтынын, дәрігер болсаңыз, білуіңіз керек.

Нияздың бойын ыза кернеп, шыдамынан айрыла бастады.

— Егер министрдің тек өзі ғана шеше алатын мәселе болса да қабылдамай ма?

— Жок.

Діңкесі құрып, Нияз дәлізге шықты. Не деуге болады мына әйелге? Төрешілдікті қоздыратын осылар, қызғышша қорғап.

Нияз есік алдына тұрып-тұрып, емдеу бөлімі бастығының кабинетін ашты. Оның да ауызғы бөлмесінде «сақ күзеті» отыр екен, о да біраз тексеріп: «Кімсің? Не мәселемен барасың?» деп діңкесін құртып әуре қылды; қызметкерлері болса керек, біреу кіріп, біреу шығып, көпке дейін босатпады... Ақыры сағат бірге тақап қалғанда бөлім бастығы кабинеттен өзі шықты. Көмекшісіне:

— Мен министрге бара жатырмын, — деді де, Ниязға қараған да жоқ, кете берді.

— Көрдiңiз бе, қолы тимейдi. Күндетiсi осы, — деп көмекшi әйел бiр көтерiлiп қалды. — Түстен кейiн келiңiз. Ендi түскi тамақтан кейiн оралады.

Ертеңгi тоғыздан сағат бiрге дейiн бөлiм бастығының есiгiн күзетiп, ақыры асханаға барып Нияз тамақ iштi. Таң атқалы нәр татып отырғаны осы. Жұрттан бұрын министрге кiрiп, мәселесiн шешiп алмақ боп, ертеңгi шайды тастап, асығып-үсiгiп келе қалған жоқ па. Министр түгiл, бөлiм бастығына кiре алмады.

«Қой, тағы да бiреулер киiп кетер, тамақты тез-тез iшiп, тосып отырып, ере кiрмесе болмас». Осы ойымен Нияз асын iшер-iшпес официанткамен есеп айырысып, апыл-ғұпыл жүгiрiп қайта оралса, есiк жабық. Әлi ешқайсысы жоқ. Дәлiзде бiр диван түр екен, соған отырды да, демалды. Көзi iлiнiп қалғып кеткен бе, ерсiлi-қарсылы өтiп жатқан қызметкерлер оятып жiбердi. Өзi жолдан келсе, түнде жөндеп ұйықтай алмаса... Нияз қалғымай, кiм қалғысын.

Атып тұрып, кiрiп барса, көмекшi әйел келген екен:

— О кiсi Министрлер Советiне мәжiлiске кеттi, — деп қарап отыр.

— Қашан?

— Мана, түскi асқа кетерiнде министрдiң кабинетiнен телефон соққан.

— Ендi қайтем?

— Ертең келiңiз.

Салы суға кетiп, Нияз көшеге шықты. Досының үйiне қайтып баруға арланды. Ықыласы да түспедi. Ендi қайда түнейдi? Ең жақсысы мейманхана едi, онда орын жоқ. Өзiнде де бар, Қамарға телефон соғып, «келiп тұрмын» деп...

«Менiң пәтерiме түсейiк» деп осынша жабысқанда, Әмiрмен бiрге кетiп қалатын кiсi емес пе? «Досым» бар деп аузын толтырып, арқа тұтып барғандағы қол созғанының сиқы кешегi: «Рентген сәулесi деген шатаққа басынды қайдан тықты?» деп қарап отыр...

Тоқта, сол Әмiр: «Менiң пәтерiм Тоқаш Бокин көшесiндегi 16-үй» демеп пе едi?

Кездесе кеткен таксидi ұстай алып мiндi де, Тоқаш Бокин көшесiн iздедi Нияз.

— Ондай көшенi естiп отырғаным осы, — дедi шофер күлiп.

— Бұл қалаға жаңада ғана келiп пе едiңiз?

— Жок, құдайға шүкір, бес-алты жыл болды.

— Сонда ондай көше жок болғаны ма?

— Бар шығар, бірақ қаланың ешкім бармайтын бір шетіндегі қалтарыс қараңғы көше де.

— Олай болмауы керек. Бокин осы қалада Октябрь революциясын орнатушылардың бірі. Орталық көшенің біріне не болуға еңбегін сіңірген кісі.

— Естігем. Ол жайында роман да оқыдым. Бірақ сондай көше бар деп сізден ғана естіп отырмын.

— Токтат машинаны. Сұрайық!

Шофер машина әйнегінен басын сұғып, бір жас жігітті тоқтатты:

— Тоқаш Бокин көшесін білесіз бе?

Ол нығын қиқаңдатып:

— Жок! — деп келте жауап қайырып, өте берді.

— Әне бір қарттан сұрайық, — Нияз көшенің екінші бетінде қалталақтап бара жатқан шалды қолымен нұсқады.

Шал да білмейтін боп шықты.

— Жок, енді милиционерден сұрамасақ, қаланы шыр айналғанымен таба алмаймыз, — деді де, шофер Комсомол көшесімен тарта берді. Машина зырлап Декхан көшесіне барған шақта, бір милиционер кезікті.

— Алған беттеріңіз дұрыс, КИЗ-ді білесің бе? Жанадан қала салып жатқан жер. Сол — КИЗ жакта, түкпірде бір жарты көше бар. біреу-міреу жөн сілтер тағы да, — деді милиционер.

Қаланың оңтүстік шетінде үш-төрт этажды тас үйлер шеңберлене дөңгеленіп салына берген: бір шеңберден өтсең, екінші шеңбердегі үйлерге кіретін қақпаны іздеуің керек. Дөңгелене салынған бір қала. Ішінде магазин, асхана, шаштараз сияқты адам өміріне қажет мекемелердің бәрі бар.

Нияз оқып жүргенде бұл жақ бос дала еді, сол күндерде ауызға ілінетіні ботаника бақшасы болатын. Енді ол қаланың ортасында қалған.

Машина шыр айналып, әрі шолак, әрі қараңғылау тастақ көшеге келгенде, «Осы Тоқаш Бокин» деді бір кемпір.

16-үйдің алдына кеп. ақшасын төлеп, машинасын қайырып жіберді де, Нияз қақпа алдында есін жинап, аз-кем тұрып қалды. Машинаны неге қоя берді? Алда есуасым-ай. Егер ол мұнда жок болса, адресін ауыстырып алса...

Сөйтіп тұрғанда, ар жағынан Әмірдің өзі шықты:

— Неғып кірмей түрсыз, доктор?

Нияз кешкі салқын ауаға көкірегін тосып, үйге кірмей, есік алдында отырып, бүгінгі сергелденді баяндады.

— Басқа министрліктерде де осындай төрешілдік пе екен? — Нияз таңданып, жатырқап, жақтырмай сұрады.

— Барып көргенім жоқ, олай болмауға тиіс. Министрдің өз басы жақсы адам дейтін.

— Министр сол көмекшісінің құлағын бұрап қойса, құрдай жорғалар еді. Басынып алған да.

— Кейбір кеңсе бастықтарын көмекшілерді билейді деп естігенім бар. Мұның бәрі жеке адамға табыну заманынан қалған сарқыт. Сол жүктен әлі де құтыла алмай жүргендер ғой, күні санаулы, қайтесің өкпелеп...

Ертеңінде шайын шала ішіп, Нияз тағы да министрлікке барды. Бөлім бастығы әлі келмеген. Нияз: «Әй, бәлем, бүгін қолыма түсерсің-ау» деп кіжініп, терісіне сыймайды.

Сағат жылжып онға барғанда, соңында екі кісісі бар бөлім бастығы кіріп келді. «Натан Израйлович... Василий Федорович, пожалуйте!» деп ақ бас екі шалдың алдынан есік ашып, өзінен бұрын енгізді.

Нияз көмекші әйелге қарап еді, о да жымылдап: «Көрдін бе, қолы босамайды» дегендей ым қақты.

— Бұлар кім? — Қарап отырғанша, таныса берейін деген ниетпен Нияз ақырын сөз тартты.

— Білмейсіз бе?.. Медицина институтының профессорлары...

Ұмытып қалмаса, бұрын Нияз оқыға мұндай профессорларды көрген жоқ еді. Кім білсін, одан бері талай заман өтті, бірі келіп, бірі кетіп жатқан кезең, келген де бір жақтан.

Енді бір сәтте, қоңырау шылдырап, бастық шақырып алған көмекші қайта шықты.

— «Бір адам жіберме» деді... Біздің Семен Осипович кандидаттық диссертация қорғайын деп жүр, соған келген секілді, — деді көмекші мақтаныш аралас сарында.

Үкімет қызметін атқарудың орнына, өз кара басының қамын ойлап, таң атпай институтқа барып, ақ бас екі шалды безек қақтырып машинамен әкеледі, жұмысты тоқтатып қойып, диссертация талқылайды. Ғажап!

Сағат он екіге таянғанда әлгі екі профессорды есікке шейін шығарып сап, қайта оралды да:

— Мен қазір министрдің орынбасарына барамын... — деп бөлмесінің есігін жашастан әрі өтіп кетті.

Нияз сүп-сүр боп, орнынан жедел тұрды:

— Келемеж бе, не өзі бұл?.. Барыңыз да айтыңыз, мені қабылдасын, әйтпесе, жанжал шығарам!

Осы сөзді айтуы-ақ мұң екен, көмекші сып етіп есікті жаба-маба бастыққа кірді.

Сәл бөгеліп қайта оралды:

— Кіріңіз, тек көп ұстаманыз!

— Неше минут ұстарымды өзім білем.

Нияз бастықтың кабинетіне жұлқына кірді.

Мұның ащырақ шыққан даусын бастық та естіп елендеп, құлағын түріп қалған, көзін алмай тесірейе қарады.

— Не айтайын деп ең? — деді тарғыл дауыспен.

Нияз екі күннен бері жаттап алған сөзін шашыратпай, тиянақтап айтып берді. Бастық мұның сөзін бөлген жоқ, үнсіз тыңдады. Әбден болған соң, көзін шүйіріп:

— Бұл қиын екен, — деп бір тыңды. Аумаған кешегі Қамардың сөзі. Бірінің бірі аузына түкірген бе? Нияз шошуға айналды. Сөз арасының іркіліп қалғанын пайдаланып, Нияз: «Шешпесеңіздер, ақыры дауға айналады» деген ескерту де жасады. Бірақ оған мызғыған бастық жоқ — маса шаққан құрлы көрсе, бұйырмасын.

— Келешегі шамалы, абырой өпермейтін емді қорғаудың өзі қалай болар екен...

Нияз шыдай алмады:

— Келешегі бар ем деп нені айтасыз? Рецептiмен үлестіретін ұнтақ па?

— Клиникалық медицина дегенді ұмытпаңыз, дәрігер жолдас, ол саған балгер емес, — деді бастық өнін суытып.

— Сіз мені балгер деп отырсыз ба? — Нияз жағадан ала, ашына сөйледі.

— Болмасаңыз да, ісіңіз балгерге ұқсайды.

Нияз ашуын басып, әдеттегі мысқылына көшті:

— Егер бұлай ұқсаңыз, сіздің өреңіз де белгілі болды. Адасып келген екем!

Бастық шамданып, булығып қалды:

— Осы күні не көп, жол таба алмай, бейсауат жүрген «жаңашыл данышпандар» көп. Соның бірі боларсыз.

— Көргеннен жазбайтын соқырдан сақтасын құдай. Адассаң да іздеп жүріп адас, өкініші жоқ. — Нияздың да-

уыс ырғағы өзгеріп, ашы сөздерін нәштей түседі. Оны өзі сезбеді, дәл осы сәт ушықтырмауы керек-ақ еді.

— Кім соқыр? — Кезегі келгендей, бастық тап берді. — Балағаттап, тіл тигізуге келдің бе?

Нияз тағы да күлімсіреп, ойын жалғады:

— Біздің заманда көзі кемтар, санасы ашық адам — соқыр емес, ол сау адамның қатарында еңбек істейді, ал құдай сана бермесе, міне, соқыр сол. Ондайлар ешкімге жол да бермейді, қасындағы адамдарды итермелеп, біріне бірін соқтырып түбіне жетеді.

— Тарт тілінді! Кімсің сен, жөн айтатын?! — деп бастық ақырып жіберді.

— Ақырмаңыз!.. Маған неге ақырасыз? — Нияз тістене сөйлеп, қасына төніп барды.

Бастық сескеніп, шалқая берді:

— Немене, төбелесесіз бе?

— Кімге ақырасыз?

Бастық білдірмей столдың астындағы звонокті басып қалса керек, ауызғы үйден көмекші әйел жетіп кеп, төніп тұрған Ниязды көріп, айғай салды:

— Мұның не бейбастақ!

Торға түскенін Нияз енді сезді: әйелге бір ауыз өз айтса болды, акты жасап, милиционер шақыруы да мүмкін. Үн-түн жоқ шығып және кете алмайды. Бойындағы бар салмағын сала, баяу да қатал үнмен бастыққа төнді:

— Шық деңіз көмекшіңізге! Әйтпесе, төбелес болады!

Енді төбелес болмайтынына көзі жеткен бастық:

— Бара түр!.. Есікті жауып қой! — деді көмекшісіне.

Әйел кеткен соң, Нияз орнына отырып, демін алды.

— Өзін бір кикар екенсің, — деді бастық ашуын басып. — Мен тубинститутқа жіберейін, егер дәлелдей алмасаң, менен рақым күтпе! — Блокнотынан бір парақ қағаз жыртып ап, тез-тез жазды да, Нияздың қолына ұстата берді.

— Институттан қорытынды әкел... Содан соң сөйлесеміз.

Нияз қағазды алды да, басын изеп, қоштасып шығып кетті. Ауызғы үйдегі көмекші әйел алая қарап қалды.

Сол күні кешке Нияз пәтеріне келіп, басынан кешкен уақиғасын Әмірге тағы баяндап, екеуі түні бойы күлді. Сөзден сөз туып кетіп, басқа әңгіме араласады, аздан соң бастықтың көмекшісін шақырғаны қайтадан естеріне түсіп, тағы

да күледі. Бірақ ақырғы күлген адам орынды күледі. Күлуге әлі ерте, Нияз. Ертең ашылып жүрмесін... Бастық не деп берді қағазды: «Дәлелдей алмасаң, рақым күтпе» деген жоқ па! Мұның ар жағында зіл жатыр, түсінбейсің бе?

Осы қаупін ол Әмірге жеткізіп, екеуі ақылдасып байқады. Институтқа барғанда, опыті істеп байқар дейсің бе, әуелі өзі баяндама жасар, түсіндірер, әркім сөйлер, сонсоң барып қорытынды шығарар. Нияз соған даярланса қайтеді. Ашық күресте дәлелдеп неге бермейді? Әрине, болады, бірақ ол үшін жақтаушы, өзінді ұйып тыңдаушы, қолтықтаушы болмай, құлап қалмай ма?

Әмір білмейтін және бір жай бар, ол фтизиатрлер рентгенге өте сақ, жек көреді. Тап солардың ортасынан қолдаушы табу қиын...

Ертеңінде Нияз тау басындағы тубинститутқа барып, директорына жолықты. Ол: «Жазған еңбегің болса, тастап кет, қарап, пікір айтайық» деді. Нияз: «Жазғаным жоқ еді, ауызша баяндама жасап, талқыға салам ба деген ниетім бар» деп жалтармаға басты. Директор көнбеді. «Отыр да жаз... Содан кейін кел!» деп қайырып жіберді. Әркімнің ісі әлісі әр қилы. Баяндама жасатса, несі кетеді? Менсінбегені беп-белгілі. «Уақыт алып қайтеміз, жазып әкелсе, пікір айтармыз. Ар жағын өзі біледі, не қылса, о қылсын» деген ой.

Егер ол көңіл бөліп, ісі шығады десе, ғылыми қызметкерінің бірін шақырып ап: «Таныс, сонсоң маған баянда демей ме?

Нияз пәтеріне оралып, өзімен бірге әкелген материалын қорытып, қағаз бетіне түсіруге кірісті. Баяғы комиссияның алдына тартқан рентгенограмма, диаграммалары тағы да керегіне жарады. Екі күн әуре боп, ақыры бітіріп, машинкаға берердің алдында Әмірге оқыды. Ол:

— Еге, нағыз ғылыми мақала, қорытынды қандай жажап... Енді сенбей көрсін, — деп қуана айғайлап, үйді басына көтерді.

Нияз қуанбады. Қиюы қашқан қаңсыған күбідей сенімі қайтып қиыспады.

— Сен кәдімгідей үміт артып тұрсың-ау. Осыдан ісі шығатынына, адалымды айтсам, көзім жетпейді. Неге дейсің ғой? Жақсы, болжап көрейік: мен апарып бердім, директор бір қызметкеріне қарап шық деп табыс етті. Ол оқып, ертеңінде жақтырмай, қисық пікір жазды... Сонсоң

оны министрліктегі әнеуі бастыққа өз қолыммен апарып берем бе?

— Иә, қиын екен, — деді Әмір ойланып.

— Енді сен де қиын дедің бе?.. Кеше ғой, бастық осы сөзді айтты деп, екеуіміз бір түн ыза боп, тақпаған кінәміз қалмады... Осылай болатынын білген ол ақылды шығар мүмкін?

— Сонда не істемекшісіз?

— Осыны жыртып тастап, Бурабайға қайтсам деймін.

Нияз қағаздарын бүктеп-бүктеп жыртуға ыңғайланғанда, Әмір қолынан жұлып алды:

— Асығам деп күлкі болмаңыз... Ойланайық!

Екеуі кешке жақын опера театрына барып, «Ер Тарғынды» көрді. Ниязды жас шағында әкесі туған жеріне алып барған, сонда ол армансыз асыр салып, Қабырғатөбеде асық ойнаған, құсы қаңқылдап, жағасына ұя салған айдын көл Бозшада жұмыртқа теріп, табиғаттың көркем суретіне жанын бөлеген кезеңін, міне, көз алдына елестете есіне түсіріп, қазақтың сырлы әндері тағы да бір сүйсіндірді.

Нияз әкесінің туған елі үшін не істеді? Тырнақтай пайда келтірді ме? Өсті, ұядан ұшты, қайтып оралмай да қойды. Қазір сол арадан «Ертіс — Қарағанды» каналы өтеді, сол аймақтың ауа райы өзгереді. Жаз болса — аңызак, қызыл жел құладүз даланы қуартып, қыс болса, боран-шашынды үдетіп, сақылдаған сары аяз бет қараттырмайтын, енді теңіздің лебі соққан жылы да жұмсақ көгалды алқапқа айналады. Нияз соған неге бармайды, құрылысшы ерлерді неге емдемейді?

Әне, тауда жалғыз қалған Тарғын ариясы «бар, еліңе бар» деп итермелеп, көңілді бұзғандай.

Осы бір ой Нияздың жанына шаншудай қадалды. Операдан қабағын шытып, қобалжып шықты.

— Бурабайды Сусаннаға, Алматыны Қамарға қалдырып, каналға кету керек, — Нияздың қатты толқығанда күбірлеп сөйлеп кететін әдеті, бұл жолы да қасында Әмір келе жатқанын байқамады.

— Каналға? Қайдағы канал? — деді Әмір таңданып.

Нияз күлді де, операдан алған өз әсерін әңгімеледі.

— Тапқан ақыл, мені де ала кетіңіз. Ертең бітірген соң, мен де суранам... Менің де туған жерім емес пе, — деді Әмір шабыттанып.

— Сен де сол жерде туып па ең?

— Я, мен Екібастұзда туғам!

— Менің әкемнің туыстары бері, Ереймен тауының маңында тұрады.

Нияз осы бір ойын жәшікке сап, кілттеп қоя алмады, денсаулық министрлігінің кадр бөліміне барып, сұранып кетпекші болып, ертеңінде кешірек оянып, кітап оқып жатқан-ды. Әлгі бір әзірде кеткен Әмір асығып-үсігіп жетіп келді.

— Ура... эврика!*.. — деді ол екі қолын жоғары көтеріп айғайлап.

— Әй, не таптың, достым?

— Сіз жеңдіңіз, доктор?

— Я?

— Не бересіз ақысына?

— Қалағаныңды ал!

— Қалағаныңды дейсіз бе? Шын айтасыз ба?

— Мен жеңсем, немді аяйын.

— Онда, маған Дәмешке хат жазуға рұқсат етесіз ғой.

— О не дегенің... Жазба деуге менің хақым бар ма?

— Еһе, ділмөрлықты қойыңыз... Айтқандайын, — Әмір орындыққа аттай мініп ап, Нияздың қасына жақын отырды. — Сізді Дәмеш сүйеді, соны білесіз бе?

Нияз төмен карап, басын шайқады. Әмір оны өзінше түсінді.

— Сүймейді дейсіз бе?

— Дәмеш сүйсе де, менің оны сүйуге хақым жоқ.

— Неге?

— Ол менен жас та көрікті. Әлі тұрмыс құрып көрмеген адал жан. Мен жүрген бір сұр бойдақ, ертең оған өзіндей кіршіксіз таза махаббат тауып бере алмасам, обалына қалмайым ба?

Әмір күлді:

— Тап сізден мұндай махаббат күтпеген ем.

— Енді қандайын күтіп ең?

— Екі адам бірін бірі жақсы көрсе, не істейді, әдетте. Үйленбей ме?.. Мен соны күткем.

Бұл жолы Нияз күлді:

— Сүю дегенді Дәмеш қалай түсінеді екен, білдің бе? Жоқ... Гәп сонда. Жас адам әлдебір шабыттың әсерімен

* Таптым.

қызыққан да болар, оны шынайы махаббат деп ұғу қате!.. Бұл философияға кейін бір оралармыз. Кәне, шүйіншінді алып, айтпайсың ба, не жақсылық әкелдің?

— Я, айтқандайын, — деп Әмір негізгі әңгімесіне оралды. — Әлгіде институттың алдында профессор Әлмұхановқа кез болғаным... Білуші ме едіңіз оны?.. Рентгенология кафедрасын басқарады. Денсаулық министрлігінің бас рентгенологы... жасы нешеде екенін білесіз бе? Отыз төртте... Бізде рентгенологиядан сабақ берген. Есіме сіз түсіп, тоқтатып, амандасып, айтпайын ба кеп: «осылай да осылай» деп...

— Я, ол не деді?

— «Маған алып кел» деді, және де «мен оны білем» деді.

Нияз таңданып, ой жүгіртті: «Әлмұханов дейді? Жок, мұндай фамилияны бұрын естіген жоқ. Білем деуі қате».

— Қашан барамыз?

— Сағат үшке министрлікке алып кел деді. Қазір сағат...

— О, әлі ерте.

Сағат үшке дейін Нияз тағат таппады. Мүмкін, оған Қамар айтқан болар... «Өкпелеп кетіп қалды, кеше бір кереуетте жатып, бір кеседен су ішкен жігіт еді, тар кезеңде қол созбағаным ұят болды-ау» деп өкінген болар. Я, адам мінезі қалай тез өзгереді дерің бар ма? Кешегі дос, бүгін мұрнын шүйіріп, паңданып, сөйлеуге де ерінеді. Өмір жемісі алақанына оңай түскен ғой, маңдайынан тер, көзінен сорасын ағызып барып ие болса, тәубесі есіне түсіп: «Кеше мен өзім де осылай таршылық көріп ем, болысайыншы» демес пе еді... Жок, көзінің еті өсетін соншама кім ол, Қамардың жайы белгілі.

Я, мұнысы кісілік... мүмкін, тіпті ол емес, манағы бастық болар: «Осындай шадыр біреу жүр, өзімді ұрып кете жаздады. Сөйлесші» деген. Әй, тегі, сол бастық болар... Екеуі бір мекемеде істейтін көрінеді. Я, содан басқа кім дейсің. Егер ол айтса, Әлмұханов та жөнді жіби қоймас.

Қыран ой әртарапты шарлап, дел-сал боп, Нияз Әмірді ертіп сағат үште министрлікке барды.

Барса, о да келіп тосып отыр екен, Нияздың өзі тәрізді қағылез келген, жұқа өнді, әдеміше жігіт, Нияздың қолын қаттырақ қысып, кішіпейіл, жақсы ілтипатпен қарсы алды.

— Сіздің атыңызды мен Москвада естідім. Келгеніме екі-ақ күн болды. Бүгін мына... — деп Әмірдің фамилиясын ұмытып қап, бетіне қарады.

— Қазақпаев, — деді Әмір, есіне сап.

— Я, Қазақпаев кез боп, осында жүр деді... — Профессор сыпайы күлімсіреп, Ниязға жақсы көзімен қарады. — Москвада кімнен естідім дейсіз ғой? Профессор Штокинмен кездестім. Ол кісі СССР Денсаулық министрінің ғылыми советіне арыз жазып, солар шақыртып алдырған көрінеді. Сол мәжіліске Москвадағы рентгенология институтының басты қызметкерлерін тегіс қатыстырды. Олар мені де ерте барды... Ондай қызық ғылыми мәжілісті бұрын-соңғы көргенім жоқ. Ылғи ақ бас шалдар, медицина ғылымының ақыл-ой иелері жиналды.

Профессор Штокин да өте қажырлы, өткір адам ба деп қалдым, жалғыз өзі, өй, айтысып, таласпасын ба кеп!.. Штокин жарты сағаттай баяндама жасады, өкпе туберкулезін рентген сәулесімен емдеудің қисынын, өзі тапқан әдісін, клиника жағдайында қалай іске асырды, тәжірибе жүзінде қандай жаңалықтар ашты, — осыған тоқтап, соның бір бөлімінде сізді де атап өтті. Жалғыз Қырым ғана емес, Бурабай жағдайында да осы емнің өзіне жол тапқанын айтты...

— Маған Москваға барам деп жазған жоқ еді...

— Күні бұрын ойлады дейсіз бе барамын деп, арыз бойынша шақыртып алған да...

— Я сонсоң? — Әмір ынтығып, түртпектей бастады.

— Штокиннің баяндамасынан кейін сұрақ басталды. Алдымен рентгенология институтының қызметкерлері қытықтап, жанына тиер сайқал сұрақтар қойды. Рентгенолог дегенімен, бәрі бірдей рентген сәулесіне илтифатпен қарамайтыны белгілі ғой. Кейбіреуі істеп жүрсе де, соны жек көріп, «кұбыжық» санайды. Рентгенологтар ішінде Павлов — Неменов ізіндегілер аз да емес, әйтсе де локалистер, баяғы Вирховтың теориясын жақтаушылар әлі де табылады... Солар тұс-тұс жағынан қасқырша тартқылап, жұлқылап бақты. Әсіресе, «Рентгенология» журналының хатшысы шығып: «Сіз сол рентген сәулесімен емдеген адамдардың ұрығын тексердіңіз бе, тұқымы өсе ме екен, жоқ па? — демесі бар ма. Қандай қикар сұрақ, көрдің бе?»

— Я, Штокин не деді?

Әмірдің сұрағы Нияздың есіне комбатінерді түсірді. Жүрек лүпілдеп, екі беті дуылдай бастады.

— Өкпесі жазылған бір науқасымның әйелі бір жылдан кейін егіз бала тапты. Биологиялық тексеріс осы емес пе? — деп Штокин күлімдеп жауап қайырды хатшыға.

— Ал оның баласы кім боп туатынына көзің жетті ме? — деді тағы әлгі.

— Оған тәжірибеден өткен ақтышқандар жауап береді: мынау суретте — «Лиля», міне бір жорғалап бара жатқан — «Веди», ал әне бір кішкентай соның баласы — «Сильва». Сап-сау, — деп бірнеше суреттерді алдарына жайып салды. Ғалымдар ду күліп: «Онда зиян болмай, пайда болғаны да», — деп қалжындасып алды. Айтыс қызып, пікір екі жарылды. Жартысынан көбі: бір-екі фактіге қарап шешу қиын, белгілі уақыт өткеннен кейін рентген сәулесі денеге қалайда бір зиян тигізуі мүмкін, асықпайық, әбден тексеріп барып, жер-жерге таратайық дегенді қолдады...

«Қиын» — осы бір сөз екі күннен бері Нияздың алдынан кара мысықтай жорғалап, кес-кестей береді. Су толқынндай лықып келіп қалған ойды Нияз кейін серпіп, назарын Әлмұханов сөзіне аударды.

— Сонымен, мен де сөйледім. Сөзімде Штокинды қолдап, Қазақстанда осы әдісті сынап көремін деп уәде бердім... Сізді өзім іздемекші ем, кездескеніңіз өте жақсы болды!..

— Сонымен, нендей түйінге келді ғылыми совет? — Әмір тағы асықты. Оған керегі түйіні.

— Апыр-ай, қадірлі профессор, өзіңіз маған ертегідегі жолда кездескен Қыдыр ата тәрізді көрініп отырсыз... Маған осы түйіннен артық түйіннің керегі де жоқ, Әмір, — Нияз Әлмұхановтың қолын қысып, сүйсінген ықыласын білдірді.

— Түйін сол — бірнеше институтта, атап айтқанда, Москва, Киевте осы әдіс тексеріліп, сыналсын деп қаулы алды... — деп профессор ар жағын ұзартпай, сөзін аяқтады.

Профессорға Нияз қуана қарап, тағы да жылы сөздер айтқысы келеді, бірақ бұрын мақтап үйренбегендіктің салдары ма, кім білсін, тілі бар болғыр икемге келмеді, дегенмен жүрек — кең, аңқылдаған ашық жан, соны сезсе жетеді.

Профессорды министрге шақырып кетіп, бір күн өткен соң бұл мәселеге олар қайта оралды. Әлмұхановты бұл жолы Нияз өз материалымен таныстырды. Профессор асықпай,

бір сағат кеңесіп, рентгенограммаларды қарап шығып, риза болды. Кейбір өкпенің суреттеріне қайта-қайта үңіліп, тамашалап, қалтқысыз ашық мақтап, еңбегін жоғары бағалады. Әлдебіреулердей тартынып, анда-санда астарлы сөз тастап, көбірек сынап, «жалпы алғанда» деп көңіл жұбатқан жоқ. «Талабың таси берсін, жемісті бір істің тетігі қолыңда, әрі қарай тереңдете бер... Менің саған берер кеңесім: бізге қызметке кел де, осы проблемаңды аяқта, мынау ісің кандидаттық диссертация қорғауға татиды... Жазған мақаланды бастырам...» деген-ді профессор. Нияз мұндай өз өмірінде бұрын естімеген жылы сөздерді естіді.

Нияздың төбесі көкке екі-ақ елі жетпеді, қуанып, алдында отырған ақжарқын әдеміше жас профессорды сүйіп-сүйіп алғандай.

Әкелік қамқорлық жасаған адамның алдында тартынып, сыр сақтауға бола ма?

Рентген сәулесі тамақтың безін пышақтай сылып алатынын, көмекей туберкулезін емдеп жүріп, ойда жоқта осы бір емге тап болғанын, қазақ ауылында тамақ безі жиі кездесетінін айтып, Нияз ой салды.

Профессор сағатына қарады да:

— Кәне, менің кафедрама келесіз бе? — деді күлімдеп.

— Ашық айтайын ба, профессор?

— Әлбетте.

— Айтсам, осы Алматыдан гөрі «Ертіс — Қарағанды» каналына барып істесем бе деген бір ой түсті.

— Мына проблемаңызды қайтесіз? Аяқтамайсыз ба?

— Сіз кафедраңызда бір аспирантқа жүктерсіз де, сол істер.

Профессор сақ-сақ күліп, стол үстіндегі қағаздарын жинап, портфеліне сала бастады.

— Ғапу етіңіз, нешедесіз?

— Қырыққа келіп қалдық, дәлдеп айтқанда, отыз сегіз-демін.

— Кей адам жастық орбитасынан қырыққа келгенше шыға алмай, айналсоқтай беретін көрінеді, ой-қиялы тұрақтамай, кесек іске бара алмай, «әлі ерте» деп кезек күтіп, өмірдің өткенін де білмей қалатын сияқты. Ал кейбіреулер жастықтың орбитасынан алысқа ұшатын ракета сияқты ерте босанып, ерте өмір сүреді.

— Мысалы, сізді алсақ, — Нияз реті келген сөзді сақтап тұра алмады.

Профессор тағы күлді.

— Тауыш кеттіңіз... Енді квит-квит*. — Профессор бұл мәселеге қайтып оралмады, қоштасып: — Мақаланы біздің журналға беріп кетіңіз. Бастырамын. Рентген сәулесімен емдеуге рұқсат керек болса, ғылыми советтен алып берейін. Кеткенше хабарласарсыз, — деп есіктен өзінен бұрын Ниязды шығарды.

VI

Нияз Бурабай станциясына кешкі сағат онда келіп түсті.

Профессор Әлмұханов жұмысын ерте бітіріп берсе де, қайтуға асықпап еді, бас дәрігерден: «Тезірек қайт» деген телеграмма алды. «Әлде не боп қалды?» деп тыпыршып жата алмады. Науқастарының біреуі қатты ауырып жатырма, кім білсін...

Станция басынан такси ұстап, санаторийге қарай зырлап келеді.

Әлде Дөмеш ауырып, соған өбігер ме? Дөмеш! Осы бір ат аздан бері Нияз көңілінің «серігіне» ұқсайды, ертеден-кеш қиялында шарықтап айнала береді, айнала береді. Аспанға қараса — соны көреді, көзін жұмса — көз алдында тұрады, қай күні кеп қонар екен қасына? Ол әлі белгісіз.

«Сізді сүйеді!» деді-ау Әмір. Ол қайдан сезген? Қыздың Әмірмен сырласпағанына Нияз бәс тігеді. Әбден емделіп, құлан таза жазылсын, оған дейін Дөмешке өмір жайында сөз айтудың өзі обал емес пе! Ал ертең ол сәті түсіп, емделіп жазылды, сонда Нияз Теміртауға қайтарып қоя бере ме? Қайырмай не істейді, күштеп ұстай ма?.. Қыз жиырма жетіде, Нияз отыз сегізде.

— Он жас көптік қыла ма?

— Еркек пен әйел жасында осындай айырма болу өбден заңды.

— Ертең ол жас шақтағы ойып-сауықты көксеріп, Нияздың тынышын ала бастаса қайтеді?

— Отыздың ішіндегі еркек қартайып тұр ма?

— Әнеүкүні профессор Әлмұханов: «Сен жастықтың орбитасынан шықпайтын ракета сияқты еркексің» дегені қайда?

— Әне бір шофердің алдындағы айнаға қарашы, түріңнен кісі қорқатын.

* Есеп айырыстық, алашақ-берешегіміз жоқ деген мағынада.

— Несі бар? Маңдайым кере қарыс, мұрным түп-түзу, бетім сопақ, тек көзімде ғана мұңлы бір шер бар. Қалжырағандық болар!..

Нияз өзімен өзі айтысып-таласып отырып, санаторийге қалай жеткенін де сезбеді.

Бұл кеткенде қалың қар жатқан-ды, бір аптада қалай еріп кеткен? Үйінің маңайы құш-құрғақ. Матрена Васильевна үйінде болар-ау, кілтті қайда тастады екен?

Есікті тартып еді, ашылмады. Кім алушы еді мұны. Чемоданды дәлізге тастады да, өзі аяндап корпусқа барды.

Әдетте, осы кезде шуласып, бірімен бірі сапырылыса араласып жататын демалушылар жым-жырт, бірінің дыбысы білінбейді. Палаталардағы репродуктордан жан тербететін нәзік музыка ғана естіледі.

Нияз сағатына қараса, он бірден кеткен. Ереже бойынша сестра он бірде музыканы тоқтатып, «Жайлы жатып, жақсы тұрыңыз!» деуі керек. Күзетші дәрігер не бітіріп жүр, бақыламай?

Нияз өзі барда, күнде кешке корпусқа бір соғып, кезінде ескертін, кейбіреулерін тәртіпке шақырып, ұрсып та алатын. Отделение бастығы жоқ, мейлі, не қылса да еріктері дей ме?.. Таң атсын, сонсоң Нияз сазайын тартқызар.

Дөмеш палатасының алдына аяғы еріксіз апарды. Ұйықтап қалған да болар Дөмеш? Құлағын тікті. Әлгі бір нәзік музыканың үні сол палатадан да шығады. Есікті ашса, «Дөмеш жатқан жоқ, біреуді тосқандай, киінген қалпы, қолымен басын сүйеп, қарсы қарап отыр. Ниязды танып атып тұрып, жүгіре ұмтылды. Қасына кеп, Нияздың көзінен көзін алмай, оның маңдай шашын қолымен сипап, үнсіз тұрып қалды. Әдемі қарақат көзі мөлтілдеп құмарта қарайды, жұқа еріндері жыбырлап, «Сүйші мені» дегендей икемделе береді.

Нияз ұшқыр сезімді тежемей, қапсыра құшақтап, өзіне қарай сәл қыса тартып еді, қыз кеудесіне құлап түсті. Бірақ Нияз бойын ширатып, ернін тістеп, тартына қалды. Сүймеді. Арқасын алақанымен аймалап, иығынан қақты.

— Жалғызсырадың ба?

Нияздың кеудесіне басын төсеген қалпы, Дөмеш балаша «аға!» деді.

— Кімді күтіп отырдың жаңа?

— Сізді?

— Менің келетінімді қайдан білдің?

— Жүрегім сезді.

Нияз күліп, қыздың қолынан ұстап, жетектеп керетінің қасына апарды. Дәмеш өз қылығына ұялды ма, жок, берген жауабын ерсі тапты ма, бетін алақанымен басып, назды қылық білдірді. Екі жүрек қатар соғып, көзбен сырласқаны болмаса, әлі бет ашысқан жок, емдеуші дәрігерін қыз қанша жақсы көргенімен, кеудесіне басын салып, қушағында дірілдеу — қазақ қызына үйлеспейтін қылық. Қыз жігіттің иемденген қалыңдығы болса, бір сәрі. Я, осы жайлар қыз есіне түсіп, ұялғандай.

— Дәмеш, мен де сені сағындым. Жүзіңді көрсетші!

Нияздың даусы нанымды шықты, Дәмеш бетінен қолын алып, мұның жүзіне «шының ба» дегендей қадала қарайды: келемеж-мазақ, алдау-арбау ниетімен айтылса, бет әлпетіне бір дақ түсер деген адамдай. Нияз да көзін алмай, сағыныш-қуанышын осы бір сәт жеткізіп бақты. Дәмеш бетінің ұшы қызарып шыға келді, бұл денеде тасыған қанның бірден бір белгісі еді.

— Телеграмма неге бермедіңіз?.. Сізді Алексей Иванович асыға күтіп жүр, — Дәмеш санаторий жаңалықтарымен таныстыра бастады.

— Иә. Мені көруге қайсысы ынтық бола қапты?

— Кім дейсіз, ескі достарыңыз ғой, сізді бір апта көрмегесін сағынып, телеграмма жіберіп жүрген...

Нияз әлденені сезгендей елегізе қалды.

— О, кісі менің жүгерішіге айтқан сөзімді оқыған болар?

— Оқығанда қандай! Бүкіл санаторийға айғай сап: «Міне, алаяқ деген осы» деп азан-қазан ғып, абыройыңызды судай төкті. — Дәмеш жиіркене сөйлеп, ұнатпаған пішін білдірді.

— Маған тағатын айыбы не?

— «Комбайнерді қисық емдеп, ауруға шалдықтырады да, енді беті бері қарай бастағанда ие бола кеткенін көрдің бе? Шындап келсе, комбайнер оның отделениесінің науқасы да емес, «менің ауруым» деп қалай айтады» депті.

— Шайтан! — Нияз сұрланып, алдында тұрған стаканды итеріп тастады. — Тап осылай дерін біліп ем! — Дәмешке жол оқиғасын тегіс баяндады.

— Сол сөзді айтқан күнде, не бүлініп қапты? Санаторийде басшы дәрігерлердің бірісіз, бір кезде емдегеніңіз де шын. Несі бар айтса? — Дәмеш те шын қапаланды.

— Жарайды, бір реті келер... Комбайнер қалай өзі?

— Жоқ, сіз бір реті келер деменіз! Менің естуімше, тағы да арыз жазып жатса керек!

— Жаза берсін... Комбайнер қалай?

— Жақсы, тұрып жүр.

— Өзің ше? Манадан бері «ескі досты» сөз қылғанша, жаңа досты сөз қылсаң болмай ма?

— Қайдам, «Ескі бір дос жаңаның екеуіне татиды» дейтін орыс мақалы бар, — Дәмеш күлді. Күлкісі қандай әдемі, даусы бұлақтың суындай сылдырайды. Осы бір таңғажайып күлкіні жұта берсең, жұта берсең, шөлің канар еді...

— Сеансты бітірдің бе?

— Біреуін ғана алдым. Оның өзін де біреу келіп қап, шала алған сияқтымын... Кім екені белгісіз, әйтеуір, бас дәрігерге жеткізіп, ол мені шақырып, техник екеуіміз танып кеттік... Енді өзіңіз айтыңыз. Жолыңыз болды ма? Манадан бері сұрақты сіз қойдыңыз! — деді Дәмеш.

Нияз сол күні түнде Дәмешке айтқан әңгімесін бас дәрігердің үйіне барып, оятып ап, оған да баяндалы.

— Дегенмен, қиын-ау!.. — деді өзіне өзі ертеңінде түс кезінде, ұйқысын қандырып тұрған Нияз. Айтарын айтса да, шошынып, «тфу!» деп жиіркеніп жерге түкірді. Қайдан аузына түсті осы сөз? Әнеугі алматылық «достарынан» жұқты ма?

Нияздың өмір бойы ұлғатында жоқ сөз. Қиыннан қорқып, кейін шегінген кез Ниязда болған емес. Басты жоғары көтеріп, алға ұмтыла бергені қайда? Қиын кезеңнің біреуін кеше ғана басынан кешірді, дүниеде мейірімді адам аз ба: жол тапты, бүгін, міне, тоқтатып тастаған жаңа емін қайта бастағалы отыр.

Алексей Иванович: «Сен жеңдім деп әлі мақтанба, алдыңда талай қыр бар, содан аса аласың ба? Шортанбаев пен Сусанна ертең сенің рұқсат қағазыңды естісе, облысқа, Москваға шабуына шек келтірме, ол — хақ», — деді.

Алексей Иванович бас дәрігер емес пе! Ол екеуін шақырып ап, «қойыңдар!» деп ұрсып, бетін неге қайтармайды, осылай көне бере ме? Көнбегенде ше? «Арыз жазба!»

деп айтудың өзі ертең айып боп тағылса, қайтеді? Тағылғанда не істейді?

Қиын!.. «Тфу» аузына тағы да түсті. Жоқ, бұлармен күресті күшейтпесе, аяғыннан шала беруі даусыз. Тәуекел. Нияз бетінен қайтқан емес, қара қылды қажарған әділ болуға тырысады. Жалтақтап сүрген өмірдің мәні де, сөні де жоқ, ондай өмірден ауыздың дәмі кірмей, су татиы да тұрады.

Жолшыбай асханаға кіріп, шеф-повардан бір стакан кофе ішіп әлденіп ап, корпусқа қарай аяңдады.

— Ассалаумағаләйкум! — деді біреу, кенет әндетіп ағаш арасынан шыға келіп.

Нияз тани кетті. Шахтер шал, екі беті нарттай қыпқызыл, жасарып толысқан, қутыңдап келіп қолын қысты.

— Көмір пісін сағынған жоқсыз ба, ақсақал? — Нияз сыр тартпақ боп, әзіл араластыра, үйіне қайту жәйін сөз қылды...

— Қарағым, сенсең, сағынып-ақ жүрмін. Амалсыздың күні...Қайтармайсың ба, жата беруші ме едім, кәрі кемпіріміз бар еді. Тастап кетсе...

— Кәрісі кетсе, жасы бар...

— Осында алты айдың ішінде талай сырға қанық боп жатырмын, әй, сол жастарыңнан өзімнің кемпірім артық... Біздің столда бір тапал қара келіншек отыратын-ды. Көзің жамандық көрмесін, бір сорлы баланы жындандырып жіберді.

Нияз шалдың сөзіне мәз боп, еріксіз күледі.

— Кімді, ақсақал?

— Комбайнер бала ше?.. Жақсы кез келдің, доктор, сол бала біреудің айтағына еріп, үстіннен қиянат сөздер айтады. Жақында газетте, өзінің ауылдас бір серігі Әшімді мақтаған ба, содан бері әбден бұзылып, не қилы сөзге барды. Мен оған: «Қой, қарағым, күнәлі болма, дәрігер сені әдейі кемтар қылды дейсің бе» деп ақыл айтып та көрдім, құлағына кіріп-шықпайды.

Комбайнер тағы да Нияздың алдынан шықты ма? Кінәлі Нияздың өзі, ол жігіттің наразы болатын жөні де бар. Соның орнында Нияздың өзі болсыншы, қалай жанжал көтерер екен? Емдей басталы да, ыстығы көтерілгесін, Сусанна Михайловнадан сескеніп, тастап кетті. Емін неге аяқтамады? Егер Сусанна Михайловна қарсы болса, өз отделе-

ниесіне неге көшіріп алмады? Бұл — кешірілмейтін қате, дәрігердің қатесі деп осыны айтады!

Нияз тындап келеді деп жобалаған шахтер біраз әңгіменің басын қайырды. Корпусқа жақындай бергенде тоқтап, Нияз шалдың әңгімесін бөлді:

— Сонда не деп кінә тағады? Қазір ыстығы төмен түсті, сарайы жақсы, келген кезден тәуір болмаса, төмен емес саулығы... Өкпемді жазбады дей ме? Емге бармай, тастап кеткен өзі емес пе?

Шал таңдайын тақылдатып, басын шайқап қояды.

— Ойбай-ау, естімеп пе едіңіз?.. Оның бір құпия сыры тағы бар.

— Я?

Дәрігердің жанына шал таяу кеп сыбырлады:

— Белінен айрылып қапты... Соны рентген сәулесін алғаннан болды дейді өзі. Дәрігердің біреуі солай деген бе? Жатқан бір шатақ.

Нияз комбайнердің сырына енді қанды: бәсе, неге таптап береді десе, әлдекім өшіктіреді-ау деген түйінге келуші еді, рас боп шықты.

— Белі жоқ екенін қайдан білген ол?

— Әлгінде айтпадым ба? Тапал келіншек есуас қып жіберді деп. Сол құрғыр менсінбеген бе, бір құпиясы бар, әйтеуір.

Ниязды күлкі қысып қинаса да күлмеді, шал сеніп айтып тұрғасын, әдепсіздік болар деп, өзін өзі тежеп, шалға күлімсіреп қарайды.

— Елде өз әйелімен қалай күн көрді екен?

— Жоқ, құдай, үйленбеген жас жігіт. Сары қарын келіншекті алмақшы боп, екеуі біраз әуре-сарсаңға түскен.

— Рахмет, ақсақал!.. Сіз маған өте құпия сырды аштыңыз. Екеуіміздің арамызда ғана қалсын! — Нияз шахтердің қолын қысып, кабинетіне барды.

Варвара Платоновна әзірлеп отырған бірнеше науқастардың тамақтарын қарап, дәрі-дәрмек жазып беріп, палаталарына қайтарды да, Лушаны жіберіп, тапал келіншекті шақыртып алдырды.

Келіншектің өзі сүйкімді де қылықты екен: доп-домақ, денесі тығыршықтай, тырс-тырс етіп көйлегіне сыймай тырсынып, көзді қызықтырады, мөлт-мөлт еткен қой көзін төңкеріп, аксия күліп, сызыла сөйлейді.

Бұл Дәмештей емес, бұған ашық айта беруге болатын ойел екенін Нияз түсінді. Әдетте, дәрігердің сөзіне емделіп жүрген науқастар не десе де окпелемейді, «әкесінің зекіп айтқан ақылды» сияқты ұғынады да, кек сақтамайды. Сол әдетпен Нияз өңгіменің дәл шөқтығынан ұстады.

— Озің көктемдегі тотыдай құлпырып кетіпсің ғой, Разия! Бөсе, жігіттер, неге ынтызар боп жүр десем.

Разия сиқырлы күлкісін араластыра әзілдеді:

— Ғашық жігіт ләйім өзіңіз сияқты болсын да! — деді өзіне тап беріп.

— Мен бе?.. Менің әкемдей, көркіне көз тоятын жігіт қой ол!

— Әкеңіз сізден артық па еді? — Тағы да сиқырлы күлкіге сап арбай бастады.

— Әзілді қой, Разия, мен саған құда түскелі отырмын... Сенің өмір тарихыңды білем. Сен екеуің жақсы тұрмыс құрып кетулерің де ықтимал...

— Күйеуге шығып, тұрмыс құрудан қашпаймын, егер өзіңіз сияқты басы бос, сұр бойдақ біреу кездесе. Хи-хи...

— Жап-жас. Қолыңа қаршыға қып ұстайсың, — Разияның түсі қоңырқай тартып, кенет өзгерді, іштегі сырдың көлеңкесі басқандай.

— Кімді ишаралап отырғаныңызды түсіндім... Оның маған бір тиынға керегі жоқ!

— Неге? — Нияз да асығыс сұрап қалды. Жоқ, тәсілді өзгертпесе, бұл келіншек асау аттай тулап, маңына дарытпай қояр. — Сенің кімді түспалдап отырғаның маған белгісіз. Ал менің айтып отырғаным — біреудің жалғыз баласы, көрікті де ақылды. Өзі қадірлі еңбек адамы. Басқан қадамы — ақша.

— О кім? — деді Разия Нияз құрған торға қайта оралып.

— Разияжан, сен өзін білесің, мен біреуді масқаралап төлкек етуді жек көрем. Сондықтан сен менің сөзімді теріс бұрмай, дұрыс ұққайсың. Сені Әшімнің алам дегені рас па?

Разия сүп-сүр боп, атып тұрды:

— Келемежіңіз бе? Сезіп ем, соны ишаралап, жапсырғыңыз келіп отырғанын? Жоқ-жоқ, атамаңыз!

Нияз түсін суытып, даусын катаятып, бұйрық берді:

— Отыр!.. Көргенсіздік жасама!

Разия су сепкендей басылып, жұп-жұмсақ боп қайта отырды.

— Шын ба?

— Шын.

— Сен неге көнбедің?

Разияда үн жоқ, көзін төмен түсіріп, жерге қарап қымсынып, қыбыжықтай берді.

— Ұялма, мен дәрігермін, маған жасырмай айта беруге болады.

— Еркек сияқты болмаса, оның несіне қызығам, — Разия айтарын айтса да, өзі мырс етіп күліп жіберді.

Нияз күлмеді.

— Оны қайдан білдің?

— Білмесем, айтам ба?

— Көне, жасырма, тегіс айт!

Разия бетін басып, сылқ-сылқ күлді.

— Екеуің уәде берісіп, ағаш ішіне бардыңдар, сонсоң?..

— Қызық екенсіз, дәрігер... Қалай айтам? Өзінен сұраңыз!

— Кілт сенің қолыңда. Жасырма!

— Апыр-ай, күштейсіз тіпті.

— Я, ол құшақтап сүйіп, қасыңа жатты. Сонсоң?

— Ұзақ жаттық, бір кезде үн-түн жоқ тұрып жүре берді. Сол...

— Ұмтылып, талпынды ма өзі?

— Әуелгі кезде еркек сияқты қабілеті бар еді. Артынан ұнжырғасы түсіп кетті.

— Рахмет, айналайын, ашық сырласқаныңа!.. Ал сенен бір тілегім бар: сен оның жанына тиетіндей қалжыңдап сөйледің бе? Есіне түсірші? — Нияз ауру тарихын толтырғандай, тәптіштей қазбалап, Әшімнің психикасына жара түсірген себепті іздейді.

— Келемеждеп... Артық сөз айтқан емеспін.

— Енді түсінікті!

Күрмелеп байланған істің бір ұшын Нияз тапқандай: «Рентген сәулесі еркектің белін кетіреді» деген біреудің қауесет сөзін естіген де, соны көңіліне алып, келіншекке жекпе-жек келгенде түйткіл үрейі бойын билеп кеткен.

— Разия, сен мені дұрыс түсін, қалқам. Осы бір жағдайға екеуіміз ғана кінәліміз.

— Қалайша? — деді Разия жұлып алғандай.

— Біз оны тар жерде тастап кеттік. Қол созбадық. Ал шын мәнінде ол сап-сау, жап-жас жігіт. Жаңағы өзің айтқан жағдай әркімнің басында болуы мүмкін. Ол үрейден туады... Екеуіңнің араң қалай қазір? Содан кейін бардың ба?

— Ол іле ауырып қалды... Мен бір рет барып ем, сел-соқ, сөйлескісі келмеді. Содан кейін баруды қойдым...

— Қате болған, барып, өзіңе бойын үйретуің керек еді... Сен оған хат жаз. «Мен осылай еліме кетем, қоштасайын деп ем» де... Сөйтіп, өзін не қалаға, не Бурабайға алып бар да, аздап шарап ішкіз, қыздыр, сонсоң: «Көне, баяғы уәде қайда» де... Ар жағын өзің түсінесің ғой, зерек баласың... Екі-үш күндей бойынды үйретіп бақ; күшакта, сүй, жанына жат... Уәде ме?

Разия жымнып, қымсырғандай.

— Маған оның керегі не?

— «Керегі несі» қалай?.. Ол сені жақсы көреді. Оған мен кешіл. Қасындағы бір жолдасы жаңа келіп айтып кетті.

Разияны азғырып қоя берді де, дәл түскі ас кезінде, Сусанна Михайловнаның үйіне кеткен мезгілін аңдып тұрып, Варвара Платоновнаға Әшімді рентген кабинетке шақыртып алдырды. Әшім «бармаймын» деп қиқаңдап көрген екен, тиянақты сестра көнбейді. «Бүкіл дәрігерлер жиналып отыр» деп алдан алып келген.

Рентген кабинеттің іші қап-қараңғы, неше дәрігер барын Әшім көре ала ма, айнаның алдына кеп тұра қалды.

— Жарық бер, — Нияз экранның диафрагмасын кішірейтіп, өкпені көз аумағындай жарықпен сүзіп шықты. Беріш-беріш боп қатып қалған очагтар, тек сол жақ өкпенің жоғарғы жақ шетінде бір кішкене елеу очагтың жан-жағы ісінген екен, соның ізі ғана қапты, өлі білініп тұр, уақасы жоқ, күтініп жүрсе, құдан таза боп айығады.

— Сүйінші, Әшім, өкпең жазылышты. — Осы сөздің оған өсері зор екенін Нияз біледі. Науқас дәрігерге сенгіш. Сол сенімді ешнен пайдалана білсе, таптырмайтын ем сол.

Әшімнің қуанғаны даусынан сезілді.

— Сусанна Михайловна, рас па? — деді Ниязға сенбеген адамдай.

— Маған сенбей тұрсың ба, Әшім?.. — Нияз техниктің атын атап, өкпесін суретке түсір деп бұйрық берді. Алдында сестраның айтқаны есінде: «Көне, коллегалар, бөрін де шыға тұрындар, менің Әшіммен оңаша сөйлесетін әңгімем бар» деп, жоқ дәрігерлерді кабинеттен «шығарды», сондағысы жалғыз Варвара Платоновна ғана.

Техник Әшім өкпесін суретке басып алған соң, оны да шығарып жіберіп, Әшімді оңаша алып қалды.

— Сен сауығыңсың! Ертең еліңе барып комбайнер боп істеуіңе бөгет жоқ. «Мені доктор Дарханов ауыртты» деп үстімнен сөз таратып, балағаттап жүргеніңді және білем. Сен өзіңе өзің ауру жамап алып жүрсің. Мұндай дозада рентген сәулесі еркектің бөліне әсер етпейді. Менің осыдан бір жыл бұрын емдеген науқасымның биыл сегіз баласы бар, кеше Алматыда көрдім. — Нияз профессор Штокиннің сөзін әдейі қайталап, өз басынан кешкен оқиғасындай жеткізді, бөлен айтты деу сенімсіз ғой. Әшім әуелі, бұл қайдан білді дегендей таңырқап, одырая қарады. Нияз ащы да қатал сөздің құрсауына сап, қыса бастады. «енді бұлтартпа, Нияз!» — Сені біреу әдейі итермелеп, шапка түртеді, сен оған сенесің. Маған неге сенбейсің? Алты аласы, бес бересім жоқ. Мен саған неге жамандық ойлаймын. «Бар өмірімді науқас адамды емдеуге бағыштадым. Егер әділ жолдан тайсам, өкпе мен жүрек тыңдайтын құлағым керең боп, жара сылптын қолым шолақ боп кесіліп қалсын!» деп он сегіз жасымда мединститутқа түскенде ант бергем. Бұл ауыр сөз емес пе!..

— Доктор, мен неге маскара болдым, олай десеніз? — деді Әшім жыламсырап.

— Біреудің қисық сөзі көңіліңе қонып қап, дәл қысыл-таянға келгенде сол сөз есіңе түсіп, үрей билеп өкеткен, соның шырмауынан әлі күнге дейін шыға алмай жүрсің. Бұдан былай сезіктенбе, өзіңді жайбарақат ұста, бәрі өз қалпына түседі, — деп Нияз орнынан тұрып, кетуге ыңғайланды. Әшімнің сұрақтары әлі көп болу керек, орнынан самарқау көтерілді.

— Рентген сәулесінің әсерінен еркектің белі кетеді деген сөзді үлкен дәрігердің өз аузынан естігем, — Әшімнің көзі бадырайған, сасқан адамның кейпі. «Қайсыңа сенем, басым дал болды» деп уайымдап, жәрдем сұрағандай.

— Үлкен дәрігер болса да, байыбына жетпей, қате айтқан. Беліңнен айрылу үшін рентген сәулесі дәл осы тұстан көп дозамен жіберілуі керек... Ал хош, — Нияз есікті ашып, Әшімді өзінен бұрын шығарды, сыртта тосып тұрған техникке: — Әшім окпесінің суретін өзіме әкел бер, — деді.

Науқасқа бұдан артық сөз айтсаң, сөз қадірі кетеді; санасы болса, ойланып, өзі де түсінеді. «Сусанна Михайловна менімен өш, сондықтан ол сені айдап салады» деп науқасқа қалай сыр шашады.

VII

Санаторий коллективі Нияздай сырын ішке түйіп қалмады, екі жарылып, бірі Дарханов жағына ашық шықты да, енді жартысы Сусанна мен Шортанбаев сөзін қолдап, күннен-күнге шиеленісе бастады. «Дарханов білімді, жақсы дәрігер, жаңадан ем ашыпты, оны Алматыда қабылдап, сый-құрмет көрсетіпті, күншіл дәрігерлер екен көре алмай жүрген» деген сөз бүкіл Бурабай аймағына жайылды, газетсіз, радиосыз, ауыздан ауызға тарап, дәрігердің беделін қырдан қырға асырып, Степняк, Көкшетау, Ақмола, Қызылжарға дейін жетті.

Арбасына қымыз бен қойын салып ала келген қазақтарды да көрді: «Қарағым, мынау елдің дәмі, татшы, қазақ атаңның асы ғой» деп жалынғаны да болды немесе құлақтамағын көрсеткен соң: «Айыпқа бұйырмаңыз, уақытыңызды кетірдіңіз» деп жүз сом ақшаны қолына қыса сала, тұра қашқандар да табылды; азырақ ұяты барлар: «Рахмет, доктор, еміңіз қонып, тәуір болдым, сыйға сый, сыраға бал, міне бір жібек көйлекті балам шет елге барғанда әкеп еді» деп қағазға орап тастай бергендерін де көрді. Бірақ Дарханов солардың бірін алмады: «Мемлекет берген жалақым өзіме жетеді, керек десеңіз, кассамда бес мың сом ақшам бар, рахмет, мені сыйласаңыз, алып кетіңіз» деп қолынан ұстап, өзіне тықпалай беріп жібергенін қасындағы сестрасы Варвара Платоновна талай көрген. Науқас адамды қабылдамай және отыра алмайды, алыс жерден ізлеп келгенде бос қайтару — совет дәрігеріне жат қылық. Сол халықтың қаражатымен оқып, дәрігерлік диплом алған жоқ па? Енді қалай аяиды емін. Дархановтың стипендиясыз алты жыл оқып, институт бітіргенін көрер ем...

Кейде науқас адамдар шығып кеткенде, Варвара Платоновна әйелдік істеп: «Қиылып сұрағанда... орасан қатты екенсіз, сол көйлекте не тұр, ала салмай. Сізге жарасушы еді...» деп азғыратын-ды. Жок, Дарханов кейбір дәрігерлер сияқты өз халқын өзі ұрлай алмайды. Жең ұшынан «ақы» алған дәрігер тамағын ішіп, көйлегін киіп жүріп, түнде әкесінің қалтасына түскен бала сияқты, сонда ол әкесінің терлеп-тепшіп тапқан еңбекақысын ұрлайды... Жок, атай көрме, Варвара!

Әрине, Варвара үйіне барған соң механик күйеуіне, көршісінің әйеліне «доктор алмады» деп, бір жағы, мақ-

таныш, бір жағы, іштей өкінішпен айтса, енді арасына күн салып, ол сөз «алды» болып, әуелі Шортанбаевқа, одан Сусанна Михайловнаға да жетеді.

Сонсоң әр үйдің босағасынан жыландай сумаңдап жылжып шыққан өсек аудан орталығына да қарай аяндайды... «Әй, тантып жүр де!» деп қолды бір-ақ сілтеп, мән бермейтін тек Алексей Иванович қана.

Дархановтың беделі асқан сайын, Сусанна Михайловна ашынып, түс-түс жақтан қақпан құра бастады. Әсіресе, ғылыми совет берген рұқсаты түн ұйқысын төрт бөлді: «Жалған... Алматыда жүргендердің бәрі миғұла боп кетпесе, көрер көзге қалай береді, дұрыс деп қалай айта алады. Мүмкін емес» деп іштей күйінеді. Бір күні Жүсіпке: «Ғылыми советте» Дархановтың туысқаны істейтін болуы керек, сондай біреу көмектеспесе, рұқсат қағаз ала алмайды» деп түспалдаған, екі күн өткен соң, сол сөзі өзгеріп, Сусанна Михайловнаға басқа түрде жетті. Осындай өсекпен қатар шын сөздер де араласа тарады: «Доктор Дархановты рентгенология кафедрасына осынша шақырғанда қалмапты, міне жігіт!» деген бас дәрігердің мадақ сөзін Жүсіп өз құлағымен естіді. Содан бері іштей тартыс-таласқа түсіп, біресе Ниязды қолдап: «Өзіміз болсақ, қалып-ақ қояр едік» десе, енді бір кез: «Осы санаторийде не табам деп жүр, басы айналған сорлы! Әлде отделение бастықтығын Жүсіпке қимай ма? Ол кетсе, Жүсіптен басқа кісі де жоқ!» деп толқып, өсек сөзге онша илана да қоймады.

«Дархановтың білімді дәрігер екені анық, мұның іскерлігі, адаммен тіл табыса білетін қабілеті, шіркін, өз бойыма бітер ме еді? Кім не десе, о десін, Жүсіптің бір бүкпесі ішінде болғаны жөн: ертең оны шақыртып әкетсе, Кравцов «кімді қоямыз» деп алдымен Ниязбен ақылдаспай ма? Әрине, Алматыға жоғарылап бара жатқан досымен санаспай бола ма, ертең о жақтағы арқа сүйері. Сондықтан да Кравцов Нияз сөзін жықпайды. Ендеше, Ниязбен аса өштесе берудің қажеті қанша. Сусанна Михайловна өзі де ақысын жіберетін емес, соңғы кезде Жүсіптен жеріп, Шортанбаевты іш тарта бастаған сияқты. Қиын адам-ау Сусанна.

Жүсіптің адал жүрегінде көктемгі гүлдей бүршік атып келе жатқан махаббатын табанымен басып өсірмей қойған да сол әйелдің өзі. Құмартып, ынтызар боп жақында-

ған сайын, қаша береді. Кейде Жүсіп ыза болғанда, Нияздың қолтық астына кіріп ап, Сусаннаға қарсы күрес ашсам ба деп те ойлайды. Білсін кімді мазақ қылатынын...».

Күн жексенбі. Жүсіп көлге қарай сынаптай толқыған осы бір ойдың әуенімен аяңдап келеді. Бақтыгүл баласын ертіп моншаға кеткен, жаңа журналдарды оқып, Жүсіп үйде қалған болатын. Отыра алмады. Көл суық, суға түсуге ерте. Мұздың өзі еріп біткеніне әлі бір-ақ апта. Көкшенің басында ағарған қар, көлден қара суық жел еседі.

Көл жиегінде қайық сүйреп жүрген Ниязды Жүсіптің көзі анадайдан шалды. Құмға кіріп кеткен ауыр қайықты суға түсіре алмай әлек. О да Жүсіпті таньды білем, қолын бұлғап шақырып алды.

— Коллега, итерісіп жіберші, — деді күңгірлеген барқыт даусы Жүсіпті еріксіз бағындырып.

Жүсіп барып итерісіп, қайықты суға түсірісті.

— Ерте емес пе, асығып қайда барасыз?

— Сағынып қаппын. Қалай десеңіз де, біздің жақта қыс ұзақ. Алматыда мартта болдым, соның өзінде жаз шықты, жып-жылы... Отыр, «Махаббат» аралына барып қайтайық.

Жүсіп бас тартпады, екінші ескекті ұстады. Нияз құлшына есіп, лезде жеткізді «Махаббат» аралына.

Қары кеткен арал жүні түскен түйедей арса-арса. Өткен жылғы қураған жусан, миуа сабақтары сорайып аяғыңа оралады. Қуыс тастың арасынан жұмыртқаны жарып шығып келе жатқан балапандай ақсары қызғалдақ та басын қылтитады. Нияз еңкейіп жұлып ап, иіскейді... Екінші тастың түбінен көкшілдеу қызғалдақ және көрінеді.

— Букет жасамақсыз ба? — Жүсіп әлденеге жорығандай астарлай сұрайды.

— Мүмкін, біреуге сыйлауым да ықтимал. Бірақ гүлді түсінетін адам аз өмірде. «түу, жақсы екен» деп таңдайын қағып кете барады. Тап осы гүлден ақынның жақсы өлеңін оқығандай немесе жан тербетер нәзік музыка естігендей ләззат алатын адамдар бар. Мысалы, маған қолыма ұстап таңдану не бір жақсы киім кигендей, әйтпесе, жақсы фильм көргендей көңілімді көтеріп, қиялыма қанат бітіреді. — Бала кезінде жазғытұрым әр тастың түбіне бір сығалап гүл іздеп үйренгенін әңгімеледі Нияз. — «Ұяда не көрсең — ұшқанда соны алады» дей ме? Жастай әркім әр нәрсеге үйір болып, машықтана бастайды: біреу сөзге, біреу пәле-

ге дегендей, мысалы, біздің Шортанбаев жас кезінде немен шұғылданды деп сұраушы болса, мен жанылмай айтар ем. — Нияз Жүсіпке қарап күледі. Нияз сөзінің әзілді астарын Жүсіп те жақсы түсінеді.

— Білем, пәле қуып үйренген демекшісіз ғой?

Көкейіндегісін тапқан соң, Жүсіп сөзі Ниязға ұнағандай сылқ-сылқ күледі. Бір ауыз сөз араларын жалғайтын дәнекер болғандай.

— Сен менің ішіме кіріп шыққандай айттың-ау, Жүсіп... — Нияз сандық тасқа отырды. — Аз-кем демалайық, тізеңді бүк!

— Жорамалым емес, шынымның өзі осы, Нияз Базилевич. Бір күні ол екеуіміз бір үйде қонақта болып, қызып ап, сырласқанда, ол бастан кешкен өмірінің бір кезеңін байқамай айтып қалды... Сонысы есіме түссе, осы күнге дейін төбе шашым тік тұрады.

— Оның кім екенін мен бір көргенде-ақ аңғарғам. Адамға жылы жүзбен тура қарай алмаған кісіден жақсылық күтпе... Иә, айта бер. — деді Нияз, онша құмарта қоймаған ниет білдіріп.

— Бұл өзі отызыншы жылдары нағыз өтірік белсенді болып, елдің ішін күйзелтсе керек, әрине, «мен солай едім» деп өзі айтпайды, бірақ әңгімесінен байқап қалдым. «Өкіл боп бір ауылға барсам, — дейді, — шетінен кулак, бірі астық бермейді. Ақырын бақылап жүріп білсем, елді азғыратын сол ауылдағы Қайырбай дейтін дәулетті жігіт екен. Кигені — түлкі тымақ, жеккені — қос кара ат, кашава шана... Қаламен екі ортада ызғытады да жүреді. Ауласы толған бидай деп естідім де, мойнына жиырма пұт астық салдым. Ол едірейіп жетіп келіп: «Немене, құртасың ба, жиырма пұт түгіл, екі пұт астығым жоқ, өзіміз аш отырғанда» деді шақ-шақ етіп. Қорқам ба оның едірейгенінен, айылымды да жиғам жоқ: «Үш күннің ішінде табасың... Таппасаң — астық үшін қолындағы малыңды сыпырып ап, өзінді қалаға табыс етсем...» дейді Шортанбаев. Жігіт сасып, он пұтты зорға табады. Онда да көрші поселкедегі тамыр-таныс орыстардан қарызға сұрап алады. Үш күн өткен соң, Көжекең не істейді деңіз: қаладан милиция шақыртып, Қайырбайдың бар малын сыпырып алып, өзін айдатып жібереді...

— Кулак деп айдатады ғой?

— Қайдағы құлақ, еті тірі, кәдімгі әлді жігіт те ел ішіндегі.

— Сонсоң?

— Сонсоң... Айтпақшы, қос қара атты шанасымен өзіне алып қалады... «Бір күні, — дейді ол, — қаңтардың сақылдаған аязы, ызғытып келе жатсам, жол үстінде бір нәрсе қараяды. Байқасам, үш жасар бала жолға түсіп ап кетіп барады. Шанадан түсе сала көтеріп алып, қасқыр ішігімнің қойнына тығып жіберіп, сөйлесейін десем, тіл білмейді. Елсіз жерде бұл не қылған бала деп жан-жағыма қарап тұрсам, кейінірек жол жиегінде бірдеңе ағарады. Жетіп барсам, Қайырбайдың келіншегі өліп жатыр, қолымды қойнына тығып жібердім: жып-жылы, жаңа ғана жан тапсырған екен. Өзінің өлетінін біліп, үш жасар баласын жолға салып қоя берген» деп иманың қасым болатын бір жайды айтып, мені шошындырғаны бар.

Нияз айбат шегіп, санын бір соқты:

— Ой, лағнат-ай... Малың тартып ап, бала-шағасын аштан қырғанын қарашы... Бәсе, сиқы сондай, қанішер адам бұл!.. Кейін ғой, колхозда бастық боп, талайды зар қақсатқан!

— Атамаңыз! Өзі айтып отырса, бір бейкүнә, бейшара адам. Оның бәрін бай-құлаққа істеген революционер кісі боп отырады.

— Мұндай сұм ана бір жылы кімді жазықсыз зар жылатпады дейсің, — деді Нияз.

— Соғыс жылдары мұның қолын кім қақты дейсіз. Еркектері соғыста жүрген сорлы әйелдердің үнін шығармай, талайына тізесін батырған болар.

— Иә, құлағыма тигені бар: бастық боп тұрып, колхоз мүлкін жеп, содан қуылса керек. Бұл өмірде қисық жаралған кемтар адамның бірі. Сонау ұлы күресте толқынмен қалқып шығып, содан бері сүйретіле берген — қашан құларын. Сөзге үйір Сусанна Михайловна оған сай...

Жүсіп Нияздың әр сөзіне қарауыл қойып бақты: бұрын бұлай шешілмейтін еді, Жүсіптен сыр тартпақ па, жоқ, әдейі Сусаннаға жеткізсін деп сөз бастады ма?

— Сусанна Михайловнаға жеткізсін деп отырғам жоқ, олай ұқпа! — деді ол Жүсіптің ойының үстінен түсіп. — Мен жөнінде келінге жапқан бір жалаңды Әмірге айтқан-

ды. Тоқта, әуелі тыңдап ал да, сонсоң сөйле. Егер сенер болсаң, сенің әйеліңмен осы күнге дейін оңаша сөйлеспек былай тұрсын, «амансың ба... хош болдан» бөтен сөз айтып көрген пенде емеспін. Бұл — бір. Екінші — сенің қарадан-қарап жүріп, жазықсыз менімен ұстасып алғаныңа және түсінем.

Жүсіп қызарып, ойда жоқта маңдайын тасқа ұрып алғанына өкінеді. Аралға барып не ақысы бар. Бармаймын десе, зорлаушы ма еді. Аз мүдіріп, ойын жинақтап алған Нияз тағы да алқымнан алды.

— Сусанна Михайловнаны сенен жақсы да, бұрын да білем. Қақпанына түскен еркектің жан дүниесіне қол сұғып, бұза бастайды. Сен онымен дос боп жүрсін, бірақ есінде болсын, жанына дақ түсірмей қоймайды. Абайла, жассың!

Жүсіп іштей Нияз сөзіне ұйып қостаса да, сылқ етіп құлап кетуге ар-намысы бармады. «Абайла». Не істейді Сусанна Жүсіпке?

— Осы күнге дейін үйленбей жүргеніңізді, мүмкін, Сусанна Михайловнадан көрерсіз?

Жүсіп әзіл араластырам десе де, дөрекі шықты, Нияз оны сезіп қалғандай.

— Жоқ, — деді ол күлімсіреп, — одан да, өзімнен де көрмеймін... Өмірдің бір бұлтарыс арнасына түсіп кетіп, шыға алмай жүрмін. Саған ерсі ме осы күнге дейін үйленбеуім?

— Ерсі. Бірсыпыра жасқа келдіңіз, әлі бойдақсыз... Біздің халықта сирек кездесетін жай.

Нияз кекете күлді:

— Қазақ байыса, қатын алады. Осы күні қатын тастап, аузы күйіп, үйлене алмай жүргендер аз ба? Менің жаныма бататын бойдақтығым емес, сенің өз жайың, — деді шімірікпестен Нияз.

«Мынау не дейді-ейі. Бұдан артық басынғандық бола ма? Осы шірікті Жүсіп құлағын салптитып тыңдап отыра бере ме?».

— Не демекшісіз? — Даусы дірілдеп, іштегі толқынның лебін тағы да сездіре сөйледі.

— Үйлі-барандысың, Сусанна Михайловнаның саған керегі қанша? Бүкіл санаторийге атағың жайылды. Ондай семья құрғаннан менің бойдақ күнім артық. «Өз көзі алдындағы келдекті көрмей, біреудің көзіне түскен шөпті көреді» дейді орыс мәтелі.

Жүсіп ашуланып, атып тұрды:

— Ақылыңыз өзіңізге, маған үйретпеңіз!

— Мен үйретпегенде, саған кім үйретеді, сөздің байыбына жетпей дір-дір етесің... — Ал екеуіміз осы аралда төбелестік. Бірмізді біріміз суға батырдық... Сонсоң?

Нияздың салмақты, байыпты мінезі Жүсіпке әсерін тигізгендей:

— Жок, сіз тілдемей сөйлеу дегенді әсте білмейсіз, шапқа түртесіз, — деп Жүсіп қайыққа қарай бұрылды. — Қара жел өтіп барады, қайыққа мінейік.

Қайық жүзіп келеді. Ойының ұшын жоғалтып алғандай Нияз қайтып үндемеді. Жүсіп өзінің орынсыз қызарандап, бой көрсеткеніне әрі ұялып, әрі өкініп келеді. Жүсіптің өзі бастаған жоқ па сөзді — бойдақ жүргенін келіспейді демеді ме. Бұ да оның намысына тиетін сөз шығар әлде?

Жиекке жетті. Екеуі қайықтан үнсіз түсті. Ағаш ішімен тіке тартып, Нияз үйіне қарай беттеді. Оны тастап Жүсіп бөлек кете алмады. Жол Нияз үйінің қасынан өтеді...

Нияз үйінің алдында әрлі-берлі біреу жүр. Бойшан, кара былғары пальтосы бар, жас адам. Енді бір-екі қадам аттағанда, кім екенін шырамытты: комбайнер Байжановқа ұқсайды. Жақын келді, соның өзі, Ниязды көріп, арсалаңдап кеп қол берді.

— Мен сізді тосып тұрғаным, — деді ол Ниязға.

— Қуанышың қойныңа сыймаған адам сияқтысың... — Нияз да арқасынан қағып, басынан аяғына дейін шолақарады.

— Мен, — деді ол, Жүсіпке көз қиығын тастап, қырындап даусын бәсеңдетіп, — ақымақ болған екем... Сөзіңіз шынға шықты. Кешіріңіз, — деді ол қызарып, тұтыға.

— Көзің жетті ғой?

— Әбден!

— Ендігәрі сөзге еруші болма! Бар, түскі тамақтан құр қаласың, — деп Нияз арқасынан итермелеп, қуып жіберді.

Кетейін десе, қоштаспай кетудің ретін таппай қипақтап тұрған Жүсіпті Нияздың көзі шалып:

— Көрдің бе? — деді ербелендеп бара жатқан комбайнерді иегімен нұсқап. — «Рентген сәулесінен еркек белінен айрылады» деген біреудің сөзіне сеніп, шын жоғалтып ала жаздапты, енді «кәтелестім, кешір» деп жүр.

Жүсіп қып-қызыл боп, төмен қарады. Осы ойдың тұқымын бірінші сепкен Жүсіптің өзі болатын. «Рентген сәулесімен емделгеннен бері сарайым жақсарды» дегенде осы жігіт, Сусаннаның қасында отырған Жүсіп: «Түбінде зар қақсап жүрмесең» деген-ді. «Беліңнен айрылып қалма, мұның соған әсері бар!» деп Сусанна қоштай күлген-ді. Сол кезде Жүсіп маңыз бермей, Сусаннаға жағыну үшін бе, не қызыл сөзге құмарлық па, айта салған-ды. Бірақ Нияз еміне әдейі қарсы істеген әрекеті емес-ті...

Комбайнер, тегі, кім айтқанын жеткізген де болар. Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам, Нияз үйінің есігін аша беріп, іле қайта бұрылып, Жүсіпке айғай салды:

— Ертенгі күнді ұмытпа! Коммунизм қырқа астында! Сол күнге өзінді өзің даярламасаң, орта жолда қаласың, досым.

Сусанна Михайловнаның есігі ашық екен, Жүсіп қағар-қақпас ырымын ғана жасап, екі рет нұқып қап, кіріп барды.

Сусанна Михайловна көк теңбіл бұлдан тігілген кең қолтық, жанқалтасы бар халат тәрізді көйлегін киіп, үйінің ішін жинап жүр екен. Жүсіпті көріп, жан сүйсіндіретін мінезіне сала бұралып, әндете сөйлеп, жайдары қабылдады. Жүсіп: «Берілмеймін, тілдеп үрсам, Ниязбен араздығын қойдырам... Біреудің соңынан түсіп, қудалау бүгінгі өмірге үйлеспейді» деп қаншама кіжініп келсе де, Сусанна Михайловна арбай бір қарағанда-ақ бұзаудай томпаңдап, соңынан еріп жүре берді... Қылжалақтап, біресе Сусаннаның киімін мактап, біресе кескін-тұлғасын суреттеп, өзі білетін тандаулы сөздерін аямай жұмсап бақты. Ерігіп отырған сақа әйел жас жігітті күшікше арсалаңдатты.

— Қолымды қарашы, пеш жағам деп бұлдіріп алғанымды, — деп Жүсіп ұнататын салалы да жіңішке саусақтарын әдейі алдына жайды. Жұтып қойғандай осы бір сиқырлы саусақ Жүсіптің шашын тарап, жағынан сипаса, жүрегі лүпілдеп, үзіліп кете жаздайтын-ды. Сол саусақтары тағы да көзінің алдында, ұстай ап құшырлана сүйді.

— Сен әйеліңнен рұқсат алдың ба? Жоқ, өз бетіңмен келдің бе? — деп қолын сәл қозғап, өзіне қарай тартты.

— К черту!..

Ар жағын айтқызбай, Сусанна алақанымен оның аузын баса қойды...

— Тсс... тағы да терезе сынып қап жүрер, — деп келе-междей күлді. Жүсіптің қаны тасып, аласұрып, алқындыра бастады. Жүсіп қуатының тасып келе жатқанын сезген Сусанна түсін суытып, бойын аулаққа сала қойды.

— Маған керегің бар еді, жақсы келдің, — деді жап-жана жібектей үлбіреп отырған әйел даусы күрт өзгеріп, қатайып. — Біздің заманда лирика көлеңкеде, ай жарығының астында ұрланып қана күн көреді, күндіз, күн шуақтағы өмірде проза үстем. Лирика керек болса, кешке жақын хабарлас, — деді ерні бұртиып, қабағы түсе бастаған Жүсіптің сиқын көргенсін көңілін жұбатқаны ма, жоқ, берген уәдесі ме, айласын тауып, тағы да өзіне қаратып ала қойды. — Шортанбаев маған кеше бір қағаз әкеп берді. Соны оқып шық та, қосылсаң, қолыңды қой. — Столының тартпасын ашып, көк сиямен жазылған төрт парақ қағазды ұсынды.

— Шортанбаев осы үйге жиі қатынасатын болған ба? — «Не дер екен» деп, Жүсіп бетіне үнілді.

Сусаннаның жіңішке де ұзын қабағы жиырылып барып жазылды.

— Е, Шортанбаевтай еркек әлі туған жоқ, — деп сақылдай күлді.

Жүсіп ернін тістелеп, іштей тынды.

— Өзім де солай ұғып ем.

— Шортанбаевтың кім екенін осы қағазды оқыған соң түсінесің, — деп Жүсіптің әлгі бір ұшқары сөзіне басқа бір ұғым берді. Жоғары бір мекемеге Нияздың үстінен жазылған арыз екен: «Доктор Дарханов пара алады... Дәрігер емес, балгер... Жаңа әдіспен емдеймін деп бірнеше адамды мүгедек қылған... Алматыға барып тамыр-танысы арқылы дүдәмал қағаз әкеп, жұртты алдап отыр... Совет дәрігерінің этикасын бұзып, өзі емдеп жүрген науқас әйелдерді айналдырып, бұзады...»

Санаторияның бас дәрігері Дархановтың досы, соның айтқанын істейді... Бұл жайында аудандық партия комитетіне талай арыз түскен еді, шара қолданбай, басып тастап отыр...». — Таңбаған бәлесі жоқ, арыздың аяғына «Шортанбаев» деп қол қойған.

Жүсіп оқып болды да, бүктеп-бүктеп, тізесіне қойды.

— Сіз өзіңіз де қол қоятын боларсыз?

Жүсіптің бұл сұрағынан Сусанна Михайловна сасқалақтап, неге екені белгісіз, күмілжи жауап қайырды.

— Ә... Мен бе?... Мен... Керек дейсің бе?..

Жүсіптің танауы делдініп, көзі ежірейіп, іштегі ашуы қайнаған сүттей көпіршіп жоғары көтеріле бастады. Арыз ішінен бір мысқал шындық таба алмады, — кілең қиянат, жала, өсек. Анада Варвара Платоновна Жүсіпке: «Мұндай таза да ақылды адамды өз басым көргем жоқ, біреу бірдеме әкелсе, ашуланып, қуып жібереді» дегені қайда? Сол Варвара енді қалай қуә болады? Ертең комиссия кеп тексерсе, арт жағы ашылып қалмай ма? Комбайнерді бақытсыздыққа ұшыратты дейді. Атасының басы. Жаңа ғана Дархановқа не дегенін Жүсіп өз құлағымен естіген жоқ па? Бү да өтірік! Рентген жайына келсек, Дархановты Алматыға шақырып жатқаны, диссертация қорғайын деп жүргені жалған ба екен?

Жын ұрған ба, өтірікті тізе бергені несі. Әлде, «келсін, тексерсін, бірі болмаса, бірі шындыққа айналар» деген далбай ма? «Бәрінен де комиссияны шақырту қиын» демеп еді бір сөзінде Шортанбаев ағай. Сол тәсілді қолданған да. Бұл адыра қалған әдіс емес пе?

Жүсіптің үн-түн жоқ толқып отырғанынан сезіктенді ме, Сусанна Михайловна шыбыңдап: «Жаның аши ма... Ә, достасып қалып па едіңдер?» деп кекете сөйлеп, алдынан олай бір, бұлай бір өтті, Жүсіп мызғымады, маңдай астынан тұқырая қарап, мелшиіп отыра берді. Сусанна сықылықтап күліп, Жүсіптің иығынан артыла, стол үстінен бірдеме алған болып, тырсиған кеудесін де тигізіп, жанын қытықтап бақты. «Жоқ, Жүсіп аяғыңа киіп тастайтын башмақ емес, байқа, Сусанна! Сенің-ақ ызаң өтіп еді, жыртып-жыртып лақтырып жіберсем бе екен?».

— Осы күнге дейін сізге еріп, Дархановқа қиянат жасағаным тап қазір қатты өкінем... Гапу етіңіз, мен мұндай лас қағазға қол қоймаймын, — деп Жүсіп салмақпен орнынан тұрды да, анырая қарап қалған Сусаннаға басын бір шұлғып кете барды.

VIII

Радио қойнына сыймайтын қуаныш әкелді. Юрий Гагарин космосқа ұшып, жерді бір айналып, қайтадан келіп қонды. «Тарихта бірінші рет адам космосқа жол салды...

Атыңнан айналайын, ардақты адам!» деп ақындар олең жазып, митингте халық қол шапалақтады.

Радионың алдында тұрған Нияз қол шапалақтап, есі шыға қуанғаннан қасындағы сестраны сүйіп алды. Осы кезде біреу есікті ашып қап, жаба қойған-ды, оған назар аударған Нияз жоқ, мақтаныш сезімі кеудесін кере кабинетінен шығып, корнусе алдында тоңталған демалушылардың қолдарын қыса құттықтап, жоғын тапқан баладай алақайлап, қуанған мінез білдірді.

«Я, коммунизм орната аймаймыз деп енді кім айтады? Баламат техника, күш, ақыл, шеберлік, ерліктің сайысқан жері осы. Ертеңгі күнім белгілі, өне, қырқа астында соған жетем деген нысана.

Ақыл мен ойдың ең биік шыңы, асқар белі осы. Жақында айға, одан Темірқазыққа, Шолпанға ұшып жететініне енді күмән бар ма? Табиғатты адам өзіне бағындырып, үстемдік құра бастады.

Я, достарым, келіндер, ертеңгі күнді қиялға сап, арман етіп көрейікші!

Дүние жүзі халқының тарихында техника басқа ғылым салаларына да жетекші болған. Естерінде бар ма, электрмен қабат радио тұрмысқа енді, одан медицинада рентген ашылды... Бүгін енді жүрек жүрісін, адам миының ісін, ішек-қарынның ас қорытатын процесін өлшейтін аспаптар жасалды, қазір ел тұрмысы ғана емес, медицинаға да атом кіре бастады.

Рақты жазатын ем бүгін-ертең табылатынына шек келтірменіз... Қазір өркімнің үй төрінен телевизор орын алды, ертең ол медицинаға да келіп кіреді, дәрігерлер науқастардың хал-жайын телевизор арқылы біліп, хабар алатын күні де алыс емес.

Бұл сияқты кемеңгер техника адамның ой-сезімін кеңейтіп, ақыл өрісін биіктетіп, алға сүйрейді, мақсат, міндет күндік нәпесінің құлдығынан құтқарылып, әрқайсымызды ертеңгі күнмен ұштастырады.

Осы бір кішірек санаторийде көп адамның басына күндік нәпесіден туған, кісі қалірін кетіретін, ертеңгі ұрпаққа жағ көрінетін ниет, мінез-қылықтар — коммунизм адамына үйлеспейтін сонау әдеттер біртіндеп жоғалуына да техника себеп болады...».

— Ура!.. — Нияз балаша уралап, тағамның дәмін көруге асханаға барды.

Бұл сол күнгі түске дейінгі оқиға еді. Түстен кейін кабинетіне келіп отыр еді, екі көзі мөлтілдеп жасқа толған Дәмеш кірді.

Нияз: «Не боп қалды, үйінен бір жаман хабар алды ма?» деп көңіліне секем алды.

— Мені санаторийден бүгін шығарыңыз, кетем! — деді Дәмеш бетін орамалмен басып.

— Не болды, Дәмеш?

— Қазір бұйрық беріңіз, маған кешкі поезға билет әкеп берсін... Бір күн қалмаймын, жетеді...

— Дәмеш, ақылды емес пе ең, қандай маса шақты сені?

— Маса емес, ара!

— Ара? — Нияз бұл кімнің аты екенін біле қойды. — Екеуі оңаша әңгімелескенде өзінің бір айтқаны есіне түсті. «Сусанна Михайловнаның тілі арадай шығады, өштесе шаққан жерінен қан шығарады» деген... — Я, ол не қылмайсың дейді саған?

— Біз түскі тағамнан кейін, екі-үш әйел төбешік басындағы беседкада өзара Гагаринді әңгіме қып отыр ек, қасымызға кел: «бүгін біздің елде бақытты екі әйел бар, бірі — Гагариннің әйелі де, екіншісі — Варвара Платоновна». «Е, ол не, Гагариннің туысы ма екен?» деді қасындағы бір әйел. «Әйелге туыстан да артық кім жақын!» деді ол күліп. Біреуіміз: «Күйеу, жар!..» деп ек, ол: «Ендеше, ол бүгін... — деп сықылықтап күлді де: — Доктор Дархановпен сүйісіп жатқан жерінен ұсталды» деп маған қарады.

Мен де шыдамай: «Сіз маған айтып тұрсыз ба?» дедім.

«Е кімді тотитса, соған арналған сөз» деп жүре берді. Бұл не мазақ, доктор?.. Осыдан кейін осы санаторийде қалай қал дейсіз маған?

Нияз басын екі қолымен шеңгелдей ұстап, тұқырайып, не дерін білмей, зығырданы қайнап отырып қалды. Адам баласының ең шат-шадыман ғажайып қуанышына теріс мағына беру оп-оңай екен-ау...

— Дәмеш, отыр... — деп Нияз есін жинап, оны қасына отырғызып, Варвараны неге сүйгенін баяндады. — Сонда біреу есік ашып қан еді, кім екен десем...

— Жоқ, Сусанна Михайловна менен де, сенен де кешірім сұрамаса, мен де кетем... — Нияз ашулы қалпы, Дәмешті палатасына жіберді де, өзі конторға барды. Алексей Иванович жаңа ғана Сусанна Михайловнамен әңгі-

мелесін, сөзін бітіріп, шығуға ыңғайланып жатыр екен, шамасы, жаңағы өсекті оған да жеткізген сияқты.

— Сіз кетпей, тұра тұрыңыз, — деді Нияз есікке қарай жақындай берген Сусаннаға. — Алексей Иванович! — даусы қалтырап шыққанын Нияз өзі де аңғарды. — Сусанна Михайловна жаңа Сағатованың көзінше мені балағаттап, жала жапқан. Оған тілі тиген. Көзіңізше кешірім сұратыңыз! Әйтпесе...

— Әйтпесе, дуэльге шақырасыз ба? — деді Сусанна Михайловна кекетіп.

Қап, ұтылды-ау: мысқылдай, жанын қажай сөйлейтін тәсілінен айрылып қалған соң, жеңіле бастағанын қарашы.

— Әйтпесе, мен бұл жерде тұрмаймын. Кетем!

— Сабыр, коллега, бір ауыз сөзге кеп өлтірейік бірімізді біріміз, — деді Кравцов, Нияз сөзінің мәнін азайтып, қылыштай өткір мәселенің жүзін қайтарып.

— Мен не деп балағаттаппын сізді? — деді Сусанна Михайловна, есіктен қайта оралып.

— Варвара Платоновнаны сүйгенім анық, бірақ... — Нияз ар жағын айтып үлгермеді, Сусанна Михайловна өршеленіп:

— Мен осыны ғана айттым, басқа не деппін? — деді Алексей Ивановичқа жүгіне сөйлеп.

— Менің не үшін сүйгенімді біліп айттыңыз ба?

Сусанна Михайловна сақылдап, келемеждей күлді:

— Сүйгесін бәрібір емес пе. Не үшін сүйуші еді? Алексей Иванович, Донжуан доктордың сүйісін, мүмкін, сіз түсінерсіз?

Нияз дірілдеп, стол үстінде тұрған сия жұтқышты қаттырақ қыса бастады. Шеңберден шығып кетіп, жаман сөз айтып қалмауға тырысып-ақ бақты.

— Сізде жүрек жоқ. Жақсылыққа қуана білмейтініңіз де сондықтан. Сізге адамның жақсы мінезі ерсі де құбыжық көрінетіні де сондықтан...

Сусанна Михайловна шыдай алмады, сүп-сүр боп, Ниязды тындамай, қосарлана:

— Алексей Иванович, өзі де танбай тұр ғой, ар жағын шеше жатарсыз, мен кеттім, — деп есікті тарс жауып, шыға жөнелді.

Нияз ұшып тұрып, сия жұтқышты еденге соқты.

— Сіз бас дәрігерсіз, Азамат соғысының геройы Алексей Иванович Кравцов басыңызбен, осы мыстанның өсегін тыңдайсыз!.. Сіз мұны не айтады деп, кім деп тыңдайсыз?

— Массың ба, доктор, жоқ, есіңнен айрылдың ба, не деп тұрсың? — Алексей Иванович та қоразданып, тік келді.

— Осыларды басындырып жібергенсіз. Айтпайтын өсегі жоқ, істемейтін бұзықтығы жоқ! Неге жүгенсіз жібересіз? Сіз емес пе партияның осындағы өкілі! Не істеп, кімді қорғап отырсыз. — деп Нияз өшін бас дәрігерден алды.

— Түсінбейім сені. Неге сүйесің оны?

Басынан біреу ұрып жібергендей, көзі бадырайтып, Нияз не дерін білмей, сасып қалды. «Неге сүйесің дейді. — Әй-әй! Осы күнге шейін Нияздың кім екенін білмей келген бе, Кравцов? Көзін шел басқан... Я, егер бас дәрігер мықты болса, мұндай өсектер тармақтанып өспес те, орын теппес те еді».

— Қымбатты Алексей Иванович, сіз бен біздің дәм-суымыздың таусылған жері осы екен. Ертеңнен бастап мені қызметтен шықты деп санаңыз... Сіз жұмсақ адамсыз, сондықтан сізбен жұмыс істесу қиын. Шортанбаев сияқтылар басынып алған... Сіздің орныңызда басқа біреу болды ғой, Шортанбаевты әлдеқашан қуып шығып, Сусанна Михайловналарды төртіпке шақырады. Мен кетем, бірақ өлгілерден таяқ жейсіз, қашан айтты деменіз, — деп Нияз жалт бұрылып, шығып кетті..

Дарханов сол бетінде аяңдап корпус алдында екі кісінің құшағы жетпейтін қартаң қарағай түбіндегі сандық тасқа отырды. Тас суық екен, орындыққа ауысты. Тыпыршып, мазасызданып, орын таппағандай.

«Қиын екен» деді-ау өлгінде Дәмеш те. Әрине, өмір асфальтті жол емес, ағызып өте шығатын. Кедір-бұдыр, тастақ, бұлтарысы көп, соған шыдамай бола ма? Ең оңайы табиғаттың піскен жемісін алып жеудің өзі күш. Дүниеде бос жатқан қажетсіз не бар, бірі үшін бірі жаралған заңды да жүйелі, әрқайсысы өз орнында.

Ал Дарханов жолдас, сен қиындыққа төзе алмай, қашып барасың. Осының өзі замандастарыңа, күрбы-күрдасына тән мінез бе? Жоқ, олай деп ұқпа, оның қате! Осы аз өмірінің ішінде Дарханов күрестен қажып, «қиын» деп айтқан жері жоқ, өне бір күні қапылыста аузына түсіп қалып, кейін өзі қатты өкінген-ді.

Дархановтың мұнысы көпірме қызыл сөз, Алматыға барып, профессор Әлмұхановтың рентгенология кафедрасында диссертация қорғаудың аяласы. Арын ақтау, жаласын біреуге арта сап, өзі мұнтаздай боп шыға кен, жұртшылыққа жақсы көрінуі...

Жоқ-жоқ. Мұның бәрі ертегідегі өзөзілдің азғырған сөзі. Доктор Дарханов Алматы бармайды, бұл ниетін Әлмұхановқа да сездірген, қазір чемоданын қолына ұстап, «Ертіс — Қарағанды» каналына барады. Қалған өмірін сол каналда өткізеді, бар білімін туған еліне, халқына жұмсайды, қалған өмірін түгел соларға сарп етеді. Ел ішінде бүлік сап жатқан жаудың бірі — туберкулез күртымен күреседі. Жә, егер Дархановтың орнында коммунист дәрігер болса, санаторийді тастап кете алар ма еді? Неге кетпейді, «өндіріске барам» десе, партияның өзі рұқсат бермей ме! Олай болса, Дархановтың қате жасамағаны да. Я, жасамаған.

Уайда. Жаңа тапқан емің қайда? Оны кімге тастап кетесің? Сен кеткен соң, о да адыра қалмай ма? Қаншама қарсы шығып, түрлі өрекет жасаса да, көп адамға шипасы тиген жоқ па, талай сырқатты емдеп, жазған жоқсың ба! Адам баласына тигізген жақсылық — шарапат емей, немене бұл? Қолыңды қалайша бір-ақ сілтемексің?

Бұған да жауабы толық: доктор Дарханов бастады, аз да болса үлесін қосты; бұл емің жиыптық-түйінін қорытып, профессордың қолына табыс қылды, ол журналға баспақ, енді осы емді кім де кім әрі қарай тереңдетем десе, еркінде.

Сусанна Михайловна, Шортанбаев тәрізділермен итше ырылдасып, алды-артын аңдытып істеген істе мән жоқ, достым. Нервті қоздыру! Ертең тағы да комиссия келеді, оған тағы өз түсінігіңді жазып, уақыт кетіру керек, кітап оқып, адам емдеудің орнына, «арыз қуып» жүргеннің несі жақсы?

Бас дәрігер жағдай туғыза алмайды, өсек-аяңға тыйым сала алмайды, сазайын тартсын. Енді бас дәрігерді жолға салам, Шортанбаевты ауыздықтаймын, санаторийді түзеймін деп жүргенде уақыт өтіп кетсе, ертең өкініші қымбатқа түседі.

Есінде болсын, достым: бастық жуас, момын болса, айтыс-талас, өсек-жала жауыннан кейінгі саңырауқұлақтай өсіп шығады. Асылы, бір орында көп істеген «көрі»

бастықтарды ауыстырып, орнына батыл да мықты жастарды қою — ең тапқан ақыл.

Сеніңше, ақырында Алексей Иванович кінәлі боп шықты ма...

Айғарымды айттым, ендігісін өзің біл!»

Нияз іштей әлдекімен ерегесе корпуска кірді де, жұмыстан босатылуын өтініп, бас дәрігердің атына арыз жазып, санитаркадан конторға беріп жіберді.

Ертеңінде бүкіл отделениеге обход жасап, рентгенде қарап, жазылған-сауыққандарын үйді-үйіне біржола қайтуға рұқсат берді. Шахтерге: «Енді жер астында істемей-ақ, жеңіл-желпі жұмыс істеуіңе болады» деді.

Тапал келіншек о да айығын, жазылған екен.

Сол жазылғанның бірі боп Дәмеш те ілінді. Нияз рентгенде қарап, өкпесіндегі инфильтрат — ісіктің жазылған орнын ғана тапты, оған сенбей, томограмма жасатты. Окпені әрбір бес сантиметр сайын қудалап отырып, тексертіп шығып еді, екінші суретінде ісіктің қалдығы табылды. Қанында да үрей тудыратындай өзгеріс білінбеді... Әбден жинақтап, қорытқан соң, Дәмешті шақырып алды:

— Еңбегім жанды, Дәмеш Сахиевна! Окпең жазылды! Дәрігерлер тілінде «клинический» деп атайды, қалай десе де жазылдың. Әрине, бұрынғы сау өкпедей емес, сақ болмаса, жараның қайта ашылып кетуі ықтимал... Енді ол өз қолыңдағы іс, сонымен, құттықтап қолыңды қысуға рұқсат ет! — Қасына кеп қолын соза бергенде, Дәмеш шап беріп мойнынан құшақтап аймалап, ернімен ернін іздеді. Екеуі ұзақ сүйісті. Әлден соң естерін жинады. Қан ішінде асыр салған бездің әуенімен сүйісіп қап, артынан бірінен бірі ұялып, сөз таба алмай теріс қараған жоқ, әрқайсысы іздегенін тапқан адамдай біріне бірі қуана қарап, болашағының қамын ойлады.

— Менің арыз бергенімді естідің бе, Дәмеш?

Қыз басын шұлғиды.

— Көне, қайда барамыз?.. Менің жеке басымның жарасы жеңіл еді. Енді сені де қоса ойлауға тура келеді, солай емес пе?

Дәмеш күлмің қағып, жүзі нұрланып, баяу дауыспен:

— Әлі де шек келтіріп отырсыз ба? — дейді.

«Туу, Нияз-ай! «Солай емес пе» деген сөздің қанша қажеті бар? Олақсың, махаббат сырына медицинадай

канық емессің әлі де! Дәмеш беріле, құмарлана кімді сүйеді, кімге сүйгізеді — осы күнге дейін ұқпадың ба қыз мінезін».

— Жоқ, жаным, сөздің реті... — Енді байқап сөйлемесе, өкпелетіп алып жүрер. — Көне, өзің айтшы, Дәмеш?.. Алматыға кафедраға шақырғанда бармап ем...

— Өзіңіз біліңіз. Сіз қайда барсаңыз, мен де сонда барам. Енді мен жер серігі сияқты сізбен бірге айналам да жүрем... Қайда баруды қазір шешіп қайтеміз. Теміртауға — менің үйіме барамыз әуелі! Сонсоң жата-жастана көрерміз! — деді Дәмеш, батыл да тыңнан жол тауып...

Бұдан кейінгі күндер жол озірлігі маңында жел диірмен қанатындай айналды... Киім-кешек, дүниені жәшікке сап, аузын шегелеп, станцияға апарып тапсыру... билет алу... санаторийден алған мебель-заттарды өзіне қайыру — толып жатқан іс. Ақыры бәрін тындырып, кешкі сағат алтыда станция басына жүрмек боп, тамақ даярлап, пәлен жыл бірге істеген дос-жарандарынан қоштасуға келгендеріне бір-екі рюмка шарап ішкізіп, қайтара берді. Әсіресе, қайта-қайта қолын қысып, «рахмет» айтып, ризалық білдірген біраз жыл өзімен бірге істеген жолдас дәрігерлері, серіктері болды. Демалушылар да лек-легімен келіп-кетіп жатты. Шахтер шал мен комбайнер де келіп, қастарында тапал келіншек бар, рахмет айтып, қош айтысып кетті. Шахтер де сол күні сол поезбен жүреді екен. Комбайнер келіншекке үйленіп, алып қайтуға көлік тосып қалыпты...

Санаторийдің жауапты қызметкерлерінен үш-ақ адам келмей қалды: бірі — бас дәрігер, досына өкпелепті, басын да сұқпады. Ендігі екеуі — Сусанна Михайловна мен Шортанбаев. Бәрі тарады. Матрена Васильевна үшеуі қалып, өзара ақылдасты.

— Бізбен бірге барасың ба, жоқ, қаласың ба? — Нияз шын қимайды, жалғыз еді, қалай тастап кетеді?

— Иә, Матрена Васильевна, жүріңіз, бізге ана болыңыз! — деп Дәмеш те қостады.

Матрена Васильевна жымиып, езу тартып:

— Әуелі, өздерің орналасындаршы, сонсоң менің баруым оңай, — деді.

— Біз шақырғанда тағы да сылтау тауып, қалып қоярсыз? — деді Дәмеш.

— Жок, мына бокалды Матренаның қалмауы үшін ішейік. Егер қалып қойса, аузынан осы шарап қайта төгілсін, — деді Нияз.

— Қарғыс сияқты екен сөзің...— деп күлді Матрена Васильевна.

Үшеуі бокалдарын мәз-мейрам қағысып, көтере бергенде, есікті қақпай шалқайта ашып, почтаны қарт хат әкеп берді Ниязға.

Профессор Штокиннің хаты. Москваға дейін барғанын, рентгенология институтында, министрліктің ғылыми советінде баяндама жасағанын қысқаша айтып кеп, өз ренішін білдіріпті: «Кеше Москва мен Киевтің туберкулез институтынан хабар алдым: «Ғылыми советтің тапсырмасын орындай алмайсыз, себебі рентген сәулесімен емдейтін аппарат жоқ, жағдайымыз келмейді» депті. Бұл не, мойын жар бермеу ме, әлде сенбеушілік пе... Енді не істерімді білмей, дағдарып отырмын: күресті басынан қайта бастаймыз ба, жоқ, жабулы қазан жабулы қоямыз ба?.. Я, достым, қайткен күнде де жасымайық, алға, алға қарай ұмтылайық. Пер аспера ад астра — через трудности к звездам. «Қиындықты аттап, аспандағы жұлдызға қолыңды соз» дегенді есіңе сақта!..».

Нияз хатты оқып болып, ойға шомып, ұзақ тұрып қалды. Сырттан такси де асықтырып, «тосып тұрмын, тезірек» дегендей сигнал берді. Осы бір сәт сол сигнал «тездет, алға зымыра, кеш қалма!» деген өмірдің даусы сықылды естілді Ниязға...

Иә, жолың болсын, доктор! Барған жерінде партия қатарына енерсің, мүмкін?

Алматы — Ялта. 1960—62 жж.

МАЗМҰНЫ

<i>С. Байжанов. Өмірлік шығарма өзегі</i>	5
Роман	
Бірінші бөлім	7
Екінші бөлім	106
Үшінші бөлім	203
Төртінші бөлім	261

ЗЕИН ШАШКИН

ДОКТОР ДАРХАНОВ

Роман

Редакторы *Е. Дүйсенбайұлы*

Суретші *Б. Серікбай*

Техникалық редакторы *Г. Есімбекова*

Компьютерде беттеген *Г. Есімбекова*

Теруге 03.04.06 жіберілді. Басуға 13.06.06 қол қойылды.

Қалпы 84×108¹/₁₂. Қағазы офсетті. Қаріп түрі «Таймс».

Б. т. 21,0. Таралымы 2000 дана. Тапсырыс № 3238.

«Раритет» баспа компаниясы, 050022, Алматы қаласы, Мәсанчи көшесі, 98,
оф. 14, тел.: 92-87-18, 60-67-08, тел./факс 92-88-36

Тапсырышының диапозитивінен

Қазақстан Республикасы «Атамұра корпорациясы» ЖШС-нің

Полиграфкомбинатында басылған. 050002, Алматы қ., М. Мақатаев к., 41

Жазушы Зейін Шашкиннің «Доктор Дарханов» романы қазақ әдебиетінің тарихында дәрігерлер өміріне арналған тұңғыш сүбелі де сүйекті туынды болуымен де оқшау шығарма, ойлы сөз іспетті.

Қоғамдық-әлеуметтік, адамгершілік-этикалық мәселелерді көркемдік тұрғыдан сомдауы жағынан да солай.

Қазақ
прозасы
қазынасынан

ISBN 9965-770-07-7

9 789965 770074